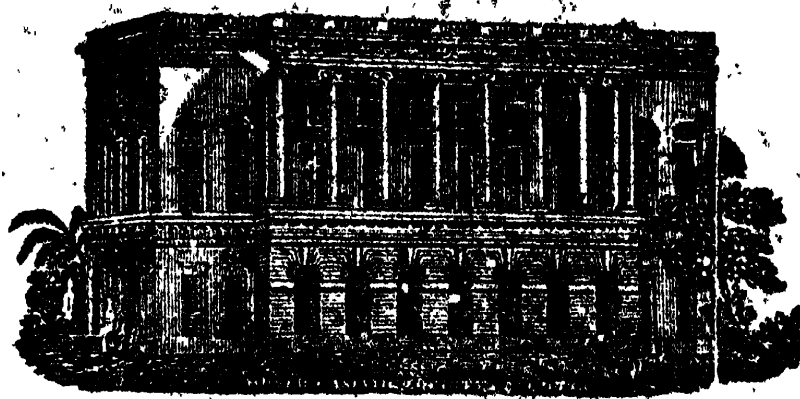

BIBLIOTHECA INDICA;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 668.

बृहद्दर्मपुराणम् ।

BRIHAD-DHARMA-PURANAM

EDITED BY
HARADIT HARAPRASAD SASTRI.

FASCICULUS I.

CALCUTTA.

PRINTED BY G. H. ROUSE, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1888.

बृहद्धर्मपुराणम् ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय^१ ।

प्रथमोऽध्यायः ।

ॐ भूर्भुवस्वरिति तत्सवितुर्वरेण्यं
भर्गो निसर्गविमलं परमस्य विष्णोः ।
देवस्य धीमहि धियोऽधिगतं वयं यो
यन्नाम ईहितमतीसु प्रचोदयाद्दा ॥१॥

पवित्रे नैमिषच्छेचे विमले साधुसेविते ।
सुगन्धिमन्दग्रीतेन वायुना सुमनोहरे ॥२॥
नानाद्रुमलताकीर्णे नानापुष्पसमाकुले ।
मयूरैः कोकिलै र्हंसै र्भ्रमरैरुपकूजिते ॥३॥
तथान्यैः पक्षिभिश्चैव गोमृगादिभिरेव च ।
शान्तस्वभावै र्यान्नाद्यैरावृते नैमिषे वने ॥४॥

१ B reads श्रीहरिः । C reads ॐ नमः शिवाय । ॐ वेद-
शास्त्राय नमः ।

बृहद्दर्शनपुराणम् ।

सूत उवाच ।

नमस्तेसु मुनीशाय तपोनिष्ठाय धीमते ।
वीतरागाय कवये व्यासायामिततेजसे ॥२३॥
तं नमामि महेशानं मुनिं धर्मविदां वरम् ।
श्यामं जटाकलापेन शोभमानं शुभाननम् ॥२४॥
मुनीन् सूर्यप्रभान् धर्मं पाठयन्तं सुवर्चसम् ।
नानापुराणकर्तारं वेदव्यासं महाप्रभम् ॥२५॥
तं नमस्कृत्य धर्मज्ञं ब्राह्मणाश्च सुशीलिनः ।
शृणुध्वं मुनयः सर्व्वे धर्मान् वक्ष्ये मनातनान् ॥२६॥
जाबालिर्नाम विप्रर्षिः काश्यपेयो महामुनिः ।
शिष्योपशिष्यमुनिभिः प्राप्तो बदरिकाश्रमम् ॥२७॥
तत्र दृष्ट्वा महात्मानं व्यासं नत्वा पुनः पुनः ।
कुताञ्जलिपुटो भूत्वा सर्व्वेषु मम शृण्वतः ॥२८॥
पप्रच्छ विनयौ तेन व्यासेनापि सभाजितः ॥२९॥

जाबालिर्वाच ।

महर्षे के कलौ धर्माः किमाचाराश्च कीदृशाः ।
वर्णानामाश्रमाणाश्च किं कृत्वा मुच्यते भयात् ॥३०॥
वक्ता ज्ञाता भवानेव कर्त्ता चासि प्रवर्त्तकः ।
पृच्छामि त्वां महावाहो वद मे शृण्वतः प्रभो ॥३१॥

व्यास उवाच ।

धर्मं मतिर्भवतु वः सततोत्थितानां

सञ्ज्ञेक एव परलोकगतस्य बन्धुः ।

अर्थाः स्त्रियश्च निपुणैरपि सेव्यमाना

नैवाप्तभावमुपयान्ति न च स्थिरत्वम् ॥३२॥

धर्मः सनातनः सर्वैः सेवनीयः सदा मुने ।

धर्म एव परो बन्धुः पिता माता पितामहः ॥३३॥

धर्मो गुरुः सत्य एको धर्म एव परा गतिः ।

धर्म आत्मा क्रिया धर्मस्तीर्थानि धर्म एव हि^१ ॥३४॥

धर्मो धनं सर्वदेवो धर्म एव न संशयः ।

धर्मः सम्पद् विपद् धर्मराहित्यं व्यर्थजीवनम् ॥३५॥

सदसत्कर्मणां द्रष्टा धर्म एव सनातनः ।

धर्मं मतिः परो लाभस्तस्य ह्यपचयोऽन्यथा ॥३६॥

सा चातुरी चातुरी या धर्मरचांकरी भवेत् ।

सहस्रोपद्रवैर्युक्तो यो न धर्मं जहाति हि ।

स धीर उच्यते सद्भिर्धर्महात्वात्महा मतः ॥३७॥

धर्मार्थं क्रियते भार्या धर्मार्थं क्रियते सुतः^१ ।

धर्मार्थं क्रियते गेहं धर्मार्थं क्रियते धनम् ।

धर्मार्थं क्रियते देहो धर्मार्थं सुस्थिरा मही ॥३८॥

धर्मार्थं वर्षतैन्द्रोऽपि धर्मार्थं तपते रविः ।

१ B omits this line.

बृहद्भर्मपुराणम् ।

धर्मार्थे वहते वायु धर्मार्थे ऽग्निर्ज्वलत्यसौ ॥ ४९ ॥
धर्मार्थानि पुराणानि धार्मिकः पूज्यतेऽमरैः ॥ ४० ॥
अधार्मिकमुखं दृष्ट्वा पश्येत् सूर्यं सदा नरः ॥ ४१ ॥
धार्मिको यत्र तत्तीर्थं स देशो निरुपद्रवः ।
नाधर्मे रमतां बुद्धि र्यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ४२ ॥
धर्मश्चतुष्पात् सम्पूर्णा वृषरूपधरश्चरन् ।
पाति लोकानिमान् मूर्त्तस्तस्मै धर्माय वै नमः ॥ ४३ ॥
सत्यं दया तथा शान्तिरहिंसा चेति क्रीर्त्तिताः ।
धर्मस्यावयवास्तात चत्वारः पूर्णतां गताः ॥ ४४ ॥
सर्वप्रभेदैः सम्पूर्णा एते सत्ययुगे मताः ।
एतेषां ह्रसते पादस्त्रेतायां द्वापरे पुनः ॥ ४५ ॥
द्वौ पादौ पाद एकश्च कलौ सोऽन्ते विनङ्क्ष्यति ।
तस्माद्धर्मे मर्तिः कार्या सुरासुरंनरादिभिः ॥ ४६ ॥
स्वल्पमथस्य धर्मस्य चायते महतो भयात् ।
यथा स्वल्पमधर्मं हि जनयेत्तु महाभयम् ॥ ४७ ॥
एतत्पुरा ब्रह्मलोके ब्रह्मा लोकपितामहः ।
पृष्टः सनत्कुमाराय प्रोक्तवान् हितकृत्तृणाम् ॥ ४८ ॥
तेनाहमुपदिष्टोऽस्मि^१ तवावोचं विशेषतः ।
श्रोतुमिच्छसि जाबाले किमन्यद्धार्मिकोत्तम ॥ ४९ ॥

इति बृहद्भर्मपुराणे व्यासजाबालिसंवादे प्रथमोऽर्थायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

एवं श्रुत्वा स जाबालिः प्राह व्यासं मुनीश्वरम् ।
सत्यादेर्वद मे भेदान् धर्मावयवरूपिणः ॥१॥

व्यास उवाच ।

अमिथ्यावचनं सत्यं स्वीकारप्रतिपालनम् ।
प्रियवाक्यं गुरोः सेवा दृढञ्चैव व्रतं कृतम् ॥२॥
आस्तिक्यं साधुसङ्गश्च पितुर्मर्तुः प्रियङ्करः ।
शुचिलं त्रिविधञ्चैव ह्रीरसञ्चय एव च ॥३॥
एवं द्वादशधा सत्यं दयां मे वदतः शृणु ।
परोपकारो दानञ्च सर्व्वदा स्मितभाषणम् ॥४॥
विनयो न्यूनताभावस्वीकारः समतामतिः ।
षड्विधेयं दया प्रोक्ता शृणु शान्तिमथ मुने ॥५॥
अनसूयाल्पसन्तोष इन्द्रियाणाञ्च संयमः ।
असङ्गमो मौनमेवं देवपूजाविधौ मतिः ॥६॥
अकुतश्चिह्नयत्वञ्च गाम्भीर्य्यं स्थिरचित्तता ।
अरुचभ्रवः सर्व्वत्रं निसृहत्वं दृढा मतिः ॥७॥
विवर्जनं ह्यकार्याणां समः पूजापमानयोः ।
स्वाप्ता परगुणेऽस्तेयं ब्रह्मचर्य्यं धृतिः क्षमा ॥८॥

बृहद्दर्शनपुराणम् ।

आतिथ्यञ्च जपो होमस्तीर्थसेवार्थसेवनम् ।
अमत्सरो बन्धमोक्षज्ञानं सत्यासभावना ॥८॥
सहिष्णुता सुदुःखेषु अकार्पण्यममूर्खता ।
एवमादिगुणा विप्र शान्तित्वेन प्रकीर्त्तिताः ॥१०॥
अहिंसात्वासनजयः परपीडाविवर्जनम् ।
अद्धाचातिथिसेवा च शान्तरूपप्रदर्शनम् ॥११॥
आत्मीयता च सर्वत्र आत्मबुद्धिः परात्मसु ।
इति नानाविधाः प्रोक्ता अहिंसेति मधामुने ॥१२॥

जाबग्लिह्वाच ।

गुरून् वद महाभाग वेदव्यास जगद्गुरो ।
गुरूणां तारतम्यञ्च कस्मात् किं फलमुच्यते ॥१३॥

व्यास उवाच ।

माता पिता गुरुः श्रेयान् ज्येष्ठभ्राता पितामहः ।
श्वशुरो मातुलश्चैव तथा मातामहः स्मृतः ॥१४॥
पितु ज्येष्ठः कनिष्ठश्च भ्राता ज्येष्ठा निजस्वसा ।
पितुःस्वसा जनन्याश्च स्वसा गुरुजनाः स्मृताः ॥१५॥
पत्न्यः पितामहादीनां तथैव गुरवः स्मृताः ।
एतेषु हि पिता श्रेयान् गुरुरेव महागुरुः ॥१६॥
पिता धर्मः पिता स्वर्गः पिता हि परमं तपः ।
पितरि प्रीतिमापन्ने प्रीयन्ते सर्वदेवताः ॥१७॥
पिता यस्य क्वचिद्रुष्टो न तस्य कस्यचिद्गतिः ।
जपो दानं तपो होमः स्नानं तीर्थक्रियाविधिः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

वृथैव तस्य सर्वाणि कर्माण्यन्यानि कानिचित् ॥१८॥

करोति सर्वदेवेशं पितरं चानुत्पद्यः ।

अनुतापः पितुस्तीव्रं विषं दहति यं सुतम् ।

जपादि विफलं तत्र दग्धचित्युत्तवीजवत् ॥१९॥

पित्रर्थे पुण्यकर्माणि कुर्यात् सर्वाणि सत्सुतः ।

तेनाननुमतोऽप्येवं कुर्वन्नेवावसीदति ॥२०॥

यन्नात्तु पितरं यस्तु कियत्पुण्यञ्च कारयेत् ।

स तत्पुण्यफलं कोटिगुणमाप्नोत्यसंग्रयम् ॥२१॥

शृणु वक्ष्ये पितुः स्तोत्रं विष्णवे ब्रह्मणोदितम् ।

नाभिपद्मोद्भवो येन तुष्टाव पितरं स तम् ॥२२॥

ब्रह्मोवांच ।

ॐ नमः पित्रे जन्मदात्रे सर्वदेवमयाय च ।

सुखदाय प्रसन्नाय सुप्रीताय महात्मने ॥२३॥

सर्वयज्ञस्वरूपाय स्वर्गाय परमेष्ठिने ।

सर्वतीर्थावलोक्याय करुणासागराय च ॥२४॥

नमः सदाशुतोषाय शिवरूपाय ते नमः ।

सदापराधक्षमिणे सुखाय सुखदाय च ॥२५॥

दुर्लभं मानुषमिदं येन लभं मया वपुः ।

सम्भावनीयं धर्मार्थं तस्मै पित्रे नमोनमः ॥२६॥

तीर्थस्नान-तपोहोम-जपादि यस्य दर्शनम् ।

महागुरोश्च गुरवे तस्मै पित्रे नमोनमः ॥२७॥

बृहद्दर्शनपुराणम् ।

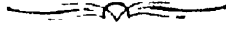
यस्य प्रणामस्तवनात् कोटिशः पितृतर्पणम् ।
अश्वमेधशतैस्तुल्यं तस्मै पित्रे नमोनमः ॥ २८ ॥
इदं स्तोत्रं पितुः पुण्यं यः पठेत् प्रयतो नरः ।
प्रत्यहं प्रातरुत्थाय पितृश्राद्धदिनेऽपि च ॥ २९ ॥
स्वजन्मदिवसे साक्षात् पितुरग्रे स्थितोऽपि वा ।
न तस्य दुर्लभं किञ्चित् सर्वज्ञतादिवाञ्छितम् ॥ ३० ॥
नानापकर्म कृत्वापि यः स्तौति पितरं सुतः ।
स ध्रुवं प्रविधायैव प्रायश्चित्तं सुखी भवेत् ।
पितुः प्रीतिकरो नित्यं सर्वकर्माण्यथार्हति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

व्यास उवाच ।

पितुरप्यधिका मातुर्गर्भधारणपोषणात् ।
अतो हि त्रिषु लोकेषु नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ ३३ ॥
नास्ति गङ्गासमं तीर्थं नास्ति विष्णुसमः प्रभुः^१ ।
नास्ति शम्भुसमः पूज्यो नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ ३४ ॥
नास्ति चैकादशीतुल्यं व्रतं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
तपो नानशनात् तुल्यं नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ ३५ ॥
नास्ति भार्यासमं मित्रं नास्ति पुत्रसमः प्रियः ।
नास्ति भग्नौसमा मान्या नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ ३६ ॥
न जामातृसमं पात्रं न दानं कन्यया समम् ।
न भ्रातृसदृशो बन्धुर्न च मातृसमो गुरुः ॥ ३७ ॥
देशो गङ्गान्तिकः श्रेष्ठो दलेषु तुलसीद्रुमम् ।

वर्णेषु ब्राह्मणः श्रेष्ठो गुरुर्माता गुरुष्वपि ॥२८॥
 पुरुषः पुत्ररूपेण भार्यामाश्रित्य जायते ।
 पूर्वभावाश्रया माता तेन सैव गुरुः परः ॥२९॥
 मातरं पितरञ्चोभौ दृष्ट्वा पुत्रस्तु धर्मवित् ।
 प्रणम्य मातरं पश्चात् प्रणमेत् पितरं गुरुम् ॥४०॥
 माता धरित्री जननी दयार्द्रहृदया शिवा ।
 देवी भूरवनिः श्रेष्ठा निर्दोषा सर्वदुःखहा ॥४१॥
 आराधनीया परमा दया शान्तिः क्षमा धृतिः ।
 स्वाहा स्वधा च गौरी च मद्या च विञ्जया जया ॥४२॥
 दुःखहन्तीति नामानि मातुरेवैकविंशतिम् ।
 शृणुयाच्चावयेन्नर्त्यः सर्वदुःखाद् विमुच्यते ॥४३॥
 दुःखैर्महद्भिर्दूनोऽपि दृष्ट्वा मातरमौश्वरीम् ।
 यमानन्दं लभेन्नर्त्यः स किं वाचोपपद्यते ॥४४॥
 इति ते कथितं विप्र मातस्लोचं महागुणम् ।
 पराशरमुखात् पूर्वमश्रौषं मातसंस्तुतम् ॥४५॥
 सेवित्वा पितरौ कश्चिद् व्याधः परमधर्मवित् ।
 लेभे सर्वज्ञतां या तु साध्यते न तपस्त्रिभिः ॥४६॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्तिः कार्या तु मातरि ।
 पितर्यपीति चोक्तं वै पित्रा शक्तिसुतेन मे ॥४७॥
 इति बृहद्गर्भपुराणे पितृमातृभक्तिः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

जाबालिस्वाच ।

कोऽसौ व्याधो धर्मवेत्ता पित्रोः संसेवकः परः ।
का वा सर्वज्ञता तस्य विश्रुतेति मुनीश्वर ॥१॥
वद मे शृण्वतो ब्रह्मन् श्रोतुं कौतूहलं मम ।
गोपनीयं भवति चेत् तथापि वद मे प्रभो ॥२॥
प्रपन्नाय च भक्ताय शृणुषाभिरताय च ।
अनापृष्टञ्च गोप्यञ्च ब्रूयुः सानुग्रहाः प्रभो ॥३॥

व्यास उवाच ।

अत्र त्वादाहराम्येनमितिहासं पुरातनम् ।
पिता पराशरोऽयं मे प्रोक्तवान् पुण्यकीर्त्तनम् ॥४॥

पराशर उवाच ।

तपो-देव इति ख्यातो द्विजः कश्चिद् गृही कृती ।
कृतबोधः सुतस्तस्य ब्राह्मणस्य सुतेजसः ॥५॥
स ब्राह्मणसुतस्तत्र तपस्यासक्तमानसः ।
तप एव ब्राह्मणानां धनमित्येव निश्चयी^१ ॥६॥
नाभिनन्दैव पितरौ गन्तुमैच्छद्दृढांशयः ।
तं गन्तुमनसं दृष्ट्वा पुत्रं विप्रस्तदावदत् ॥७॥

१ C reads निश्चयम् ।

तपोदेव उवाच ।

किं तात यासि तपसे मयि वृद्धे गृहे स्थिते ।
 त्वं तु खल्ववयाः प्रौढा भार्यापि तव वेश्मनि ॥८॥
 पुत्रान् जनय गार्हस्थ्यं कुरु पूजय देवताः ।
 पितृन् यजातिथीन् सेव हतविद्याश्च शीलये ॥९॥
 इत्थं ममाज्ञया विप्र गृहधर्मान् महागुणान् ।
 निरूपितांश्च मुनिभिश्चरितांश्च महात्मभिः ॥१०॥
 चरित्वा प्राप्नुहि परं शतयज्ञफलं गृहे ।
 पश्चात् सर्वं श्रुते न्यस्य तपीऽहमिव धास्यसि^१ ॥११॥
 ममापि पूर्वपितरश्चकुरेवं हि सद्विदः^२ ।
 मा यापय वृथा कालं पित्राज्ञातिक्रमादिभिः ॥१२॥

पराशर उवाच ।

एवमुक्तोऽपि बह्व्यसः हतवोधो महात्मना ।
 अनादृत्य पितुर्वाक्यं जगाम तपसे मुनिः ॥१३॥
 ततः स देवपीठेषु हविष्यान्नरतोऽतपत् ।
 न स्थैर्यमाप्तवांस्तत्र भृशं भीतो विभीषया ॥१४॥
 ततो जगाम यत्नेन गङ्गातटमनुत्तमम् ।
 यत्र कोटिगुणं पुण्यं पापञ्च विततं भवेत् ॥१५॥
 तत्र स्नानञ्च पूजाञ्च जपदानादिकं चरन् ।
 दृढोऽक्षय्य मनस्तस्थौ नाभिनन्दति कोऽपि तम् ॥१६॥

B तपोधर्मं विधास्यति । C तपस्यामुभिधास्यसि ।

B has सद्विदः ।

बृहद्भर्मपुराणम् ।

तत्राप्युद्वेजितो, लोकैर्गङ्गानुचररूपिभिः ।
सामुद्रं प्रययौ तीरं यत्र नास्ति नृणां गतिः ॥१७॥
तत्र तिष्ठन्तपस्तेपे निश्चलाङ्गस्त्रभोजनः^१ ।
ययुर्द्वादशवर्षाणि पुत्र तस्य तपस्यतः ॥१८॥
सर्वे वनचराः पश्चिमृगा विश्वासमागताः ।
ततः काले तु कुत्रापि देहाङ्गं तस्य चावृणोत् ॥१९॥
वल्मीकपिण्डो विपुलस्तत्र गर्त्तेषु मूषिकाः ।
सर्पाद्याः विदधुर्वासं ययुस्ते जातपुत्रकाः ॥२०॥
वर्षामु जलवर्षेण वल्मीको गलितो गतः ।
ततश्च पश्चिणस्तस्य प्रौर्षिणं कैशैः समाकुले ।
मीढं चक्रुस्तेऽपि जाता जनिताः ऋषावकैः ॥२१॥
तद्दृष्ट्वा स मुनिसुतः खं मेने सिद्धतापसम् ।
स तपोमत्सरो भूतः प्रचचार वने वने ॥२२॥
कदाचिज्जलधेस्तोये स्नातुं गच्छत एव हि ।
तस्य गात्रे वक्रः खेन गच्छन् विष्टामथासृजत् ॥२३॥
तं तथाकारिणं विप्रः पश्चिणं क्रोधचक्षुषा ।
तथैव भस्मसाचक्रे वभूव वृद्धमत्सरः ॥२४॥
स्नात्वा सारस्वते तोये वासं गन्तुं मनोदधे ।
मध्याह्नकाले विप्रस्य कस्यचित्तु गृहं ययौ ॥२५॥
अतिथिं भवितुं तस्य गृहस्थस्याङ्गने स्थितः ।

१ B has निश्चलाङ्गोऽप्यभोजनः ।

ददर्श ब्राह्मणं गेहे सेवमानं पितुः पदे ।

स्वोरौ निधाय निद्रालो नैव किञ्चित् स चाब्रवीत् ॥२६॥

एवं वृत्ते मुहूर्त्तार्द्धे ऽतिथिर्ब्राह्मणमुक्तवान् ।

प्रेक्षमाणश्च सक्रोधचक्षुषा भस्मकारिणा ॥२७॥

अतिथिरुवाच ।

अहो ब्राह्मणदायाद चारित्रं किमिदं तव ।

अभ्यागतं ते तिष्ठन्तं प्राङ्गने मां न पश्यसि ।

धर्मः किं ते गृहे नास्ति अतिथिर्येन सेव्यते ॥२८॥

अतिथि र्यस्य भवनान्निराशो याति सर्वथा ।

सर्वपुण्यपरित्यक्तो भजेत् पापानि सं क्षणात् ॥२९॥

अतिथि धर्मरूपो हि गृहस्थानां गृहे गृहे ।

जिज्ञासमानो गार्हस्थ्यधर्मास्तु निरपेक्षकः ॥३०॥

चरते नन्विदं नैव श्रुतं ते गृहिपुत्रक ।

गृहं दृष्ट्वा गृहस्थानामागच्छत्यतिथिः खलु ।

तत्र चेन्नार्चितस्तर्हि वनं तत् श्वपचालयः ॥३१॥

यथायोग्यं तु सेवेत वाचा मधुरया ततः ।

नोचेत् पचेत नरके क्लृप्ते ब्राह्मणवालक ॥३२॥

चाण्डालं ब्राह्मणं वापि यो नार्चयति चातिथिम् ।

आत्मसम्भावनो मूर्खः प्रत्युपकारचिन्तकः ।

न भुङ्क्ते तस्य पश्यन्ति नरके पतिता अपि ॥३३॥

१ C reads अहो ब्राह्मण दारिद्रं किमिदं तव चेष्टितम् ।

२ B reads भुङ्क्ते ।

त्वं तु मे वचनेनापि नातिथ्यं विहितं कियत् ।
यामि त्वामभिप्रप्यैव पश्य मे ब्राह्मणं वलम् ॥३४॥

ब्राह्मण उवाच ।

अतिथे किं मयि भवान् क्षिपति क्रोधदर्शनम् ।
अतिथिर्द्धर्मरूपो वै यस्त्वं चरसि भूतले ॥३५॥
अतिथित्वं गृह्णित्वा सम्बन्धोऽयमपेक्षितः ।
अन्यथा वनवृक्षस्य किं नाभूदतिथिर्भवान् ॥३६॥
अहं पित्रा पराधीनः पित्राज्ञानुचरः सदा ।
यत् करोमि धनोपायं तत् सर्वं पितुरेव मे ॥३७॥
भार्या पुत्रश्च भृत्यश्च न स्वतन्त्राः कदाचन ।
सदा स्वाम्यर्थकर्माणो यस्यैते तस्य तद्गुणम् ॥३८॥
मत्पितु ह्यतिथिस्त्वं वै निद्राणश्च पिता मम ।
नाहं गृही नातिथिस्त्वं निद्राणश्च पिता गृही ॥३९॥
एतस्य निद्राभङ्गो हि न मे धर्मः सतां मतः ।
अपिचेह गृहस्थस्य पुत्रो भार्या च वेष्मनि ॥४०॥
गृहानुपस्थिते चास्मिन्^१ किं नु धर्मं न रक्षति ।
सुशीलो यद्-गृहे पुत्रः स्त्री च शीलान्विता यदि ॥४१॥
तदा तस्य गृहं पूर्णं धर्मेण सुखदेन हि ।
भार्यायां तनये वापि न्यस्य धर्मगृहं^२ पुमान् ॥४२॥
विज्वरश्चरति ह्येवं प्राङ्धर्मनिरूपकाः ।

१ A and C read स्वस्मिन् ।

२ C has धर्मे गृहम् ।

सत्यमेवं किन्तु भवान्नातिथिः किल केवलम् ॥ ४ २ ॥
 विहृगं भस्मसात् कृत्वा मात्सर्येण चरस्यपि ।
 तस्मान्नाहं वकः पत्नी पित्रोः सेवार्थो ह्यहम् ॥ ४ ३ ॥
 त्वमपि ब्राह्मणो भुङ्क्ते दत्ते वत्से स्वमेव हि ।
 किमप्राप्य परस्मात्तु क्रुध्य शान्तिं समाचर ॥ ४ ५ ॥
 गृहेषु गृहिणां स्वान्नवस्वादि नेतुमाव्रजन् ।
 स्वयमेवातिथिस्तत्रादातान्यस्वापहृद् गृही ॥ ४ ६ ॥
 तस्माद् गृहिण एवेह दण्डयोग्यत्वमिष्यते ।
 अतिथिः केन दूयेत तस्माच्छान्तिं समाचर ॥ ४ ७ ॥

अतिथिरुवाच ।

कुतस्तवेदृशं ज्ञानं जानीषे यत् परोक्षकम् ।
 भस्मीकृतो मया क्रौञ्चो मात्सर्यञ्चाश्रितं ततः ॥ ४ ८ ॥
 क्लेशयित्वा मया देहं यन्न ज्ञानमुपार्जितम् ।
 तत्त्वमेतेन वयसा कुतः समुदपादयः ॥ ४ ९ ॥
 यस्तु क्रौञ्चो मया भस्मीकृतः कः स तदुच्यताम् ।
 केन त्वत्सदृशं ज्ञानं प्राप्नुयां तन्निदिश्यताम् ।
 त्वं मे गुरुरभूः स्वल्पवया अपि मतिप्रदः ॥ ५ ० ॥

पराशर उवाच ।

एवमुक्तः सोऽतिथिना त्यक्तमत्सरचेतसा ।
 तत्र विस्मययुक्तेन द्विजस्तं द्विजमब्रवीत् ॥ ५ १ ॥

१ B reads °त्रादातान्यस्माद् गृहात् गृही ।

ब्राह्मण उवाच ।

याहि वाराणसीं विप्र तत्र कश्चिद् वसत्युत ।
 व्याधः साधुर्धर्मशीलस्तुलाधार इति श्रुतः ॥५२॥
 स ते निःसंग्रहं सर्वं कथयिष्यति धार्मिकः ।
 दृष्ट्वैव चरितं तस्य तव ज्ञानं भविष्यति ॥५३॥
 पुरा जाबालिनाम्ने स ददौ ज्ञानं द्विजातये^१ ।
 तन्निदर्शनजं धर्मं कियदेतत् चराम्यहम् ॥५४॥
 इह क्षणं चोपविश पिता मे प्रतिबुध्यतु ।
 एतेन पूजितस्तत्र यास्यसि ज्ञानवृद्धये । ५५॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्तः सोऽतिथिर्व्यास परमं विस्मयं गतः ।
 तूष्णीं स्थितः किञ्चिदपि नोवाच साध्वसाधु वा ॥५६॥
 तत्क्षणादेव गन्तुं स मतिं चक्रे त्वरान्वितः ।
 एतस्मिन्नेव काले तु गृहस्थः प्रतिबुद्धवान् ॥५७॥
 दृष्ट्वातिथिमुवाचेदं प्रणवतस्तस्य तस्य च ।
 किं मया चरितं भद्रं विप्रोऽयमतिथिर्मम ॥५८॥
 निद्रया मरणेनैव समापन्ने मयि ह्ययम् ।
 कति कालं समायातस्तिष्ठन्नेवाङ्गने मम ॥५९॥
 पुत्रश्च धर्मभीहर्मे मन्निद्रापायभीतितः ।
 खोरौ निधापितौ पादौ मदीयौ नाप्यपाकरोत् ॥६०॥

१ B reads दक्षौ ज्ञानं सुनिर्मलम् ।

तस्मान्ममापराधोऽयमतिथि र्थेन वञ्चितः ।
 स एवमनुतप्यैव स्वयं स्वेनैव तं तदा ॥६१॥
 अपूजयद् यथाशक्ति मोऽतिथिस्तेन पूजितः ।
 उषित्वा रजनीं ताञ्च प्रातरुत्थाय वै ततः ॥
 प्रणम्य तं द्विजसुतं ब्राह्मणं गृहिणं तथा ।
 वाराणसीं ययौ शीघ्रं यत्र व्याधस्तुलाधरः ॥६२॥६३॥
 ददर्श तत्र विषणौ विक्रीणानं मृगामिषम् ।
 स्त्रिया सह तुलाधारं ज्वलन्तं धर्मतेजसा ॥६४॥
 तिष्ठन्तं सम्मुखे तच्च तुलाधारः समीक्ष्य तम् ।
 प्रोवाच ब्राह्मणं सायमतिथिं ममुपागतम् ॥६५॥

व्याध उवाच ।

स्वागतं ते द्विजसुत प्रोषितोऽमि द्विजातिना ।
 मत्सन्निधानं मात्सर्यं तेन निःसारितं तव ।
 यत्त्वयोपार्जितं पक्षिनीङ्गीकृतशिरेण वै ॥६६॥
 केत्स्यामि तव सन्देहं ब्रह्मन् यस्ते हृदि स्थितः ।
 गृहान् मम समागच्छ त्वं सायमतिथिः किल ॥६७॥६८॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्तः स द्विजस्तेन व्याधेन चरितात्मना ।
 परमं विस्मयं प्राप्तो न वक्तुमशकद् यतः ॥६९॥
 सह तेन गतस्तस्य भवनं साधुधर्मिणः ।

ददर्श भवनं चारु नानाशोभाविराजितम् ॥७०॥
 तत्र व्याघस्तुलाधारः प्रणम्य पितरौ गृहे ।
 भार्यया सहधर्मिण्या पश्यतश्च द्विजन्मनः ॥७१॥
 तस्थौ तयोस्तु पुरतः पित्रोर्व्याधः सुभक्तिमान् ।
 तथाभूतं स्थितं तच्च व्याधं धर्मवतां वरम् ॥७२॥
 पिता प्रोवाच मुदितः सेव्यतामतिधिः सुत^१ ।
 इत्याज्ञप्तः पितृभ्यां स यथाविधि यथाधनम् ।
 ब्राह्मणं पूजयामास यथायोग्यं यथार्भति ॥७३॥
 विश्रान्ते सुखमामीने ब्राह्मणे व्याध एव सः ।
 संपूजयित्वा पितरौ यथाकालक्रियोचितम् ॥७४॥
 स्वभोजनादिद्रव्यार्थं नियोज्य च प्रियां सतीम् ।
 अतिथेर्निकटं गत्वा जिज्ञासोरुषितोऽभवत् ॥७५॥
 तं दृष्ट्वा मुदितो विप्रः पप्रच्छ चिरमीक्षितम् ।
 विस्मयाविष्टहृदयो व्यास ब्राह्मणपुत्रकः ॥७६॥

ब्राह्मण उवाच ।

कुतस्तवेदृशं ज्ञानं गुरोस्तु समुपार्जितम् ।

- १ For पराशर उवाच and the verses 69, 70, 71, 72 and the first line of 73 B reads

इत्युक्त्वा तं तुलाधारः स्वगृहानाननयद्विजं ।
 वह्निः संस्थाप्य तं व्याधो विवेशाभ्यन्तरं ततः ॥
 स नत्वा पितरौ विप्रमागतं संन्यवेदयत् ।
 तावूच्चतुः पूजयैतं त्वं सायमतिधिं सुत ॥

केन मे तादृशं ज्ञानं सम्पद्येत वदस्व तत्^१ ॥७७॥
 मया भस्मीकृतः क्रौञ्चः स वा क इति मे वद ।
 तपसा देहशोषेण यज्ज्ञानं नार्जितं मया ।
 तत् त्वं यादृच्छिको लब्धः कथमामिषविक्रयिन् ॥७८॥

व्याध उवाच ।

गृणस्व^२ द्विजदायाद् वृत्तान्तं मम यन्नतः ।
 पुराहं वालकं कञ्चिद् वने ब्राह्मणमुत्तमम् ॥७९॥
 तेजोराशिं दुर्निरीक्ष्यं ज्वलन्तमिव पावकम् ।
 दृष्ट्वा क्रीडाः परित्यज्य तमेवान्वगमं मुदा ८० ॥
 तत्रैकदाहं विपिने पक्षिणं धृतवानपि ।
 मया गृहीतः स पक्षी जालुषद्धो जरन्नपि ॥८१॥
 हराव व्याकुलस्तत्र पक्षिणस्तस्य चात्मजः ।
 पूर्वपोषमनुस्मृत्य पित्रे वारि ददौ कियत् ॥८२॥
 सम्भ्रमात् तत्र जाले च पपात च ममार च १
 स पक्षितनयः पक्षिवपुर्हित्वा च तत्क्षणात् ॥८३॥
 धृत्वा दिव्यं वपुः सर्वैः स्वयमानं ययौ दिवम् ।
 तद्दृष्ट्वाश्चर्यमत्तुलं विस्मयाविष्टमानमम् ॥८४॥
 मामुवाच स वै विप्रः प्रष्टुश्च ज्ञानिनां वरः ।
 व्याधपुत्र शकुन्तोऽसौ त्वया बद्धस्य पक्षिणः ॥८५॥

१ B reads कुलस्तवेदृशं ज्ञानं सम्पद्येत वदस्व तत् ।

२ B reads गृणु ब्राह्मणदायाद् ।

श्रौरमस्तनयः पूर्वं सृत्वा पित्रे ददौ जलम् ।
 अविचिन्त्यैव मरणं पितरं तमपूजयत् ॥८६॥
 एतेन कर्मणा तस्य गतिरेषाभ्युपद्यते ।
 वाल त्वमपि पितरौ सेवस्व देशितो मया ॥८७॥
 दिव्यं ज्ञानं वपुश्चापि भविष्यति तव भ्रुवम् ।
 इत्येवमुक्तस्तेनाहं गुरुणा ब्राह्मणेन हि ॥
 प्रतिज्ञाय सदा पूजां पित्रोरेतां चराम्यहम् ।
 नाहं जाने तपोदान-व्रतयज्ञादिकञ्च यत् ॥८८॥८९॥
 पित्रोश्चरणयोः सेवाम्भैकां जान एव हि ।
 यन्मे ज्ञानं समुत्पन्नं पित्रोः सेवाफलञ्च तत् ॥९०॥
 प्रातरुत्थाय तं विप्रं पितृसेवोपदेशकम् ।
 प्रणम्य पितृसेवाञ्च करोमि तदनन्तरम् ॥
 क्रीत्वा मांसानि विक्रीय वैश्यवृत्तिर्गृहं चरे ।
 भार्थ्यापि लब्धा सुभगा मदेकपतिदेवता ॥९१॥९२॥
 तथा सह चरे धर्मं पितृसेवां तथातिथे ।
 त्वं तु पित्राननुमतो देहकर्षणमुग्रकम् ॥९३॥
 अन्यत्रालम्बशरणः सिन्धुतीरेऽचरस्तपः ।
 यत्र वै मूषिकाह्याद्या^१ वरं विश्वासमागताः ॥९४॥
 त्वामद्गृह्णा तव पिता बह्वनुतप्तवांस्तथा ।
 तेन ते विहितं चोग्रं तपोऽस्थिरमभून्ननु ॥९५॥

१ C reads यत्र पक्षिंमूषिकाद्याः ।

श्वेतं तद्वकरूपेण तपस्ते स्वमुपाश्रितम् ।
 तव पित्रनुतापाग्नेर्भस्म दृष्टं त्वया क्षणात् ॥
 निःसृते तपसि ह्यग्रे माहङ्कारोऽभवद् भवान् ।
 अतएवाधुना विप्र मदाक्यमवधाय^१ हि ॥८६॥८७॥
 गृहान् गत्वा प्रयत्नेन पितरौ यज सर्वथा ।
 यो^२ देवते परित्यज्य वृथाऽधाद्^३ देहकर्षणम् ।
 एवं तवोदितं सर्वं लप्स्यसि ह्यभिवाञ्छितम् ॥८८॥
 दुरदृष्टवग्रान्मर्त्यः पुःसोरेत उपाश्रितः ।
 वसते मातुरुर्दरे मासान् दद्याद् दिनानि च ।
 दुःखालये वसन्तत्र भुङ्क्ते मामचतुष्टये ॥८९॥१००॥
 तदा तु पूर्वजनुषां दुःखान्निष्मरति द्विज ।
 कथञ्चित् मन्तभ्य मनो वदत्येवं हरिं स्मरन् ॥१०१॥
 नमो भगवते तुभ्यं नारायण जगत्पते ।
 लोकपित्रे लोकधात्रे लोककर्त्रे हरे नमः ॥१०२॥
 प्रदात्रे सुखदुःखानां तत्तत् कर्मानुरूपतः ।
 तन्नो हि जायते जन्तुर्धृत एव त्वया पुनः ॥१०३॥
 कुकर्मफलजं दुःखं भुङ्क्ते त्वत्सेवया सुखम् ।
 अतोऽस्मान्निःसृतो गर्भान्त्वमेव पितरौ विभो ।
 सेविष्यामि यतो नैव जन्ममृत्युव्यथां भजे ॥१०४॥

१ B reads अवधारय ॥

२ A reads ये ।

३ B reads अधा ।

एवं वदन् हृदिमिव साक्षात् पश्यन् द्विजोत्तम ।
 सूतिकावायुनाकृष्टो गर्भान्निःसरते स वै ।
 कोटिवृश्चिकदष्टस्य पीडामाप्नोत्यसौ तदा ॥
 इत्थं तु मृत्युकालेऽपि व्यथामाप्नोति देहभृत् ॥१०५॥१०६॥
 ततो जातश्च संवृद्धो मात्रा च परिपोषितः ।
 पित्रोः संसेवया देवाः पितरस्तस्य तोषिताः ॥
 ततः सद्गुरुमाप्नोति सद्देवतनिदर्शनम् ।
 एवं जन्तुः सुखं भुक्त्वा परत्र चाश्रुते सुखम् ॥१०७॥१०८॥
 पशुशरं उवाच ।
 इत्युक्तः स द्विजसुतः प्रसन्नात्मा तुलाधृता ।
 पितरौ केन तुष्येतामिति प्रातर्गृहं ययौ ॥१०९॥

इति बृहद्दर्शनपुराणे तुलाधारोपाख्यानं
 तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

इतोऽपि कथितः श्रेयान् मन्त्रज्ञानप्रदो गुरुः ।
न ते स्वैः पतिपुत्राद्या ये न मृत्योर्विमोचकाः ॥१॥
दुर्लभं मानुषं जन्म प्राप्य यो गुरुदीपतः ।
न दृष्टवान् परं ब्रह्म भुक्तं तेन विषं स्वयम् ॥२॥
अज्ञानतममांकीर्णं चेतो जन्तोः स्वयं गुरुः ।
ज्ञानाञ्जनेन मस्माञ्ज्यं करोति ब्रह्मनिर्म्मलम् ॥३॥
चिरन्तनतमोजुष्टं जन्तोर्न्नरमेव हि ।
कोह्यन्यः श्रीगुरोः पादान्निर्म्मलं कुरुतेऽर्चिषः ॥४॥
यमं लोक^१नियन्तारं लोके निर्दोषदर्शने ।
मोचयेद् गुरुरेवैकस्तस्माद् यत्नाद् गुरुं भजेत् ॥५॥
शान्तं सुशीलं धर्मज्ञं शास्त्रज्ञं चारुदर्शनम् ।
दयालुं पुत्रिणं दान्तं गृहस्थं गुरुमाश्रयेत् ॥६॥
वयोज्येष्ठमपितरमभ्रातरमवैरिणम् ।
अमातामहमज्ञानशाय्यग्रन्थं तथा यतिम् ॥७॥
अन्तर्व्वहिसुन्यचेष्टं सदा सस्मितभाषणम् ।
गृहेऽनासक्तवत्सन्तं स्वयंयोग्यो गुरुं भजेत् ॥८॥

१ B reads यमलोकगतन्तावत्

गुरुपुत्रेषु पौत्रेषु गुरुभ्रातृषु यो भिदाम् ।
 कुर्यात् स उच्यते मूढो गुरुहा धर्मलोपकृत् ॥९॥
 तस्माद् गुरोर्वंशजातं वयोऽन्यमपि पण्डितम् ।
 गुरुं कुर्यात्तु दीक्षायामविचार्य गुरोः कुलम् ॥१०॥
 नानामूर्त्तिर्यथा देवो नानामूर्त्तिस्तथा गुरुः ।
 पुत्रपौत्रादिरूपेण जाबाले नात्र संश्रयः ॥११॥
 देवानाञ्च गुरूणाञ्च भेदो वाण्यादिना कृतः ।
 पातयेन्नरके तीव्रे गुरुभेदकरं नरम् ॥१२॥
 ऊर्ध्वस्तिष्ठेत् गुरोरग्रे लम्बानुजो वसेत् पृथक् ।
 निवीतवामां विनयी भीतस्तिष्ठेद् गुरोः पुरः ।
 गुरौ तिष्ठति तिष्ठेत् उषितेऽन्वाज्ञया वसेत् ॥१३॥
 शयिते चरणौ सेवेदभ्यायाते च धारयेत् ।
 चापल्यं प्रमदागाथां लंकारञ्च विवर्जयेत् ॥१४॥
 नापृष्टो वचनं किञ्चिद् ब्रूयान्नापि निषेधयेत् ।
 पादोदकं पिवेन्मूर्धा धारयेत् पूजयेदपि ॥१५॥
 अन्यत्र न मनो दद्याद् भोजयेन्निष्ठमाहृतम् ।
 अवशिष्टञ्च भुञ्जीत शिष्य एवम्विधो मतः ॥१६॥
 गुरौ साक्षात् स्थिते मर्त्यः पृथक् पूजां न चाचरेत् ।
 शान्तत्वादिगुणैर्युक्तः पित्रोर्भक्तियुतः सुधीः ॥१७॥
 शिवपूजारतः साधुः शिष्य आत्मा गुरोर्मतः ।
 चतुर्णामेव वर्णानां स्त्रीणाञ्च ब्राह्मणो गुरुः ॥१८॥
 ब्राह्मणो ज्ञानवृद्धो हि कनिष्ठोऽपि गुरुर्भवेत् ।

स्त्रियस्तु गुरुसम्बन्धाद् गुरुरप्युच्यते द्विज ॥१८॥
 गुरुस्तन्त्रश्च मन्त्रश्च गोपनीयाः प्रयत्नतः ।
 प्रकाशात् सिद्धिहानिः स्यादित्याह भगवाञ्छिवः ॥२०॥
 शौक्रं तथा च सावित्रं दैचञ्च जन्म सम्मतम् ।
 जन्मत्रयं ब्राह्मणानां स्त्रीशूद्राणां द्विजन्मता ॥२१॥
 गुरुं तन्त्रं देवताञ्च भेदयन्नरकं व्रजेत् ।
 गङ्गादुर्गाहरीशानां भेदकन्नारकी यथा ॥२२॥
 पतिरेव गुरुः स्त्रीणां यदि स्यात् प्रतितो न च ।
 भार्याया देवपूजायामनुकूलो भवेत्पतिः ॥२३॥
 स्वामिप्रेमकरौ भार्या सर्वदा सुखमश्नुते ।
 भार्या स्यात्पतिसेवायां सदा दंष्ट्रा ह्यकल्मषा ॥२४॥
 मातापित्रोः पुत्रद्वय यथोक्तं पूर्वतस्तव ।
 अलोलुपा भवेन्नारी लज्जाशीला च सर्वतः ॥२५॥
 निर्लज्जा शयने पत्युः सस्मिता स्यात् सदैव हि ।
 अन्तरं दुःखदूनञ्च दर्शयेत् स्निग्धमुत्तमम् ॥२६॥
 पुत्राणां पालनं कुर्यात् पुत्रबुद्धिः परात्मजे ।
 स्वामिनः सुखदुःखेषु तथा स्यात् स्वयमेव हि ॥२७॥
 प्रोषिते च सुखं जह्यादेवं नार्याः शुभं भवेत् ।
 गृहे द्रव्याणि रक्षेत सावधाना च सर्वतः ॥२८॥
 अन्नादेः संविभागञ्च कुर्यात् सुचतुरा सती ।
 एवम्विधा तु यः नारी सा सर्वैः पूज्यते द्विज ॥२९॥
 तथा च प्रियते पृथ्वी लोकानां देवता च सा ।

मृहेषु तनयां भूषा भूषा संसत्सु पण्डितः ॥३०॥
 सुबुद्धिः पुंसु भूषा स्यात् स्त्रीषु भूषा मलञ्जता ।
 अपण्डितो मृतो विप्रो मृतो यज्ञो ह्यदक्षिणः ॥३१॥
 मृता सभा सुधीहीना मृता नारी १गतत्रपा ।
 नदी च जलहीनेव कृष्णहीना मतिर्यथा ॥३२॥
 राजहीना यथा भूमिः पतिहीना तथावला ।
 यौवनं विविधा भूषा चारुकेशादिधारणम् ।
 देहशोभा च नारीणां विधवानां न शोभते ॥३३॥ ३४॥

इत्येवमुक्तं ननु काश्यपेय'

यदेव पृष्टं भवता समैव ।

सत्कीर्त्तनीयं परमं पवित्रं

श्राव्यं गुरुणां चरितं नराणाम् ॥३५॥

पित्रोः सुतानां पतिषु स्त्रियाञ्च

गुरौ च शिष्यस्य सुभक्तिदञ्च ।

अतःपरं किं कथनीयमत्र

प्रब्रूहि तच्छ्रोतुमनास्त्वमत्र ॥३६॥

इति बृहद्दर्मपुराणे गुरुणां निर्णयः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

जाबालिरुवाच ।

तीर्थानि वद मे ब्रह्मन् वेदव्यास जगद्गुरो ।
दिवि भुव्यन्तरौत्ते च यानि सन्ति विंशतः ॥१॥
तेषां फलं स्वरूपञ्च नाम कार्यविधिश्च यः ।
तत्सर्वं मे विशिष्यैव शृणुष्वोर्वक्तुमर्हसि ॥२॥

व्यास उवाच ।

तीर्थानि सन्त्यसङ्ख्यानानि दिवि भूमौ नभस्यपि ।
तेषां प्राधान्यतः प्राह तीर्थानां वायुरेव हि ॥
तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च तत्र वच्मि कियन्ति च ॥३॥
कानिचिद्वाक्वरूपाणि जलरूपाणि कानिचित् ।
कानिचिद्देहरूपाणि देहकालात्मकानि च ॥४॥
कानि चेन्द्रियरूपाणि तरूपाणि कानिचित् ॥५॥
देवतानामधिष्ठानस्थानं तीर्थमिहोच्यते ॥६॥
फलस्वरूपतत्त्वेन शृणु तीर्थानि वक्ष्यते ।
यान्याह देवी रुद्राणी सख्यौ स्वे विजयां जयाम् ॥७॥

जाबालिरुवाच ।

कुरु देवी तु रुद्राणी त्रैलोक्यजननी शिवा ।
सखीं जयाञ्च विजयां तीर्थानि केन वाब्रवीत् ॥८॥

एतन्ने पृच्छतो ब्रह्मन् रुद्राणीमुखपङ्कजात् ।
 निर्गतं तीर्थमाहात्म्यपीयूषं पावनं परम् ॥८॥
 कस्तुभ्यं कथयामास तदुपाख्यानमद्भुतम् ।
 तत्तः श्रुत्वा कृतार्थोऽहं भवेयं जगतां गुरो ॥१०॥

व्यास उवाच ।

कदाचित् पार्वती देवी कैलासशिखरे स्थिता ।
 साकं जयाविजयाभ्यां सखीभ्यां रहसि द्विज ॥११॥
 सुखामीनाञ्च तां दृष्ट्वा देवीं ते विजयाजये ।
 कृताञ्जलिपुटे भूत्वा शोचतुः पूर्ववाञ्छितम् ॥१२॥

सख्यावूचतुः ।

गिरिजे भगवत्यम्ब दुर्गे गिरिशभाविनि ।
 आवयोर्वाञ्छितं किञ्चित् सम्पूरय शुभानने ॥१३॥
 सर्वदेवसमाराधे प्रसीद जगदम्बिके ।
 चिरं नो वाञ्छितं तीर्थान्यवगाहय दर्शय ॥१४॥

व्यास उवाच ।

एवमुक्त्वा तु सा देवी सखीभ्यां सुस्मितानना ।
 उवाच वचनं दुर्गा लोकदुर्गतितारिणी ॥१५॥

देव्युवाच ।

ममेष्टमिदमागच्छ विजये जयया सह ।
 सर्वतीर्थानि वां सख्यौ दर्शये स्नापयेऽधुना ॥१६॥
 इत्युक्त्वा सह ताभ्यां सा मुदिताभ्यां शिवा सती ।
 हिमालयमगाद् यत्र गङ्गा वहति वेगेता ॥१७॥

तत्र तां वेगिनीं गङ्गां दृष्ट्वा वगाह्यः पार्वती ।
प्रतिगन्तुं मनश्चक्रे सह ताभ्यां स्वमालयम् ।
तां दृष्ट्वा प्रतिगच्छन्तौमाहतुस्ते द्विजालिके ॥१८॥

मख्यावचतुः ।

क्व गच्छसि महेशानि असम्पूर्थं मनो हि नौ ।
कृतेच्छयोः सर्वतोर्थं तीर्थमेकन्तु लब्धयोः ॥१९॥

देव्युवाच ।

मख्यौ किमिति न स्नातं तीर्थेषु मकलेषु च ।
किं न जानामि गङ्गेयं सर्वतोर्थप्रसूरिति ॥२०॥
न केवलन्तु तीर्थानां प्रसूरेषा मदा शिवा ।
सर्वेषामपि लोकानां धर्माणामपि देवता ॥२१॥
पवित्राणि विधायैव भुवनानि चतुर्दश ।
त्रैलोक्ये भाति देवीयं दीप्यमाना विभुः किल ॥२२॥
एतयाधिष्ठितं सर्वमूर्द्धमाकाशमेव च ।
भूतलञ्च तलस्थानं गिरीणां शिखराणि च ।
गुणैस्तुल्यानि पुण्यानि तानि नैवात्र संग्रहः ॥२३॥
मुक्तिस्थानं सुखस्थानं वासस्थानं तदेव तु ।
अशोकमभयञ्चैव यत्र गङ्गा प्रतिष्ठिता ॥२४॥
स्वर्गश्चैव सुखञ्चेदं मोक्ष एष च पञ्चधा ।
सम्पदेषां यशश्चैतद् यद्गङ्गादर्शनादिकम् ॥२५॥
न ब्रह्माणमनाश्रित्य सृष्टिः कापि प्रवर्तते ।
नैतां गङ्गामनाश्रित्य तीर्थं किञ्चिद्विराजते ॥२६॥

स्त्रीराजसुतंगोघ्नञ्च गुर्वात्महनमेव च ।
 मातेव पाति गङ्गैषा यमदण्डान्महाभयात् ॥२७॥
 दानयज्ञजपस्नानतपांसि मुक्तिदानि च ।
 कृतानि येन तेनैषा गङ्गा देवी समाश्रिता ॥२८॥
 इयं सुरनदी पुण्या गङ्गा त्रिपथगा नदी ।
 यदा न स्मर्यते मख्यौ तदैव विपदः पराः ॥२९॥
 भक्तिर्यस्य तु नास्त्यस्यां सर्व्वे धर्मास्त्यजन्ति तम् ।
 मदा ह्यप्रियताक्यस्य लोका इव संखीदय ॥३०॥
 अहमेषा शिवो विण्णुस्तत्त्वेनैषां मिदा न हि ।
 किं वर्णितेन बहूना हे मख्यौ विजये जये ।
 युवाभ्यां सर्व्वतीर्थैर्नि स्वातानि कलितानि च ॥३१॥

मख्यावूचतुः ।

प्रतीतिः केन मेऽत्रस्याद्यत्त्वयास्यास्तु वर्णितम् ।
 अचक्षुर्गोचरीभूतं न प्रतीयन्ति पण्डिताः ॥३२॥

देव्युवाच ।

सुहि गङ्गामिमां मख्यौ साक्षान्मे भक्तिभाविते ।
 सर्व्वतीर्थाङ्गवां देवीं गङ्गां चेद्दृक्ष्यथाचिरात् ॥३३॥
 ममैव वचनादत्र युवयोर्मुखतो ध्रुवम् ।
 निर्गमिष्यति यद्वाक्यं भवेद् गङ्गास्तवो हि मः ॥३४॥

व्यास उवाच ।

इत्युक्ते ते तथा मख्या विजया च जया तदा ।
 चेलोक्यपावनीं देवीं स्तोतुं योग्ये वभूवतुः ॥३५॥

सख्यावृषतुः ।

नमः प्रसीदाम्भ महेशि मात-
 र्गङ्गे त्रिलोकाखिलदुःखहन्त्रि ।
 विष्णोः पदं तत् परमन्तु लब्ध्वा
 त्रैलोक्यमाप्नावसि साधितार्थम् ॥ ३६ ॥
 त्वां स्तौमि पश्यामि परावरेणै
 नमामि कायावयवैरपि त्वाम् ।
 अज्ञानमोहान्धतमोनिरस्त-
 चित्तां तुं मां बोधय द्यादृशी त्वम् ॥ ३७ ॥
 त्वं ब्रह्मणा विष्णुना पूरुषेण
 शिवेन वै देववरेण भूयः ।
 सिद्धैः परज्ञैरपि धीरवर्गैः
 स्तुता किमावां मनुवो भवादृशीम् ॥ ३८ ॥
 धन्याऽवनीयं खलु भूतधात्री
 लोकैः सर्वैः पूजितेयं बभूव ।
 त्वं वै यस्यामवगाह्या नवोद्यै-
 र्विभासि पुण्याधिकपुण्यवत्याम् ॥ ३९ ॥
 जानन्ति के त्वां ननु मूढबुद्धयो
 नराः स्त्रियो वा वनजन्तवो वा ।
 पीतामृता दृष्टसहस्रसूर्या

१ C has परावरेणि ।

२ B reads. जल० ।

जानन्थनन्तामृतसारभूताम् ॥ ४० ॥

प्राणांस्थजन्तं त्वयि वा वसन्तं

गायन्तमानन्दमयीञ्च वा त्वाम् ।

कः श्रद्धधीताहितदेहबन्धं

विनात्मघातान्नरकाय योग्यान् ॥ ४१ ॥

यः सर्वलोकामरयज्ञदेवः

स्वयं शिवः श्रीमति चोत्तमाङ्गे ।

सर्वोत्तमां त्वां प्रदधाति गङ्गां

सार्थं शिवत्वं ह्यधिमन्यमानः ॥ ४२ ॥

सर्वस्य सर्वत्र तु नाधिकारः

कस्यापि कुत्रापि च को हि आस्ते^१ ।

त्वं खण्डितब्रह्मकटाहकोटिः

सर्वत्र चाखण्डगतिः किलास्ते ॥ ४३ ॥

ध्याये शिवे त्वां शशिशुक्लवर्णाम्

चतुर्भुजां पद्मवराभयामृतैः ।

युक्ताञ्च शुक्ले मकरे वसन्तीं

त्रिलोचनां देवतुतामलङ्कृताम् ॥ ४४ ॥

नमः शिवायै शान्तायै गङ्गायै ते नमोनमः^२ ।

नम्रो मकरवासिन्यै कौटिचन्द्ररुचे नमः ॥ ४५ ॥

चतुर्भुजायै पद्मेन वरेणाप्यभयेन च ।

१ B puts verses 43 and 44 after verse 45.

२ A omits verse 45.

पौषपूर्णकनकघटेन च विराजिताम् ।
 सर्वालङ्कारभूषाढ्यां त्रिनेत्रां देवतैर्नुताम्
 स्मितास्यां गौरवसनां स्थिरनूपुरशिञ्जिनौम् ।
 ब्रह्मविष्णुशिवाराध्यां दधानायै तनुं नमः ॥ ४ ६ ॥
 नमः कल्पाघहृद्यै च लोकमात्रे नमोनमः ।
 सर्वतीर्थभवायै च सुलभायै नमोनमः ॥ ४ ७ ॥

व्यास उवाच ।

एवं तयोः स्तुवन्त्योस्तु विजयाजययोर्द्विजः ।
 प्रादुरासीत् तदा गङ्गा दीप्रयन्ती जगत्त्रयम् ॥ ४ ८ ॥
 तां तथा प्रादुरासीनां मकरासनसंस्थिताम् ।
 विलोक्य मुमुदाते ते^१ विस्मिते विजयाजये ॥ ४ ९ ॥
 नाशक्रुताञ्च वचनं वक्तुं कियदपि द्विज ।
 रोमाञ्चिताङ्गौ तिष्ठन्त्यौ वास्यरुद्धदृशौ भृशम् ॥ ५ ० ॥
 सर्वेषामपि देवानां मुनीनाञ्च तदागमः ।
 बभूव हृष्टमनसां सिद्धगन्धर्व्वरक्षसाम् ।
 यक्षाणां किन्नराणाञ्च तथैवाप्सरसां मुने ।
 महर्षिरपि बाल्मीकिरहञ्च तत्र चागतौ ॥ ५ १ ॥ ५ २ ॥
 सर्वे प्राञ्जलयो भूत्वा ब्रह्माच्युतशिवादयः ।
 सर्वा देवस्य देवानां पुष्यचन्दनपाणयः ।
 मानालङ्कारभूषाढ्यां गङ्गां चक्रुः सुशोभिताम् ॥ ५ ३ ॥
 अथ तस्याञ्च अङ्गेभ्यो जावाले तीर्थराजयः ।

समुत्पन्ना हि तत्रैव ददृशाते तदैव ते ॥५४॥
 मूर्त्तिमन्ति च तीर्थानि नानारूपाणि तानि वै ।
 देहदेशाम्बवाक्यादिरूपाणि विश्रुतानि च ॥५५॥
 मुखतो जज्ञिरे तस्या ब्रह्मतीर्थानि सर्वशः ।
 पादेभ्यो देशतीर्थानि जलतीर्थानि वक्षसः ॥५६॥
 कर्णयोर्जज्ञिरे तस्या आकाशतीर्थसञ्चयाः ।
 ललाटाञ्जज्ञिरे चैव दिव्यतीर्थानि भास्वरात् ॥५७॥
 अङ्गतीर्थानि अङ्गेभ्यो जातान्यस्यास्तथा तथा ।
 तानोह सर्वतीर्थानि नानावर्णानि तत्र वै ।
 सर्वावयवपूर्णानि भूषणैरुज्ज्वलानि च ॥५८॥
 शृण्वतां मुनिदेवानां विजयाजययोस्तथा ।
 तुष्टुबुर्हृष्टचेतांसि सर्वेषां पश्यतामपि ॥५९॥

तीर्थान्युचः ।

ॐ नमो विमलवदनायै भूर्भुवःस्वःपरमहःकलायै केवलपर-
 मानन्दसन्दोहरूपायै लोकत्रयामीववलाकातिमिरापसारकपरम-
 ज्योतीरूपायै असदपलापतिकरसदूषितरसनादोषापसारणपरमा-
 मृतरसरसायनामृतरूपायै । मूर्त्तिमत्यै कोटिकोटिचन्द्रधवलायै
 मकरासनायै ते ॥ गङ्गे देवि स्वर्धुनि विष्णुपादोद्भवे द्रवमयनारा-
 यणतैजसशरीरद्रवशरीरे परमात्मन् प्रसीद प्रसीद ते नमोनमः ॥

नमस्ते देवदेवेशि गङ्गे त्रिपथगामिनि ।

त्रिलोचने श्वेतरूपे ब्रह्मविष्णुशिवाच्चित्ते ॥६०॥

वेगखण्डितब्रह्माण्डकटाहे दोषखण्डिनि ।

रत्नकोटिकिरीटेन मण्डितामलमस्तके^१ ॥६१॥
 देवदेव्यादिकैरौटस्पृष्टपादाम्बुजद्वये^२ ।
 कामदे कामरूपासि तीर्थानाञ्च प्रसूरसि ॥६२॥
 श्यामे श्यामलसच्चारुकुञ्चितामलकुन्तले ।
 शिवप्रिये शिवाराधे शिवशीर्षकृतालये ॥६३॥
 शिवे शिवप्रदे शैवं कुर्वाणा निखिलं जगत् ।
 अच्युतेऽच्युतभूषाढ्ये अच्युताङ्घ्रिसमुद्भवे ॥६४॥
 अच्युतात्मकपादाब्जे धरागमनपावने ।
 अच्युतप्रेमधाराद्या ब्रह्माणी^३ ब्रह्मरूपिणी ॥६५॥
 ब्रह्मानन्दमयी ब्रह्मप्रसूर्ब्रह्मरमाभृता ।
 ब्रह्मत्वदायिनी ब्रह्मनदी सुरधुनी सुरा ॥६६॥
 भेदशून्याऽभेदकारीभेदकप्राणहारिणी ।
 अभेदबुद्धिरूपासि अभेदबुद्धिमत्प्रिये ॥६७॥
 मत्प्रपञ्चरहिते अनिन्द्यदोषवर्जिते ।
 कमले विमले शुद्धे तत्त्व^४ब्रह्मपरात्मिके ॥६८॥
 वेगाधारे वेगगमे^५ स्थिरवायुप्रभेदिनि ।
 सूर्यमण्डलसंभिन्ने मन्दाकिनि महेश्वरि ॥६९॥
 सुरार्चिते महामस्रे कोकामुखि रणप्रिये ।

१ For these two lines B reads,

रत्नकोटिकिरीटेन स्पृष्टपादाम्बुजद्वये ।

२ A and C read ब्राह्मणी ।

३ A and B शुद्ध० ।

४ B reads वेदाधारे वेदागमे ।

वलिमांसप्रिये कालि मत्स्यासवसुखग्रहे ॥७०॥
 जवारक्ताक्षि लोलाक्षि रक्तवस्त्रपिधायिनि ।
 निःशङ्कसेव्ये निःसेव्ये निष्किञ्चनजनप्रिये ॥७१॥
 दिगम्बरप्रिये दिव्ये वीररूपे मनोहरे ।
 आकाशनिलये देवि सदा पर्व्वतवासिनि ॥७२॥
 धरालये च पातालनिलये खेचरे चरे ।
 सदा^१ खड्गकरे भीमे महाभैरवसाधिते ॥७३॥
 भयहारे भयाधारे भवपत्नि भवानलै ।
 भावज्ञे भावरसिके गिरिजे गिरिशृङ्गगे ॥७४॥
 शृङ्गाटकगते कान्ते शृङ्गाररसशोभने ।
 कामरूपे कामभवे^२, कामनाभवमन्त्रये ॥७५॥
 दुर्गमे दुर्गतिहरे दुःखहन्त्रि सुखालये ।
 हंसकारण्डवक्रौञ्चमण्डिकूलद्वये शुभे ॥७६॥
 देवीनौसेविततटे स्मृतिपापविनाशिनि ।
 ब्रह्महत्यादिपापेषु नाममात्रमहाशने ॥७७॥
 सुखदे मोचदे मातः सर्व्वेषां जगतामपि ।
 चाण्डालगृहिसन्यासि-योगिसेव्या च योगिनी ॥७८॥
 विषयाख्यविषज्वालाहरे विषहरे^३ हरे ।
 हारे, दशहरे गङ्गे कलिपापहरे परे ॥७९॥

१ B reads गदा ।

२ C reads कामभरे^० ।

३ B and C read त्वंघहरे ।

ङ्ङाररूपे प्रणवस्वरूपे ह्रौं स्वरूपिणि ।
 अम्बिके भगवत्यम्ब भीष्मसूक्ते नमोनमः ॥८०॥
 दृष्टमिद्धिकरे स्फौं स्फौं^१ ह्रौं ह्रौं स्वाहास्वरूपिणौ ।
 विमलमुखि चन्द्रमुखि कोलाहले खर्वे प्रसीद ॥८१॥
 राजलक्ष्मीश्च भूपानां गृहिणां गृहिणी शुभा ।
 योगिनां योग एव त्वं मतिः मन्थामिनामपि ॥८२॥
 कवीनां विश्वतोदृष्टिर्बुद्धिस्त्वं राजसेविनाम् ।
 लज्जाऽमि च कुलस्त्रीणां वालानां मधुरा च गीः ॥८३॥
 भवती समरे^२ स्पृष्ट्वा साधूनांश्च चमा खलु ।
 सरस्वती च वाल्मीके व्यासे वाचालता तथा ॥८४॥
 श्रुतिः सृष्टिश्च मञ्जा च^३ कवितालहरी तथा ।
 गतिस्त्वमेव भूतानां मत्स्यानामुदकं यथा ॥८५॥
 जाड्यहन्त्री मन्त्ररूपा कालरूपा कपालिनी ।
 कुमारी तरुणी वृद्धा रमञ्जा रमसुन्दरी ॥८६॥
 स्वर्गं मन्दाकिनी त्वं हि देवदेवीनिषेविता ।
 चितावलकनन्दा त्वं कृतार्थान् कुरुषे नरान् ॥८७॥
 पाताले नागलोकाद्यैर्भोगवत्यमि सेविता ।
 पूर्वस्यां दिशि सीता त्वं भद्राख्या चोत्तरत्र वै ॥८८॥
 पश्चिमस्यां हि वंचुस्त्वमलकनन्दा च दक्षिणे ।
 ब्राह्मी त्वं वैष्णवी शैवी कुमारी युवती तथा ॥८९॥
 कपालमालिनी च त्वं विकटाक्षा सरस्वती ।

१ B reads ह्रौं and C reads ह्रौं । २ B reads समी ।

अग्रानवासिनी च त्वं चिताङ्गारास्त्रिसञ्चया ॥८०॥

सरस्वती जाह्नवी च गङ्गा भागीरथी शुभे ।

हंसी पद्ममुखी पद्मसहस्रदलवासिनी ॥८१॥

वयं तु मातः परममङ्गलायनवासावगाहदर्शनस्मरणेन विश्वानि तीर्थानि किलेतरथा जातानि च भगवति भवतीमेवाश्रयमाश्रितानि तीर्थत्वेन प्रपञ्चरूपाणि भवत्या एव सर्वरूपायाः ये पुनस्त्वयि भक्तास्तान् वयं पुनीमहे तद्विभूतिविशेषदिदृक्ष्या तत्र तत्र भ्रमतः । त्वय्यभक्तांस्तु दूरतस्यजामहे । त्वं पुनस्तत्तन्मयत्वाद्देवानां तीर्थानां धर्माणां माता सर्वसाक्षिणी प्रणयसे शतशः । प्रादुर्भावप्रलयौ नस्त्वत्त इति परमम्, किंभ्रूमस्तव महिमा नास्ति यतो ब्रह्महत्यास्त्रीहत्या-गुरुहत्यादिमहापातकातिपातकानामेकाधिकरणञ्च; जनस्तज्जलक्षण-सम्बन्धादिनैव पूतो भवतीति । तद्दर्शनादेव परमब्रह्मपदप्राप्तिः फलमिति च यो महिमपरमाह स तत्तत्पापभागिति यथार्थवादः ॥

व्यास उवाच ।

इत्युक्त्वा तानि तीर्थानि निलिल्युस्तत्र सर्वशः ।

रुद्राण्या सह गङ्गा सा एकरूपा बभूव ह ॥८२॥

जया च विजया तत्र व्याकुले न विलोक्य ताम् ।

बभूवतुः प्रपश्यन्थोस्तयोस्तत्र तु पार्वती ॥८३॥

अन्तर्हितान्यरूपा सा रुद्राणी समराजत ॥८४॥

देवताच्छषिमुख्याद्याः सर्वे चान्तर्हिता गताः ।

ताभ्यां सहैव सा देवी विस्मिताभ्यः जगाम ह ॥८५॥

इति बृहद्भर्मपुराणे तीर्थप्रादुर्भावः ॥

(१) C adds, लोकानाम् ।

षष्ठोऽध्यायः ।

सख्यावूचतुः ।

स्नातानि सर्व्वतीर्थानि दृष्टानि च विशेषतः ।
ज्ञाता च गङ्गा तत्त्वेन त्वत्प्रसादान्महेश्वरि ॥१॥
श्रुतस्य परमः पुण्यो देव्यास्तीर्थकृतस्तवः ।
ये पठन्ति च शृण्वन्ति नास्ति तेषां पराभवः ॥२॥
सर्व्वतीर्थावगाहस्य हयमेधस्य च क्रतोः ।
गद्याश्राद्धशतस्यापि फलमेष^१ प्रसूयते ॥
अत्र नास्त्येव सन्देहस्त्वत्प्रसादान्महेश्वरि ॥३॥
अस्मन्मुखात्निर्गतो यः स्तवस्त्वत्परमाज्ञया ।
स चाद्येवंविधस्त्वास्तां लोकमातर्नमामहे ॥४॥
तीर्थानां वद नामानि यानि दृष्टानि सर्व्वथा ॥५॥

देव्युवाच ।

प्रोक्तं वः^२ प्रथमं तीर्थं गङ्गाख्यं पावनं परम् ।
अस्यामन्यानि तीर्थानि कथयामि यथातथम् ॥६॥
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।
यस्मात् गङ्गा प्रभवति तीर्थं तत् प्रथमं मतम्^३ ॥७॥

१ B reads फलमेतत् ।

२ B reads च ।

३ B reads प्रसरति and स्तवम् ।

ततो ध्रुवादिलोकेषु गङ्गासम्भेदकं स्थलम् ।
 नवसङ्ख्यकमाख्यातं तीर्थं पवनपद्भृतौ ॥८॥
 यत्र गङ्गा प्रभवति महावेगा महावला ।
 सिद्धदेवर्षिप्रमुखास्तत्र स्नान्ति गतागतैः ॥९॥
 ततः सुमेरुशिरसि धारापात इतीरितम् ।
 तीर्थं यत्रोर्द्धलोकांस्तु भित्त्वा गङ्गा पपात ह ॥१०॥
 तत्रैव हि चतुर्द्धाऽभूद्गङ्गा गन्तुं दिशः समाः ।
 अस्यैव चतुरन्तेभ्यो येभ्यो गङ्गावरोहति ।
 तानि चत्वारि तीर्थानि तेषां नामानि वर्णये ॥११॥
 सीतालकं नाम पूर्वं दक्षिणञ्चालकालकम् ।
 पश्चिमं वङ्गभद्रञ्च भूद्रोत्तरमथोत्तरम् ॥१२॥
 मेरोरधोऽधः शैलानामष्टानां यत्र यत्र च ।
 संयुक्ता च वियुक्ता च तानि तीर्थानि षोडश ॥१३॥
 परपातं पूर्वपातं पूर्वस्थां गन्धमादने ।
 शाङ्करौ विलसन्ती च तीर्थे पश्चिमपर्वते ॥१४॥
 पुण्यप्रभा प्रकाशाची गोमती गोतमी तथा ।
 मणिकर्णा^१ मणिश्रोता एतान्युत्तरतोऽपि च ॥१५॥
 मणिदर्शा महावेगः^२ श्रवन्ती^३ ब्रह्मवेगिनी ।
 शिवेश्वरी शम्भुमुखी दक्षिणाद्रिष्विमान्युत ॥१६॥

१ B reads मणिकर्णी ।

२ B has मणिदर्शा महावेगा ।

३ A has श्रवन्ती ।

यश्चिमोत्तरपूर्वेषां गिरौणां मध्यदेशतः ।
 शङ्खपाताख्यकं तीर्थमेवं^१ पूर्वादिपूर्वकम् ॥१७॥
 हिमालयनितम्बे तु यत्र शम्भुः शिवोऽविशत् ।
 शिवश्रोतोऽभिधानं^२ तु तीर्थमुक्तं महाफलम् ॥१८॥
 गङ्गाद्वाराणि चत्वारि तीर्थानि क्षितिमण्डले ।
 केतुमाले कुरौ चैव भद्राश्वे भारते तथा^३ ॥१९॥
 ब्रह्मद्वारं शिवद्वारं तेजोद्वारं ततः परम् ।
 हरिद्वारं ततस्त्रयं सप्तश्रोतं^४ प्रकीर्तितम् ॥२०॥
 सप्तर्षीणां प्रीतयेभूत् स्वर्णदी यत्र सप्तधा ॥२१॥
 केतुमाले शिवानद्या सङ्गता यत्र सा नदी ।
 गोकलं^५ नाम तीर्थं तद्विच्छेदात् परगोकलम्^६ ॥२२॥
 सानुमत्या भानुमत्या गङ्गासङ्गात् कुरौ तथा ।
 पुण्यमालं नाम तीर्थं विच्छेदात् सोममालकम् ॥२३॥
 भद्राश्वे वैष्णवी नाम माकरीनाम चापराम् ।
 सङ्गता विगता गङ्गा तीर्थं साकलदेवले^७ ॥२४॥

-
- १ C has यत्र ।
 २ A reads शिवश्रोतो० B reads शिवश्रोत० ।
 ३ B omits four lines from केतुमाले कुरौ चैव ।
 ४ A reads सप्तश्रोतः ।
 ५ B reads गोकलम् ।
 ६ A and B read भद्राश्वे वैष्णवी नाम माकरी नाम चापरा ।
 स्वर्गता विगता गङ्गा तीर्थं साकलदेवले ।
 ७ A has साकलदेवले ।

गङ्गासागरस्सङ्गं तु श्रोतस्तु पश्चिमे वने^१ ।
 उत्तरे त्रिशतश्रोतः पूर्वे सप्तकलेवरम् ॥२५॥
 भारते कानिचित् सख्यौ तीर्थानि शृणुतं मम ॥२६॥
 जङ्घाख्यं तु ततस्तीर्थं यत्र नाम्ना तु जाह्नवी ।
 ततः प्रयागो नाम स्यात्तत्राक्षयवटोऽपि च ॥२७॥
 तीर्थं द्वे समगाद् यत्र यमुना च सरस्वती ।
 यत्र मुण्डितमुण्डस्तु म्रियतां यत्र कुत्रचित् ॥२८॥
 प्रसङ्गतो गतो यत्र नरो लुप्तशिरा^२ भवेत् ।
 ततो वासन्तकं चेत्त्रं वासन्ती यत्र पूज्यते ॥२९॥
 ततो वाराणसी नाम पूरी शम्भोः सतां गतेः ।
 मरणं दुर्लभं यत्र यत्र गङ्गोत्तरस्त्रवा ॥३०॥
 जले स्थले मुक्तिदात्री स्वर्धुनौ मणिकर्णिका ।
 यस्मिन् भगवतः शम्भोः लिङ्गानि सुबह्वन्युत^३ ॥३१॥
 भवन्ति तानि तीर्थानि नामभेदात् पृथक् पृथक् ।
 विशेषोऽस्यास्ति विज्ञेयः पुराणे मत्स्यभाषिते ॥३२॥
 ततोऽपि कथितं तीर्थं पद्मावत्याः समागमः ।
 त्रिवेणी नाम तीर्थञ्च [पृथक् भूते च यत्र वै^४ ॥३३॥
 सरस्वती च यमुना च प्रयागफलदायकम् ।
 गङ्गासागरसङ्गञ्च तीर्थं परमकं मतम् ॥३४॥

१ B reads गङ्गासागरश्रोतस्तु सप्तश्रोतस्तु पश्चिमे ।

२ C reads नर उप्तशिरा ।

३ B reads अपि ।

४ B omits the portion bracketted here.

यत्र धारासहस्रेण गङ्गासागरगा भवेत् ।
 सहस्रन्ताश्च धाराश्च तीर्थानि कथितानि च ॥३५॥
 यात्राकाशे स्थले] तोये मोक्षो नृणां सदा भवेत् ।
 कामेन वा मृतः कामं तं तमाप्नोत्यनन्तरम् ।
 नारी वाथ नरो वाऽपि यत्र गङ्गाऽपि दुर्लभा ॥३६॥
 एवं यत्र च यत्रैव गङ्गातीरे^१ द्वये शुभे ।
 शिवालया ब्रह्मविष्णु-ब्राह्मणानां तथालयाः ।
 तेऽपि तीर्थविशेषेण देवीपीठाश्च ये पुनः^२ ॥३७॥
 एवं वां कथिता सख्यौ गङ्गायां तीर्थसञ्चयाः ।
 ब्रह्मतीर्थानि चैतानि गङ्गामस्तकजानि वै ॥३८॥
 चितावन्यानि तीर्थानि निबोधे विजये जये ॥३९॥

इति बृहद्ब्रह्मपुराणे तीर्थप्रादुभावे षष्ठोऽध्यायः ॥

१ B reads गङ्गातीरवरे ।

२ B has an additional verse here :—

सगरसन्ततिमोक्षविधित्सया
 प्रचलितापि जवेन हिमालयात् ।
 इह तु मन्दमुपैति सरस्वती-
 यमुनयोर्विरहादिव जाह्नवी ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

निवसन्ति द्विजा यत्र तीर्थं तत् चितिमण्डलम् ।

येषां हि चरणौ तीर्थं सर्वतीर्थसमाश्रयौ ॥१॥

तीर्थं पद्मवनं प्रोक्तं तुलसीकाननं तथा ।

तुलसीमूलमारभ्य यावद्भ्रुस्तास्तु षोडशम् ।

दशदिक्षु महत्तीर्थं तदेव सुरवन्दितम् ॥२॥

यत्र च श्रीफलतरुः सोऽपि देशः सुतीर्थकम् ।

तुलसीवत् समंख्यातं वृक्षमानगुणं तथा ॥३॥

सख्यावूचतुः ।

मातर्दुर्गे महेशानि तुलसीविल्ववृक्षयोः ।

जन्ममाहात्म्यतत्त्वानि कथयस्व कृपामयि ॥४॥

देव्युवाच ।

पुरा कैलासगिरिसि ब्राह्मणः कश्चिदास ह ।

धर्मदेव इति ख्यातः साधुर्विष्णुपरायणः ॥५॥

वृन्दा नाम तस्य पत्नी ब्राह्मणी धर्मचारिणी ।

सदा पत्यनुगा साध्वी पतिप्रेष्टा सुखाम्बिता ॥६॥

पत्याज्ञया सदा देवकार्याणि कुरुते सती ।

स्वयञ्च देवपूजायां पतिपूजाविधावपि ॥७॥

वियुक्ता सततं सख्यौ तिष्ठत्येव सुखाम्बिता ।

तपस्विनी सविनया स्मितवक्त्रा सदा संती ।
 सल्लक्ष्णैः समैर्युक्ता समान्या सर्वदा जनैः ॥८॥
 धर्मदेवस्तु सततं कृष्णभक्तिपरायणः ।
 गायन् सदा शिवं कृष्णं पर्यटत्यृषिमण्डले ॥९॥
 दर्शनीयश्च धर्मात्मा धर्मज्ञश्च स्मिताननः ।
 पारगो गानविद्यायां सुस्वरः साधुसम्मतः ॥१०॥
 सदा सुस्वरगानेन विष्णुभक्त्या च शीलतः ।
 रमयन् सर्वलोकानां चित्तं भ्रमति पावनः ॥११॥
 एकदा स द्विजः सख्यौ गायन् ब्रह्मणसंसदि ।
 अतीयाय गृहे कालं भोजनस्य द्विजोत्तमः ॥१२॥
 वृन्दा तु तद्गृहे भार्या संपूज्यप्रतिथिमागतम् ।
 पतिं प्रणम्य देवांसु पूजयित्वा जलं पपौ ॥१३॥
 पश्चादागत्य तद्गर्त्ता धर्मदेवः स्वकालयम् ।
 विलोक्य पत्नीं वारीणि पीत्वा गेहे स्थितां तदा ।
 वृथाद्देववलाद् साध्वीं शशाप राक्षसीमिति ॥१४॥
 सा शशा स्वामिना सद्यो राक्षसं भावमागता ।
 विचचार सदा लोके कैलासशिखरे शुभे ॥१५॥
 आगत्य क्षातलं लोकान् भक्षयामास सा चुधा ।
 सदा चुधापीडिता च^१ सरोषा सततञ्च सा ॥१६॥
 वनेवने^२ व्याघ्र-सिंह-गज-खड्गिशशादिकान् ।

१ C reads सदा चुधा च पीडा च ।

२ B has व्याघ्र ।

खादयामासं मा वृन्दा मृगाश्चमहिषान् बहून् ॥१७॥
 पूर्वानुभूतधर्मेण त्यक्त्वा गोविप्रवैष्णवान् ।
 सर्वान् जन्तून् मुदा^१भुक्त्वा महीं चक्रे ऽस्थिमालिनीम् ॥१८॥
 ततः सस्मार कैलासशिखरं गन्तुमिच्छती ।
 उपोषिता त्रिरात्रञ्च चुधाशीला वुभुक्षिता ॥१९॥
 आगत्य गिरिमूर्द्धानं चिन्तयामास खादितुम् ।
 सर्वेऽत्र जन्तवः शैवा ब्राह्मणास्तु स्वभावतः ॥२०॥
 को मे दन्तप्रहारस्य पात्रं भवतु सम्प्रति ।
 वृक्ष अपि न मे भक्ष्याः शिवलोके ऽत्र तन्मयाः ॥२१॥
 एवं चिन्ताकुलां वृन्दां राक्षसीति च विश्रुताम् ।
 दृष्ट्वा सर्वे मिथो^२ विप्रा जगदुः शिवपर्वते ॥२२॥
 इयं वृन्दा गुणैर्युक्ता सदा दोषेण वर्जिता ।
 जगाम राक्षसं भावं न च दैवात् परं वलम् ॥२३॥
 स्त्रीणां लोलुपता नाम प्रधानं दोष उच्यते ।
 निर्दोषायां सोऽप्यमुष्यां^३ न च दैवात् परं वलम् ॥२४॥
 अतएव वलं नैव यद्वाङ्गवलमुच्यते ।
 भाग्यं विभर्त्ति क्षीणोऽपि न च दैवात् परं वलम्^३ ॥२५॥
 धनं वलं मतं कैश्चित् कैश्चित् सामर्थ्यमुच्यते ।
 वलं बुद्धिर्मतं कैश्चित् न च दैवात् परं वलम् ॥२६॥

१ C reads अङ्गलजान् ।

२ B has निर्दोषायामप्यमुष्यां ।

३ B omits verse 26.

तपोवलं मतं कैश्चित् ब्राह्मणत्वञ्च कैश्चन ।
 ऐश्वर्यञ्च वलं कैश्चित् न च दैवात् परं वलम् ॥२८॥
 वलवान् बुद्धिमांसापि जनः परवशः सदा ।
 आत्मानं मन्यते श्रेष्ठं न च दैवात् परं वलम् ॥२९॥
 कर्त्तव्ये नियमाचारे यत्नवान् सततं भवेत् ।
 जानीयात् सततं धीरो न च दैवात् परं वलम् ॥३०॥
 यत्र कृतेऽपि सुदृढे यदि कार्यं न सिध्यति ।
 तदा नानुभवेद् दुःखं न च दैवात् परं वलम् ॥३१॥
 दैवं पुरुषकारेण यो निवर्त्तयितुमिच्छति ।
 न स जानाति मूर्खत्वात् न च दैवात् परं वलम् ॥३२॥
 दैवेन लभ्यते स्वर्गो दैवेन मोक्षं दृश्यते^१ ।
 त्रैलोक्यं दैववशं न च दैवात् परं वलम् ॥३३॥
 दैवं तु प्राक्तनं कर्म किम्वेश्वरविचेष्टितम् ।
 उभयं तुल्यमेवोक्तं^२ तस्मात् दैवं परं मतम् ॥३४॥
 इयं तु पूर्वधर्मेण युक्तैव^३ मोक्षमाप्स्यति ।
 श्रुत्वा कृष्णस्य नामानि लब्ध्वा नाममयीं तनुम् ॥३५॥
 इत्युक्त्वा ते जगुः कृष्णं सर्वपापहरै रवैः ।
 शुश्राव सततं वृन्दा ब्राह्मणी शाप^४राक्षसी ॥३६॥
 यत्र यत्र व्रजन्ती सा चुधया पीडितापि च ।
 तत्र तत्र हरेर्नामावलीं शुश्राव सर्वदा ॥३७॥

१ C reads मोक्षमिच्छति । २ B has वेति ।
 ३ A and B read मुक्तैव । ४ B reads नाम० ।

सा तु श्रुत्वां हरेर्नाम सप्ताहं समुपोष्य च ।
 जहावसून् गिरौ तत्र कैलासे शिवधर्मिणि ॥३८॥
 अथ सम्वत्सरेऽतीते महादेवो मया सह ।
 विचरन् वनशोभां वै द्रष्टुं सख्यौ कुतूहलात् ॥३९॥
 ददर्श मालती-मल्ली-यूथिकातगराङ्गयान्^१ ।
 कुन्द-मन्दार-सेफाली-कुटजान् कनकाङ्गयान् ॥४०॥
 चम्पकं केशरञ्चैव शिरीषं नवमल्लिकाः ।
 मुचुकुन्दञ्च वन्धूकं पुष्पवृत्तान् पृथक् पृथक् ॥४१॥
 ततः कदम्बपनसच्युतांमाम्रातकादिकान्^२ ।
 अश्वत्थवटनिम्बादिं तथा शिंशपचन्दनान् ॥४२॥
 लाङ्गली-ताल-हिंन्ताल-गुवाकान् वेत्रकीचकान्^३ ।
 खर्जूरान् वृत्तमान् नीपान् नलान् शालपियालकान् ॥४३॥
 नमेरुकोविदारादीन् ददर्श विपिने शिवः ।
 एवं चचार विपिने फुल्लपङ्कजसारसे ॥४४॥
 कूजत्कोकिलकेकालीभ्रमरादिकपचिषु^४ ।
 गणैः साङ्गं प्रगायद्भिर्नृत्यद्भिर्वाद्यकारिभिः ॥४५॥
 करवाद्यं वक्त्रवाद्यं कुर्वद्भिश्च मुदान्वितैः ।
 हृद्गारघोषं विविधं प्रोत्फालगमनं तथा ॥४६॥

१ B has °तगरान् वङ्गन् । C has °टगरान्° । २ °चूताना-
म्रातका° ।

३ B omits two lines from अश्वत्थ वट निम्बादिं । ४ B
reads कूजत्सु कोकिलाकेकी° ।

कुर्वद्भिः सह मुदितो विचचार वृषध्वजः ।
 तत्र पुष्करिणीतीरे प्रफुल्लकमलाकरे ॥४७॥
 ददर्श नारीं ज्वलन्तीं मृतां वृन्दां हि राक्षसीं ।
 मामुवाच महेशानो दृष्ट्वा तद्राक्षसीवपुः^१ ॥४८॥
 दृश्यतां गिरिजे वृन्दा राक्षसी ब्राह्मणी पुरा ।
 विष्णुभक्तस्य विप्रस्य भार्या परमवैष्णवी ॥४९॥
 दैवेन राक्षसी भूत्वा मृतापि शोभते परा ।
 संवत्सरमृतायांश्च नास्या नष्टमभूद् वपुः ॥५०॥
 श्रीविष्णुभक्तिमाहात्म्यं तन्नामश्रवणस्य च ।
 अस्या अङ्गेषु किं नाम दृश्यते देववन्दिते ॥५१॥
 एवं श्रुत्वा तु वाक्यं तन्महेशस्य सखीद्वय ।
 दृष्ट्वा वृन्दां मृतां दीप्या ज्वलन्तीं विस्मिताभवम् ॥५२॥
 प्रत्यवोचञ्च देवेशं देवदेव प्रभो हर ।
 दृश्यन्ते विष्णुनामानि अस्या अवयवेषु नु ॥५३॥
 द्वादशाक्षरमन्त्रश्च दृश्यतेऽस्या वपुष्यत ।
 अपठंश्च तदा मन्त्रं गणाः शम्भोर्मुदान्विताः ॥५४॥
 तैजसन्तत् शरीरञ्च पश्यशुः शिवकिङ्कराः ।
 तेषां संस्पर्शमात्रेण खण्डखण्डीकृतं बभौ ॥५५॥
 प्रतिखण्डेषु तं मन्त्रं ददृशुर्द्वादशाक्षरम् ।
 ॐ नमो भगवते वासुदेवायेति महाफलम् ॥५६॥

१ B reads राक्षसं वपुः ।

मन्त्रस्य प्रतिवर्णस्य गर्भे नामसहस्रकम् ।

एवं तस्याः शरीरं तद्दृशुः खण्डकोटिशः ॥५७॥

ततो मत्पुरतः साक्षात् शङ्करो लोकशङ्करः ।

उवाच सगणान् प्रीतो हर्षितांश्च स्वभावतः ॥५८॥

महादेव उवाच ।

इयं वृन्दा राक्षसी तु धर्मदेवस्य सुन्दरी ।

वैष्णवी याभिश्चापि ब्रह्महिंसां न चाकरोत् ॥५९॥

न वृथा भवितुं योग्या विष्णुप्रीतिकरी त्वियम् ।

विष्णुप्रीतिं करोत्वेषां तरुर्भूत्वा महीतले ॥६०॥

शरीरमज्ज्यतामस्याः श्रीविष्णुप्रीतये गणाः ।

अस्याः पत्रेण वृन्दायाः पूजितः स्यात् स्वयं हरिः ॥६१॥

नान्येनेति सुविज्ञेयं मणिमुक्तादिनापि च ।

नामास्यास्तुलसीत्यस्तु पवित्रायाः सुपावनम् ॥६२॥

तीकारो मरणं प्रोक्तं तद्योगः स्यादुकारतः ।

मृता लसति चेत्येवं तुलसीत्येव गीयते ॥६३॥

स्थितः प्रतिदलेष्वस्या मन्त्रो द्वादशवर्णकः ।

अधिष्ठात्री देवतास्यामावां देवीमहेश्वरौ ।

मारायण उपास्योऽस्याः प्रियेयं वैष्णवी मता ॥६४॥

अत्रान्तरे धर्मदेवः प्रियां सृत्वा समागतः ।

चीणो मलीमसः शोकाद् वृन्दा वृन्देति वै रुदन् ॥६५॥

क्वासि वृन्दे प्रिये कान्ते मयापकरुणात्मना ।

राक्षसीत्यभिश्चासि निर्दोषा मामिहास्तु धिक् ॥६६॥

शिवेन सान्वितो विप्रः स्थिरोभूत्वा प्रणम्य तम् ।
 पुनर्जगर्ह चात्मानं धिक्काहं येन मोहितः ।
 शिवं साक्षात् महादेवं नाभिवन्दितवानहम् ॥६७॥

देव्युवाच ।

ज्ञात्वा वृत्तान्तमस्याः स वृन्दायाः परितोषदम् ।
 शिवं शान्तं महेशानं प्रोचे विप्रः स धार्मिकः ॥६८॥
 यदि नारायणार्थेऽयं बभूव तुलसीतरुः ।
 तरुमूलमहञ्च^१ स्यां प्रियायाः प्रियकाम्यया ॥६९॥
 एवमेवेत्याह शम्भुर्धर्मदेवस्तरुर्थाभवत् ।
 शिवाज्ञया शिवगणाः पृथ्वीमागत्य हर्षिताः ।
 रोपयामास तद्देहं कालिन्दीतटं उत्तमे ॥७०॥
 यत्र गोवर्द्धनो नाम गिरी राजति राजितः ।
 अर्द्धचन्द्राकृतिस्तत्र देशो^२ यमुनया कृतः ॥७१॥
 नाम्ना वृन्दावनो रम्यः कृष्णप्रीतिस्थलं परम् ।
 त्रैलोक्यगोपनीयोऽसौ देशो वृन्दावनाख्यकः ॥७२॥
 योगिनां शिरसां^३ वेष्टं सहस्रदलपङ्कजम् ।
 रोपयित्वा ययुः शैवाः कैलासं श्वेतपर्वतम् ॥७३॥
 इति बृहद्भूर्मपुराणे तुलसीप्रादुर्भावे सप्तमोऽध्यायः ।

१ C reads. देशोऽयं यमुनाकृतिः ।

२ A and C have शिरसीवेष्टं ।

अष्टमोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

अथ^१ सख्यौ कार्तिके वै मासि दामोदरप्रिये ।
अमावास्यातियौ पृथ्व्यां प्रातः प्रादुर्बभूव सा ।
तुलसी प्रीतये विष्णोः शिवायाश्च शिवस्य च ॥१॥
प्रादुर्भूते तरौ तस्मिन् देवो नारायणः प्रभुः ।
आजगाम महेशेन ददर्श तुलसीं भुवि ॥२॥
महामेघप्रभां श्यामां स्कन्धपल्लवशेभिताम् ।
दलैरसङ्घैः सम्पूर्णां महामन्त्रमयीं स्थिराम्
ज्वलन्तीं खेन महद्गुणान्धामोदितदिङ्मुखाम् ॥३॥ ॥४॥
तां विष्णुः स्वयमालोक्य हर्षितः सशिवोऽभवत् ।
ततो मूर्त्तिमती देवी बभूव तुलसी शुभा ॥५॥
श्यामाङ्गी चारुवदना द्विभुजा स्मितभाषिणी ।
शङ्खपद्मकरा श्वेतवसना युवती सती ॥६॥
नानालङ्कारभूषाढ्या सिन्दूरारुणभालिका ।
मधुपैर्गन्धसंमुग्धैरालीढवदनाम्बुजा ।
दृष्ट्वा नारायणं देवं तुष्टावानन्दनन्दिता ॥७॥

तुलस्युवाच ।

ॐ नमो भगवते तुभ्यं नारायणं जगत्यते ।
केवलानुभवान्द्रुप परमेश्वर ॥८॥

कंसारये महेशाय केशवाय नमोऽस्तु ते ।
 हरये नरसिंहाय श्रीकान्ताय नमोनमः ॥८॥
 नमो भक्त्यैकलभ्याय तर्कदूराय ते नमः ।
 नमो वेदान्तवेद्याय विद्यावेद्याय ते नमः ॥१०॥
 नमस्ते श्रुतिगम्याय श्रुतिस्तुत्याय ते नमः ।
 नमो नीलघनश्यामतनवे धृतमूर्त्तये ॥११॥
 बजरूपोररूपाय नीरूपाय नमोनमः^१ ।
 पूजकाय च पूज्याय पत्रपुष्पफलैः प्रभो ॥१२॥
 अभवाय भवर्क्षेत्रे सुखदुःखप्रदाय च ।
 तवैवाहं सुखकरा त्वञ्च मे प्रभुरीश्वर ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं हरि नमः ॥१३॥
 इति सुत्वा दण्डवत् सा कृत्वा तच्च प्रदक्षिणम् ।
 पुनस्तुष्टाव तुष्टात्मा वचोभिरमलैः सखि ॥१४॥
 ॐकाराय^२ नमस्तेऽस्तु शङ्कराय नमोनमः ।
 शिवाय^३ हरये दक्षवलिक्रतुहराय ते ॥१५॥
 एकत्रिपुरहन्त्रे ते कैटभान्धकघातिने ।
 श्रीगौरौरीपतये कृष्ण महादेव नमोऽस्तु ते ॥१६॥
 इत्यादि सुवतीं देवीं तुलसीं शिवसन्निधौ ।
 जगाद् वरदो देवो दैवकीनन्दनो हरिः ॥१७॥

१ C has. जनैः ।

२ A has ॐकार ।

३ A and B have हराय ।

हरिस्वाच ।

तुलसि श्रीमति श्रेष्ठे वृन्दे वृन्दावने^१ प्रिये ।
 स्थिरीभव मम प्रीत्यै यावदाचन्द्रतारकम् ॥१८॥
 सदाभिनन्द्या वन्द्या च सुरासुरनरोरगैः ।
 तव पत्रमृते पूजा नाद्यारभ्य भवेन्मम ॥१९॥
 एकतः सर्वनैवेद्यनानापुष्पविभूषणम् ।
 एकतः पत्रमेकं ते द्वादशाक्षरमन्त्रवत्^२ ॥२०॥
 त्वां यः प्रदक्षिणीकृत्य प्रणमेत् दण्डवत् तरुम् ।
 ससप्तद्वीपा पृथिवी कृता तेन प्रदक्षिणा ॥२१॥
 श्राद्धे च तर्पणे चैव दाने नैवेद्यदापने ।
 त्वत्पत्रेण विना न स्यात् तत्तत्कर्म्मफलोत्तरम् ।
 पूजिते मयि पत्रैस्ते तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥२२॥
 कार्तिके मासि ते पत्रमेकं यच्छति यो जनः^३ ।
 स गोसहस्रदानस्य फलमाप्नोति मानवः ॥२३॥
 माघे मासि च ते पत्रमालां यच्छति यो जनः ।
 तस्मै अहं प्रयच्छामि वाजिमेधकतोः फलम् ॥२४॥
 वैशाखे मासि ते पत्रैर्या मे शय्यां प्रयच्छति ।

१ A has वृन्दावनि । B has वृन्दावनं ।

२ For Verses 20, 21, and 22 B has एकतः सर्वनैवेद्यदापने
 त्वत्पत्रेण विना न स्यात् भक्तकर्म्मफलोत्तरम् ॥

३ A and B have नरः ।

तस्मै अहं प्रयच्छामि स्वमेव किमितोऽधिकम् ॥२५॥
 वैशाखे मासि ते पञ्चजलेन योऽभिषिञ्चति^१ ।
 तस्मै अहं प्रयच्छामि सदामृतनिधिस्थितिम् ॥२६॥
 आषाढे मासि यो मह्यं त्वत्पत्रसवासितम् ।
 जलं ददाति तस्मै च ददाम्यपुनरुद्भवम् ॥२७॥
 त्वत्पत्रं यत्र तत्रापि पतेत् यत्र महीतले ।
 तदहं शिरसा ग्राह्यं करिष्यामि शिवाज्ञया ॥२८॥
 त्वत्पत्रजलसिक्तान्नं यो भुङ्क्ते मानवः क्वचित् ।
 तदेवामृतमित्युक्तं भुक्तं भाग्यवताः शुभे ॥२९॥
 त्वत्पत्रसभोजी यो गङ्गाजलसमन्वितम् ।
 सोऽहमित्येव विज्ञेयं सत्यं सत्यं शपे शपे ॥३०॥
 स्पृष्ट्वा यस्तुलसीपत्रं मिथ्या वदति शोभने ।
 न तस्य नरकादुग्रादुद्धारः कल्पकोटिषु ॥३१॥
 तत्काष्ठमालां तत्काष्ठष्टपद्मञ्च योऽदधत् ।
 अहं तस्यानुगः शुद्धे भवामि सुतवत्पितुः ॥३२॥
 इत्युक्त्वा सम्मतः शम्भोः सेन्द्रैर्देवगणैः सह ।
 सोऽभिषिच्य चितौ देवीं तुलसीं पापनाशिनीम् ।
 अन्तर्द्वाय ययौ देवो देवैः शम्भुगणैस्तथा ॥३३॥
 एवं वां कथितं सख्यौ तुलस्या जन्म कर्म च ।
 एतामुद्दिश्य तीर्थानि त्रीण्युक्तानि च खादिषु ॥३४॥

१ A has किमितो० ।

२ B reads पत्रमालां यच्छति यो जनः ।

एतां सम्यज्येन्नर्त्यः सादरेण हरेर्मताम् ।
 दर्शने प्रणतौ स्पर्शं स्थानसमार्चने तथा ।
 पूजने चयने सख्यौ क्रमान् मन्त्रानुदीरयेत्^१ ॥ ३५ ॥
 देवि विष्णुप्रिये मातस्तुलसि प्रियदर्शने ।
 हरिदर्शनदीपार्चिः प्रसीद द्विजवल्गवे ॥ ३६ ॥
 नर एतेन मन्त्रेण प्रफुल्लोच्चः प्रगे शुभाम् ।
 प्रपश्येन्न यमं पश्येत् प्रणमेत्तदनन्तरम् ॥ ३७ ॥
 विष्णुप्रीतिकरे मातर्नमस्ते तुलसीश्वरि ।
 पवित्रीकुरु मेऽङ्गानि विष्णुहर्षकारिणि ॥ ३८ ॥
 मन्त्रेणानेन तुलसीं वन्देताष्टाङ्गलोठनः ।
 नरः प्रदक्षिणीकृत्य न छायां लभयेदपि ॥ ३९ ॥
 वैकुण्ठेश्वरपादाब्जवासिनि प्रियदर्शने ।
 स्पृशामि त्वां महापापसञ्चयान्मे प्रणाशय ॥ ४० ॥
 मन्त्रेणानेन तुलसीं स्पृशेन्नर्त्या विमुक्तिभाक् ।
 स्थानसमार्चने मन्त्रं कथयामि निबोध तम् ॥ ४१ ॥
 मातस्तुलसि कल्याणि स्थलं ते सुमनोहरम् ।
 क्रीडन्त्यागत्य विबुधा मार्चये तत्प्रसीद मे ॥ ४२ ॥
 मन्त्रेणानेन तुलसीस्थानं हस्तचतुष्टयम् ।
 समार्चयेत्तुर्दिक्षु सगोमयजलैर्मुदा ॥ ४३ ॥
 ॐ तुलस्यै नम इति मन्त्रेण शक्तिसम्भवाम्^२ ।

१ A has उदीरये ।

२ A and C read शक्तिसम्भवात् ।

षडक्षरेण सम्पूज्य जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥४४॥
 मातस्तुलसि कल्याणि गोविन्दचरणप्रिये ।
 केशवार्थं चिनोमि त्वां प्रसौद शुभदर्शने ॥४५॥
 मन्त्रेणानेन तुलसीपत्राणि प्रचयेत् हृती ।
 एतैः पर्युषितैश्चापि पूजा कार्या हरेः सखि ॥४६॥
 नाशुचिः संस्पृशेदेतां नोपामचरणोऽपि च ।
 पश्चिमास्यो न चिनुयात् पक्षान्तद्वादशीष्वपि ॥४७॥
 स्पृशेन्नैव च संक्रान्त्यां न रात्रौ सायमेव च ।
 निषिद्धेष्वपि कालेषु विष्णुवर्षे स्वल्पमर्चयेत् ॥४८॥
 यन्नातिकम्पते शाखा न भङ्गं याति वा तथा ।
 चिनुयात् तुलसीपत्राण्येवं विष्णुप्रियो भवेत् ॥४९॥
 तुलसीमूलसम्भूतां मृदं मूर्द्धा विभर्त्सि यः ।
 दधाति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥५०॥
 गङ्गा मृदा चन्दनेन तन्मूलस्य मृदाऽपि वा ।
 युक्तं पत्रं स्वशीर्षं यो नयेत् तीर्थमेव सः ॥५१॥
 तुलसीकाननं यत्र तत्र नास्ति यमक्रिया ।
 तत्र चेन्म्रियते जन्तुर्न जन्तुत्वं पुनर्भजेत्^१ ॥५२॥
 तुलसीं स्थापयेन्मर्त्य उच्चस्थाने परिष्कृते ।
 अक्षयस्वर्गवासो हि तेन लभ्यो न संशयः ॥५३॥
 आहुं दानं तपो होमः सन्ध्योपासनपूजने ।

१ B has नयेत् ।

२ C has लभेत् ।

पुराणपठनं चापि तुलसीसन्निधौ चरेत् ॥५४॥

चरितमिदमपूर्वं वामवोचं नु सख्यौ

श्रुतिमुखकरमिष्टं कालदोषघ्नमेकम् ।

शिवहरिसुखदञ्च प्रीतिदं मानसानां

श्रवणपठनमस्यानन्तपुण्यप्रदं स्यात् ॥५५॥

इति बृहद्दर्शपुराणे तीर्थसम्भवे तुलसीमाहाव्यमष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

अथातः शृणुतं सख्यौ माहात्म्यं श्रीफलस्य च ।
यत् श्रुत्वा सद्य एव स्याज्जनः शिवजनः स्मृतः ॥१॥
ब्रह्माण्डोपरि विख्यातो ब्रह्मलोकः सनातनः ।
यत्र सर्व्वं चतुर्बाहुवदना वेदवादिनः ॥२॥
शिवलोकस्ततश्चीर्द्धं यत्र सर्व्वं शिवात्मकाः ।
वेकुण्ठाख्यं परं धाम तत ऊर्द्धं हरेर्भूतम् ॥३॥
यत्र सर्व्वं घनश्यामाः पीतकौमेयवाससः ।
चतुर्भुजाः शङ्खचक्रगदापद्मधराः सखि^१ ॥४॥
उज्वलत्कुण्डलद्योतकपोलाञ्चारूनूपुराः ।
दुर्गालोकस्ततश्चीर्द्धं यत्र सर्वाः स्त्रियः शुभाः ॥५॥
यः पृथिव्यां कामरूप इति देशोत्तमः सखि ।
तत ऊर्द्धञ्च गोलोको लसेत्तेजोमयः परः ॥६॥
यः पृथिव्यां समाख्यातो नाम्ना वृन्दावनाभिधः^२ ।
एतेषु यो मया प्रोक्तो वेकुण्ठाख्यो मनोरमः ॥
नारायणस्य देवस्य परमं धाम विश्रुतम् ।
तत्रैकदां हरिर्निद्रासमये ददृशे शिवम् ॥७॥८॥

१ C has °कराः समे ।

२ C has °त्मकः also ऋयः ।

कोटिचन्द्रप्रतीकाशं त्रिलोचनविराजितम् ।
 त्रिशूलडमरुधरं स्वर्णाभरणभूषितम् ॥८॥
 पृथिवीजलतेजोभिर्वाय्वाकाशयजत्तरैः ।
 सोमेन रविणा चापि स्त्रयमानं सुरेस्तथा ॥१०॥
 सिद्धिभिश्चाणिमाद्याभिः परितः सर्वतो दिशम् ।
 एवमभूतं महादेवं नृत्यन्तं मुदितं परम् ॥११॥
 आनन्देनातिगाढेन मग्नएव हरिः स्वयम् ।
 उत्तस्थौ सहस्रा तल्पे पर्यङ्के श्रीविराजिते ॥१२॥
 अहो किमिति लक्ष्मणोक्तः प्रबुद्धः स्तम्भवद् बभौ ॥१३॥

श्रीरुवाच ।

किमिदं ते प्रभो दृष्टं स्वप्ने वद जनार्दन ।
 प्रेयसीं प्रति मां नाथ स्वप्नवृत्तं वदस्व मे ॥१४॥

देव्युवाच ।

इति पृष्टो महालक्ष्मण देवदेवो जनार्दनः ।
 वक्तुं न शक्त आनन्देनान्दोलितमनस्तनुः ॥१५॥
 गङ्गदाक्षरया वाचा तामुवाच ह केशवः ॥१६॥

भगवानुवाच ।

दृष्टः स्वप्ने महालक्ष्मि मया देवो महेश्वरः ।
 आनन्दमयदेहोऽतिसुन्दरोऽद्भुतदर्शनः ॥१७॥
 उन्निष्ठ गच्छ कैलासं मया सह समुद्रजे ।
 महादेवं महात्मानं द्रक्ष्याम्यद्य त्रिलोचनम् ॥१८॥
 मन्ये हन्त स्युतस्तेन भाग्येन केनचित् सता ॥१९॥

देव्युवाच ।

इत्युक्त्वा विस्मिता लक्ष्मीस्तथा चक्रे त्वरान्विता ।
 नारायणोऽपि कैलासगमनाय मनो दधे ॥२०॥
 अथ मध्यपथे देवश्चन्द्रमौलिर्महेश्वरः ।
 गच्छन् वैकुण्ठभवनं दृष्टो नारायणेन सः ॥२१॥
 उभयोर्दर्शनं तत्र मिथः सन्दर्शनार्थिनोः ।
 अत्युत्कण्ठावतोर्विष्णुशिवयोर्विस्मयप्रदम् ॥२२॥
 न वाचा प्रतिपद्यन्तत् य आनन्दो^१ महात्मनोः ।
 उत्पन्नस्तत्र समये मम लक्ष्म्याश्च सन्निधौ ॥२३॥
 तावुभौ सुमहोत्साहावुभौ प्रणतितत्परौ ।
 मिथः कृतालिङ्गनौ च रोमाञ्छ्रितसुविग्रहौ ॥२४॥
 आनन्दाश्रुप्तौ द्वौ च द्वावेव गद्गदोक्तिकौ ।
 कस्मादागमनं कुत्रेत्युक्तिकौ तौ हरीश्वरौ^२ ॥२५॥
 तत्राह विष्णुं गिरिशः क्षणं संस्तभ्य केशवः ।
 मया त्वं स्वप्ने दृष्टोऽसि श्यामसुन्दरविग्रहः ॥२६॥
 श्रीजुष्टवामपार्श्वश्च शङ्खचक्रगदाधरः ।
 अत्यद्भुतमहाशोभो यथा दृष्टोऽसि दृश्यते ॥२७॥
 त्वं पुनः केशवानन्तनारायणजनार्दन ।

१ A has न वाचा प्रतिपाद्यान्तसुदानन्दो महात्मनोः । B has न वाचा प्रतिपाद्येत यदीनन्दो महात्मनोः ।

२ A and B केशवः ।

कुतो गच्छंसि सोत्कण्ठो मद्भाग्योपस्थितः पथि ॥२८॥

हरिरुवाच ।

दृष्टः स्वप्ने मयाऽपि त्वं शिव शङ्कर सर्वदा ।
 स्वप्ने यथेक्षितोऽसि त्वं तथा दृष्टोऽधुनाऽपि च ॥२९॥
 नमोऽष्टमूर्त्तये तुभ्यमेकादशभवाय च ।
 पिणाकपाणये देवीपतये ते नमोनमः ॥३०॥
 आगच्छ मत्पुरं नाथ वैकुण्ठं गिरिश प्रभो ।
 तत्र त्वां पूजयिष्यामि योगिनां परमीश्वरम्
 त्वमेव द्रष्टुमिच्छोर्मे मिलितोऽसि पथि प्रभो ॥३१॥

शिव उवाच ।

आत्मस्वरूप हे देव ममेदं मतमीक्षितम् ।
 व्यक्तीकृतं मदात्मत्वात्तस्मान्मत्पुरमाव्रज ॥३२॥

देव्युवाच ।

एवन्तौ निदगन्तौ हि सखीद्वय परस्परम् ।
 केन कस्य पुरं गम्यमिति प्रेम्नाऽपि संग्रयः ॥३३॥
 उभौ संग्रयितौ तत्र समायातञ्च नारदम् ।
 पप्रच्छतुः पूजयित्वा मध्यस्थत्वेन तौ तदा ॥३४॥
 नारदोऽपि भ्रमच्चित्तो न शक्तस्तत्र निश्चये ।
 प्रोवाच किं नु देवेशौ पृच्छथोऽत्र श्रियं शिवाम् ।
 इमे देव्यौ युक्तिदत्ते कर्त्तव्यं वक्ष्यतोऽत्र वां ॥३५॥

देवदेवावूचतुः ।

वदस्व गिरिजे लक्ष्मि कः कस्य पुरमेतु नौ । ३६ ॥

इत्युक्त्वाहं ततस्ताभ्यां कृष्णोशाभ्यां सखीद्वय ।
वर्त्मसंधं तयोः प्रेम चान्यूनानधिकं तदा ।
लक्षित्वा स्वामन्याञ्च निर्नेत्रोः समुपस्थिताम् ।
तयोरिव मनो मेऽपि सन्देहि समजायत ॥३८॥३९॥
ततस्तदा स्थिरौभूय समवोचमिदं सखि ।
तौ देवदेवौ परमप्रीतिमन्तौ परस्परं ॥४०॥
युवयोर्थादृशी प्रीतिर्दृश्यते ह्यनुपाधिका ।
मन्ये तथा प्रमाणेन न भिन्नवमती युवां ॥४१॥
यादृशी दर्शिता प्रीतिर्युवाभ्यां नाथ केशव ।

(१) B has two additional verses here ;

यादृशी दर्शिता प्रीतिर्युवाभ्यां नाथ केशव ।
मन्ये तथा प्रमाणेन आत्मा न्यस्ततनुर्मिथः ॥
या प्रीतिर्दर्शिता देवौ युवाभ्यां नाथ केशव ।
मन्ये तथा प्रमाणेन भार्य्ये आवां पृथङ् न वां ॥

C has five additional verses here ;

यादृशी दर्शिता प्रीतिर्युवाभ्यां नाथ केशव ।
मन्ये तथा प्रमाणेन आत्मिकोऽन्यस्तनुर्मिथः ॥
या प्रीतिर्दर्शिता देवौ युवाभ्यां नाथ केशव ।
मन्ये तथा प्रमाणेन भार्य्ये आवां पृथङ् न वां ॥
यादृशी दर्शिता प्रीतिर्युवाभ्यां नाथ केशव ।
मन्ये तथा प्रमाणेन द्वेष एकस्य स द्वयोः ॥
यादृशी दर्शिता प्रीतिर्युवाभ्यां नाथ केशव ।
मन्ये तथा प्रमाणेन शका पूजा द्वयोर्मता ॥
यादृशी दर्शिता प्रीतिर्युवाभ्यां नाथ केशव ।
मन्ये तथा प्रमाणेन अपूजैकस्य च द्वयोः ॥

मन्ये तथा प्रमाणेन भेदकृदां चिरं पतेत् ॥४२॥
 किं भ्रामयसि मध्यस्थचित्तं भेदप्रदर्शनात् ।
 योगिनो यं प्रपश्यन्ति नाम्ना श्रीकृष्णशङ्करौ ॥४३॥
 अतएव वदाम्येवं गच्छतं स्वं स्वमालयं^१ ।
 वैकुण्ठोऽपि च कैलासः कैलासस्तत्पृथङ् च ॥४४॥
 आत्मानं शिवमालोक्य वैकुण्ठं याहि केशव ।
 विष्णुमालोक्य वैकुण्ठं कैलासञ्च मया शिव ॥४५॥

देव्युवाच ।

इत्युक्त्वा मद्वचः श्रुत्वा हसित्वा हरिशङ्करौ^२ ।
 हर्षालिङ्गितसर्वाङ्गौ मामेव प्रशशंसतुः ॥४६॥
 आलिङ्गनप्रणामादिं कृत्वा सख्यौ शिवाच्युतौ ।
 गतौ कैलासवैकुण्ठौ नारदश्च स्थलान्तरं ॥४७॥

इति बृहद्दर्शनपुराणे श्रीफलप्रादुर्भावे कृष्णशङ्कर-
 समागमो नवमोऽध्यायः ।

१ A and B have स्वस्वमालयं ।

२ B and C read शिवशङ्करौ ।

दशमोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

कैलासमागते शम्भौ वैकुण्ठे गरुडध्वजं ।
सुखासौनं प्रिया लक्ष्मीः पप्रच्छ मुदितानना ॥१॥
प्रभो देव जगन्नाथ प्रसन्नात्मन् श्रियःपते ।
कति प्रियतमाः सन्ति भगवन् भवतोऽनघ ॥२॥
माता गुरूणामधिका पुत्र एवात्मनो^१ वरः ।
सुहृदाञ्च प्रियाणाञ्च वरा भार्या जनाईन ॥३॥
मन्येऽत एवमात्मानमनन्यां ते प्रियां श्रियं ।
मत्तोऽपि ह्यधिकः प्रेष्ठो^२ दृष्टः श्रीकण्ठ ईश ते ॥४॥
अतोऽपि ह्यधिकः प्रेष्ठ^२स्तेनाज्ञातोऽस्ति कोऽपि ते ।
तन्मे वद प्रभो देव भार्याहं यदि ते मता ॥५॥

भगवानुवाच ।

न मे प्रियतमाः सन्ति शिव एकः प्रियो मम ।
अहेतुकः प्रियोऽसौ मे स्वकायः प्राणिनामिव ॥६॥
पुत्रार्था यौवनार्था च गृहार्था स्त्री प्रिया नृणां ।
पुत्रः प्रियश्च पिण्डार्थः कौर्त्थश्च समुद्रजे ॥७॥

१ B reads आत्मनां ।

२ C has श्रेष्ठः ।

धनं प्रियं सुखार्थञ्च विपत्त्राणार्थमेव च ।

प्रियं शरीरं धर्मार्थं ते च धर्मात्मनां तथा ॥८॥

सर्वं प्रयोजनेनैव प्रिया लोकेषु पद्मिनि ।

केवलप्रौतये प्रेष्ठः^१ प्रिये न कोऽपि दृश्यते^२ ॥९॥

स्त्रीणां यथा पतिः प्रेष्ठः स्त्री पुंसां न तथा प्रिया ।

अहेतुकः प्रियः स्वामी स्त्री सहेतुः प्रिया मता ॥१०॥

अतोऽनुगच्छते पत्नी वक्तौ दीप्ते मृतं पतिं ।

पुमान् पत्न्यां मृतायान्तु पुत्रायोद्धतेतरां^३ ॥११॥

प्रीतिस्त्वहेतुकौ पुंसां पुरुषेष्वेव युज्यते ।

न स्त्रीषु भिन्नधर्मास्ता मैत्री साम्यमपेक्षते ॥१२॥

पुरा स्वयम्भुवावावां पृथिव्यां समुपस्थितौ ।

तत्राहं प्रियकाम्यायै चरन् कान्ते दिशो दश ।

मनसा निश्चयं चक्रे शृणु तत् कमलालये ॥१३॥

यथाहं प्रियकाम्यायै चरामि विदिशो दश ।

तथा चरन् यो दृष्टः स्यात् स स्यान्नेहेतुकः प्रियः ॥१४॥

एवं मनसि निश्चित्य चरन् दृष्टोऽहमीश्वरं ।

मम तस्य च दृष्टैव दृष्टस्य नियतं^४ यथा ।

बभूव महती प्रीतिर्विद्येव प्राक्तनोद्भवा ॥१५॥

१ C reads श्रेष्ठः ।

२ All the MSS read प्रियेऽलङ्कारापि ।

३ B reads परां ।

४ B has नियमं ।

स एवाहं^१ महादेवः स एवाहं जनार्दनः ।
 उभयोरन्तरं नास्ति घटस्त्रजलधोरिव ॥१६॥
 शिवादन्यप्रियो मेऽस्ति भक्तो^२ यः शिवपूजकः ।
 शिवस्यापूजको लक्ष्मि न कदापि प्रियो मम ॥१७॥

देव्युवाच^३ ।

इत्युक्त्वा कमला देवौ विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 अमन्यताप्रियां विष्णोः शिवपूजापराङ्मुखी^४ ।
 धिक्त्वां धिक्त्वामिदं वाक्यं प्रवदन्तीं मुहुर्मुहुः ॥१८॥
 तां दृष्ट्वा कमलां क्षणो मांभैरित्याह हर्षितः ।
 मया प्रवर्त्तिता नासि शिवपूजाविधौ सति ॥१९॥
 अद्यारभ्य महेशस्य पूजां कुर्वन् यथाविधि ।
 अबाधेन प्रतिदिनं शिववस्त्रे प्रिया भवेः ॥२०॥

देव्युवाच ।

इत्युक्त्वा सा प्रतिज्ञाय ग्राहितां नारदेन च ।
 शिवपूजां समारेभे कर्तुं पत्याञ्जया सखि ॥
 दिने दिने शिवे भक्तिर्वृद्धे पूजया श्रियः ॥२१॥
 एवं यातेषु काखेषु कदाचिज्जलधेः सुता ।
 पप्रच्छ केशवं देवं शिवभक्त्या समादरात् ॥२२॥

१ B has ०यं ।

२ B and C read भक्त्या ।

३ B omits देव्युवाच ।

४ C reads .पराङ्मुखा ।

श्रीरुवाच ।

प्रभो श्रीपुण्डरीकाक्ष केन पुष्पेण सर्व्वथा ।
परितुष्यति ते प्रेष्ठः श्रितिकण्ठस्त्रिलोचनः ॥२३॥
तेन पुष्पसहस्रेण प्रत्यहं नीललोहितं ।
सङ्कल्प्य पूजयिष्यामि तन्मे पूरय मानसं ॥२४॥

भगवानुवाच ।

देवि प्रियतमे नाथे लक्ष्मि प्राणाधिके शुभे ।
अहो ते भगवानीशः सुप्रसन्नो न संग्रयः ॥
शृणुष्वाम्बिसुते येन तुष्टो भवति शङ्करः ॥२५॥
गवामष्टोत्तरशतं सवत्सं समलङ्कृतं ।
पयस्वि दत्त्वा विप्रैभ्यो यत् पुण्यं लभते नरः ।
तत् पुण्यं करवीराख्यं पुष्यं दत्त्वा लभेत् कृती ॥२६॥
सुरक्तकरवीरेण तत् पुण्यं द्विगुणं भवेत् ।
श्वेतेन करवीरेण तत् पुण्यं समुपार्ज्जयेत् ॥२७॥
शेफालिकाख्यपुष्पेण रूप्यकोटिफलं लभेत् ।
शेफालिका शतगुणं कुन्दपुष्पन्तु शम्भवे ॥
ततः शतगुणं प्रोक्तं मल्लीपुष्पमुदाहृतं ॥२८॥
निर्मितं मुक्तया लिङ्गं मुक्ताभिः पूजयेत् यदि ।
तत् पुण्यं लभते साधुर्द्राणपुष्पप्रदानतः ॥२९॥
सुवर्णनिर्मितं लिङ्गं शम्भोः स्वर्णेन पूजितं ।
तत् पुण्यं लभते दत्त्वा पुष्यं चम्पकनामकं ॥३०॥
वैशाखं मासि शुक्ले चामरेण सुवैजिते ।

शम्भौ या फलसिद्धिः स्यात्सा शिरीषप्रसूनतः ॥
 अश्वमेधस्य यत् पुण्यं तत् पुण्यं नागकेसरात् ॥ ३ १ ॥
 मुचुकुन्दप्रसूनन्तु लब्ध्वा शम्भुः समुद्रजे ।
 गयाश्राद्धफलं दत्ते पितॄणां परितोषदं ॥
 तत् फलं स्यात् शतगुणं तुलसीपत्रदानतः ॥ ३ २ ॥
 शिवस्तगरपुष्पेण चन्द्रप्राप्तिफलं लभेत् ।
 उपोष्य यत् फलं काश्यां तत् फलं वज्रपुष्पतः ॥ ३ ३ ॥
 उन्नत्तपुष्पं यो दद्यात् शिवाय परमात्मने ।
 स तत् पुण्यं लभेत् यत् स्यात् उपोष्यैकादशैशतं ॥ ३ ४ ॥
 एवमन्यानि पुष्पाणि वर्जयित्वा तु केतकीं ।
 शिवप्रियाणि ज्ञेयानि महास्त्रिणि निबोध मे ॥ ३ ५ ॥
 एतानि सर्वपुष्पाणि दत्त्वा यत् फलमाप्नुयात् ।
 तत् फलं समवाप्नोति शिवाय पद्मपुष्पदः ॥ ३ ६ ॥
 पद्मपुष्पात् परं नान्यत् शिवप्रीतिकरं सदा ।
 तस्मात् पद्मप्रसूनानि देहि सङ्कल्प्य शम्भवे ॥ ३ ७ ॥

देव्युवाच ।

इत्युक्त्वा देवदेवेन लक्ष्मीः पद्मालया शुभा ।
 पद्मपुष्पप्रदानाय सङ्कल्पं प्रचकार ह ॥ ३ ८ ॥
 स्वयमाहृत्य कासारात् स्वयं प्रचाल्य यन्नतः ।
 स्वयं दत्ते महेशस्य स्वर्णलिङ्गोपरि ध्रुवं ॥ ३ ९ ॥
 सहस्रं पद्मपुष्पाणि त्रिवारगणितानि च ।
 प्रत्यहं भक्तिभावेन सुदृढेन सखिदय ॥ ४ ० ॥

एवं वर्षे गतंप्राये कदाचिच्चलधेः सुता ।
 प्रातः स्नात्वा सरो गत्वा निर्मलेनान्तरात्मना ।
 प्रचिकाय सरोजानि सख्यौ संख्याय तत्परा ॥
 पुनः प्रचालयामास न संख्यायैव संभ्रमात् ॥४१॥४२॥
 पूजां कृत्वा स्वर्णलिङ्गे सहस्रं पङ्कजानि सा ।
 संख्याय दातुमारेभे सा पद्मा विजये जये ॥४३॥
 एकमेकं क्रमाद्दत्त्वा शेषे न्यूनान्मुजद्वयं ।
 विलोक्य चिन्तयामास शिवभक्ता समुद्रजा ॥४४॥
 अहो तु किमिदं जातं क्व गतं पङ्कजद्वयं ।
 चोरितं केन वा किंवा मया नैव चितं भ्रमात् ॥४५॥
 धिक्कामद्य त्रिधा नैत गणितं किल किं भवेत् ।
 चयने चालनेऽर्चायां प्रत्यहं गणये मुहुः ॥४६॥
 अद्येशभक्तिशैथिल्यात् द्विरेव गणितं मया ।
 तस्मान्मयैव विहितं भ्रान्तयानर्थमेव हि ॥४७॥
 किं कर्त्तव्यं भवेत् किंवा सङ्कल्पवतिरीचते ।
 न कुत्रापि दिने पुष्यं परहस्तार्चितं कृतं ॥४८॥
 कथमद्य परद्वारा पङ्कजद्वयमानये ।
 त्यक्त्वा पूजासनं नैव गन्तव्यमपि युज्यते ॥
 अदत्तयोः पङ्कजयोरपि सङ्कल्पहानिकृत् ॥४९॥
 इत्येवं चिन्तयित्वा च मनसा निश्चिकाय सा ।
 सस्मार वचनं विष्णो रतिकाले यथोदितं ॥५०॥
 समुद्रकान्ते हे लक्ष्मि प्रिये तव कुचद्वयं ।

दत्तवान् कामदेवो मे षड्जद्वयमर्चकः ॥५ १॥
 अत एतेन हे लक्ष्मि सरसि त्वयि सुन्दरं ।
 प्रीतिदं परमं चारु स्ननपङ्कजयुग्मकं ॥५ २॥
 अतएव स्ननावेतौ पद्मत्वे विष्णुवर्णितौ ।
 न मिथ्या भवितुं योग्यौ पद्मावेतौ मतौ मम ॥५ ३॥
 एताभ्यामर्चयामीशं पूर्णमस्तु सहस्रकं ।
 अनेन कर्षणा प्रीतः केशवोऽपि भविष्यति ॥५ ४॥
 इति निश्चित्य मन्मसा देवी पद्मालया शुभा ।
 दधार कर्त्तृकां हस्तं क्तेत्तुं दे स्ननपङ्कजे ॥५ ५॥
 स्ननाभ्यामिदमथूचे हर्षिताभ्यां सुहर्षितां ।
 यथा नमति मे मौलिर्देवदेवं मंहेश्वरं ।
 तथा स्ननौ मत्सरोजे भवतं शिवपूजने ॥५ ६॥
 यथैव शङ्करः हृष्णो न भिक्षौ भवतः क्वचित् ।
 तथा युवां नातिभिक्षौ भवतं पङ्कजात् स्ननौ ॥५ ७॥
 हे स्ननौ मयि चेज्जातौ करमूर्द्धमुखादिवत् ।
 तदास्तं शम्भुपूजाञ्जसहस्रपूरकौ मम ॥५ ८॥
 इत्युक्त्वा सा स्ननं वामं धत्वा वामेन पाणिना ।
 चकर्त्त पाणिना भक्त्या दक्षिणेन सकर्त्तृणां ॥५ ९॥
 क्षित्वा चाविकलात्मैकं स्ननं कमलसन्निभं ।
 प्रफुल्लचारुशोणाभं स्पृष्टं पूर्वञ्च विष्णुना ॥
 पद्माचरेण भक्त्यासास्रन्ती वेदवेदनां ।

१ A has स-कत्रियां ।

क्विन्वा दक्षां स्तनं वामं मत्वात्मानं कृतार्थिकां ।
 अपरं केत्तुमारेभे स्तनं दक्षिणमुन्नतम् ॥६०॥६१॥६२॥
 अकस्मात्तु स्तनच्छेदादृणीभूतो महेश्वरः ।
 नोत्सहे द्रष्टुमीशानश्चेत्यमानं स्तनं परं ॥
 आविर्भूय स्वर्णलिङ्गात् जगाद त्वरया श्रियं ॥६३॥

शिव उवाच ।

मातः समुद्रतनये मा मा क्विन्धि स्तनं परं ।
 यत्ते क्विन्नः स्तनो वामो जायतां पुनरेव सः ।
 ज्ञाता ते परमा भक्तिः पूर्णस्ते च मनोरथः ॥६४॥
 यश्च क्विन्नस्तनो दत्तो मल्लिङ्गोपरि ते शुभे ।
 सोऽस्तु वृक्षः चित्तौ पुण्यो नाम्ना श्रीफल इत्युत ॥६५॥
 मूर्त्तिमांस्तत्र वै भक्तिवृक्षः श्रीफलनामकः ।
 तत्कौर्त्तये चितावास्तां यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥६६॥
 स तर्ह्यम वै लक्ष्मि परमः सुप्रियो भवेत् ।
 तत्पत्रेषु मे पूजा भविष्यति न चान्यथा ॥६७॥
 स्वर्णमुक्ताप्रवालादिपुष्पाण्यन्यानि च ध्रुवं ।
 श्रीफलच्छदने शस्यकलां नार्हन्ति कोटिकां ॥६८॥
 यथा मे त्रीणि नेत्राणि यथा गङ्गाजलं मम ।
 तथा प्रियतमो लक्ष्मि त्रिपत्रः श्रीफलच्छदः ॥६९॥

देव्युवाच ।

एवं वदति देवेशे लक्ष्मीः परमहर्षिता ।
 रोमीञ्चितसमग्राङ्गी प्रणनाम पुनः पुनः ॥७०॥

ॐ नमः शिवाय शान्ताय कारणत्रयहेतवे ।
निवेदयामि चात्मानं त्वं गतिः परमेश्वर ॥७१॥
एवं गद्गदवाक्येन स्तुवन्ती सा पुनः पुनः ।
शिवं प्रदक्षिणौकृत्य प्रणनाम पुनः पुनः ॥७२॥
उत्थायोत्थाय नमतौ स्थिरीभूता शिवाज्ञया ।
गद्गदोक्तिर्महेशानं लक्ष्मीः स्तौति पुटाञ्जलिः ॥७३॥

श्रीरुवाच ।

शशधरशुचिमूर्त्ते चन्द्रमौलेऽमलाभ-
त्रिनयन मृदुचारुस्मेरवक्रामृताभ ।
धवलवृषभपृष्ठे भ्राजमान प्रसौद
प्रणतसदयदृष्टे देवदेवाधिदेव ॥७४॥
त्रिगुणमय विराजय्यक्षधुस्त्ररपुष्प
प्रविलसितसिताभ डिण्डिमध्वानवादिन् ।
सततसुखसुखाब्धौ त्वं शिवः सन् विहारौ
जय जय जय शम्भो पार्व्वतीश प्रसौद ॥७५॥
भुवननिचयनौलाधार साकार शम्भो
अनलरविशशिक्त्वाश्रामभृताशुगेश ।
सृजसि हरसि पासि खेच्छया त्वं कथन्तद्
विदित् इह ननु स्याः ईदृशो वा इयान् वा ॥७६॥
मृतनिलयविचारौ प्रेतधूल्याचिताङ्गो
विवसनकृतमालाकौकशो भूतनाथः ।

भवसि विभवभूतं त्वां पुनः साधुचित्तं
 लसति धरितुकामं प्रेतभूमीवराद्यं ॥७७॥
 त्रिपुरहर महेश अक्ष सर्वेश नाथ
 प्रभव विभवनील श्वेतवक्त्र प्रसन्न ।
 गिरिश गहनगोप श्रीगुरो नीलकण्ठ
 क्षयकर हर दुःखं दुःखहन्तः प्रसीद ॥७८॥

देव्युवाच ।

इति सुवन्तीं सरिदीशपुत्रीं उवाच शम्भुः परमः प्रसन्नः ।
 शुभे वरं प्रार्थय विष्णुपत्निं श्रीस्तेऽहमीशो वरदो वराय ॥७९॥

श्रीरुवाच ।

अद्याहं विष्णुपत्नीं प्राप्ता^२ भक्त्येह भाविता^२ ।
 दृष्टस्त्वञ्च महेशानः किमतोऽस्ति वरः परः ॥८०॥
 त्वत्दर्शनात् प्राप्तवरा सदाहं निगदे यतः ।
 नमः शिवाय शन्तायेत्येवमस्तु वरः परः ॥८१॥
 भक्तिमेकां प्रयाचेऽहं शिवे त्वयि महेश्वरे ।
 भक्तोपयुक्तकृत्यार्थं त्वमेव चतुरः परः ॥८२॥

देव्युवाच ।

इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा महेशोऽन्तर्दधे सखि ।
 कपालमोचनक्षेत्रे वृक्षः श्रीफलकोऽर्जितः ॥८३॥
 इति बृहद्भर्मपुराणे श्रीफलप्रादुर्भावे दशमोऽध्यायः ।

१ C has °कान्ते । २ A reads प्राप्ता ।

३ C has प्राप्ता तद्भक्तिभावनः ।

एकादशोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

वैशाखे शुक्लपक्षस्य तृतीयायां सखिद्वय ।
जातो वै श्रीफलतरुर्माहात्म्यं तस्य कथ्यते ॥१॥
जाते तु श्रीफलतरौ देवाः सर्व्वे सवासवाः ।
ब्रह्मा नारायणश्चापि देवपत्न्यः समागताः ॥२॥
ददृशुः स्निग्धविटपं त्रिपत्रैः सुदर्लिर्युतं^१ ।
दौष्यमामं तेजसैव शिवरूपं शिवप्रदं ॥३॥
प्रणमुः सिधिसुस्तत्र वासञ्चक्रुः सुखान्विताः ।
तत्र चणाय भगवानुवाच विष्णुरथ्ययः ॥४॥

भगवानुवाच ।^२

अयं नाम्ना विष्व इति मालूरः श्रीफलस्तथा ।
शाण्डिल्यश्चाथ शैलूषः शिवः पुण्यः शिवप्रियः^३ ॥५॥
देवावासस्तौर्यपदः पापघ्नः कोमलच्छदः ।
जयो विजयनामा च विष्णुस्त्रिनयनो वरः ॥६॥
धूम्राक्षः शुक्लवर्णश्च संयमी आङ्कदेवकः ।
इत्येकविंशतिं नाम्ना दधात्सेष तरुत्तमः ॥७॥

१ C has मृदुर्लिन ।

२ C has विष्णुस्त्रिवाच ।

३ B has शिवप्रदः ।

धनुःशतञ्चास्य मूलात् खञ्जाग्रात्तीर्थमुच्यते ।
 अधोभूमेस्तथा तीर्थमतस्तीर्थत्रयं सखि ॥८॥
 ऊर्ध्वपत्रं हरो ज्ञेयः पत्रं वामं विधिः स्वयं ।
 अहं दक्षिणपत्रञ्च त्रिपत्रदलमित्यतः ॥९॥
 अस्य कायाञ्च पत्रञ्च लङ्घयेन्न पदा स्पृशेत् ।
 हरते लङ्घनादायुः पादस्पर्शात् श्रियं हरेत् ॥१०॥
 पद्मपुष्पसहस्रस्य फलमत्र ममापि च ।
 दर्शने प्रणतौ स्पर्शं स्थानसम्भार्ज्जने तथा ।
 पूजने चयने दाने क्रमान्मन्त्रानुदीरये^१ ॥११॥
 विल्ववृक्षं महाभाग महेशस्य सदा प्रियं ।
 शिवदर्शनकृज्ज्योतिः प्रसीदाब्धिसुतास्तन ॥१२॥
 नर एतेन मन्त्रेण प्रफुल्लाचः प्रगे शूभं ।
 प्रपश्येत् स शिवं पश्येत् प्रणमेत्तदनन्तरं ॥१३॥
 ॐ नमो विल्वतरवे सदा शङ्कररूपिणे ॥
 सफलानि ममाङ्गानि कुरुष्व शिवहर्षद ॥१४॥
 मन्त्रेणानेन मालूरमष्टाङ्गैः प्रणमेत् कृती ।
 स वैष्णवो मतो भक्तः स मे प्रियतमः^२ परः ॥१५॥
 शिवपूजक मालूर प्रियस्पर्शं महातरो ।
 स्पृशामि त्वां महापापसञ्चयान्मे प्रणाश्रय ॥१६॥
 देववृक्षवरं प्रेष्ठं स्थलन्ते सुमनोहरं ।

१ B and C have उदीरयेत् ।

२ C has प्रियतरः ।

क्रौडन्यागत्य विबुधा मार्जये तत् प्रसीद मे^१ ॥१७॥
 मन्त्रेणानेन विल्वस्य दशहस्तस्थलं मृजेत् ।
 मगोमयजलैः प्रातःसमये स तु वैष्णवः ॥१८॥
 ॐ द्रुमाय श्रीफलाय नमो दशभिरक्षरैः ।
 मन्त्रेण पूजयेद्विल्वं जपेच्छक्रिक्रमात्तथा ॥१९॥
 पुण्यवृक्ष महाभाग मालूर श्रीफल प्रभो ।
 महेशपूजनार्थाय त्वत्पत्राणि चिनोम्यहं ॥२०॥
 मन्त्रेणानेन चिनुयात् विल्वपत्राणि भक्तिः ।
 पक्षान्तद्वादशीर्मायंमध्याह्नभिन्नकालतः ॥२१॥
 शाखाभङ्गो न कर्त्तव्यो नैवारोहेत् तथा तरुं ।
 वरमारुह्य चिनुयात् न शाखाभङ्गनं क्वचित् ॥२२॥
 खण्डितैश्च शिवः पूज्यः पत्रैरन्यस्त्वखण्डितैः^२ ।
 षण्मासानन्तरं विल्वपत्रं पर्युषितं भवेत् ॥२३॥
 पूज्या एतेन वै देवाः सूर्यलम्बोदरौ विना ।
 विल्ववृक्षवनं यत्र सा तु वाराणसी पुरी ॥२४॥
 पञ्चविल्वद्रुमा यत्र तत्र तिष्ठेत् स्वयं हरः ।
 सप्तविल्वद्रुमा यत्र तत्र दुर्गायुतो हरः ॥२५॥
 एको विल्वतरुर्न तत्र शम्भुर्मया सह ।
 विल्ववृक्षा यत्र दश तत्र शम्भुर्गणैः सह ॥२६॥
 एतान्युक्तानि तीर्थानि देवाः सर्वमरुद्गणैः ॥२७॥

१ A° has ते ।

२ C has पत्रैरस्य त्वखण्डितैः ।

यत्र वाय्यां गृहस्थस्य कोण ईशाननामके ।
 जायते श्रीफलतरुर्न तत्र विपदः क्वचित् ॥२८॥
 पूर्वस्यां सुखदः स स्यात् दक्षिणे यमभीतिहा ।
 पश्चिमे च प्रजादायी वृक्षो विल्व उदाहृतः ॥२९॥
 अशाने च नदीतीरे प्रान्तरे वा वनान्तरे ।
 विल्ववृक्षतलं प्रोक्तं सिद्धपीठस्थलं सुराः ॥३०॥
 न मध्यप्राङ्गणे वृक्षं स्थापयेत् श्रीफलाख्यकं ।
 देवाद्यदि प्रजायेत तदा शिववदञ्चयेत् ॥३१॥
 चैत्रादिचतुरो भासान् शम्भवे परमात्मने ।
 दत्तं स्याद्विल्वपत्रैकं लक्षधेनुसमं सुराः ॥३२॥
 मध्याह्नकाले ये मर्त्या विल्वं कुर्युः प्रदक्षिणं ।
 तैः सुमेरुगिरिवरः कृत एव प्रदक्षिणं ॥३३॥
 न किञ्चात् श्रीफलतरुं न दृष्टेत् काष्ठमेव च ।
 विना ब्राह्मणयज्ञार्थं पतितो विल्वविक्रयी ॥३४॥
 पङ्कं विल्वसमिद्गृष्टं यो धत्ते मूर्द्धि मानवः ।
 यमाधिकारो^१ नात्र स्यात् कृतपापेऽप्यपातके ॥३५॥
 विल्वपत्रं फलं बीजं भूमौ पतितमीश्वरः ।
 स्वयं गृह्णाति शिरसा वैयर्थ्यभयशङ्कितः ॥३६॥
 चैत्रादिचतुरो भासान् सिञ्चेत् विल्वतरुं कृती ।
 यथास्त्रिगधो भवेद्बृक्षस्तथा तत् पितरोऽपि च ॥३७॥

१ A has 'मभाधिकारो नात्र स्यात् कृतपापेऽप्यपातके ।

चैत्रादिचतुरो मासान् सदा भ्रमति शंङ्करः ।
 नवीनविल्वपत्रार्थी भक्तिमुक्तिप्रदायकः ॥ ३८ ॥
 हरिद्रानगरे यत्र वैद्यनाथो महेश्वरः ।
 तत्राक्षयो विल्ववृक्षः स्वर्णवृक्ष उदाहृतः ॥ ३९ ॥
 कामरूपे कामतरुः काश्यामुक्तस्तथादिमः ।
 काञ्चीपुरेऽपरः^१ प्रोक्तः श्रीफलोऽक्षयपुण्यदः ।
 तेऽपि तीर्थविशेषाः स्युस्तीर्थेष्वपि सदातनाः ॥ ४० ॥

देव्युवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु शम्भुरागत्य वे सखि ।
 ब्रह्मणा विष्णुना पत्रैः पूजितः श्रीफलैरभूत् ॥ ४१ ॥
 ततः सर्व्वे यथास्थानं जग्मुर्नारुण्यणादयः ।
 कथितोऽयं मया सख्यौ विल्ववृक्षस्तत्तमः ॥ ४२ ॥
 अयं वां सम्प्रोक्तः शिवकथापुण्यनिचयः
 पवित्रः श्रोतव्यः श्रवणरमणीयः खलु सतां ।
 शिवे विष्णौ भेदापहरण उदारः सुमनसां
 सुसेव्यः पाद्यश्च प्रभवति शिवस्यापि निकटे ॥ ४३ ॥

इति बृहद्भूर्मपुराणे विल्ववृक्षमाहात्म्यं^२ एकादशोऽध्यायः ।

१ C has पुरः ।

२ B has विस्वमाहात्म्यं ।

द्वादशोऽध्यायः ।

सख्यावृचतुः ।

उक्तस्त्वया महेशानि तुलसीविल्वसम्भवः ।

अनयोस्तुल्य एकः कः शिवविष्णुप्रियस्तरुः ॥१॥

तदावां श्रोतुमिच्छावः शिवसुन्दरि कथ्यताम् ।

त्वं सखी स्वामिनी त्वं वां त्वं वां परमदेवता ॥२॥

देव्युवाच ।

अस्ति विल्वतुलसीतरुतुल्यः

पुण्य एक उत विष्णुशिवार्हः ।

नामतोऽमलफू इत्यपि सख्यौ

रोपितः कमलयाथ मयापि ॥३॥

कदाचित् देवयात्रायां प्रभासपुण्यतीर्थके ।

सर्वे देवाः समायाता दिने पुण्ये च कुचचित् ॥४॥

तत्रायातः स्वयं ब्रह्मा हंसारूढश्चतुर्मुखः ।

शिवो भूतगणैः साङ्गे चन्द्रमौलिर्मया सह ॥५॥

लक्ष्मणा च सह गोविन्दः प्रसन्नवदनः^१ सुरैः ।

इन्द्रः सुरपतिश्चैव वक्रिः शमननैच्छतौ ॥६॥

यादोभिर्वरुणश्चैव पवनः स्वगणैः सह ।

कुवेरो धनदः श्रीमान्महेश्वरधनाधिपः ॥७॥

ईशानश्च स्वयं देवः शिवमूर्तिः सनातनः ।

१ A has प्रसन्नवदनैः ।

इत्यादयो देवगणा नारदाद्यैः सहर्षिभिः ॥८॥
 गोतमः कश्यपः साक्षात् वशिष्ठश्च्यवनोऽसितः ।
 कण्वोऽमेधातिथिव्यासः पलाशश्च पराशरः ॥९॥
 विश्वामित्रः सजावालिर्जैमिनिश्च तपोधनः ।
 आर्षिसेनः पिप्पलादोऽप्यङ्गिराः पैल एव च ॥१०॥
 जामदग्न्यो भरद्वाजो जैगीषव्यः स्वयं मुनिः ।
 इत्याद्या मुनयः सर्वे सशिष्याः सुकुतूहलैः ॥११॥
 आजगमुर्च्छषयः सर्वे वेदवेदाङ्गपारगाः ।
 ते सर्वे पुण्यकर्माणि चक्रुरेवं यथेचितं ॥१२॥
 सर्वे संहत्य मुदिताः शिवं कृष्णं विधिन्तथा ।
 अपूजयन् सुराधौशास्तीर्थभूतान् स्वयंप्रभान् ॥१३॥
 तत्राहञ्च स्वयं लक्ष्मीरेकस्थाने समागते ।
 नानाकौतूहलकथाश्चकार हि तथा सह ॥१४॥
 तत्रावथोर्ध्वतिर्जाता शिवविष्णुप्रपूजने ।
 अहं त्रियमवोचञ्च सामुद्रिं शृणु मे मतिं ॥१५॥
 स्वकल्पितेन द्रव्येण पूजयेऽहं हरिं प्रभुं ।
 हरिः प्राणभृतामात्मा पूज्यश्च परमः सताम् ॥
 तच्चिन्तय महाभागे किं सृष्ट्वा पूजये हरिम् ॥१६॥

देव्युवाच ।

इत्युचे ६१ यदि मया तदा श्रीरपि हर्षिता ।
 रोमाञ्चितङ्गी सजये दण्डवत् प्रणनाम माम् ॥१७॥

अहन्तु प्रणतां लक्ष्मीं समुत्थाप्य च बाहुना ।
 समालिङ्गं^१ समुत्थाय गाढमेव शुभाननाम् ॥१८॥
 मामुवाच ततो लक्ष्मीर्गङ्गादाक्षरभाषिणी ।
 ममाप्येवं मतिर्जाता त्वमवोचः स्वयं यथा ॥
 स्वकल्पितेन द्रव्येण पूजयेऽहं महेश्वरं^२ ॥१९॥
 देव्युवाच ।

सजये विजये देवि नावेवं भूतयोस्तदा ।
 नयनेषु सुजातानि अमलाश्रुजलानि च ॥२०॥
 तानि नौ नयनेभ्यश्च निपेतुर्भुवि हे सखि ।
 अमलानि कानि नाम द्वयोरेव लसन्मुदोः ॥२१॥
 ततो जाता द्रुमाः पृथ्व्यां चत्वारो विमलप्रभाः ।
 ख्याता आमलकी नाम्ना जाताः कादमलाद्यतः ॥२२॥
 श्यामलच्छदवृन्तास्तो कर्बूरस्कन्धमूलकाः ।
 शिवाग्रथितपर्वाली पत्रमालैकपत्रकाः^३ ॥२३॥
 विल्वस्य च तुलस्याश्च ये गुणाः कथिताः सखि ।
 ते ते गुणाः सर्व्व एव आमलक्यां समाहृताः ॥२४॥
 पत्रमालादलैरस्याः शिवविष्णुसुरेश्वरौ ।
 सर्व्वथा पूजितौ स्यातां सख्यौ नास्त्यत्र संग्रहः ॥२५॥
 माघे मासि सितायां तामेकादश्यां समुद्भवां ।
 शुभामामलकीं दृष्ट्वा समेताः सर्व्वदेवताः^४ ॥२६॥

१ C has समालिङ्गम् ।

२ C has त्रिलोचनम् ।

३ A and C have शिवाग्रथितपत्राणी पत्रमालाकपत्रकाः ।

ऋषयस्ते षशिव्याश्च हर्षमापुः परं तदां ।
 शिवाच्युतस्वरूपश्च ददृशस्तुष्टुवस्तदा ॥२७॥
 नमाम्यामलकीं देवीं पत्रमालाखलंकृतां ।
 शिवविष्णुप्रियां दिव्यां श्रीमतीं सुन्दरप्रभां ॥२८॥
 एतेन खलु मन्त्रेण सर्वा अस्याः क्रिया मताः ।
 एतामुदिश्य तीर्थानि त्रीण्युक्तानि मनोषिभिः ॥२९॥
 विल्ववृक्षवदेवेह पृथिव्यां कर्मणां स्थले ।
 सिषिचुस्तामामलकीं सर्वतीर्थजलैर्दिजाः ॥३०॥
 अथ सर्वसुराणाञ्च भुनोनाञ्च तदागतः^१ ।
 मया संपूजितः कृष्णः श्रीश्च शम्भुमपूजयत् ॥३१॥
 तदा जयजयध्वानो बभूव चित्तिमण्डले ।
 आकाशे पुष्पवृष्टिश्च शङ्खशब्दाश्च पुष्कलाः ॥३२॥
 दृष्ट्वा ह्यामलकीं देवीं दधारानन्दमुत्तमं ।
 तेन धात्रीति नाम्नापि राजत्वामलकी शुभा ॥३३॥
 नमस्कृत्य ह्यामलकीं गता देवा द्विजास्तथा ।
 ब्रह्मविष्णुशिवाश्चापि तत्राधिष्ठानमाहिताः ॥३४॥
 जाता ह्यामलकी देवी परमानन्ददायिनी ।
 मान्या स्थाप्या च पूज्या च प्रणन्तव्या सखीद्वय ॥३५॥

इति बृहद्ब्रह्मपुराणे आमलकीप्रादुर्भावो द्वादशोऽध्यायः ।

१ B has तदांश्रुतः ।

२ For verses ३३, ३४ and ३५ B has •

दृष्ट्वा ह्यामलकी देवी परमानन्ददायिनी ।

मान्या स्थाप्या च पूज्या च प्रणन्तव्या सखीद्वय ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

अथातः शृणुतं सख्यौ देशतीर्थानि नामतः ।
गङ्गाया अन्यतो यानि विश्रुतानि चितौ खलु ॥१॥
प्रभास इति विख्यातो देशः पुण्यतमः सखि ।
यत्र चन्द्रो दक्षशप्तो विमुक्तो यक्षणा बभौ ॥२॥
ततः पश्चिमतो नाम्ना तीर्थं सख्यौ पृथूदकम् ।
यत्राग्निः स्वयमागत्य स्नाति प्रतिदिनं दिनम् ॥३॥
ततो विन्दुसरो नाम तीर्थं सख्यौ सुविश्रुतम् ।
विधेर्यत्र गतस्याभूदानन्दाश्रुस्रवो बद्धः ॥४॥
यत्र स्वयं तपस्तेपे कर्दमो वै प्रजापतिः ।
तत उत्तरतस्तीर्थं ब्रह्मतीर्थमिति श्रुतम्^१ ॥५॥
यत्र पूर्वमुखी देवी नदी याति सरस्वती ।
तस्य पश्चिमतो नाम नेमिषारण्यमुत्तमम् ॥६॥
सततं यत्र मुनयस्त्रिष्ठन्ति सत्क्रियान्विताः ।
यत्र नास्ति कलिर्देवः सत्त्वहारौ नृणां सदा ॥
शृणुतं येन तत् चेन्नं प्रशंसन्मृषयः सदा ॥७॥

पुरा सर्वे मुनिगणाः सश्रिय्याः कलिसन्निधौ ।
ब्रह्माणं शरणापन्नाः कलिभीता अथावदन् ॥८॥

क्षय ऊचुः ।

ब्रह्मन्वयय देवेश सत्त्वमूर्त्ते सनातन ।
चतुर्वक्त्र चतुर्बाहो हंसवाह नमोऽस्तु ते ॥९॥
नमः श्वेताय नीलाय ब्रह्मणे शोणशोचिषे ।
सर्जकब्रह्मणे रक्षाब्रह्मणे प्रलयाय च ॥१०॥
ब्रह्मणे ते नमस्तुभ्यं प्रमागम्याय ते नमः ।
प्रणवाधिष्ठातृदेव तुभ्यं [ब्रह्मन्मो नमः ॥११॥ .
नमः कमलभृताय कमलासनसंस्थित ।
चतुर्मुख नमस्तुभ्यं नमस्तेऽष्टविलोचन ॥१२॥
नमोऽक्षसूत्रपाणे ते कमण्डलुकराय च ।
नमः पुस्तकहस्ताय नमस्ते कुशपाणये ॥१३॥
सदा तिलकिने तुभ्यं सदा]^१ वङ्कशिखाय च ।
सदोपवीतिने तुभ्यं सत्यवाक्याय ते नमः ॥१४॥
गायत्रीपतये तुभ्यं ब्राह्मणाय नमो नमः ।
नमो विष्णुशिवाराध्य देवर्षिदित ते नमः^२ ॥१५॥
नमस्ते ऋग्यजुःसामाथर्ववेदविदे नमः ।
अनादिमध्यनिधनसर्वज्ञाय नमो नमः ॥१६॥

१ B omits the portion brackettd.

२ B has देवर्षिऋषभे ।

ब्रह्मोवाच ।

प्रसन्नो वोऽहमृषयः स्वाभिप्रायं वदन्तु च ।
आगता वा कथं यूयं तन्मे कथयतर्षयः ॥१७॥

ऋषय ऊचुः ।

पृथिवी कलिना व्याप्ता नृणां सत्यापहारिणा ।
वयं तपोधना ब्रह्मन् कुत्र तस्यामहे चितौ ॥१८॥

देव्युवाच ।

इत्युक्तः स तदा ब्रह्मा चिन्तयामास च त्रिधा ।
तस्य चिन्तयतोऽच्छणोऽभूद्देवः कश्चिन्महाप्रभः ॥१९॥
शशाङ्गकोटिधवलो दिवाङ्गश्च त्रिलोचनः ।
श्वेतमालाम्बरधरः स्मितशोभिर्गुभाननः ॥
दधानो हस्तयुग्मेन जपमालाकमण्डलू ।
तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे कोऽयमित्यब्रुवन् विधिम् ॥२०॥२१॥

विधिरुवाच ।

एष वै निमिषो नाम सत्त्वमूर्त्तिः सनातनः ।
सत्यकालोचिततनुर्युग्मदर्येऽप्युपस्थितः ॥२२॥
एनमग्रसरं कृत्वा यूयं गच्छत भूतले ।
यत्रैष तत्र गन्तव्यं स्यातव्यं यत्र तिष्ठति ॥२३॥
यत्र चान्तर्हितो ह्येष भविष्यति हरेस्तनुः ।
स देव्य कलिना त्यक्तो युग्मदिष्टो भविष्यति ॥२४॥

देव्युवाच ।

इत्युक्तास्ते मुनिगणा ब्रह्मणा चेमदायिना ।

निमिषायेसरा जग्मूर्ब्रह्मलोकाद्भूरातलम् ॥२५॥
उत्तरं कुरुमागत्य भूमिष्ठास्ते तदाभवन् ।
अतीत्य पर्वतान् सर्वान् वर्षाणि षडतीत्य च ।
हिमाद्रेर्दक्षिणे वर्षे भारताख्ये च बभ्रमुः ॥२६॥
तत्रैकत्र स्थले पृथ्व्यां सौराष्ट्रस्य समीपतः ।
विप्रः सोऽन्तर्दधे श्वेतो निमिषाख्यः सखीद्वय ॥२७॥
तत्र चान्तर्हिते देवे मुनयस्ते महाव्रताः ।
सर्वं नारायणमयं ददृशुः स्थावरादिकं ॥२८॥
विस्मिता मुनयः सर्वं जगदस्तत्र ते मिथः ।
इदमेवोत्तमचेत्रं निमिषचेत्रमाहितम् ॥
अस्पृष्टं कलिना नृणां परमचेमदायकम् ॥२९॥
अत्र ये पशुपत्त्याद्या लताद्रुमनरादयः ।
सर्वे नारायणा एव यथा गङ्गातटक्षितौ ॥
थज्ञाध्ययनदानानां स्थानमेकमिदं स्मृतम् ॥३०॥
जम्बुद्वीपक्षितौ तत्र भारतं वर्षमुत्तमं ।
तत्रापि नैमिषारण्यं तीर्थं परममुच्यते ॥३१॥
इत्युक्त्वा मुनयः सर्वे तत्र वासं दधुस्विरं ।
जुहुवुः सत्तपश्चेरुः सद्गुः कृष्णपरायणाः ॥३२॥
एतत्तु वैष्णवचेत्रं नैमिषारण्यमञ्जितम् ।
अधिष्ठायीथापि विप्राः कुर्वन्ति मत्क्रियाः सदा ॥३३॥
यत्र सूत उग्रश्रवा लोमहर्षणजो महान् ।
श्रावयामास ब्रह्मधा पुराणानि सुधीः शुचिः ॥३४॥

एतद्वां कथितं सख्यौ नैमिषारण्यसम्भवं ।

एतद् यः शृणुयात् सोऽपि मुच्यते कलिदोषतः ॥३५॥

अत्र यत् कथितं स्तोत्रं ब्रह्मणः परमात्मनः ।

तत् श्रुत्वा ब्राह्मणो मोक्षमन्ये जन्मान्तरे सति ॥

जायते ब्राह्मणो विद्वान् मुक्तिपात्रं हरेस्तनुः ॥३६॥

इति बृहद्ब्रह्मपुराणे नैमिषारण्यसम्भवो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

पुलहस्याश्रमस्तीरे गण्डक्यास्तीर्थमुत्तमम् ।
गण्डकी च नदी तीर्थं गिरेर्गण्डकतो भवा ॥१॥
यत्र शालग्रामशिला वज्रकीटेन निर्मिताः ।
भवन्ति तन्महत्तीर्थं क्षितौ त्रैलोक्यत्रिश्रुतम् ॥२॥
अगस्तस्याश्रमस्तत्र मलयस्तीर्थमुच्यते ।
महेन्द्रपर्वते चैव भृगुरामस्य चालयः ॥३॥
कावेर्याश्च तटे तीर्थं रङ्गनाथस्य चालयः ।
विन्ध्ये गिरौ च वासन्तीनिलयस्तीर्थमुच्यते ॥४॥
श्रीशैलं ऋषभञ्चैव पर्वतं प्राङ्गरेव च ।
पञ्चाक्षरःसरस्तीर्थं गोकर्णाख्यं शिवस्थलम् ॥५॥
सूर्यारकं तथा तीर्थं दण्डकारण्यमेव च ।
माहिष्मती पुरी चैव विशाला च तथा पुरी ॥६॥
त्रितकूपं परं तीर्थं काञ्चीद्वयञ्च वेङ्कटम् ।
तीर्थमाङ्गलथा वेष्ठा कावेरी च सरस्वती ॥७॥
यमुना सरयू पम्पा चन्द्रभागा च कौशिकी ।
गोदावरौ विपाशा च नर्मदा च सरिद्वरा ॥८॥
विपाशा हतमाला च ताम्रपर्णी वटोदंका ।
एतानि जलतीर्थानि कथितानि मनोषिभिः ॥९॥

[मथुरा द्वारका चैव तथा गोवर्द्धनो गिरिः ।
 वृन्दावनं महातीर्थं यमुनायास्तटे शुभे ॥१०॥
 कुरुक्षेत्रं तथा यत्र जामदग्न्यस्य वै यशः ।
 सामुद्रश्च तथा सेतुरयोध्या च तथा पुरी ॥११॥
 गोतमस्याश्रमः पुण्यं तीर्थं प्रोक्तं मनौषिभिः^१] ।
 तीरे ब्रह्मनदस्यापि कामकोष्ठी च पुण्यदा ॥१२॥
 कामरूपमिति ख्यातं यत्र योनिः शिवा मता ।
 दक्षालये मृताया मे यत्र योनिः पपात ह ॥१३॥
 पुञ्जयिन्यां तथा पुंर्यां पीठं मङ्गलकोष्ठकम् ।
 शुभा मङ्गलचण्ड्याख्या यत्राहं वरदायिनी ॥१४॥
 ज्ञातयो बहवो यत्र मतं तत्तीर्थमुत्तमं ।
 हिंसा न कार्या ज्ञातीनां ज्ञातिपूजारतो भवेत् ॥१५॥
 सहस्रब्राह्मणैस्तुल्य एकः स्वजन उच्यते ।
 ब्राह्मणः स्वर्णतुल्यः स्यात् स्वजनस्य तुषो मतः^२ ॥१६॥
 पुष्णीत स्वजनं दीनं सहायः स्याद्विपत्तिषु ।
 कर्मणा मनसा वाचा ध्यायेत् स्वजनमङ्गलम् ॥१७॥
 स्वजनाय ऋणं दत्त्वा यो गृह्णात्यधिकेन तत् ।
 तस्य वंशविलोपः स्यान्मृतं प्रेतत्वमाप्नुयात् ॥१८॥
 अपुत्रं स्वजनं स्वेन पुत्रेण पुत्रिणञ्च यः ।
 कुरुते स भवेत् सख्यौ जन्म जन्म प्रजापतिः ॥१९॥

१ B omits the portion bracketted.

२ B has स्वजनस्तूत्तमो मतः । C has स्वजनस्य तु यो. मतः ।

वान्धवन्तु विषीदन्तं यः स्थापयति वान्धवः ।
 शिवलिङ्गसहस्रस्य प्रतिष्ठाता स गीयते ॥२०॥
 अथकार्यग्रतं यस्तु ज्ञात्यर्थं कुरुते जनः ।
 न स दोषेण लिप्तः स्यात् सखीद्वय न संग्रयः ॥२१॥
 पातकाद्भूरेत् ज्ञातिं दोषान्नापि प्रकाशयेत् ।
 स्वदोषानपि न ज्ञातौ गोपयेत् तारके^१ ततः ॥२२॥
 राजद्वार वान्धवार्थं न गच्छेत् परितापितः^२ ।
 राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स वान्धवः ॥२३॥
 आत्मनः साधुश्रीलेन ज्ञातिर्वर्द्धिं सदा नरः ।
 शान्तयद्वायकार्यं^३ तु नोपेक्षेत^४ कदाचन ॥२४॥
 ज्ञातिश्रेष्ठः स एव स्यात् नैव दूषैश्च लिप्यते ।
 अतएव ज्ञातिदेशः परमं तीर्थमुच्यते ॥२५॥
 प्रसङ्गात् कथितं सख्यौ ज्ञातिकार्यमिदं मया ।
 यः शृणोति पठेच्चैतत् स ज्ञातिप्रियकृद्भवेत् ॥२६॥
 जलतीर्थं पुष्करं स्यात् देशतीर्थं गया मतं ।
 पुराणपठनं यत्र यत्र पद्मवनानि च ॥२७॥
 तच्च तीर्थं समाख्यातं गुरुदेवगृहं तथा ।
 शालग्रामशिला यत्र तीर्थन्तत् क्रोशयुग्मकम् ॥२८॥

-
- १ Band C have तारयेत् ।
 २ A and C have पारितोऽपि च ।
 ३ B has राजकार्येषु ।
 ४ A and C have नोपेक्षेत ।

वैद्यनाथसमाख्यातं तीर्थं कैलाससम्मितम् ।
 वक्रेश्वरस्थलञ्चैव सुतीर्थं समुदाहृतम् ॥२८॥
 यत्र पापहरा नाम नदी पुण्यजला शुभा ।
 ब्रह्माण्डाख्ये पुराणेऽस्य ज्ञेयं विवरणं शुभम् ॥२०॥
 देवपीठानि सर्वाणि विख्यातानि चितौ सखि ।
 तीर्थान्युक्तानि मुक्तीनां क्षेत्राणि विमलानि च^१ ॥२१॥
 लवणाम्बुनिधेस्तीरे तीर्थं श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 मोक्षक्षेत्रं परं प्रोक्तं यत्रास्ते पुरुषोत्तमः ॥३२॥
 वाराणसी च कामार्या द्वावका पुरुषोत्तमः ।
 प्रयागश्च गया वृन्दावनं तीर्थोत्तमानि च ॥३३॥
 वनवासगतो रामो यत्र यत्र व्यवस्थितः ।
 तानि चोक्तानि तीर्थानि शतमष्टोत्तरं चितौ ॥३४॥

इति बृहद्भूमपुराणे तीर्थप्रादुर्भावे चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

अथातः शृणु वक्ष्यामि तीर्थानीन्द्रियदेहतः ।
विप्राणां चरणौ तीर्थं^१ गवां पृष्ठं तथा मतम् ॥१॥
एते यत्र हि तिष्ठन्ति तच्च तीर्थमुदाहृतम् ।
स्त्रीणां सर्वाणि चाङ्गानि तीर्थान्युक्तानि सूरिभिः ॥२॥
बालानाञ्च शिरस्तीर्थं स्वं तीर्थं चक्षुरुच्यते ।
तथैव दक्षिणः कर्णस्तीर्थं स्वं परिगण्यते ॥३॥
सत्यवाक्यन्तु वाक्तीर्थं पुराणपठनन्तथा ।
देवलिङ्गधरं चित्तं तीर्थमित्युच्यते बुधैः ॥४॥
असच्चिन्ताविरहितं मानसन्तीर्थमुच्यते ।
दाहृणाञ्च करौ तीर्थं देवपूजाकरौ तथा ॥५॥
अन्तस्तीर्थं भूतशुद्ध्या प्राणायामाच्च नासिके ।
मन्त्रितञ्चामनन्तीर्थं पैतकी वसतिस्तथा ॥६॥
अथातः शृणु वक्ष्यामि कालतीर्थानि सुन्दरि ।
वैष्णवानि च शाक्तानि शैवसौरादिकानि च ॥७॥
काल एको विभुः साक्षात् देवो नारायणः प्रभुः ।
क्रियाहृतेरवच्छेदैर्भेदात् स त्रिविधो मृतः ।

१ B and C have तीर्थे ।

वर्त्तमानश्च भूतश्च भविष्यन्निति सोपधिः ॥८॥
 सूर्यचन्द्रमसोर्गत्या परमाणुक्षणादयः ।
 उपायोऽस्य च बहवो वैदिकव्यवहारतः ॥९॥
 दण्डा मनुष्यमानेन षष्ठी रात्रिन्दिवं मतम् ।
 ते पञ्चदश पक्षः स्यात् द्वौ पक्षौ मास उच्यते ॥१०॥
 इन्दोः कलास्तु तिथयो वर्द्धमानाः परस्परं ।
 शुक्लास्ता पञ्चदश वै शुक्लपक्ष इति स्मृतः ॥११॥
 सर्वाणि देवकार्याणि स्नानदानोत्सवादयः ।
 प्रगस्यन्ते तत्र धर्म्यौ शशी यत्र हि वृद्धिमान् ॥१२॥
 अन्याश्च पञ्चदश वै कृष्णपक्ष उदाहृतः ।
 क्षिणोति चन्द्रमां यत्र नाम्ना प्रतिपदादिषु ।
 चन्द्रस्य तु वलं यत्र मतमापञ्चमीतिथि ॥१३॥
 एवं पक्षौ शुक्लकृष्णौ पितृणां तदहर्निशम् ।
 आश्विनाद्या मता मासाः सौरचान्द्रप्रमाणतः ॥१४॥
 मासद्वयमृतुः प्रोक्तो यथैवं कार्तिकौ शरत् ।
 एवं षडृतवो मासा द्वादशैवायने समा ॥
 साहर्निशा च देवानामयनोत्तरदक्षिणे ॥१५॥
 तत्राषाढः कार्तिकश्च माघो वैशाख एव च ।
 तीर्थान्युक्तानि मासा वै चत्वारोऽभीष्टदायकाः ॥१६॥
 हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च कुर्यादेषु कृती नरः ।
 स्नानं दानं तपो होमो गुरुदेवद्विजार्चनम् ॥१७॥
 इतिहासपुराणादिपाठश्रवणकर्मणी ।

कूपारामतडागादिदीक्षाद्याश्च क्रियाः शुभाः ।
 मासेष्वेषु प्रशस्यन्ते विप्रास्तीर्याश्रया इव ॥ १८ ॥
 वैशाखे यो वसेत् काश्यां शुभौ श्रीपुरुषोत्तमे ।
 कामरूपे कार्तिकिके प्रयागे माघमासि च ।
 यत्र कुत्र मृतोऽप्येष निर्वाणमुक्तिभाग् भवेत् ॥ १९ ॥
 अथ वामौ ह्यमौखेव कालेषु च स्थलेषु च ।
 अन्तर्जले वा गङ्गायां मृतोऽवश्यं तथा भवेत्^१ ॥ २० ॥
 आषाढे पद्मकुसुमैः कार्तिके तुलसीदलैः ।
 दौपेर्बर्जविधैश्चैव नैवेद्यैश्च यथोचितैः ।
 कुन्दैर्माघे विल्वपत्रैराघे स्नेष्टाम् प्रपूजयेत् ॥ २१ ॥
 विशिष्टमासेष्वेतेषु कालतीर्थं त्रिंशद्यते ।
 ततोऽपि नाम वैशाखे शुक्ला नाम्नाश्चयः तिथिः ।
 हिमालयगृहे यत्र गङ्गा जाता चतुर्भुजा ॥ २२ ॥
 पुराणे कथिता या च युगाद्या प्रथमा सखि ।
 ततो जङ्गुसप्तमी च यत्र नामास्तु जाङ्गवी ॥ २३ ॥
 तत एकादशी शुक्ला कालतीर्थं हि माघवे ।
 ततो हि द्वादशी शुक्ला प्रशस्तजलदानिका^२ ॥ २४ ॥
 वैशाखौ पौर्णमासी च संयुता च विशाखया ।
 शुक्लाषाढा द्वितीया च वैष्णवी तिथिरुत्तमा ॥ २५ ॥

१ B omits verse 20.

२ B has. दायिका ।

ततश्च सप्तमी सूर्य-प्रीतिदा दशमी ततः ।
 मन्वन्तरा च विज्ञेया तत एकादशी शुभा ॥२६॥
 हरेरतितरां प्रेष्टा युक्ता भेनानुराधया ।
 यत्र स्वपिति वै विष्णुराद्यपादे जगत्पतिः ॥२७॥
 पौर्णमासी तथाषाढी मता मन्वन्तरा तु या ।
 ततो हि पञ्चमी शुक्ला नागदेवी-प्रियेष्ठते ॥२८॥
 अथैवं कार्तिके मासि द्यूतप्रतिपदित्यपि ।
 शिवेन गिरिजया यत्र कृतं द्यूतं जयप्रदम् ॥२९॥
 द्यूयन्ति भूमिपास्तत्र सेवन्ते तौ द्विजातयः ।
 पराजये न कर्त्तव्यं दुःखचित्तं नृपैः सदा ॥३०॥
 ततो भ्रातृद्वितीयेति यमुना यत्र चागतम् ।
 अपूजयद्भ्रमराजं स च तां भक्ष्यभूषणैः ॥३१॥
 यमुना च यमश्चैव तौ परस्परपूजितौ ।
 द्वितीयायै तु तिथये ददतुः प्रथमं वरम् ॥३२॥
 द्वितीये शुक्लपक्षीये प्रिये भ्रातुः स्वसुः सदा ।
 त्वयि ये सोदराः पूजां करिष्यन्ति मिथः सुखैः ॥३३॥
 माल्यचन्दनताम्बूलैर्भोजनैर्विविधैः शुभैः ।
 तेषां तासां यशः पापक्षयः स्वजनसङ्गतिः ॥३४॥
 आयुर्वृद्धिश्च भवति धर्मवृद्धिर्दिने दिने ।
 न चापि कलहं द्वेषं पापकर्म च किञ्चन ॥३५॥
 पैशुन्यादि च नो कुर्यान्न चाध्ययनपाठने ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत् भ्रातृन् भगिभीरपि पूजयेत् ॥३६॥

ततोऽष्टमौ कालतीर्थं गवां मङ्गलपूजनम् ।
 ततो युगाद्या नवमी यत्र त्रेतायुगोद्भवः ॥३७॥
 ततोऽपि द्वादशी तीर्थं या तु मन्वन्तरा श्रुता ।
 यत्र चोत्तिष्ठते विष्णुः शयनात् पापनाशकः ॥३८॥
 ततो मन्वन्तरा नाम पौर्णमासी तु कार्तिकी ।
 यत्र दामोदरो देवो भक्त्या तु तुलसीदलैः ।
 प्रदौपैश्वारुनेवेद्यैरिष्ट आत्मानमर्पयेत् ॥३९॥
 ततः कृष्णा च नवमी युगान्त इति कथ्यते ।
 माघे मासि सिता ख्याता चतुर्थी वरदा शुभम् ॥४०॥
 ततः श्रीपञ्चमी नाम यत्र लक्ष्मीः प्रपूज्यते ।
 महाकालीसरस्वत्यौ पूज्येते त्रिविधार्चनैः ॥४१॥
 ततोऽपि सप्तमी शुद्धा सृष्टा मन्वन्तरा सखि ।
 अरुणोदयवेलायां तत्र स्नायात् शुचौ जले ॥४२॥
 सूर्यायार्घं मुदा दद्यात् सप्तजन्माघमुक्तये ।
 गङ्गास्नानममुष्यान्तु सूर्यग्रहगतैः समं । ४३॥
 घाने चार्कार्घदाने च मन्त्रावेतावुदीरयेत् ॥४४॥
 यद्यञ्जन्महतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।
 तन्मे रोगञ्च शोकञ्च माकरौ हन्तु सप्तमी ॥४५॥
 जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तमप्तिके ।
 सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते रविमण्डले ॥४६॥
 ततोऽष्टमौ यत्र भौशो विष्णुं प्राप त्यजन्नसून् ।
 तत्र सन्तर्पयेत् भौशं सतिलाञ्जलिभिस्त्रिभिः ॥४७॥

वैयाघ्रपद्मगौत्राय साङ्गतिप्रवराय^१ च ।
 अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्षणे ॥४८॥
 अनेन खलु मन्त्रेण दद्यादभोऽञ्जलित्रयं ।
 पितरस्तेन तृप्ताः स्युर्विष्णुश्चापि सनातनः ॥४९॥
 ततोऽपि नवमौ नाम महानन्देति गीयते ।
 यत्र विष्णोर्भहानन्दो भीष्मं प्राप्तस्य निर्वृतम् ॥५०॥
 ततो माघौ युगाद्या च पौर्णमासीति गीयते ।
 यत्राभिषिच्यते विष्णुः सुगन्धिपुण्यवारिभिः ॥५१॥
 ततः कृष्णाष्टमी तीर्थं पितरो यत्र सर्वथा ।
 पूज्यन्ते सांधुभिः शाकैर्यान्तः कलियुगस्य च ॥५२॥
 ततश्चतुर्दशी कृष्णं रात्रियोगे शिवप्रिया ।
 अगण्यमहिमाद्या वै शिवरात्रिस्तु गीयते ॥५३॥
 यस्यां पातालभूस्वर्गवासिनः शिवमोदिनः ।
 रात्रौ चतुर्षु यामेषु शिवः संपूज्यते मुदा ॥५४॥
 उपवासश्च पूजा च जागरश्च प्रमोददः ।
 येषां भवन्ति तद्द्रात्रौ स कृती सर्वधर्मकृत् ॥५५॥
 एष्वेकमपि पापघ्नं किं पुनस्त्रिविधो विधिः ।
 शम्भोश्चतुर्दशी रात्रिर्विष्णोर्जन्माष्टमी तथा ।
 देव्या महाष्टमी चैव मोक्षदाः स्वरूपोषणात् ॥५६॥
 अमावास्या ततो नाम ख्याता मन्वन्तरां सखि ।
 चतुर्विंशतेषु मासेषु कालतौर्यानि विद्धि मे ॥५७॥

दिनानि खलु सर्वाणि सखि मासचतुष्टये ।
पुण्यानि कालतीर्थानि सत्कर्माह्वाणि सर्वतः ॥५८॥
तथाप्येतानि वां मख्यौ विशिष्य कथितानि च ।
मासेष्वन्येषु यान्येव सन्ति वक्ष्यामि तानि च ॥५९॥

इति बृहद्भूमपुराणे तौर्यकथने वैशाखादिकथनं

पञ्चदशोऽध्यायः ।

षोडशोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

पञ्चमी चैत्रमामस्य शुक्ला तीर्थमुदाहृतम् ।
यत्र श्रीब्रह्मलोकाद्धि संप्राप्ता मानुषालयम् ॥ १ ॥
तस्मात्तां पूजयेत्तत्र यस्तं लक्ष्मीर्न मुञ्चति^१ ।
एषा श्रीपञ्चमी कार्या विष्णुलोकगतिप्रदा ॥ २ ॥
ततः शुक्लाष्टमी चैत्रे ख्याताऽशोकाष्टमीति या ।
यस्यामशोककल्िकायुक्तं वारि पिवेन्नरः ॥ ३ ॥
भवत्यशोकभाक् तेन स्नात्वा देवीञ्च जाह्नवीम् ।
त्वामशोकं हराभीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
पिवामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु ॥ ४ ॥
गङ्गे देवि शिवे मातरशोके शोकनाग्निनि ।
इह लोके परत्रापि शोकं हर महेश्वरि ॥ ५ ॥
एताभ्यामेव मन्त्राभ्यां स्नानं गङ्गाजले चरेत् ।
अशोकपुष्पकल्िकायुक्तं वारि पिवेदपि ॥ ६ ॥
ततः श्रीरामनवमी पुष्यानक्षत्रसंयुता ।
यस्यां रावणनाशाय प्रादुर्भूतो जनार्दनः ॥ ७ ॥
यस्यां ससीतासौमित्रिभरतं राममीश्वरम् ।

१ A has लक्ष्मीर्न मुञ्चति ।

संपूज्योपोष्य तत्प्रीत्यै न भूयो जन्म लभ्यते ।
 दशम्यां भोजयेद्विप्रान् जुह्याच्च तिलैः शतं ॥ ८ ॥
 ततस्त्रयोदशी शुक्ला चैत्रे मासि श्रुता सखि ।
 यस्यां संपूज्यते कामः सर्वकामसमृद्धये ॥ ९ ॥
 ततश्चतुर्दशी नाम दमनाख्या^१ शिवप्रिया ।
 तत्र ये मूलमन्त्रेण समूलदमनोच्चयम् ।
 निवेदयन्ति गौरौशे तेषां चैत्रार्चनं फलम् ॥ १० ॥
 चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमैर्मान्यवस्त्रकैः ।
 नानाविधैश्च नैविद्यैः पूजा कार्या मखीद्वय ॥ ११ ॥
 ध्वजच्छत्रवितानादि देयं कार्यः प्रजागरः ।
 महत्पुण्यमवाप्नोति चाश्वमेधशत्रुाधिकम् ॥ १२ ॥
 ततः सौभाग्यदा चैत्री चित्रानचत्रमंयुता ।
 तस्यां चित्रर्चगां पूजां कृत्वा चान्द्रपदं व्रजेत् ।
 पूजयेन्नां भक्तिभावात् चन्द्रशोभितमस्तकाम् ॥ १३ ॥
 वारेऽर्कगुरुमन्दानां चैत्रे मन्वन्तरा यदि ।
 अश्वमेधाधिकं पुण्यं तत्र स्नात्वा लभेन्नरः ।
 दानञ्चाचयतां याति पितृणाञ्चापि तर्पणम् ॥ १४ ॥
 वैशाखे मासि शुक्लायां ततोयायां जनार्दनः ।
 यवानुत्पादयामास युगञ्चारभ्वान् कृतम् ॥
 ब्रह्मलोकैत् त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत् ॥ १५ ॥
 तस्यां कार्या यवैर्हामो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ।

१ A and B have मंशनाख्या ।

यवान्दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राग्यद्यवान् ॥ १६ ॥
 पूजयेच्छङ्करं गङ्गां कैलासञ्च हिमाचलम् ।
 भगीरथञ्च नृपतिं सागरानपि सर्वतः ॥ १७ ॥
 स्नानं दानं तपः श्राद्धं जपहोमादिकञ्च यत् ।
 श्रद्धया कल्पते यत्तु तदानन्त्याय कल्पते ॥
 गङ्गातीरे विशेषेण सर्वमक्षयमुच्यते ॥ १८ ॥
 ज्यैष्ठशुक्लचतुर्थ्यान्तु जाता पूर्वमुमा सती ।
 तस्यां संपूजनीया सा स्त्रीभिः सौभाग्यवद्भुजे ॥ १९ ॥
 उपचारैश्च विविधैः नृत्यगीतोत्सवादिभिः ।
 होमं विल्वदलैः कुर्यात् ब्राह्मणान् भोजयेदपि ॥ २० ॥
 अथ शुक्ला च दशमी ज्येष्ठे दशहरा स्मृता ।
 हस्तर्क्षसंयुता भौमे वारे तीर्थं विशेषतः ॥ २१ ॥
 अस्यां स्नानञ्च दानञ्च महापातकनाशनम् ।
 यां काञ्चित् सरितं प्राप्य दद्याद्भर्तिलोदकम् ।
 पितृभ्यः पातकैस्तेन मुच्यते दशभिः परैः ॥ २२ ॥
 गङ्गाञ्च पूजयेद्भक्त्या माल्यचन्दनकादिभिः ।
 गङ्गास्तवांश्च शृणुयात् भोजयेत् ब्राह्मणानपि ॥ २३ ॥
 गङ्गावतीर्णा धरणीमस्यां शैलाद्धिमालयात् ।
 तस्मात् संपूजयेदत्र शम्भुं भृपं भगीरथम् ॥ २४ ॥
 विरिञ्चिं कुलशैलांश्च धरणीं सागरानपि ।
 हंसकारण्डवाख्यांश्च पक्षिणः स्त्रीगणानपि ॥

हेमं कुर्याद्विशेषेण करवीरेः सितैः शतम् ॥२५॥
 एवं दशहरा-पूजां यः करोति नरोत्तमः ।
 ब्राह्मणः चत्त्रियो वैश्याः शूद्रो वा भक्तितत्परः ॥
 अश्वमेधादयो यज्ञास्तेनैव तु कलौ कृताः ॥२६॥
 पूर्णिमा ज्येष्ठमामस्य युक्ता चेत् ज्येष्ठया भवेत् ।
 महाज्येष्ठौति विज्ञेया युक्ता वायनुराधया ॥
 शनिवारस्य योगस्तु फलाधिक्यात् प्रशस्यते ॥२७॥
 महाज्येष्ठ्यान्तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
 विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गाम्बुमञ्जनात् ॥२८॥
 इन्दुग्रहसहस्राणां सूर्यग्रहगतेष्वपि ।
 फलं दत्ते भगवती महाज्येष्ठौ महाफला ॥
 स्नानदानजपादिश्च^१ गङ्गातीरे विशेषतः ॥२९॥
 आषाढ्याः परतः कृष्णा पञ्चमी श्रवणायुता ।
 अर्हा वाजसनीशाखाध्यायिनान्तु द्विजन्मनाम् ॥
 उपाकर्मणि केषाञ्चित् केवलापि मता तथा ॥३०॥
 मखि भाद्रपदेऽष्टम्यां कृष्णपक्षे कलौ युगे ।
 अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः ॥३१॥
 गन्धमाल्यैस्तथा वस्त्रैर्यवगोधूमपिष्टकैः ।
 सगोरसैर्भक्ष्यभोज्यैस्तथा बद्धविधैः फलैः ॥
 रात्रौ जागरणं कुर्यात् नृत्यगीतमहोत्सवैः ॥३२॥
 निर्माद्य प्रतिमास्तासु कृष्णं नन्दवधून्तथा ।

१ A has अपिभ्यश्च ।

देवकीञ्चापि संपूज्य लभेत् सर्वार्थसाधनम् ॥३३॥
 अष्टम्यां केवलायाञ्च पूजा कार्या विधानतः ।
 निशीथव्यापिनी युक्ता रोहिण्या सा फलाधिका ॥३४॥
 तस्यां संपूजयेत् कृष्णं दुर्गां नन्दवधून्तथा ।
 देवकीं रोहिणीं रामं यमुनां नन्दमेव च ॥
 वसुदेवं तथा कंसं नारदञ्च महामुनिम् ॥३५॥
 विनापि भाद्रमासेन रोहिण्या सहितासु च ।
 कृष्णाष्टमीषु सर्वसु सम्पूज्यौ शिवकेशवौ ॥३६॥
 तत्रापि रजनीयोगोऽपेक्ष्यते वै फलाधिकः ।
 शृणुयात् कृष्णमाहात्म्यं कृष्णजन्मकथामपि ॥
 उपवासश्च कर्त्तव्यो जागरश्च महोत्सवैः ॥३७॥
 जयन्ती नाम योगोऽयं दैवतैश्च प्रशस्यते ।
 पूजोपवासकर्मादौ नवम्या वेध इष्यते ॥
 जन्माष्टम्यान्वर्द्धरात्रिव्याघ्रायां वैदिकक्रियाः ॥३८॥
 यद्वात्ये यच्च कौमारे यौवने वार्द्धके च यत् ।
 सप्तजन्मार्जितं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ॥
 तत्क्षालयति भूतेशं तस्यामभ्यर्च्य भक्तिः ॥३९॥
 होमजप्यादिदानानां फलञ्च शतसम्मितम् ।
 संप्राप्नोति न सन्देहो यच्चान्यन्मनसेषितम् ॥
 उपवासश्च तत्रोक्तो महापातकनाशनः ॥४०॥

१ B omits four lines from

देवकीञ्चापि संपूज्य to दुर्गां नन्दवधून्तथा ।

एवं कृत्वा विधिं सम्यक् परत्राहनि भक्तिमान् ॥
 अरुणोदयवेलायां स्त्रियोऽपि च विभूषिताः ॥४१॥
 नदीषु च तडागेषु प्रतिमाः स्नापयेच्च ताः ।
 कृत्वा महोत्सवांस्तत्र चागच्छेयुर्गृहानपि ।
 तिथिभान्ते मुदा कुर्युः पारणं वैष्णवैः सह ॥४२॥
 यद्येकयामरात्र्यन्तादधिके तिथिभे उभे ।
 तथा सतीच्छ्रया काले पारणाचरणं सखि ।
 दक्षिणां रुचिरान्दद्यात् गुरवे ब्राह्मणाय वा ॥४३॥
 गवां पूजा च विविधा कर्त्तव्या नवमीदिने ।
 गोपानां प्रीतिदानेन धर्मैः सम्पन्नं वर्द्धते ॥४५॥
 कृष्णपक्षे भाद्रपदे कन्दोगानां द्विजन्मनां ।
 पुष्यायां प्रोक्तमनुसुमुपाकर्म्मविधानतः ॥४६॥
 भाद्रे सिता तृतीया च पुण्या मन्वन्तरा मता ।
 स्त्रीणान्तत्रोत्सवः पुण्यं स्नानदानादिमङ्गलं ॥४७॥
 पञ्च म्याञ्च ततः कुर्यात्सर्पाणां देवतार्चनं ।
 ततः षष्ठी च सामान्या मामि भाद्रपदे शिवा ॥४८॥
 नाम्ना पापहरा तत्र स्नानाद्यद्यमुच्यते ।
 ततश्चतुर्दशी कृष्णा द्वापराद्या महाफला ॥४९॥
 ततः प्रतिपदं शुक्लामारभ्य चाज्ञया हरेः ।
 इन्द्रः पालयते पृथ्वां ब्रीहिशस्यौषधीः स्वयं ॥५०॥
 तस्मात् स तत्र संपूज्यः सभार्य्यश्च दिने दिने ।
 समणः सानुयात्रंश्च सायुधश्च सवाहनः ॥५१॥

पटभित्तिहृतो देवो राज्ञा पूज्यो विशेषतः ।
 पक्षेऽपि समुदायेऽत्र प्रत्यहं मघवेज्यते ॥५२॥
 सप्तम्याञ्च तथाष्टम्यां नवम्याञ्च विशिष्य च ।
 शिवौ शिवञ्च देवीञ्च पूजयेयुः स्त्रियो व्रतैः ॥५३॥
 द्वादश्यामत्र नृपतिः शक्रमुत्थाप्य पूजयेत् ।
 अत्र पार्श्वपरीवर्तः शयानस्य हरेरपि ॥५४॥
 दयञ्च अवणायोगात् अवणद्वादशी मता ।
 कश्यपाददितौ जात उपेन्द्रो यत्र वामनः ।
 स्नानदानोपवासादि कुर्यात्तत्र हि वैष्णवः ॥५५॥
 अत्रैव शुक्लपक्षे हि सिंहांशे दिनसप्तके ।
 अगस्त्यं पूजयेत्प्रातः प्रत्यहं मानवो गृही ॥५६॥
 पञ्चरत्नसमायुक्तं घृतपायससंयुतं ।
 नानाभक्ष्यफलैर्युक्तं ताम्रपात्रसमन्वितं ॥५७॥
 अङ्गुष्ठमात्रपुरुषं कुम्भजातं चतुर्भुजं ।
 सुवर्णप्रतिमायान्तु पूजयेद्दक्षिणामुखः ॥५८॥
 धान्यसप्ताम्बरैर्युक्ते निदध्यात्प्रतिमां घटे ।
 धेनुं सवत्सां दद्याच्च ब्राह्मणाय पयस्विनीं ॥५९॥
 एवमेव विधानेनागस्त्यायार्थं प्रदापयेत् ।
 काशपुष्पप्रतीकाग्र अग्निमारुतसम्भव ।
 मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते ॥६०॥
 होमं कृत्वा ततः पश्चात् वर्जयेन्मानवः फलं ॥६१॥

१ B has धान्यसप्ताम्बरैः ।

एवं कृत्वा चेन्द्रलोकं^१ रूपारोग्यसमन्वितः ।
 प्राप्नोति सखि यः सम्यक् सप्तैवार्घान् प्रयच्छति ॥६२॥
 उदेति यावद्भगवानगस्त्यो व्योम्नि तावतः ।
 कालान् ऋपूजयेत्तं वै कन्यासिंहांश्रुकान्तरे ॥६३॥
 तावच्च भोजयेद्विप्रान् परमान्नफलादिभिः ।
 दत्त्वा च दक्षिणां शुद्धं दद्यात्सर्वं द्विजातये ॥६४॥
 यद्यहं प्राप्नुयां कामं भगवन्मनसेषितं ।
 तत्रमादादविघ्नेन भूयस्त्वां पूजयाम्यहं ॥६५॥
 इत्येवं प्रार्थयेत्काशीवासिनं कुम्भसम्भवं ।
 इत्येवं सखि ते प्रोक्तान्येतानि दश पञ्च च ।
 कालतीर्थानि परतः शृणु वच्छर्मि पचतः ॥६६॥
 इति बृहद्भूमपुराणे व्यासजाबालिसम्वादं तीर्थकथने
 अगस्त्यार्घ्यः षोडशोऽध्यायः ॥

१ C has चन्द्रलोकं ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

सख्यौ तीर्थानि तिथयः पितृणां प्रीतये पराः ।
 अश्वयुक्कृष्णपक्षीयाः पितरस्तत्र लिप्तवः ॥१॥
 प्रत्यहं तासु कुर्वीत श्राद्धं वै पार्वणं विधिं ।
 देवीं मामेव विधिना पितरूपामधिष्ठितां ॥२॥
 यजेयुः प्रथता मर्त्याः कन्यासंस्थे रवौ सति ।
 पूजा मे श्राद्धरूपेयं परमप्रीतिदायिनी ॥३॥
 अहमेव स्वधा स्वाहा नम श्रोद्धार एव च ।
 विशेषात् स्वयमेवाहं विष्णौ सुप्तेऽत्र सर्वथा ॥४॥
 तस्मादपरपक्षेऽस्मिन् श्राद्धं कुर्याद्दिने दिने ।
 तदशक्त्या पञ्चमीतो दशमीतस्ततोऽप्यलं ॥५॥
 ततोऽप्यशक्तौ त्रौण्येव दिनानि तत्र नापि चेत् ।
 अमावस्यादिने श्राद्धं कर्त्तव्यं नात्र संग्रहः ॥६॥
 तत्राप्यभावे कर्त्तव्यं श्राद्धं दीपान्वितातिथौ ।
 तस्माद्यज्ञोऽपरे पक्षे कर्त्तव्यः श्राद्धतर्पणे ॥७॥
 सतिलं तर्पणं कार्यं गङ्गायामितरत्र वा ।
 निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं सतिलं त्विह ॥८॥
 मघायां पिण्डदानन्तु न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ॥९॥
 आहवेषु विपन्नानां जलाग्निभृगुपातिनां ।
 चतुर्दश्यां भवेत् पूजा अमावास्यां तु कामिकी ॥१०॥

उपमर्गमृतानाञ्च तथैव चात्मघातिनाम् ।
 पिण्डञ्चोदकदानञ्च कर्त्तव्यमिह वर्त्तते ॥११॥
 स्त्रियाः सूतिविपन्नायाः श्राद्धमत्र विधीयते ।
 शाकश्राद्धमिहाष्टम्यां पितृणां प्रीतिदायकम् ॥१२॥
 त्रयोदश्यान्तु मधुना पायसैः श्राद्धमिष्यते ।
 पुत्रवानपि तत्कुर्यात् न चेत्कान्यं भवेद्धि तत् ॥१३॥
 इयं युगाद्यापि मता कृष्णाश्विनत्रयोदशी ।
 अथातः गृणु वक्ष्यामि शरत्पूजादिनानि मे ॥१४॥
 जाबान्तिरुवाच ।

पितरूपा कथं देवौ स्वधाभोक्तौ स्वयं शिवा ।
 कथं वा शारदी पूजा अकाले युज्यते गुरो ॥१५॥
 व्याम उवाच ।

एवमेव ततः मख्यौ देवीं पप्रच्छतुः शिवां ।
 तदहं तेऽभिधास्यामि गृणुष्वैकमना द्विज ॥१६॥
 मख्यावुचतुः ।

कथं नु भवती भूता पितरूपा स्वधार्थिनी ।
 शरत्काले तवार्चा वा कथमाकान्तिकी शिवे ॥१७॥
 इति बृहद्भूर्मपुराणे सप्तदशोऽध्यायः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

अमीद्राजा दशरथः कोशलाधिपतिर्नृपः ।
 सूर्यवंशसमुत्पन्नः सप्तद्वीपपतिर्महान् ॥१॥
 यज्वा दाता धर्मपरः शास्त्रतः सत्पराक्रमः ।
 सार्द्धसप्तशतं भार्यास्तस्यामन् पृथिवीपतेः ॥२॥
 कौशल्या केकयी चापि सुमित्रा चापि तस्य ह ।
 तिस्रो महिष्यः सुभगाः सञ्जीलाञ्चारुलोचनाः ।
 आमंस्तस्य नृपस्यामीत्तासु योग्या न सन्ततिः ॥३॥
 विभाण्डकसुतं नाम्ना च्छथशृङ्गं समाश्रितः ।
 पुत्रार्थमुद्यतः कर्तुं क्रतुं क्रतुमतां वरः ॥४॥
 एतस्मिन्नेव काले तु ब्रह्मा सुरगणैः सह ।
 गत्वा वैकुण्ठभवनं वैकुण्ठे समुवाच सः ॥५॥

ब्रह्मोवाच ।

नारायण जगन्नाथ वैकुण्ठ परमेश्वर ।
 जनार्दन हृषीकेश केशवानन्त माधव ॥६॥
 लङ्कायां राक्षसपतिर्विहितस्ते दुरासदः ।
 तं निहन्तुं चितौ नाथ मानुषीं तनुमाश्रय ॥७॥

मया त्वस्मै वरो दत्तः सर्वाबध्यत्वमीप्सितम्
नामृच्छात् स स्वयं मोहान्मानुषाबध्यतां कुधीः ॥८॥
भक्त्या नो मानुषा एवमवलेपाञ्जनाईन ।
तस्मात् त्वं मानुषो भूत्वा रावणं जहि कण्टकम् ॥९॥
राजा दशरथो मद्भ्यां पुत्रार्थी यततेतराम् ।
तस्य त्वं वैष्णवाग्र्यस्य पुत्रत्वं याहि माधव ॥१०॥

भगवानुवाच ।

ब्रह्मन् सत्यमिदं जातं मयापि निश्चयेन वै ।
मानुषोऽहं भविष्यामि तं वधिष्यामि राक्षसम् ॥११॥
किन्त्वेकमस्ति कर्त्तव्यं गोपनीयं त्वया मह ।
देवाः स्वस्वालयं यान्तु साहाय्यार्थं च मे भुवि ।
अक्षवानरमङ्गेषु भवन्तु भावयन्तु च ॥१२॥
इत्युक्त्वा देवतावर्गान्विनियोज्य तथा तथा ।
ब्रह्मणः सह कृष्णोऽगात् कैलामं यत्र पार्वती ॥१३॥
तौ तत्र शम्भुना दृष्टौ प्रजितौ च समर्हणैः ।
ततो ब्रह्महरीशस्ते उपतस्थुरुमान्तु माम् ॥१४॥
उद्यतेषु प्रणन्तु मां तेषु देवेषु मत्तनोः ।
निःसृतैका भगवती महामेघप्रभा शुभा ॥१५॥
अष्टादशभुजा चन्द्रकलाकलितमस्तका ।
देवीभिरष्टाभयुक्ता जयन्त्यादिभिस्तमा ॥१६॥
नवयौवनसम्पन्ना नामाभरणकोज्ज्वला ।
स्वर्णसिंहासने पट्टे लसन्ती लोललोचना ॥१७॥

तामेव संप्रणम्यैव जगदुक्ते स्वमीषितम् ।

तत्र विष्णुर्वाचेदं शृण्वतः कामवैरिणः ॥१८॥

भगवानुवाच ।

मातरम् विष्णुमाये ब्रह्मायं दैवतैः सह ।

उपाह्वयद्रावणस्य बधाय लोकदूषिणः ॥१९॥

अतस्तस्य बधार्थाय मानुषत्वं ब्रजाम्यहम् ।

अचवानरसङ्घेषु देवा यास्यन्ति सम्भवम् ॥२०॥

किन्तु त्वं सेवितानेन रावणेन महात्मना ।

अयञ्च पूजितः शम्भुर्यावञ्जीवं दिने दिने ॥२१॥

त्वद्भक्तः शिवभक्तो वा मद्भक्तो वा कथं मया ।

हन्तव्यः शैलतनयः न माञ्च द्वेष्टि स क्वचित् ॥२२॥

युवाभ्यां देवदेवीभ्यां वर्द्धितः स च दर्पितः ।

विशेषतस्त्वमेवास्मे देवी लङ्केश्वरी शुभा ॥२३॥

अतस्त्रैलोक्यरक्षार्थं रावणस्य बधादिह ।

चिन्तयोपायमतुलं यत्त्वत्प्रीत्या क्रियेत सः ॥२४॥

देव्युवाच ।

इत्युक्त्वा सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा ।

विहस्योवाच देवेशं विष्णुं प्रभुमनामयम् ॥२५॥

चण्डिकोवाच ।

सत्यं तेनाराधिता च भक्त्या च समुपासिता ।

शम्भुश्चाराधितस्तेन सन्धा सम्यच्च तादृशी ॥२६॥

नैवावशिष्टं किञ्चास्ति प्राप्यच्च तस्य दुर्लभम् ।

अधुना स्वविनाशाय लोकानुद्वेजयत्यसौ ॥२७॥
 मया विचिन्वते तस्य निधनाय दुरात्मनः ।
 ब्रह्मणा तु वरो दत्तस्तेन चाहमुपासिता ॥२८॥
 आराधितश्च भूतेशस्त्वाच्च न द्वेष्टि स क्वचित् ।
 मानुषा भोजनं तस्य कस्मादेष मरिष्यति ॥२९॥
 उपायश्चिन्तितो यो हि ब्रह्मणा हत एव सः ।
 यस्त्वामुपारुणत्तस्य वधे मानुषभावतः ॥३०॥
 किन्तु त्यक्त्वा मया लङ्का त्वया सा धर्षिता भवेत् ।
 तस्मात् त्यज्यामि तां लङ्कां तत्रोपायं शृणुष्व मे ॥३१॥
 त्वयि मानुषतां जाते तव पत्नीञ्च मानुषीम् ।
 श्रियं देवीं मद्विभृतिं हरिष्यति दुरात्मवान् ॥३२॥
 सा तु लक्ष्मौर्यदा तस्य पुरीं यास्यति सुन्दरी ।
 तदा शम्भोरनुमते तां त्यज्यामि पुरीं प्रभो ॥३३॥
 मम प्रतिनिधौभूतां यदा लक्ष्मीं तव प्रियाम् ।
 अवमंस्यति दुष्टात्मा तदा स ह्यासमेष्यति ॥३४॥
 अतस्त्वं याहि मानुष्यं तद्वधे च मनः कुरु ।
 त्वया च स्मरणीयाहं हृदि गुप्ता तदा तदा ।
 साहाय्यन्ते करिष्यामि शम्भुश्चैष प्रसाद्यताम् ॥३५॥

देव्यवाच ।

इत्युक्तः स तथा देव्या शृणुष्वतोर्देवयोस्तयोः ।
 परमं प्रीतिमापन्नः शिवमैक्षत केशवः ॥३६॥
 देव्या अनुमतः शम्भुरीक्षिते हरिणा तदा ।

उवाच वचनं हर्षात् प्रोत्फुल्लमयनः शिवः ॥३७॥
 अहञ्चावतरिष्यामि वानर्यां पृथिवीतले ।
 त्रैलोक्ये दुष्करं कर्म करिष्यामि मुदे तव ॥३८॥
 तवाज्ञामनुयास्यामि लोकातीतपराक्रमः ।
 दशशीर्षेण तेनाहं नत एकादशो न च ॥३९॥
 तेन चैवापराधेन मर्द्दयिष्यामि तं ध्रुवम् ।
 नन्दिना मेऽभिप्रप्तोऽसौ रावणो राक्षसाधिपः ॥४०॥
 मत्तुल्यवदना जीवा भवितारो बधे तव ।
 अतोऽहं वानरो भूत्वा करिष्यामि मुदं तव ॥४१॥
 मयि याते तु लङ्कायां देवी त्यक्ष्यति तां पुरीम् ।
 किं करिष्यति च ब्रह्मा ब्रूतां तत्र तु कर्मणि ॥४२॥
 देव्युवाच ।

इत्युक्तः शूलिना कृष्णः परं हर्षमुपागतः ।
 हर्षाश्रुपूर्णया दृष्ट्वा ब्रह्माणं समुदैक्षत ॥४३॥
 ब्रह्मोवाच ।

अहञ्चावतरिष्यामि ऋक्षयोर्नौ महावलः ।
 तव मन्त्रौ भविष्यामि शुभाशुभविवेचनः ॥४४॥
 जात एव पुरा तत्र धर्मा देवो विभीषणः ।
 सर्वथा लङ्गते रक्षो देव मानुषतां व्रज ॥४५॥
 देव्युवाच ।

इत्येवमुक्ता विजये जये सखि
 ब्रह्मादयस्ते मुदिता बभूवुः ।

तं मेनिरे चैव हतञ्च रावणं
जग्मुस्तथा चक्रुरथोचिताः क्रियाः ॥४६॥
समाजगामाथ महीं हरिः स्वयं
राज्ञोऽजपुत्रस्य बधूसु जन्मने ।
एकश्चतुर्द्धा चरुमंविभागात्
ब्रह्मैव तदागरथं चतुष्कम् ॥४७॥

इति बृहद्ब्रह्मपुराणे रावणबधोपायोऽष्टादशोऽध्यायः ॥

जनविंशोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

कौशल्या सुषुवे रामं भरतं केकयी नृपात् ।
 समित्रा सुषुवे पुत्रौ शत्रुघ्नलक्ष्णौ यमौ ॥१॥
 रामश्च भरतश्चैव श्यामौ दूर्वादलप्रभौ ।
 पीतौ लक्षणशत्रुघ्नौ सर्वे सुन्दरविग्रहाः ॥२॥
 रामस्यानुगतो वाल्याल्लक्ष्णो लक्ष्णाम्बितः ।
 भरतस्य च शत्रुघ्नो लोकचित्तानुरञ्जकाः ॥
 सर्वे बभूवुः सततं सर्वदा धर्मचारिणः ॥३॥
 अथायोध्यां समागत्य विश्वामित्रो महामुनिः ।
 रामं दशरथं भूपमयाचत मखारकम् ॥४॥
 राजा कष्टाद्ददौ पुत्रं रामं लोकमनोरमम् ।
 रामश्च पितरं नत्वा लक्षणानुगतो ययौ ॥५॥
 ताडकां राक्षसीं हत्वा लब्ध्वा चास्त्राणि तन्मनेः ।
 जगाम मुनिना साङ्गं यत्र रक्षोभयं क्रतौ ॥६॥
 हत्वा सुबाहुं तद्यज्ञे राक्षसं ताडकासुतम् ।
 मारीचमपि निःसार्य वाणेनैकेन राघवः ।

१ A has यक्ष० । २ B has ताडंकाराक्षसीसुतं ।

रक्षित्वा तत्कृतं लेभे मुनिभ्यस्तु शुभाशिषः ॥७॥
 ततस्तु मुनिभिः सार्द्धं विश्वामित्रेण चर्षिणा ।
 जग्मतुर्मिथिलां वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥८॥
 गच्छन्नहल्यामिन्द्रेण रतां गौतमशापिताम् ।
 विमोच्य शापात् प्रापथ्य गौतमं रघुनन्दनः ॥९॥
 प्रविश्य च पुरीं तत्र ददृशे जनकं नृपम् ।
 ददौ^१ परिचयं तस्मै जनकाय स कौशिकः ।
 रामलक्ष्मणयोर्भ्रात्रोः श्रुत्वा स मुमुदे नृपः ॥१०॥
 रामोऽथ चापं परमं शूराणां शौर्य्यनाशनम् ।
 श्रुत्वानाय्य समानस्य^२ बभञ्ज भीमनिखनम् ॥११॥
 ततः स जनको राजा भूपं दक्षरथं मुदा ।
 दूतैः सपुत्रमानाय्य तत्सुतेभ्यो ददौ सुताः ॥१२॥
 सीतां ददौ स रामाय भरताय च माण्डवीम् ।
 लक्ष्मणायोर्मिलान्तस्थानुजाय श्रुतकीर्त्तिकाम् ॥१३॥
 रामादयस्ते संप्राप्तसंमानाः सह यत्नतः^३ ।
 अयोध्यां गन्तुमारब्धा ददृशुः पथि भार्गवम् ॥१४॥
 तस्य दर्पं महाक्रोधं तथा स्वर्गपथं प्रभुः ।
 तस्यैव धनुषैकेन वाणेन रघुनन्दनः ।

१ A has ददं । २ A and B have श्रुत्वानाय्य समानाय्य ।

३ A has सह यत्नतः ; C has सह पुत्रतः ।

हत्वा गृहीत्वा तञ्चापं भार्गवेण नतः स्तुतः ।
 आजगाम मुदा सर्वैः सहायोध्यां मुदान्विताम् ॥१५॥१६॥
 रामस्य विरहेणात्तान् पौरान् सम्पूरयन्निव !
 प्रमोदैर्द्विगुणीभूतैः सद्द्वितीयः स्त्रिया तदा ॥१७॥
 मातामहगृहं याते भरते मातुलेन वै ।
 द्वेषेण सम्मतः सर्वैः राजा रामाभिषेचने ॥१८॥
 तद्दासीमुखतः श्रुत्वा कैकेयी विमनान्तरा ।
 दासीबुद्ध्या विघटिता प्रावृषा स्वर्धुनी यथा ॥१९॥
 निजपुत्रे तु भरंते प्रतिपादयितुं श्रियम् ।
 विवासयामास रामं बद्धा सत्येन भूपतिम् ॥२०॥
 सा दैवचोदिता रामं सखि हे विजये जये ।
 गुणाभिरामं सर्व्वेषामारामं कटुवाचया ॥२१॥
 रामस्तु प्रस्तुतान्तां वै राज्यलक्ष्मीं विहाय वै ।
 पितुः सत्यं पालयितुं क्षिप्त्वा शोकार्णवे जनान् ।
 यात्रामरण्यवासाय चकार रघुनन्दनः ॥२२॥
 तातं शोकार्णवे मग्नं कौशल्यां मातरं तथा ।
 सुमित्रां सम्प्रणम्यैव स्फोतवक्त्रो जगाम ह ॥२३॥
 अनुवव्राज वैदेही लक्ष्मणश्च महाबलः ।
 चीराजिनजटाधारं रामं राजीवलोचनम् ॥२४॥
 कैकेयी त्वरयामास वनं गच्छेति निष्ठुरम् ।
 रामश्च दत्त्वा विप्रेभ्यो धनानि प्रययौ पुरात् ॥२५॥
 पुथ्यायां शुक्लदशमीदिने रामः स्मिताननः ।

राज्यप्रतिनिधीभूतं वनवासमरोचयत् ॥२६॥
 अनुजग्मुः समं^१ पौराः सुमन्त्रसहितं रथम् ।
 प्रारुह्य नावं सरयूं तीर्त्वा गङ्गां ददर्श सः ॥२७॥
 तत्र सीता सुरधुनीं नत्वा स्तुत्वा च भक्तिः ।
 वलिभिर्मत्स्यमांसाद्यैर्गङ्गापारं ततो ययुः ॥२८॥
 गृङ्गवेरपुरे तत्र मत्स्यजौविगुहालये ।
 सूतो विसर्जितोऽयोध्यामागमत्यौरकाश्च ते ।
 विलप्य बद्ध्वा रामं ध्यात्वा प्राणान् जहौ नृपः ॥२९॥
 रामश्च सह सौमित्रिसीताभ्यां हि वने भ्रमन् ।
 धनुष्याणिर्मुनीन् रक्षन् बभ्राम वनराजिषु ।
 चित्रकूटं ययौ शूलं भरद्वाजस्य श्लासनात् ॥३०॥
 इह त्वराजकेऽमात्या वशिष्ठाद्याश्च भूसुराः ।
 आनाथ्यं भरतं राज्ञः सत्क्रियां समकारयत् ।
 रामशून्यां पुरीं दृष्ट्वा मातरं समभर्त्सयत् ॥३१॥
 सपौरः सानुगामात्यो रामं द्रष्टुं ययौ वनम् ।
 शत्रुघ्नेन सह भ्राता सर्वाभिरपि मातृभिः ॥३२॥
 समतीत्य बहून् देशान् भरद्वाजं प्रणम्य च ।
 ददर्श चित्रकूटाद्रौ रामं चौरजटाधरम् ॥३३॥
 भरतेनाथ पौरैश्च वशिष्ठाद्यैस्तथर्षिभिः ।

१ A and C have समे ।

उक्तं वाक्यमनादाय रामे^१वनमरोचयत् ॥३४॥
 भरतस्तु न्यासभृतं रामराज्यमुपाददत् ।
 पादुके चाभिषिच्यास्य नन्दिग्रामे तथा स्थितः ॥३५॥
 रामश्च दण्डकारण्यं जगाम दुर्गमं वनम् ।
 तत्र हत्वा विराधाख्यं दनोः पुत्रं महाबलम् ।
 स्थितिं चक्रे पञ्चवर्षां कृत्वा पर्णकुटीरयम् ॥३६॥
 तत्र सूर्पनखा नाम राक्षसी कामरूपिणी ।
 राममैच्छत् पतिं कर्तुं मौतां भुक्त्वा मखीद्वय ॥३७॥
 तस्यास्तु दृष्टनिर्वन्धं दृष्ट्वा मौमित्रिरेव हि ।
 रामाज्ञया शरेणास्या नासे कर्णे जघान ह ॥३८॥
 च्छिन्ननासा सूर्पनखा खरदूषणकादिकान् ।
 जगाद् रुदती सर्वं श्रुत्वा तेऽपि समागताः ॥३९॥
 तान् राम एक एकेन चतुर्दशमहस्त्रिणः ।
 जघान मापि तत् दृष्ट्वा जगाम रावणं प्रति ॥४०॥
 रावणस्तन्मुखात् श्रुत्वा मौतां परमसुन्दरीम् ।
 हतुं मारौचमकरोत् सहायं ताडकासुतम् ॥४१॥
 निवारितोऽपि बह्वृगो मारौचेन स रावणः ।
 कालेन बलिनापन्नो नागटह्लात्तद्वचो हितम् ॥४२॥
 मारौचो राघवान्मृत्युं वरं भत्वा तथाकरोत् ।
 मौवर्णे हरिणो भूत्वा मौतादर्शनमागतः ॥४३॥
 तं जानकीं मृगं चित्रं चर्भण्यैच्छत् प्रभोः पुरः ।

१ A has रामम् and B has रामः ।

रामश्चागाद्धनुष्याणिर्लक्षणो रक्षकः स्थितः ॥४४॥
 स रावणस्य कार्यार्थी मारीचो मृगदर्शनः^१ ।
 दूरं गतोऽनु रामोऽपि यथौ तं चित्रदर्शनम्^२ ॥४५॥
 रामचिप्रेषुणा रक्षः पपात लक्षणं ह्वन् ॥४६॥
 लक्षणेत्याकुलं शब्दं श्रुत्वा सीताथ लक्षणम् ।
 अवदद्वातरं याहि मायाविनाशितं द्रुतम् ॥४७॥
 यदि यास्यसि नैनं त्वं तदा पीत्वा विषं म्रिये ।
 इत्यादिकटुवाक्येन स यथौ यत्र राघवः ॥४८॥
 एतदन्तरमामाद्य रावणो भिचुरूपधृक् ।
 आगत्य चोक्त्वा कौशल्या त्वां दिदृक्षुरिति त्वरा ।
 गृहीत्वा रथमारोप्य स्वरूपेण खमापतत् ॥४९॥
 सा दृष्ट्वा खेगतात्मानं राक्षसस्य रथोपरि ।
 राक्षसेन हतां मत्वा चुक्रोश रामलक्षणौ ॥५०॥
 क्रोशन्तीं तां भूषणादि चिपन्तीं कौ नृपात्मजाम् ।
 हरन् खेऽदृश्यत मखि पक्षिराजा जटायुषा ॥५१॥
 जटायुर्युयुधे भूरि मखा दशरथस्य मः ।
 तं पराभूतवान्देवात् तेन चैव निपातितः ॥५२॥
 तं निपात्य गतो लङ्कां राक्षसीगणमध्यतः ।
 अशोकवनिकामध्ये ररक्ष जनकात्मजाम् ॥५३॥
 सा रामहीना तत्रैव तस्थौ रावणवेश्मनि ।
 बह्वशः कथिता चापि स्मरन्ती राघवं मदा ॥५४॥

१ C has 'राक्षसो मृगः' ।

२ C has 'चित्ररूपिणं' ।

ब्रह्मणो वचनादिन्द्रः प्राणयच्चरु मैथिलीम्^१ ।
 तेन तस्याः चुधा तृष्णा गता यावत् स्थिता तथा^२ ॥५५॥
 अथ रामः समागत्य तामदृष्ट्वा प्रियां हृदन् ।
 बभ्रामाप्राप्य हत्वा च कवन्धं घोरराक्षसम् ।
 श्वासमात्रावशेषं तं ददर्श च जटायुषम् ॥५६॥
 स चोक्त्वा रावणं सीताहारकं सकृदेव तु ।
 तत्याज प्राणमालोक्य रामं लक्ष्मणमेव च ॥५७॥
 ततः स शवरीं दृष्ट्वा हत्वा स्वर्गगताञ्च ताम् ।
 क्षथ्यमूकं ययौ ग्रीलं सुग्रीवो यत्र वानरः ॥५८॥
 वानरैर्हनुमन्नीलनलतारैः सह स्थितम् ।
 सुग्रीवं वालिनां भ्रात्रा हतभार्यं सुदःखिनम् ॥५९॥
 सखायमकरोद्दीरं सूर्य्यपुत्रं कपीश्वरम् ।
 अस्थिकूटं पदा चिघ्ना भित्वा शालांश्च सप्त वै ॥६०॥
 हत्वा च वालिनं वीरं लाङ्गुलवद्धरावणम् ।
 स्थापयामास किस्किन्धाराज्ये सुग्रीवमौश्वरम् ॥६१॥
 एवन्तु आवणे मामि कर्ष्य हत्वा वने स्थितः ।
 सुग्रीवश्च प्रतिज्ञाय सीतोद्धारं पुरं ययौ ॥६२॥
 पौर्णमास्थान्तु कार्तिक्यां सुग्रीवो राममागमत् ।
 दूतैः कपीन् समानाय्य जगाद् रघुनन्दनम् ॥६३॥

१ B has पायसचरु मैथिली ।

२ B has another line here भोजयामास सुखादु शम्भन् ढप्ति-
करं पयः ।

प्रभो एते समायाता च्छाश्च वानरा अपि ।
 जाम्बवद्वालिपुत्रादिप्रधानास्तत्क्रियार्थिनः ॥६४॥
 मैकादशसहस्राणि सशतानि दशैव तु ।
 लक्षाणि खलु कोटीनां तथा लक्षाणि केवलम् ॥६५॥
 चत्वारिंशत् सप्त वापि तथा दशसहस्रकम् ।
 च्छवानरसंघानां मंख्येयं परिगण्यते ॥६६॥
 अत्र लक्षन्तु च्छाणां जाम्बवान् यत्र चाधिपः ।
 अपरे वानराः सर्वे गोलाङ्गुलादिजातयः ॥६७॥
 सुमेरूमलयादिस्थाः सर्वे एते महाबलाः ।
 यान्तु भूमण्डलं सर्वे मृगयन्तु नृपात्मजाम् ॥६८॥
 मासस्याभ्यन्तरे वृत्तं कथयिष्यन्ति मामिति ।
 इत्युक्त्वा प्रेषयामास वानरांस्त्रिदिशः^१ परान् ॥६९॥
 ततो याता दिशं याम्यां जाम्बवानङ्गदादयः ॥७०॥
 हनूमांस्तत्र रामस्य गृहौत्वैवाङ्गुरीयकम् ।
 करिष्यन्दुष्करं साक्षात् देवदेवो महेश्वरः ॥७१॥
 सुग्रीवदेशितान्देशान् विचित्याप्राप्य मैथिलीम् ।
 अतीतकालनियमा मरणे निश्चयं दधुः ॥७२॥
 एतस्मिन्नेव काले तु सम्पाती पक्षिसत्तमः ।
 श्रुत्वा रामं दग्धपक्षः पक्षौ प्राप जगाद च ।
 सीता वसति लङ्कायां रावणेन हतेति तान् ॥७३॥

१ A and C have त्रिदश ।

देव्युवाच ॥

इदन्ते वै श्रुत्वा वचनममलं पत्न्यवतः
 समुत्तस्थुर्दृष्ट्वा जलधितटमीयुः कपिगणाः ।
 विलोक्याभ्यर्षेर्षलां चकितहृदया आसत स मे
 हनूमांस्तत्पारं जिगमिषुरभृदृक्षपमतः ॥ ७४ ॥

इति बृहद्भूमपुराणे तीर्थप्रादुर्भावे सीतावृत्तान्तलाभे ऊन-
 विंशोऽध्यायः ॥

अथ विंशोऽध्यायः ।

देव्युवाच ॥

वायुजो वायुवेगेन खे गच्छन् सुरमासुखं ।
प्रविश्य कर्णरन्ध्रेण निःसमाराणुतां गतः ॥१॥
ततः स सिंहिकां हत्वा स्पृष्ट्वा मैनाकमेव च ।
मायं विवेश लङ्कायां भूलौतुर्यचरत् पुरीम् ॥२॥
विचित्य सप्त रात्राणि लङ्कायां पवनात्मजः ।
रहस्यातिरहस्यादि ददर्श न च जानकीम् ॥३॥
मोऽनुमेनेऽनुमानज्ञः प्रमेयेऽत्रानुमानिके ।
अदृष्ट्वा चिन्तयित्वा चादृष्टं स कपिकुञ्जरः ॥४॥
अशोकालीवनं रक्तं पुष्पितं प्रददर्श ह ।
तद्गत्वा राक्षसीमध्ये स्थितां परमसुन्दरीम् ।
दृष्ट्वाऽनुमेने तां सौतां माध्वीचिह्नैः सुधीः कपिः ॥५॥
तरुमारुह्य स कपिरागतं रावणाङ्गयम् ।
प्रलोभयन्तं तां भीतां भर्त्सितञ्च तथा मुहुः ।
तर्ज्जयन्तं च गच्छन्तं ददर्श निश्चयं कपिः ॥६॥
ततोऽवरुह्य वृक्षात् स प्रणनाम विदेहजाम् ।
रामदामोऽस्मि हनूमानित्याभाष्य मखीद्वय ॥७॥
सीता तदद्भुतं दृष्ट्वा श्रुत्वा च मधुराक्षरम् ।

पप्रच्छ विविधप्रश्नैः स चोवाच प्रमा वचः ॥८॥
 ततो ददावभिज्ञानं रामहस्ताङ्गुरीयकम् ।
 मीता हरोद तत् प्राप्य वक्ष्यारोप्य सुप्रभम् ॥९॥
 उवाच मीता मम वै मामोऽयं श्रावणाख्यकः ।
 दर्शश्च परमं सार्था नाथवृत्तान्तलाभकः ॥१०॥
 कृतस्त्वया कपे वत्स चिरं जीव सुखी भव ।
 एवं गताश्च षड्यामा निशौथे घोरदर्शने ।
 प्रणम्य मीतामुत्तस्थौ दिदृक्षुस्तां पुरीं पुनः ॥११॥
 ररन्ददर्शं तत्रैव ऐशान्यां सुमनोहरम् ।
 तिन्तडौवनमध्यस्थे स्वर्णपीठे च पुष्कले ।
 फुल्लमेकमशोकाख्यं वृक्षं तन्मूलमुत्तमे ।
 ददर्श मन्दिरं चारु मणिमुक्तादिनिर्मितम् ।
 तच्छैलशिखराकारं बृहद्द्वारकवाटकम् ॥१२॥१३॥
 तस्मिंस्तु विवृते द्वारे ददर्श रुचिराननाम् ।
 श्यामां रुचिरदोर्दण्डचतुष्कां स त्रिलोचनाम् ॥१४॥
 मुण्डैर्मन्दारपुष्पैश्च मालाञ्च दधतीं शुभाम् ।
 अट्टहासां दिम्बसनां यौवनाभरणोज्ज्वलाम् ॥१५॥
 असंख्यकामसंस्थानकटाक्षां शिञ्जिनूपुराम् ।
 नृत्यन्तीं वादयन्तीं च शङ्खघण्टाघनादिकान् ॥१६॥
 दिग्म्बरीभिरष्टाभिरष्टवर्णैस्तथाविधैः ।
 योगिनीभिः परिवृतां रावणे जयवादिनीम् ॥१७॥
 विलोक्य मारुतिर्दर्पात् हंकारं धोरमुन्मदन् ।

खमुत्पत्यापतत्तत्र कासीतिभयदं वदन् ॥ १ ८ ॥
 मा तं चकितदृग्दृष्टा समाश्रास्य च योगिनी ।
 पप्रच्छ को भवानेवंविधो वानररूपधृक् ॥ १ ९ ॥

हनूमान्वाच ॥

अहं वै हनूमान्नाम प्रभञ्जनसुतो बली ।
 रामदामत्वमापन्नोऽन्वेष्टुं सीतां ममागतः ॥ २ ० ॥
 समयां धरणीं युक्तां सागरैः साद्रिकाननाम् ।
 दन्तैस्सर्वयितुं शक्त एकेन कवलेन हि ।
 त्वं पुनः कामि वद मे रात्रेण जयमिच्छामि ॥ २ १ ॥

चण्डिकोवाच ॥

अहं हिमगिरेः कन्या चण्डरूपा महाभुजा ।
 भक्त्या वशीकृतानेन रात्रेण महात्मना ॥ २ २ ॥
 नाम्नाहं चण्डिका काली पार्वतीत्यादिनामिका ।
 त्वं पुनर्भीमरूपत्वं मह्यं दर्शय वानर ॥ २ ३ ॥

देव्युवाच ॥

इत्युक्तः स तथा वीरः कामरूपोऽनिलात्मजः ।
 षभूव भीषणाकारो व्यावृत्तान्तो महामुखः ॥ २ ४ ॥
 ददर्श तस्य काये सा शरैराणि च रत्नमाम् ।
 नखदन्ताग्रलग्नानि कोटिशः कोटिलक्षशः ॥ २ ५ ॥
 तथाकारान्महाभीमान्लोममन्धिषु वानरान् ।
 शीर्षं तस्य धनुष्याणि नवदूर्वाद्दलप्रभम् ॥ २ ६ ॥
 महाबलं महासत्त्वं रामं कमललोचनम् ।

रावणस्येषुलग्नस्य हरन्तं किल जीवितम् ॥२७॥
 कुम्भकर्णं चापमुष्टौ दधतं वामपाणिना ।
 हनूमतो ललाटे च मा ददर्श च लक्षणम् ॥२८॥
 जाज्वल्यमानं तिलकं रोचनाया इवातुलम् ।
 चापमुष्टौ चरणग्रेऽतिकायेन्द्रजितौ सखि ॥२९॥
 लक्षणस्य किरीटे च ददर्श जनकात्मजाम् ।
 पश्यन्तीं रामचरणौ रावणेन निरीक्षिताम् ॥३०॥
 भ्रुवोर्मध्ये पुरीं लङ्कां ज्वलन्तीं राक्षसैः सह ।
 ततो ददर्श कौशस्य हृदये तु विभीषणम् ॥३१॥
 मूर्त्तिमन्तं भ्राजमानं धर्मं लङ्काधिपं सखि ।
 एवं तस्य तथाङ्गेषु ददर्श सकलं शिवा ॥३२॥
 उवाच वचनं किञ्चिद्विनयेन महेश्वरी ।
 जानामि त्वां कपितनो मातृदेवं महेश्वरम् ॥३३॥
 रावणस्य बधार्थाय ह्यस्वतन्त्रं रघूत्तमे ।
 मया तु करणीयं किं वद तत्सौम्यतां व्रज ॥३४॥

देव्युवाच ।

इत्युक्तः स तथा देव्या चण्डीमाह महेश्वरः^१ ।
 व्रज स्यानान्तरं लङ्कां त्यक्त्वा रावणपालिताम् ।
 मौतावमानिता येन किं तस्य जयमिच्छसि ॥३६॥
 त्वयि स्थितायामेतस्यां रामो नैनं हनिष्यति ।
 अहते रावणे लोकः समूलो हि विनङ्क्ष्यति ॥३७॥
 मम या लक्षिता शक्तिः सा च कुण्ठा भविष्यति ।

न चेदिमां शक्तिरूपां त्वं लङ्कां परिहास्यसि ॥ २ ८ ॥

चण्डिकोवाच ।

सीतावमानिता येन तेनाहमवमानिता ।

त्यक्तुकामा त्वया चोक्ता त्यजाम्येनां पुरीं कपे ॥ २ ९ ॥

हनुमानुवाच ।

त्वां नमामि महेशानो देवो पर्वतनन्दिनीम् ।

लङ्केशीं विन्ध्यनिलयां कालरूपाञ्च सैन्धवीम् ॥ ४ ० ॥

ब्रह्मविष्णुशिवाराधां शक्तिमाद्यां मनातनौम् ।

सृष्टिपालनमंहारकरिणीं भक्तवत्सलाम् ।

देवदेवादिदेवास्त्रिपालिनीं शत्रुनाशिनीम् ॥ ४ १ ॥

श्रीरामाय वरान्देहि यथा जयति रावणम् ।

साहाय्यञ्च विधातव्यं यथा जयति रावणम् ॥ ४ २ ॥

चण्डिकोवाच ॥

वरान्ददामि रामाय रावणं म विजेष्यते ।

सीतां प्राप्स्यति कीर्त्तिञ्च राज्यञ्चेदं कुशासितम् ।

साहाय्यं युज्यते नैव कर्त्तुं कालविरोधतः ॥ ४ ३ ॥

देवासुरनरादौनां देवताकार्यमाधने ।

भवन्ति बोधिताः पूजाविधानैर्व्वेदनिर्मितैः ॥ ४ ४ ॥

* For verses 37 to 40 A has

सीतावमानिता येन तेनाहमवमानिता ।

त्यक्तुकामा त्वया चोक्ता त्यजाम्येनां पुरीं कपे ॥

Bhas सीतावमानिता येन किं तस्य जयमिच्छास ।

त्वयि स्थिताया मे, तत्र रामो नैनं हनिष्यति ॥

अहंते रावणो लोकः समूलो हि विनश्यति ।

कूरुकामा त्वया चोक्ता त्यजाम्येनां पुरीं कपे ॥

पूजाकालस्तु पौषस्य त्रयोदशदिनात्परम् ।
 श्रावणे दशमीं यावत् मुख्यचान्द्रे परापि वा ॥४५॥
 रामस्तु पूजितः पूर्वं समीतः सर्वदैवतैः ।
 अकालपूजया कस्माद्दहं स्यां खलु वोधिता ॥४६॥
 वैदिकस्य विधेः कालो यदि स्यादेष मे कपे ।
 तदा स्यात् दुस्त्यजा लङ्का दुर्जयः स्याच्च रावणः ।
 अतएव वरो दत्तो रामो जेष्यति रावणम् ॥४७॥

हनूमानुवाच ।

स्थाहा त्वं देवतां प्रीत्यै पितृणाममि च स्वधा ।
 अतः स्वधैव साहाय्ये रामेण पूजिता भव ॥४८॥
 ब्रह्मणा तु पुरा सृष्टाः पितरो दर्शपर्वणि ।
 तस्माद्दर्शेषु सर्वेषु पितरः कव्यभोजिनः ॥४९॥
 त्वं रामदत्तं कव्ये च भुक्त्वा रामक्रियां कुरु ।
 अमा नाम कलेन्दोर्या वसत्यर्कऽणुरूपिणी ॥५०॥
 निष्प्रपञ्चा ह्यशेषा च परमामृतरूपिणी ।
 निर्वाणमोक्षरूपां यां चन्द्रद्वारेण यान्ति वै ॥५१॥
 सा कला त्वं हि परमा पितृणां कव्यरूपिणी ।
 अरण्यतो हि सावाप्ता पितृभिर्दक्षिणायने ॥५२॥

चण्डिकोवाच ।

एवमस्तु यदा रामः समेष्यति पुरौमिमाम् ।
 ततः प्रभृति दर्शान्तां यास्यामि पितृरूपताम् ॥५३॥
 अपर्वस्वपि पर्वत्वं नद्दिनामां भविष्यति ।

तेन तंघ्वेव कुर्वीत श्राद्धं पार्वणवैधकम् ॥५४॥
 वानरेन्द्र भवेन्नैवं शुक्रपते ह्यसम्भवात् ।
 मंग्यामे रावणबधे पक्षोऽत्येत्यसितो यदि ॥५५॥
 तदा प्राणहरा दृष्टिर्न रक्तःसु भवेन्मम ।
 ये पञ्चदश वै देवाः क्रमेणन्दुकलाश्च ताः ॥५६॥
 ते समेष्यन्ति मामेव सधाकरकलार्थिनः ।
 किन्तु त्वं शङ्करः मात्तात् कलामश्रंश्चतुर्दशौम् ॥५७॥
 न समेष्यमि मां युद्धे तत्र पूर्णपराक्रमी ।
 अतश्चतुर्दशीतिथ्यां न श्राद्धं विहितं भवेत् ॥५८॥
 तन्नामृतक्षणांनव मव्वाञ्चास्त्रहतान् कपे ।
 प्रौणयिष्यामि चेत्युक्तं यथावदण्योगतः ॥५९॥

हनूमानुवाच ।

एवमेव विधेयन्ते भविष्यति न मंगयः ।
 अस्माभिरपि यत्नंन कार्यं युद्धे त्वरायुतः ॥६०॥
 त्वामहं पूजयिष्यामि लङ्कायामिह मंप्रति ।
 तिष्ठ स्थानान्तरे देवि यावत्तिष्ठामि चेह वै ॥६१॥

देव्युवाच ।

एवन्तु भाषमाणस्य गतप्राया क्षपाभवत् ।
 तत्याज पौठं तं देवो हनूमांश्च ततः परम् ।
 बभञ्ज दुर्गमान्येव वनानि कपिकुञ्जरः ॥६२॥
 तत् श्रुत्वा प्रेषयत् क्रुद्धो रावणो राक्षसान् वज्रन् ।
 तेषां रक्तैस्तदा घण्ट्यै पाश्चाद्याचमनान्यदात् ॥६३॥

त्रिपम् सपुष्पाम् वृक्षौघान् पुष्पैस्तां समपूजयत् ।
 अक्षादिकाञ्चाजपुत्रान् हत्वा बलीनिहायदात् ॥६४॥
 ततो रात्रौ महायुद्धं मेघनादेन तस्य ह ।
 बद्धः प्रातर्ययौ द्रष्टुं लङ्केशं विजये जये ॥६५॥
 बद्धो हनूमानकरोत्सम्बादाच्चावणेन हि ।
 वैरुष्यकरणार्थाय तस्मिन्नुलमदीपयत् ॥६६॥
 हनूमान्दीपस्मिन्नुलो देवि दीपं गृहाण मे ।
 धूपांश्च विविधानेवं ध्यायन् लङ्कां ददाह सः ॥६७॥
 ययौ देवी कामरूपं कपिश्चापश्यञ्जानकीम् ।
 प्रीता तु जानकी प्रोचे कपिं रामप्रियं मतौ ॥६८॥
 वत्स वायुसुत श्रौमन् यस्मिन्नहनि राघवम् ।
 गत्वा द्रक्षसि मां तत्र कथयिष्यसि मां यथा ॥
 उद्धरेत्स राक्षसेशं हत्वा चाचिरतः स्वयम् ॥६९॥
 आगमन्तेऽनुकाङ्क्षन्ती द्वौ मामौ प्राणधारणाम् ।
 करोमि गतयोर्मासोरहं त्यक्त्यामि जीवितम् ॥
 इदञ्च वाच्यं कार्यञ्च भवतापि च तादृशम् ॥७०॥

देव्युवाच ।

श्रोमित्युक्त्वा कपिवरो ययौ सागरलङ्घने ।
 लङ्घयित्वा तथैवाब्धिं ज्ञातौन्सर्वानतोषयत् ॥७१॥
 इत्युक्तं ते यथा पृष्टं पितरूपत्वमेव मे ।
 उक्तानि कालतौर्यानि तानि पञ्चदशैव तु ॥७२॥
 इति बृहद्भर्मपुराणे हनूमदागमनं विंशतितमोऽध्यायः ॥

एकविंशतितमोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

अथागत्य ततः षड्भिर्दिनेः पवननन्दनः ।
अङ्गदाद्यैः सह श्रीमान् ददर्श रघुनन्दनम् ॥
प्रणम्य सर्ववृत्तान्तं जगद् मुदितानमः ॥१॥
रामोऽपि दशमीं शुक्रां श्रावणे मामि निर्णयन् ।
सर्वया मेनया साङ्गं यात्रां चक्रे मुदाश्वितः ॥२॥
अहोरात्रैश्चलन्तस्ते षोडशप्रहरैः* सखि ।
द्वादश्यामपराह्णे वै समुद्रं ददृशुः ममे ॥३॥
समुद्रपारसंप्राप्तौ तेषां चिन्तयतां ततः ।
त्रयोदश्यां ममायातः शरणार्थी विभीषणः ॥४॥
चतुर्भिः कर्तुरैर्युक्तं रामस्तत्र समीक्षया ।
बुद्ध्वा सखायं कृत्वा च लङ्काराज्येऽभ्यषेचयत् ॥५॥
तस्यैव मन्वणाद्रामस्त्रिरात्रनियमैः स्वयम् ।
सिन्धुराजं प्रसाद्यैव चक्रे स्वीकृतबन्धनम् ॥६॥
स विंशतिशतं वाञ्छि^१र्योजनानि स्वकं जलम् ।
अस्तम्भयन्तदा सेतुं कर्तुंमारेभिरे स मे ।
गिरिभिर्गिरिशृङ्गैश्च वृक्षैः शालपियान्तादिभिः^२ ॥७-८॥

१ B has साङ्गं ।

२ A and C has पियादिभिः ।

यमपुत्रो नलस्यक्रे सेतुं सिन्धौ सुदृष्करम् ॥
 श्रावण्यां पौर्णमास्यान्तु गेषयामद्वये स्थिते ।
 चकार मागरे सेतुं योजनानि चतुर्दश ॥८॥
 ततोऽष्टयोजनं त्यक्त्वा द्वितीयदिवसे नलः ।
 षड्विंशतियोजनानि बबन्ध मागरे जलम् ॥१०॥
 योजनानि ततः सप्त त्यक्त्वाहनि तृतीयके ।
 पञ्चाशतं योजनानि बबन्ध मागरे जलम् ॥११॥
 योजनानि ततः पञ्च त्यक्त्वाहनि चतुर्थके ।
 बबन्ध मागरे सेतुं चकार दशयोजनम् ॥१२॥
 बद्धे सेतौ त्रिभ्रवने बभौ जयजयध्वनिः ।
 न दृष्टो न श्रुतो दृष्टः श्रुतः सेतुः मरस्वति ॥१३॥
 अयं रत्नाकरे सेतुर्यस्याप्रतिहता प्रभोः ।
 आज्ञा वा खलु याञ्जा वा म रामो जयति श्रुतः ॥१४॥
 कोटीनामर्द्धलक्षेण वानराणां महैव तु ।
 रामः कृष्णचयोदश्यां पुष्यायां दक्षिणं तटम् ॥
 सिन्धोः प्रापन्महाबाहुर्विभीषणमहायवान् ॥१५-१६॥
 श्रुत्वा दशाननः प्राप भयं शोकञ्च दिग्भ्रमम् ।
 प्रलापं बुद्धिमोहञ्च कल्पं चिन्तामहर्निशम् ॥१७॥
 परामर्शं सहृदवाक्याश्रवणं कटुवादिताम् ।
 दशावस्थां ततश्चक्रे चरप्रस्थापनादिकम् ॥१८॥
 रामेण प्रेषितो दूतो वाल्मिपुत्रः प्रतापवान् ।
 मुकुटं रावणशिरादादायागात्प्रभोः पुरः ॥१९॥

निश्चित्य रावणो युद्धं पुरगुप्तिमथाकरोत् ।
 रामश्चोत्तीर्णमालोक्य बलं निरवशेषतः ॥
 मर्वया सेनया युक्तो भाद्र्याः परदिने प्रगे ।
 प्रविवेश पुरीं लङ्कां व्याप्ता च वानरैः पुरी ॥२०॥२१॥
 जले स्थलेषु वृक्षेषु प्राचीरेषु गृहेषु च ।
 गृहप्रान्तरकोष्ठेषु दृश्यन्ते तत्र वानराः ॥२२॥
 अथ रामो महाबाहुर्हनूमन्तश्च लक्ष्मणम् ।
 विभौषणं जाम्बवन्तं सुग्रीवमङ्गदं तथा ।
 समाह्वयाब्रवीद्वाक्यं विशुद्धां मतिमुद्वहन् ॥२३॥
 मनो मम महाभागाः प्रमन्नं भाति संप्रति ।
 अपूर्वणि पितृन् यष्टुं त्वरते च मतिर्मम ॥२४॥
 मन्ये तिथिरियं कृष्णा त्वश्वयुक् प्रथमा, सिता ।
 एतामारभ्य सर्वासु पक्षेऽत्र तिथिषु ध्रुवम् ।
 अमाख्या भाविनी देवी व्याप्नुते पर्वरूपिणौ ॥२५॥
 तस्मादद्य समारभ्य यावद्दृशं महत्तमाः ।
 करिष्ये पार्वणेनैव विधिना पितृपूजनम् ॥२६॥

हनूमानुवाच ॥

भद्रन्ते पुण्डरीकाक्ष क्रियतामेष वै विधिः ।
 ध्रुवं तव जयो भावी कीर्त्तिरेषा च पैतृकी ॥२७॥
 सर्वे खलु करिष्यन्ति श्राद्धान्यत्र स्वधाभुजाम् ।
 ज्ञातिश्रेष्ठ्यं शुभां बुद्धिं विपन्नाशं धनं वज्र ।
 जयं धर्मञ्च विपुलं कामान् प्राप्स्यन्ति चापरान् ॥२८॥

पितृणामपराख्यानामर्चनाच्च यतः शुभा ।
 तस्मादपरपक्षोऽयमश्वयुक् कृष्ण इत्युत ॥ २९ ॥
 आद्धञ्च तर्पणञ्चात्र तिलैर्गङ्गोदकैरपि ।
 अनेकहयमेधानां प्रदत्ते फलमव्ययम् ॥ ३० ॥

देव्युवाच ।

इत्युक्तो वायुपुत्रेण रामः प्रीतियुतः परः ।
 गाढमालिङ्ग्य आद्धार्थमुवास दक्षिणामुखः ॥ ३१ ॥
 यदैव प्रतिपत्श्राद्धं कृत्वा रामो व्यवस्थितः ।
 लढा ददर्श रक्षांसि घोराणि प्रेषितानि च ।
 रावणेन बलवता चतुरङ्गबलैः सह ॥ ३२ ॥
 अकम्पनाख्यं सेनान्यं महाबलपराक्रमम् ।
 अक्षौहिणीपतिं तं तु मारुतिर्निजघान ह ।
 सुमोद परया प्रीत्या रामो दशरथात्मजः ॥ ३३ ॥
 एवं प्रतिदिनं श्राद्धं कृत्वा युद्धं करोत्यसौ ।
 निहत्याकम्पनं सख्यौ धूम्राक्षं निजघान ह ॥ ३४ ॥
 धूम्राक्षं च निहत्यापि वज्रदंष्ट्रं जघान ह ।
 वज्रदंष्ट्रे हते वीरे चिन्तया व्याकुलः परः ।
 प्रहस्तं मातुलं युद्धे प्रेषयामास सञ्चितम् ॥ ३५ ॥
 तस्य युद्धे रात्रिरभूद् युद्धं तत्र महत्तरम् ।
 देवासुरनराणाञ्च दैत्यानाञ्च भयानकम् ॥ ३६ ॥
 तस्मिन्निहते प्रातः सचिन्तोऽभूद्दशाननः ।
 प्रियार्थं तस्य चाद्यातो मेघनादस्तथात्मजः ॥ ३७ ॥

मायाविना चेन्द्रजिता शरैर्वद्धौ रघूत्तमौ ।
 गहङ्गाम्बोचितौ वीरौ रावणश्चागतस्ततः ॥ ३८ ॥
 रामरावणयोर्युद्धं महदासौत्तदद्भुतम् ।
 यत्र वीरा निपतिता दशकोटिसहस्रकम् ॥ ३९ ॥
 मुण्डमाला रक्तनद्यो बह्वस्तत्र समावहन् ।
 स्कन्धा अनृत्यन्वज्जगः प्राहसन् मस्तका अपि ॥ ४० ॥
 अचौहिणीप्रमाणेन वीरेषु निहतेषु हि ।
 स्कन्ध एकः समुत्थाय नृत्यते कुहको यथा ।
 दशस्कन्धेषु नृत्यत्सु मुण्ड एको हसत्युत ॥ ४१ ॥
 अथ राक्षसनाथोऽसौ युद्धा रात्रिन्दिवद्वयम् ।
 हतभग्नरथाश्चादिः समरेऽभूत् पराङ्मुखः ॥ ४२ ॥
 ततः प्रयुद्धो यत्नेन कुम्भकर्णो महाबलः ।
 सर्वां तां वानरीं सेनां शक्रश्चर्वयितुं सखि ॥ ४३ ॥
 तस्मिन् प्रयुद्धे देवारौ कुम्भकर्णं महाबले ।
 देवास्त्रिणासमायुक्ता ब्रह्माणमिदमब्रुवन् ॥ ४४ ॥

देवा ऊचुः ॥

कोटीनां पञ्चस्रस्रैश्च रचोवीरैः सुदुर्मदैः ।
 आवृतः कुम्भकर्णोऽसौ रामं योत्स्यति मंयुगे ।
 वधं स्रस्त्रयनं कुर्मः प्रभो ब्रह्मन् मतं कुरु ॥ ४५ ॥

देव्युवाच ॥

इत्युक्तो देवतैर्ब्रह्मा पञ्च युद्धान्पशेषकम् ।
 रावणस्य बधश्चारपि शूकपक्षेऽथनन्यथा ॥

देव्या दृष्टिं विना नापि मरिष्यति दशाननः ।
 कदाचित् शुकपत्ने स देवीं यच्छति रावणः ॥
 अविनाश्यस्तदा स स्यादतो देवौ प्रबोध्यते ।
 इति संचिन्त्य मनसा ततो देवानुवाच ह ॥४६॥४७॥४८॥

ब्रह्मोवाच ।

सर्वैः स्वस्त्ययनं कार्यं श्रीरामस्य जयाय नः ।
 विधानज्ञाः कुरुथ वै करोम्यहमपि ध्रुवम् ।
 किन्त्वृते बोधनं देव्याः कार्यसिद्धिः सुदुर्लभा ॥४९॥
 इत्युक्तास्ते देवगणाः सर्वे ते ब्रह्मणा सह ।
 देवीं सन्तुष्टुवर्भक्त्या रावणेन प्रपीडिताः ॥५०॥

देवा ऊचुः ॥

नमस्ये पुण्डरीकाक्षीं देवीं परमदेवताम् ।
 कालीं त्रिनेत्रां वरदां शम्भवीं^१ शङ्करीं शिवाम् ॥५१॥
 भक्तिप्रियां भक्तिरूपां भवानीं भववल्लभाम् ।
 भैरवीं भीमवदनां भीमां भीमाननां शुभाम् ॥५२॥
 वैष्णवीं विष्णुरूपाञ्च विष्णुकार्यकरीं क्रियाम् ।
 संहारकारिणीं सृष्टिकारिणीं स्थितिकारिणीम् ॥५३॥
 कपर्दिनीं करालाक्षीं चन्द्रशोभितमस्तकाम् ।
 श्यामां श्वेतां तथा गौरीं विचित्रां चित्रसुन्दरीम् ॥५४॥
 कौमारीं शक्तिधात्रीञ्च देवानां शक्तिरूपिणीम् ।

चतुर्भुजाञ्च द्विभुजां षड्भुजाष्टभुजान्तथा ॥५५॥
 देवीं दशभुजां कालीं बाहुषोडशसंयुताम् ।
 अष्टादशभुजां कालस्वरूपां लक्ष्मिनेत्रिणीम् ॥५६॥
 सहस्रचरणं कोटिच्छविं निष्कलरूपिणीम् ।
 स्थूलां शुद्धाञ्च सूक्ष्माञ्च खर्वाञ्चाथ महत्तमाम् ॥५७॥
 दीर्घजिह्वामप्रमेयां स्तवनीयां वृहच्छिलाम् ।
 कामरूपां कामगमां मन्त्ररूपां जगन्मयीम् ॥५८॥
 ब्रह्माण्डकोटिजठरां सर्वामाकाशवासिनीम् ।
 विन्ध्याद्रिनिलयां शैलतनयां लोकपावनीम् ॥५९॥
 शिववृक्षस्थितां विल्वदलस्थां गिरिवासिनीम् ।
 श्रीदुर्गां दुर्गतिहरां शान्तां शान्तजनप्रियाम् ॥६०॥
 पद्मालयाञ्च पद्माक्षीं सहस्रदलवासिनीम् ।
 त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं ह्रीस्त्वं बुद्धिस्त्रिविधा प्रसूः ॥६१॥

देव्युवाच ।

एवमुक्त्वा तदा देवी सत्वरूपा सनातनी ।
 कन्यारूपेण देवानामग्रतो दर्शनं ददौ ॥६२॥

देवा ऊचुः ॥

त्वां नमस्यामहे देवीं दयार्द्रहृदयां शिवाम् ।
 स्त्रीरूपां परमानन्दरूपां ब्रह्मसनातनीम् ।
 नमामः प्रणमामस्त्वां संनमामः सुभक्तितः ॥६३॥
 सर्वस्वरूपां सर्वेशीं सर्वशक्तिसमन्विताम् ।
 त्वां नमस्यामहे देवी भयंभस्त्रादि नांऽम्बिके ॥६४॥

कन्योवाच ।

देवा ब्रह्मादयः सर्वे परितुष्टास्मि वो भ्रुवम् ।
 दुर्गया प्रेषिता चाहं शृणुध्वं यत् ब्रवीमि वः ॥६५॥
 श्वो विक्ववृचे तां देवीं बोधयिष्यथ सम्प्रति ।
 युष्माकमुपरोधेन बोधनं सा गमिष्यति ॥६६॥
 स्तुत्वा प्रणम्य तां बोध्य पूजयिष्यथ तां शिवाम् ।
 भविता कार्यसिद्धिर्वो रामस्य च महात्मनः ॥६७॥
 इत्युक्त्वा सा तदा देवी तत्रैवान्तरधीयत ।
 ब्रह्मा देवगणैः सार्द्धं चितौ विक्वं समागतः ॥६८॥

इति दृष्टदुर्मपुराणे ब्यासजाबालिसंवादे देवीबोधनोपाय एक-
 विंशतितमोऽध्यायः ॥

अथ द्वाविंशतितमोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

पृथिवीतलमागत्य ब्रह्मा देवगणैः सह ।
निर्जने कापि ददृशे विल्ववृक्षं सुदुर्गमे ॥१॥
तस्यैकपत्रे रुचिरे^१ रुचिरां नवबालिकाम् ।
निद्रितां तप्तहेमाभां विम्बोष्ठीं तनुमध्यमाम् ।
अनावृताङ्गां निशेष्टां रुचिरां नवबालिकाम् ॥२॥
विरिञ्चिरथ तां दृष्ट्वा विस्मितस्तच्चरित्रवित् ।
तुष्टाव भूयः प्रणतः सर्वैः सुरगणैः सह ॥३॥

ब्रह्मोवाच ।

जाने देवीमीदृशीं तां महेशीम्
क्रीडास्थाने स्वागतां भूतलेऽस्मिन् ।
शत्रुस्त्वं वै मित्ररूपा च दुर्गा
दुर्गस्या त्वं योगिनामन्तरेऽपि ॥४॥
एकानेका सूक्ष्मरूपाविकारा
ब्रह्माण्डानि कोटिकोटिः^२ प्रसूषे ।
कोऽहं विष्णुः कोपरो वा शिवाख्यो
देवाश्चान्ये स्तोतुमीशा भवेम ॥५॥

१ B omits three lines from तस्यैकपत्रे रुचिरे ।

२ A has ब्रह्माण्डानी कोटीकोटीः ।

B has ब्रह्माण्डानीः कोटिकोटिः ।

C has ब्रह्माण्डानी कोटिकोटिः ।

त्वं वै स्वाहा त्वं स्वधा त्वञ्च वौषट्
 तञ्चौङ्कारस्त्वञ्च लज्जादिवीजम् ।
 त्वं वै स्त्री च त्वं पुमान् सर्वरूपा
 त्वां मनत्वा बोधये न प्रसीद ॥ ६ ॥
 त्वं वै वर्षा देवता कालरूपा
 त्वं वै मासस्त्वं ऋतुश्चायने द्वे ।
 कथं भुङ्क्ते त्वं यथा वै स्वधाख्या
 तद्वत् स्वाहा ह्यभोक्त्यन्व देवि ॥ ७ ॥
 त्वं वै देवाः शुक्लपत्रेषु पूज्या-
 स्त्वं पित्र्याद्याः कृष्णपत्रे प्रपूज्याः ।
 त्वं वै मृत्यं निष्प्रपञ्चस्वरूपम्
 त्वां जत्वाहं बोधये नः प्रसीद ॥ ८ ॥
 द्वारेणार्केणायने त्वाद्यके त्वाम्
 मुक्तिं यान्ति तत्पदधानयोगात् ।
 चन्द्रद्वारेणायने तु द्वितीये
 त्वां वै मुक्तिं यान्त्यमौ देवि सूक्त्याम् ॥ ९ ॥
 उच्चैर्नीचं नीचमुच्चैश्च कर्तुम्
 चन्द्रश्चार्कं त्वं विधातुं समर्था ।
 तत्राकाले शक्तिरूपा भव त्वम्
 त्वां नत्वाहं बोधये तत् प्रसीद ॥ १० ॥
 त्वं वै शक्तौ रावणे राघवे वा
 रुद्रेन्द्रादौ मय्यपीहासि यां च ।

सा त्वं शुद्धा राममेकं प्रवर्त्त
तत् त्वां देवीं बोधये नः प्रसीद ॥११॥

देव्युवाच ।

एवं स्तोत्रैः सा प्रवुद्धा महेशी
बाल्यं त्यक्त्वा मा युवत्यास्त मयः ।
निद्रां त्यक्त्वा चोत्थिता दैवतानां
दृष्टिं प्राप्ता चोग्रचण्डेति नाम्ना ॥१२॥

चण्डिकोवाच ।

तुष्टाहं वो वाञ्छितं वै वृणुध्वं
तान्ते देवाः संप्रपन्ना बभूवुः ।
ब्रह्मोवाच । श्रीमतीं त्वां स्वमिष्टं
देवादीनां गृण्वतां मोदयुक्तः ॥१३॥

एँ रावणस्य बधार्थाय रामस्थानुग्रहाय च ।
अकाले तु शिवे बोधस्तव देव्या कृतो मया ॥१४॥
तस्माद्दयार्द्रया युक्तनवम्यामाश्रिने शुभे ।
रावणस्य बधं यावत् अर्चयिष्यामहे वयं ॥
ततो विमर्जितास्माभिः यथास्थानं गमिष्यमि ॥१५॥
एवं चितितले स्वर्गे पाताले च नरादयः ।
अर्चिष्यन्ति विशेषेण यावत् सृष्टिः प्रवर्त्तते ॥१६॥
नवम्यां कृष्णपक्षार्द्रानक्षत्रे त्वां महेश्वरीं ।
बोधयिष्यन्ति पूजायै महत्यै जगदम्बिके ॥१७॥

देव्युवाच ।

इत्युक्त्वा ब्रह्मणा देवी प्रत्युवाच दयावती ।

अनुग्रहाय लोकानामिह लोके परत्र च ॥१८॥

चण्डिकोवाच ।

एवमेवास्तु मत्स्यं मे^१ वचो ब्रह्मन्महामते ।

बोधिताहं त्वया कार्यं करिष्यामि तवेष्टितं ॥१९॥

अद्य रक्षः कुम्भकर्णा मरिष्यति महाबलः ।

अतिकायस्त्रयोदश्यां लक्ष्मणास्त्रैः मरिष्यति ॥२०॥

रावणस्तु चतुर्दश्यां युद्धयात्रां करिष्यति ।

मेघनादममावास्यानिशीथे स हनिष्यति ॥२१॥

ततः प्रतिपदं प्राप्य मकराख्यो मरिष्यति ।

मरिष्यन्ति द्वितीयायां वीरा देवान्तकादयः ॥२२॥

ततो रामधनुर्द्विष्यं सुमेरुगुरु चाद्भुतम् ।

सप्तम्यां संप्रवेक्ष्यामि ततोऽष्टम्यां रणो भवेत् ॥२३॥

रामरावणयोस्तीव्रं दृष्टं त्रैलोक्यवासिभिः ।

अष्टमीनवमीसन्धौ पतिष्यन्त्यस्य मौलयः ॥२४॥

पुनः पुनः शिरोवृन्दनिपातोऽस्य भविष्यति^१ ।

नवम्यामपराह्णे वै रावणोऽसौ पतिष्यति ।

दशम्यां परमानन्दो जयी रामो भविष्यति ॥२५॥

एवं पञ्चदशानि मम पूजामहोत्सवः ।

१ B has ते ।

२ B has पुनः पुनः शिरोवृन्दोनिपातितोऽस्य भविष्यति ।

अत्र त्रयोदशाहानि विल्वे मां पूजयेत्कृती ॥२६॥
 सप्तम्यां गृह्णानीय पूजयित्वा दिनद्वयं ।
 नानाविधैश्च बलिभिः पूजाजागरणादिभिः ॥
 अष्टम्यामुपवासेन नवम्यां बलिदानतः ।
 अर्चयेन्मां महाभक्ता योगिनोश्चापि कोटिशः ॥२७॥२८॥
 अष्टमीनवमीसन्धिकालोऽयं वत्सरात्मकः ।
 तत्रैव नवमीभागः कालः कल्पात्मको मम ॥२९॥
 सर्वस्वैरपि मे पूजा कर्त्तव्या तु दिनद्वयम् ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा भक्तिसंयुतः ॥३०॥
 त्यक्त्वा विषयकार्याणि हिंसाकलहमत्सरान् ।
 स्वच्छचित्ता अपचये लाभबुद्धियुताः सदा ॥३१॥
 नाध्यापनां नाध्ययनं न युद्धं क्रयविक्रयौ ।
 न चार्घ्या न च कर्षादि कर्त्तव्यं तत्र वै क्वचित् ॥३२॥
 भर्गलिङ्गाभिधानैश्च शृङ्गारवचनैस्तथा ।
 गानं कार्यं भोजयेच्च ब्राह्मणांस्तोषयेत् स्त्रियः ॥३३॥
 जुहुयाद्विल्वपत्रैश्च सद्यैः परमादरात् ।
 एवं यः कुरुते पूजां स सर्वार्थेश्वरो भवेत् ॥३४॥
 अकुर्वाण इमां पूजां शारदीं मम पुष्कलाम् ।
 प्रत्यवायी पितृन् देवान् पीडयेच्चिरनारकी ॥३५॥
 महाविपत्तारकत्वाद्दीयतेऽसौ महाष्टमी ।
 महासम्पदायकत्वात् सा महानवमी मता ।
 कर्मणाञ्च समारम्भे विजया दशमी मता ॥३६॥

मूलापूर्वोत्तराषाढाश्रवणाभानि चेत्तथा ।
 तिथिषु स्युः क्रमाद्ब्रह्मस्तदा बह्वतरं फलम् ।
 यथा प्रीतिर्महापूजा जनितेयं भविष्यति ॥३७॥
 यथा च रावणबधात् कीर्त्तीरामस्य पुष्कला ।
 तथा तव महाकीर्त्तिर्मत्पूजास्थापनात् भवेत् ॥३८॥
 पूजां कुरु महाभाग ममाद्यां त्वन्तु शारदीम् ।
 कारयापि च देवादीन् स्वर्गक्षामण्डलादिषु ॥३९॥

देव्युवाच ।

इत्युक्त्वा सा तदा देवी तत्रैवान्तरधीयत ।
 देवा अपूजयन्देवीं स्वर्गेऽथ पृथिवीतले ॥४०॥
 मनुष्यरूपतां गत्व महापूजामवर्त्तयत् ।
 रामोऽपि नाश्रयामास नवम्यां रावणानुजम् ॥४१॥
 ततोऽतिकायमरणं यात्रा वै रावणस्य च ।
 इन्द्रजिन्मरणञ्चैव देवान्तकबधस्तथा ।
 शुक्लद्वितीयापर्यन्तं मकराक्षबधस्तथा ॥४२॥
 एवं नवसु घस्त्रेषु रात्रिन्दिवमहारणैः ।
 निपेतुर्वानरा लक्षकोटयो राक्षसैर्हताः ।
 कोटयः पञ्च लक्षाणि सहस्राणि च षोडश ॥४३॥
 निपेतुराक्षसा वीराः साश्वेभरथपत्तिकाः ।
 स्कन्धा अनृत्यन् बह्वशो मुण्डाश्च जहसुः सखि ॥४४॥
 मुण्डमालावहा घोरा रक्तनद्यश्च लक्षशः ।
 भूताः सागरगा वेगान्महायुद्धे भयानके ।

काका ऊर्ध्वमुखैरक्तमपिवन् परमादरात् ॥४५॥
 ततस्तृतीयामारभ्य रामरावणयोर्महत् ।
 महाभयानकं युद्धं दारुणं संबभूव ह ।
 नवाहयुद्धद्विगुणं युद्धमासीन्महत्तरम् ॥४६॥
 ततो रामो ववर्षाय रावणस्य दुरात्मनः ।
 वाक्ययुद्धं महत्त्वा सुदौघं धनुराददे ॥४७॥
 दुर्निरीक्ष्यस्तदा रामो बभूवातिभयङ्करः ।
 मेरुतुल्यगुरौ चापे दश वाणान् समादधौ ।
 पातयामास दश वै मस्तानि कालसन्धिके ॥४८॥
 एवमष्टोत्तरशतं क्षिदान् कृत्वा रघूत्तमः ।
 नवम्यामपराह्णे वै पातयामास रावणम् ॥४९॥
 पतिते च महावीरे रावणे लोकरावणे ।
 सुभीमे विंशतिभुजे दशास्ये लोककण्टके ॥५०॥
 चकम्पे पृथिवी सर्वा गिरयः सागरा अपि ।
 स्त्रियो रुरुदुरागत्य सञ्चकार विभीषणः ॥५१॥
 ततः प्रभाते विमले दशम्यां विजये जये ।
 सीतामानाय्य सुहृशां ददर्श रघुनन्दनः ॥५२॥
 वानराः ददृशुः सर्वे सीतां माचादिव श्रियम् ।
 प्रणेमुः परया भक्त्या जानकीं जननीमिव ॥५३॥
 अस्या अर्थं वयं सर्वा पृथिवी विचिता मुहुः ।
 सखा यदर्थं सुग्रीवो बाली नष्टो यदर्थतः ॥५४॥
 दग्धा लङ्का यदर्थं बद्धः सिन्धुर्यदर्थतः ।

यस्या अर्थं हताः सर्वे राक्षसाश्च सरावणाः ।

सेयं सीता रामभार्या जानकी नृपतिस्त्रुषा ॥५५॥

देव्युवाच ।

सीताथ रामवाक्येन प्रवेष्टुमग्निमैच्छत ।

ब्रह्मेशाद्याः सुराः सर्वे समागत्य न्यषेधयन् ॥५६॥

अग्निप्रविष्टां सीताञ्च रामः प्राप ह्यकल्मषाम् ।

मृतान् सर्वान् वानरर्क्षानिन्द्रश्चामृतवर्षणैः ।

अजीवयन्तांश्च नीत्वा लङ्कायाञ्च विभीषणम् ।

भूपं कृत्वा तेन सार्द्धं ययौ रामः पुरात्ततः ॥५७॥५८॥

सेतौ शिवं स्थापयित्वा तीर्त्वा सत्यं पितुः प्रभुः ।

अयोध्यामागतो रामः पुनः पौरान् प्रमोदयन् ॥५९॥

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।

रामो राज्यमुपास्यासौ ब्रह्मलोकं ततोऽगमत् ॥६०॥

इत्येतद्वा समाख्यातं कालतीर्थैर्घकं समम् ।

आश्विनी पौर्णमासी च शेषतीर्थं किलाश्विने ॥६१॥

इति बृहद्भूमपुराणे कालतीर्थकथने रावणबधो

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

आश्विन्यां पौर्णमास्यान्तु लक्ष्मीः कमलसम्भवा ।
रात्रौ भ्रमति सर्वत्र कृपया ब्रुवती त्विदम् ॥१॥
उपोष्य दिवसं सर्वं प्रदोषे संप्रपूज्य च ।
नारिकेलोदकं पीत्वा को जागर्त्ति महीतले ॥२॥
अस्थाहमनुगृह्णामि धर्मार्थकाममोक्षदा ।
तस्मात् संपूजयेत्सक्ष्मीं भक्त्या शक्त्या सखीद्वय ॥३॥
प्रदोषसमये मर्त्यः संलिप्तुः परमां श्रियम् ।
अतः परममावास्था शुभा दीपान्विता श्रुता ॥४॥
पार्वणेन विधानेन आहुं कुर्यादिहैव तु ।
सायं विसर्जयेच्चैव पितृनस्यां तिथौ सखि ॥५॥
रात्रौ निशीथव्याप्तायाममावास्यामिहैव तु ।
पृथ्वीतलं समायाता काली दिग्बसनाम्बिका ॥६॥
असुराणां बधार्थाय भवाय च सुपर्वणाम् ।
यदा चकम्पे पृथिवी तद्गारासहने स हि ।
तदा शिवः शवो भूत्वा तां दधार त्रिलोचनाम् ।
तद्य सर्वे स्थिरीभूता क्रूर्मशेषधरादयः ॥७॥८॥

अतस्तामत्र वै भक्त्या देवदेवीं द्विजातयः ।
 पूजयेयुर्मुदा श्यामां पशुपुष्पार्घ्यसम्पदा ॥६॥
 वासोभिर्भूषणैरन्नैः पायसैर्विविधैरपि ।
 गीतैर्वाद्यैश्च नृत्यैश्च दीपमालासमन्वितैः ॥१०॥
 मालसीगाननिरता भगलिङ्गाभिग्रब्दिनः ।
 जितेन्द्रिया जिताहारा जितनिद्रा महाश्रया ॥११॥
 पूजयेयुर्महाकालीं श्यामां चारुचतुर्भुजाम् ।
 वराभयकरां वामे दक्षिणेऽग्निमुण्डकाम् ॥१२॥
 संहारकालनिविडध्वान्तकायां दिगम्बरीम् ।
 पापकोटितरध्वान्तं संहरन्तीमिवोज्ज्वलाम् ॥१३॥
 शबरूपमहादेवहृदये परमासने ।
 तिष्ठन्तीं सुक्तकेशीञ्च ललज्जिह्वां हसन्मुखीम् ॥१४॥
 द्रवद्रक्तां सृक्कणीभ्यां दानवानां भयानकाम् ।
 सत्वरूपां सदा शुद्धां केवलां निष्फलां शिवाम् ॥१५॥
 पीनोन्नतस्तनां देवीं नानाभूषणभूषणाम् ।
 ब्रह्मविष्णुन्द्रकालादिप्रणतां प्राणरूपिणीम् ॥१६॥
 योगिनीभिः परिवृतां नृत्यन्तीभिरितस्ततः ।
 ददतीभिः पिवन्तीभिः शोणितं मधुचासवम्^१ ॥१७॥
 इत्यादि चिन्तयित्वा तां पूजयेयुर्मुदाश्विताः ।
 प्रीतये सर्वदेवानां विष्णोस्तु परमात्मनः ॥१८॥

१ B has भक्त्यैव ।

२ B has मुदा ।

३ B has मधुरासवम् ।

महाष्टमीविधानेन विधिनागमिकेन वा ।
पूजामिमां प्रकुर्वीत बल्यन्नाद्यैर्यथोचिताम् ॥१९॥
ब्राह्मे मुहूर्त्तसमये तां विसर्ज्य जगन्मयीम् ।
चतुष्प्रहरपूजाया दद्याद्विपुलदक्षिणाम् ।
परत्राहनि वै विप्रान् भोजयेद्भक्तितत्परः ॥२०॥
ततश्च कार्तिकीनाम पौर्णमासी सुविश्रुता ।
यत्र रामोत्सवञ्चक्रे गोपौभिर्नन्दनन्दनः ॥२१॥
तस्मात्तत्र मुदायुक्तो गोपिकाधतिमीश्वरम् ।
पूजयेत् सह गोपौभिः प्रतिमासु यथाविधि ॥२२॥
दिवसेऽनग्रनं कृत्वा सायञ्चातीत्य मानवः ।
चन्द्रे च विपुले पूर्णे पूजयेन्नन्दनन्दनम् ॥२३॥
नवीननीरदश्यामं कृष्णं कमललोचनम् ।
वनमालानिवीताङ्गं हारकेयूरशोभितम् ॥२४॥
तप्तहेमोज्ज्वलत्कान्तिवसनेन विराजितम् ।
गोरोचनायास्तिलकं ललाटे लोलकुन्तले ॥२५॥
शोभयन्तं मञ्जुरावौ नूपुरौ चरणद्वये ।
मदनालसविभ्रान्तनयनद्वयपङ्कजम् ॥२६॥
युवतीभौरसाद्याभिः ज्वलत्कनककान्तिभिः ।
कामभावेन शीत्कारवासस्खलनमालसम् ॥२७॥
नयनद्वयमारक्तं दधानाभिः सुमण्डितम् ।
पार्श्वस्थयोर्युवत्योस्तु मध्यस्थं नीलसुन्दरम् ॥२८॥
एवन्तु गोपीबाहुल्यादनेकचारुवियहम् ।

सर्वाभिः स्वस्वनिकटे पूर्णरूपञ्च लक्षितम् ॥२९॥
 अन्यत्र प्रतिविम्बांश्च प्रपश्यन्तीभिरुज्ज्वलम् ।
 एवं युगलकैशोरमुज्ज्वलं भावमाश्रितम् ।
 चिन्तयेत् सततं नन्दनन्दनं ब्रह्मवन्दितम् ॥३०॥
 रम्ये वृन्दावने पूर्णे ज्योत्स्नापुष्पैः सुशोभिते ।
 स्वागतामनपाद्याद्यैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि ॥
 वस्त्रालङ्कारभूषाद्यैराह्वय ब्राह्मणानपि ।
 मृत्युगीतादिवाद्यैश्च कारयेद् गोपिकोत्सवम् ॥३१॥३२॥
 संपूज्य दक्षिणान्दत्त्वा ब्राह्मणान् परितोष्य च ।
 विसर्जयेत्ताः प्रतिमाः परत्राहनि त्वत्सवैः ॥३३॥
 भोजयेत् ब्राह्मणान्निष्ठं कृत्वैवं विधिमुत्तमम् ।
 सपुत्रपौत्रस्वजनो विमुक्तः पापसञ्चयैः ॥३४॥
 वेकुण्ठेश्वरपादाब्जमन्ते याति निरामयः ।
 ततोऽग्रहायणी नाम पौर्णमासी च पुण्यदा ॥३५॥
 युक्ता मृगशिरोभेण कालतीर्थमुदाहृतम् ।
 पौषमाघाख्यमासाभ्यां रवेर्वारे दिवा यदि ॥३६॥
 अमावास्याव्यतीपातश्रवणाः सन्ति योगतः ।
 तदाद्भौदय आख्यातः कोटिसूर्यग्रहैः समः ॥३७॥
 स्नानदानादि कुर्वीत श्राद्धञ्च तीर्थ उत्तमे ।
 नातः परतरः कालो वर्त्तते कालतीर्थतः ॥३८॥
 अयं सुदुर्लभः कालो मन्तव्यः पुण्यलिपुभिः ।
 ततश्च फाल्गुणे मासि द्वादशी धवला शुभा ॥३९॥

गोविन्दः पूज्यते तत्र गोविन्दद्वादशीति सा ।
 अत्र संपूजयेद्देवं गोविन्दं परमेश्वरम् ॥ ४० ॥
 देवदेवीभिराराध्यं नैवेद्यपुष्पचन्दनैः ।
 पूर्वेऽह्नि संयमी भूत्वा गोविन्दनाम संस्मरन् ॥ ४१ ॥
 चिनुयात् द्वादशीघसैः पूर्वाह्णपके सति ।
 पुष्पाणि द्वादशभेदानि तुलसीच्छदनानि च ॥ ४२ ॥
 दद्यात् द्वादशनैवेद्यं भोजयेत् द्वादश द्विजान् ।
 स्वयञ्च फलमूलादि भुञ्जीत सुसमाहितः ॥ ४३ ॥
 इन्द्रञ्च सुरभिञ्चैव तथा गोवर्द्धनं गिरिम् ।
 गोगोपगोपीञ्च मुदा पूजयेच्चन्दनादिभिः ॥ ४४ ॥
 सख्यावूचतुः ।

मातर्देवि शिवे कस्माद्विधिरेष तु फाल्गुणे ।
 युज्यते भाद्रमासेऽसौ न कथं विधिरुत्तमः ॥ ४५ ॥
 देव्युवाच ।

पुराभिषिक्त इन्द्रेण गोविन्दो मामि भाद्रके^१ ।
 गोपगोपीगवां मध्ये सर्वदेवेश्वरः स्वयम् ॥ ४६ ॥

१ B and C have the following additional Verses.

नाभिषिक्ते भवेद्भाद्रद्वादश्यां जगताम्पतिः ।
 इन्द्रश्चक्रैः पयः सार्धं सुरभे न तु मे कुधीः ॥
 अहञ्चैवाभिषेक्ष्यामि गोविन्दद्वादशीतिथौ ।
 कथं वा द्वादशी सा च विना मम जलेन वै ॥
 उपस्थिताभिषेकाय गोविन्दस्य महात्मनः ।

समुद्रस्तप्तमाकर्ण्य पयोभिः सुरभेर्हरिम् ।
 अभिषिक्तं महात्मानं चिन्तयामास सागरः ॥४७॥
 मम तोयैः कथं देवो हरिः श्रीमान्मनातनः ।
 इति संचिन्त्य जलधिर्विप्ररूपेण भूतलम् ।
 बभ्रामान्विष्य भाद्रीयां द्वादशीं यत्नवान् परः ॥४८॥
 सप्तमे मास्यनुप्राप्ते फाल्गुणे नाम तां तिथिम् ।
 अप्राप्तुवन्नुषाविष्टो जगाद द्वादशीं प्रति ॥४९॥

समुद्र उवाच ।

तिथे द्वादशि रे मूर्खे किं न जानासि मामपि ।
 त्वद्दिने धरणीं सर्वां ज्ञावये प्रतिवत्सरम् ।
 यथा त्वयि न पूजा स्यात् हरेः^१ सर्वेश्वरस्य हि ॥५०॥
 एवं यदा तु चुक्रोध समुद्रो द्वादशीं प्रति ।
 तदा प्रादुरभूद्देवी द्वादशी सभया शुभा ॥५१॥
 गौराङ्गी पीतवसना द्विभुजा श्यामपृष्ठिका ।
 उवाच वचनं किञ्चिद्विनयेन जलेश्वरम् ॥५२॥

द्वादश्यावाच ।

अहं भाद्रपदीया तु फाल्गुणे मास्युपस्थिता ।
 कल्पयित्वा फाल्गुणीं तु मामेव त्वं इतं कुरु ॥५३॥

समुद्र उवाच ।

विभेषि द्वादशि कथं भाद्रीया फाल्गुणं सिता ।
 त्वयैव फाल्गुणीयायां श्रीपतिः पूर्वमेव च

अभिषिक्तः किलेन्द्रेण कश्यपादिति सम्भवः ॥५४॥
योऽभिषिक्तः किलेन्द्रेण गृहीतयज्ञसूत्रकः ।
कृलयित्वा बलिं सर्वं ददाविन्द्राय वामनः ॥५५॥
तस्मात् त्वयि पुरा भूतो गोविन्दोऽदिति नन्दनः ।
त्वय्यहं पूजयिष्यामि गोविन्दं यदुनन्दनम् ॥५६॥
तामभिक्रम्य भाद्रीयां अद्यारभ्य तिथे त्वयि ।
गोविन्दं पूजयिष्यन्ति माहृथाश्चित्तकुञ्चनम् ॥५७॥
कथामेताञ्च शृणुयात् त्रयोदश्यां पुनः पुमान् ।
ब्राह्मणान् भोजयेद्भूयो भोजनञ्च स्वयञ्चरेत् ॥५८॥

हेयुवाच ।

इत्युक्त्वा सा द्वादशी च प्रणनाम जलेश्वरम् ।
तदा प्रादुरभूद्देवो दैवकीनन्दनो हरिः ॥५९॥
समुद्रश्चाद्भुतं दृष्ट्वा वाञ्छितार्थप्रपूरकम् ।
रोमाञ्चितसमग्राङ्गी गोविन्दमभ्यसेचयत् ॥६०॥
तदा दिशासु सर्वासु बभौ शङ्खजयध्वनिः ।
अभिषिक्तो ययौ कृष्णः सेन्द्रैः सुरगणैः स्तुतः ।
समुद्रश्च कृतार्थोऽगात् स्वस्थानं देवप्रजितः ॥६१॥
इत्येतत् कथितं मख्यौ कालतीर्थं हि द्वादशी ।
व्रतमेतद्विधेयन्तु स्त्रीपुंसामनुवार्षिकम् ॥६२॥
शुद्धकाले समारभ्य द्वादशाब्देषु या मिता ।
फाल्गुणे मासि भवति द्वादशी द्वादशीश्वरम् ॥६३॥
तस्मां संपूज्य देवं नरा नार्यस्य भक्तितः ।

समापयेत् शुद्धकाले जुहुयात् द्वादशाङ्गतीः ॥६४॥

भोजयेद्द्वादश द्रव्यं सुमिष्टं द्वादश द्विजान् ।

द्वादशाक्षरमन्त्रस्य द्वादशापि^१ स्तवाञ्चरेत् ॥६५॥

ॐकाररूपजगतामाद्य ब्रह्मस्वरूपक ।

अनन्तजगदाधार गदाधर नमस्तु ते ॥६६॥

^२तेजःप्रसादरूपाय तेजोरूपाय तेजसे ।

तेजः प्रदीप्तलोकाय नमस्ते तेजसात्मने ।६७॥

न चीणस्त्वं न क्षरसि नारायण नरोत्तम ।

नवनीरधरश्याम नमस्ते नलिनेक्षण^३ ॥६८॥

मोक्षसेवितपादाब्ज मोहव्यूहविमोहन ।

मोदेनात्मस्वरूपेण मोदिताय नमोऽस्तु ते ॥६९॥

^४भजतां धवनाशाय भव्योदधिग्रयाय च ।

भवाय भवभक्ताय ममस्ते भवलक्षणः ॥७०॥

गगनालक्षरूपाय गगनव्याप्तिकारिणे ।

गरिष्ठाय गरीशाय गहनाय नमोऽस्तु ते ॥७१॥

वरिष्ठे वरणार्थाय वन्दनीयप्रदाय च ।

वरबीजप्रबीजाय वरहन्त्रे नमोऽस्तु ते ॥७२॥

तेजःप्रसादरूपाय तेजोरूपाय तेजसे ।

तेजःप्रदीप्तलोकाय नमस्ते तेजसात्मने ॥७३॥

१ C has जप्तथो द्वादशैव तु ।

२ B omit this verse ।

३ B has भवलक्षण ।

४ B omit ।

वाणौनाथाय बालाय वायुरूपाय वाहिने ।
बान्धवाय बलद्वाङ्गबलयुक्ताय ते नमः ॥७४॥
सुखाय सुखगम्याय सुदत्ताय^१ सुखात्मने ।
सुन्दरत्वसमुद्रैकदेशलेशाय ते नमः ॥७५॥
देश्यदेशकरूपाय देश्याय देशकाय च ।
देवत्रिकोटिदेहाय देवदेहाय ते नमः ॥७६॥
वामदेवस्वरूपाय वामनाय नमो नमः ।
वाराहतनवे बालवपुषे ते नमी नमः ॥७७॥
यज्ञयज्ञाय यज्ञाय यजमानाय ते नमः ।
यजुरादिविदे यज्ञयष्ट्याय नमो नमः ॥७८॥
द्वादश स्तव एकोऽसौ जप्तव्यो गेय उच्यते ।
सर्ववेदार्थसारोऽयं ब्रह्मलोकेऽपि गीयते ॥७९॥
भगवन्तं वासुदेवं स्तवेनानेन चान्वहम् ।
स्तुत्वा नत्वा फाल्गुनस्य द्वादश्यान्तु विगेषतः ।
स मुक्तः सर्वपापेभ्यो वैष्णवीमाप्नुते गतिम् ॥८०॥
हत्वा चैवं गुरुन्नत्वा दत्त्वा विपुलदक्षिणाम् ।
सर्वाभीष्टं लभेन्मर्त्या गोविन्दद्वादशीव्रतात् ॥८१॥
ततश्च फाल्गुनी पौर्णमासी मन्वन्तरा मता ।
चैत्रमासस्य कृष्णा या तिथिर्नाम त्रयोदशी ॥८२॥
वारुणेन समायुक्ता वारुणीति च गीयते ।

५ C has सुखदाय and B has सुन्दराय ।

त्रिधा सा विहिता सद्भिर्महा चैव महामहा ॥८३॥

शनिवारस्य योगेन सा महावारुणी मता ।

महामहेति विख्याता शुभयोगश्च तत्र चेत् ॥८४॥

महस्रैः शतमहस्रैर्कोटिभिश्च क्रमादिमाः ।

सूर्यग्रहफलं सर्वा दुर्लभा ददते सखि ॥

ततः शुक्ला तृतीया च ख्याता मन्वन्तरा शुभा ॥८५॥

एवं हि तीर्थानि मयोदितानि

मासेषु सर्वेषु विशिष्य सख्यौ ।

१ आत्मोपयुक्तानि नृणां हि तीर्था-

न्युपाहरे तानि निबोधतश्च ॥८६॥

इति बृहद्ब्रह्मपुराणे व्यासजाबालिसम्बादे कालतीर्थकथनं त्रयो-
विंशतितमोऽध्यायः ॥

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

—००:००:००—

देव्युवाच ।

स्वजन्मदिवसश्चैव पित्रोर्मरणवासरः ।
 दृश्यते च गुरुर्यत्र यदा तीर्थञ्च लभ्यते ॥
 गङ्गादेशे सर्वकालस्तीर्थमेवोच्यते परम् ।
 पुत्रादिसंस्कारदिनं कालतीर्थमुदाहृतम् ॥ १-२ ॥
 यदा च लभ्यते साधुरतिथिश्च तथैव सः ।
 पुराणपाठकालश्च पुराणारम्भकस्तथा ॥
 यदारम्भसमाप्तिश्च स कालस्तीर्थमुच्यते ।
 सत्कर्मवासना यत्र स कालस्तीर्थं उत्तमः ॥ ३-४ ॥
 खोपयुक्तानि तीर्थानि कालरूपाणि वै सखि ।
 अमावास्या सोमवारे आदित्याहे च सप्तमी ॥
 चतुर्थ्यङ्गारवारे च अष्टमी गुरुवासरे ।
 सूर्यग्रहसमा एते कालाः सद्भिः प्रपूजिताः ॥ ५-६ ॥
 अष्टमी मङ्गलाहे च तथैव च चतुर्दशी ।
 कालतीर्थं समुद्दिष्टे चन्द्रग्रहतोपमे ॥ ७ ॥
 गुरुवारे यदा पुष्या केवला वाथ सम्भवेत् ।
 तत्र स्वाभादि गङ्गायां त्रिकोटिकुलमुद्धरेत् ॥ ८ ॥
 दिनचये व्यतीपातो रवौ तत्संक्रमोऽपि च ।
 सत्कर्मणां समारम्भे दिवसाः साधवस्त्वित्थमे ॥ ९ ॥

मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे द्वादश्यां हरिरौश्वरः ।
 वरनामासुरवरमवधील्लोकतुष्टये ॥ १० ॥
 वराहद्वादशी तेन वराहप्रीतिदा परा ।
 बुधाष्टमी बुधे माघे बुधजन्मदिनं मतम् ॥ ११ ॥
 भाद्रे चतुर्दशी शुक्ला तत्रानन्तः प्रपूज्यते ।
 कार्तिके छत्तिकायोगात् कार्तिकेयः प्रपूज्यते ॥ १२ ॥
 इत्यादिनानातिथयः सद्गतानि च यानि वै ।
 तानि चोक्तानि तीर्थानि किमन्यत् कथयामि ते ॥ १३ ॥
 इति बृहद्भूमपुराणे कालतीर्थानि चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

—००००—

सख्यावूचतुः ।

मातर्दुर्गे महेशानि पुराणं यत् त्वयोदितम् ।
किं तद्वस्तु मतं किम्वा मूलं तस्य च मे वद ॥१॥

देव्युवाच ।

अथेदं शृणुतं सख्यौ [पुरा ब्रह्मविनिर्मितम् ।
इदा यद्रचितं यन्नात् भवतीभ्यां प्रकाशये ॥ २ ॥
भवत्यौ खलु शुश्रूषू भक्तिमत्यौ सदामती ।
शृणुतं शृणुतं सख्यौ गोपनीयं परं त्विदम्^१] ॥ ३ ॥
पुरा ब्रह्मा सिष्टचुर्वै सृष्ट्वा नव प्रजापतीन् ।
अन्धकारमयं सर्वं बुबुधे परमाद्भुतम् ॥ ४ ॥
सह मूकेः स्वयं मूके चिन्तापन्ने प्रजापतौ ।
तपेति वर्णयुगलं^२ माकाशादुदभ्रन्महत् ॥ ५ ॥
स शब्दः सर्वतो व्याप्तो रवेः किरणवत् सखि ।
चक्रे ज्योतिर्मयं सर्वं ब्रह्मा निर्दृतिमाप च ।
मुखानि लेभे चत्वारि हठाद्दिक्षु दिदृक्षया ॥ ६ ॥
ततो ब्रह्मा ससर्जादौ वाच एव सुनिर्मलाः ।

१ B has पुराणानि प्रवर्त्तनम् for the portion bracketted .

२ B तपोभिर्नवयग्मेन ।

ससर्जं चतुरो वेदान् संहिता विविधा अपि ॥ ७ ॥
 वाचः पवित्रं परमं वाचः स्वादु परं मतम् ।
 वाचोऽमृतं विषं वाचो वाचो माल्यं करा वचः^१ ॥ ८ ॥
 वाचा पवित्रितं सर्वं पवित्रयति सर्वथा ।
 वाचो वेदाः संहिताश्च वाचो मन्त्राः सुपुष्कलाः ॥ ९ ॥
 वाचः काव्यं पुराणानि वाचः सत्याः प्रतिष्ठिताः ।
 जयः पराजयश्चैव वाचोभिः प्रतिपद्यते^२ ॥ १० ॥
 अतो वाचः ससर्जदौ ब्रह्मरूपा न संग्रयः ।
 अकारादिस्वरांश्चैव ककारादिहलांस्तथा ॥ ११ ॥
 परस्परञ्च मिलितान् वर्णानितान् समासृजत् ।
 ततो भाषाश्च ससृजे पञ्चाशत् षट् च संख्यया ॥ १२ ॥
 तज्ज्ञानाय च बालानां तत्तद्भाकरणानि च ।
 पदज्ञानं व्याकरणैरर्थज्ञानञ्च दर्शनैः ॥ १३ ॥
 धर्मज्ञानं पुराणाद्यैर्मन्त्रैर्मुक्तिरुदाहता ।
 वागेव ब्रह्मरूपैव तां यो मिथ्यासु विज्ञिपेत् ॥ १४ ॥
 मिथ्यावादी स विज्ञेयो नारकी परमो मतः ।
 धरं प्राणाः परित्याज्यान्वेदोऽपेक्ष्यं शिरोऽपि वा ॥ १५ ॥
 न तथापि वचो ब्रह्म मिथ्यावाच्यं विधीयते ।
 न ह्यसत्यात्परोऽधर्म इति होवाच भूरियम् ॥ १६ ॥

१ A शवावच. B शरावच ।

२ B has an additional line after this :—

‘ धैर्यं गाम्भीर्यं शौर्ण्यादि वाग्भिरेव प्रपद्यते ।

सत्यवाक्यं गुरोः सेवा इयमेतत् परं मतम् ।
 एतद् यस्यास्ति किं तस्य तपोभिः परमैरपि ॥१७॥
 सत्यवाक्यानि सर्वाणि पुराणानि द्विधानि च ।
 उपपूर्वं महत्पूर्वं पुराणं द्विविधं मतम् ॥१८॥
 अष्टादशैव सङ्ख्यातान्युभयानि सखिद्वय ।
 सावधानेन चित्तेन शृणु तानि च वर्णये ॥१९॥
 आदौ ब्रह्मपुराणञ्च पाद्मं ब्रह्माण्डमेव च ।
 वैष्णवं ब्रह्मवैवर्त्तं महाभागवतं तथा ॥२०॥
 भविष्यं गारुडं लैङ्गं शैवं वाराहमेव च ।
 मार्कण्डेयं तथा स्कान्दं कौमं मात्स्यं पुराणकम् ॥२१॥
 तथाग्नेयञ्च वायव्यं पुराणानि महान्युत ।
 तथाप्युपपुराणानि कथयामि मुदा शृणु ॥२२॥
 आदावादिपुराणं स्यादादित्याख्यं द्वितीयकम् ।
 ततो बृहन्नारदीयं नारदीयं ततः परम् ॥२३॥
 नन्दिकेशपुराणञ्च बृहन्नन्दीश्वरं तथा ।
 शाम्भं क्रियायोगसारं कालिकाङ्गयमेव च ॥२४॥
 ततो धर्मपुराणञ्च विष्णुधर्मोत्तरं तथा ।
 शिवधर्मं विष्णुधर्मं वामनं वारुणं तथा ॥२५॥
 भारसिंहं भार्गवञ्च बृहद्भर्मन्तथोत्तमम् ।
 एतान्युपपुराणानि सख्यावष्टादशैव तु ॥२६॥
 अन्याश्च संहिताः सर्वा मारौचकापिलादयः ।
 सर्वत्र धर्मकथने तुल्यसामर्थ्यमुच्यते ॥२७॥

रामायणं महाकाव्यमादौ वाल्मीकिना कृतम् ।
 तन्मूलं सर्वकाव्यानामितिहासपुराणयोः^(१) ॥२८॥
 संहितानाञ्च सर्वासां मूलं रामायणं मतम् ।
 तदेवादर्शमाराध्य वेदव्यासो हरेः कला ॥२९॥
 चक्रे महाभारताख्यमितिहासं पुरातनम् ।
 तदेवादर्शमाराध्य पुराणान्यथ संहिताः ॥३०॥
 चकार भगवान् व्यासः स्वयमन्ये महर्षयः ।
 सर्वत्र कौर्त्तितो धर्मो ह्यधर्मश्च निवर्त्तितः । ३१॥
 - शास्त्रेष्वेतेषु सततं यस्य बुद्धिः प्रवर्त्तते ।
 ते न मुह्यन्ति नियतं त एव बद्धवित्तमाः ॥३२॥
 रामायणं पुराणानि महाभारतमेव च ।
 मन्वादिधर्मशास्त्राणि धर्मार्थानि सदैव हि ॥३३॥
 पठेत्समभ्यसेत्तानि पाठयेदाचरेदपि ।
 स एव सखि संसारादुत्तीर्ण इति मन्यते ॥३४॥
 कार्याकार्यनिर्णयोऽत्र सृतिर्वै धर्मसंहिताः ।
 इतिहासादिवाक्यन्तु तन्निदर्शनसाधकम् ॥३५॥
 पुरा प्रजापतिर्देवो वर्णभाषाः पृथग्विधाः ।
 सृष्ट्वा धर्मान् समञ्जैव वर्णाश्रमविभागजान् ॥३६॥
 चिन्तयामास लोकानामुपकर्तुं प्रजापतिः ।
 धर्मज्ञानञ्च लोकानां विना शास्त्रं कथं भवेत् ॥३७॥
 इति संचिन्तयित्वा च ब्रह्मा चिन्तयतां वरः ।

चक्रे व्याकरणान्यादौ^१ पदज्ञानाय सर्वशः ॥ ३८ ॥
 ततः ससर्ज कन्दांसि जगत्यनुष्टुवादयः ।
 ततः सरस्वती जाता शुक्लवर्णाचरात्मिका ॥ ३९ ॥
 नानालङ्कारभूषाढ्या त्रिनेत्रा शशिमौलिनी ।
 चतुर्भुजा सुधाविद्या मुद्राक्षगुणधारिणी ॥ ४० ॥
 तां दृष्ट्वा चारुनयनां प्रजापतिरुवाच ह ।
 का त्वं समागता कस्मात् याचसे किं करोषि किं ।
 कस्ते पिता पतिः कस्ते तन्मे वद सुलोचने ॥ ४१ ॥

सरस्वत्युवाच ।

आकाशप्रभवो ब्रह्मा वर्णब्रह्मेति यं त्रिदुः ।
 ततोऽहं प्रभवा जाता नाम्ना चाहं सरस्वती ॥ ४२ ॥
 त्वं मे भ्राता पुरोजातो यद्भवीमि शृणुष्व तत् ।
 स्थानं मे कल्पय विधे पतिं कर्म च पुष्कलम् ।
 सत्कीर्त्तये तवाहं हि जाता निर्मलरूपिणी ॥ ४३ ॥

विधिरुवाच ।

ममेष्टमिदमेवेह भद्रं जातं सुलोचने ।
 मुखानि मम चत्वारि प्रियस्थानं तवेरितम् ॥ ४५ ॥
 तव प्रियो हि भगवान् हृदि मे वर्त्तते हरिः ।
 भव त्वं कविताशक्तिः कवीनां वदनेषु ह ॥ ४६ ॥
 ते प्रकुर्वन्तु शास्त्राणि धर्मः सञ्चरतां ततः ।
 अधिष्ठात्री देवता च पतिर्नारायणस्तव ।

शास्त्राणामपि सर्वेषां विश्वात्मा विश्वभावनः ॥ ४७ ॥

सरस्वत्युवाच ।

कथमेकास्त्रयनेकेषां कवीनां कवितात्मिका ।

भवेयं नैव ते युक्तं यद्युक्तं तत्त्वदस्त्र मे ॥ ४८ ॥

विधिर्वाच ।

कृत्वा पर्यटनं देवि त्रिलोकां योग्यमुत्तमम् ।

पश्य यत्र शुभा शक्तिः कविता त्वं भविष्यसि ॥ ४९ ॥

अहञ्च वर्णनीयानां वर्णनीयमनुत्तमम् ।

विष्णोरादिचरित्रं हि सर्वधर्मनिदर्शनम् ।

भविष्यत् कल्पयिष्यामि यत् त्वं तत्र वदिष्यसि ॥ ५० ॥

कवेस्तस्यैव कृपया कवयोऽन्येऽपि भाविनः ॥ ५१ ॥

देवुवाच ।

इत्युक्त्वा सा वचो देवी ब्रह्मणो मुखवासिनी ।

चचार जगतीमध्येऽश्वेषयन्ती स्वमीषितम् ॥ ५२ ॥

सुरादीन् सुरलोकेषु नागादीन् विवरादिषु ।

सर्वं सत्ययुगं कालं यापयामास हे सखि ॥ ५३ ॥

ततस्त्रेतायुगस्त्रादौ पृथिव्यां भारते तदा ।

ददर्श मुनिमत्युग्रतपोऽञ्जलिततेजसम् ॥ ५४ ॥

तमसायां नाम जघां स्नात्वा सन्नर्थं वै पितृन् ।

चरन्तं शिष्यसहितं वनशोभाकुट्टहस्तात् ॥ ५५ ॥

१ B omits verses 55 and 56. C has देवताः for वै पितृन्

स्वर्णप्रभजटाभारशिरसं ताम्ररोचिषम् ।
 कुशहस्तं स्नितास्याञ्जं व्याघ्रचर्माम्बरं मुनिम् ॥
 उक्तुङ्गवक्षसं नाभिगाम्भीर्यशोभिमध्यकम् ।
 आजानुषाङ्गं सम्पन्नगजखेलगतिं कविम् ॥
 आगच्छद्भिश्च गच्छद्भिर्मुनिभिः प्रणतं सदा ।
 वाल्मीकिं विलसत्तत्त्वज्ञानं श्लोकादिवर्जितम् ॥५६॥५७॥५८॥
 विचरंस्तमसातीरे वने बज्जलपादपे ।
 वाल्मीकिस्तत्र दृष्टो पक्षिणं व्याधमारितम् ।
 पक्षिणीं रुदतीं शब्दैः करुणैः सविलापनैः ॥५९॥
 तत् श्रुत्वा मुनिशार्दूलः श्लोकाविष्टो बभूव ह ॥६०॥
 श्लोकावेशो मुनेस्तस्य नोपयुक्तः कथञ्चन ।
 श्लोकादिर्यस्य वै ज्ञानं महर्षेर्वावगाहते ॥६१॥
 अद्भुतस्तस्य वै श्लोक इति शिष्याश्च मेनिरे ॥६२॥
 आकाशप्रभवा देवी तं दृष्ट्वा श्लोकसंयुतम् ।
 न श्लोके श्लोकमोहादेरयोग्यं तपसां निधिम् ॥६३॥
 कविताञ्जकिरूपा च विद्यारूपा सरस्वती ।
 तस्य श्लोकापनोदाय महर्षेर्मुखमायधौ ॥६४॥
 यदैव सा वचोदेवी वाल्मीकेर्मुखमारुहत् ।
 तदैव स च वाल्मीकिर्थाधं वक्ति दद्यान्वितः ॥६५॥
 मा निषादं प्रतिष्ठान्त्वमिदं पादं तदादिमम् ।
 द्वितीयपादं पद्यस्य अगमः शाश्वतीः समाः ॥६६॥
 यत् क्रौञ्चमिषुनादेकमिति पादं तृतीयकम् ।

चतुर्थं तन्मुखाब्जातमवधौः काममोहितः ॥६७॥
 एवं पादाश्च चत्वारः श्लोक इत्येव कथ्यते ॥६८॥
 यदा तु निर्मला देवी वाल्मीकेर्मुखमागता ।
 जयध्वनिस्तदा भूयान् बभूव भुवनत्रये ॥६९॥
 श्रुत्वा श्लोकमिमं विप्रा जगुः परमयत्नतः ।
 पक्षिशोकं परित्यज्य श्लोकमेनं मुनिर्जगौ ॥७०॥
 ततो ब्रह्मा समागत्य वाल्मीकिमिदमब्रवीत् ।
 महर्षे ननु वाल्मीके भगवन् भवतो मुने ॥७१॥
 अधितष्ठौ स्वयं देवौ वाणी काव्यस्वरूपिणी ।
 एतदर्थेऽवतारस्ते मया सम्पादितः पुरा ॥७२॥
 यत् त्वं वेदार्थवक्त्रा स्याः काव्यरूपेण सर्व्वग्नः ।
 अहं सृष्टिकरो ब्रह्मा तत्र लीलाकरो हरिः ॥७३॥
 तद्दर्शनस्य कर्त्ता त्वं सृष्टिरचाकरो भव ।
 लोकानां धर्मरूपैव विष्णोर्लीला मलापहा ।
 त्वया सा वर्णिता लोके परो धर्मः स्थिरो भवेत् ॥७४॥
 मा चिन्तां कुरु वाल्मीके श्लोकरूपा सरस्वती ।
 तन्मुखे निर्मला जाता कविता ब्रह्मरूपिणी ॥७५॥
 चतुर्व्वर्गफलप्राप्तिः काव्यादेवोपजायते ।
 महतः पूर्व्वसंस्कारात् काव्यशक्तिर्नृणां भवेत् ।
 सा चेन्नीचेऽपि कविता नावमान्या कदाचन ॥७६॥
 अपुण्यो यदि वार्थः स्यात् काव्यबद्धो भवेद् यदि ।
 तदापि पुण्यदः स स्यात् किं पुनः स्यात् सदर्थकः ॥७७॥

श्लोक एको भवेत् काव्यं महाकाव्यं तदुच्चयः ।
 अत्र सर्गाश्च कर्त्तव्याः खल्पाः खल्पाः पृथक् पृथक् ॥७८॥
 नारदस्योपदेशाद्धि यमर्थं ज्ञातवानसि ।
 तं वर्णय महाभाग स च सर्वार्थसञ्चयः ॥७९॥
 कृते त्वया महाकाव्ये भाव्यर्थे रामचेष्टिते ।
 लोकेष्वनुचरिष्यन्ति कवयोऽन्ये सदुक्तयः ॥८०॥
 त्वञ्च त्रिकालवृत्तिज्ञः सत्यवादी प्रतिष्ठितः ।
 नाहं त्वत्तः पृथग्भूतः कविरन्यः प्रजापतिः ॥८१॥
 कविर्ब्रह्मा कविर्विष्णुः कविरेव स्वयं शिवः ।
 कविर्वै धर्मवक्ता च कविः सर्व्वरसैकवित् ॥८२॥
 न कवेर्वर्णनं मिथ्या कविः सृष्टिकरः परः ।
 सर्व्वोपर्य्येव पश्यन्ति कवयोऽन्ये न चैव हि ॥८३॥
 कवीनां वग्गगा^१देवा इन्द्रोपेन्द्रयमादयः ।
 कवीनां वग्गगा]मर्त्याः कवयो देवगोचराः ॥८४॥
 त्वं तु रामचरित्राणि मुने भावौनि वर्णय ।
 तत्तु रामायणं नाम महाकाव्यं भविष्यति ॥८५॥
 वर्णयिष्यसि यद्यत् त्वं तत्तु विष्णुः करिष्यति ।
 विष्णोः कौर्त्तौ भवत्काव्यं स्यात्सत्याचन्द्रतारकम् ॥८६॥
 श्रीरामस्य परा मूर्त्तिः काव्यं रामायणं तव ।
 शृणु तत्कवचं येन कर्त्ता रामायणं भवान् ॥८७॥

१ B omits the portion bracketted.

ॐ नमोऽष्टादशतत्परूपाय रामायणाय महामन्त्रस्वरूपाय
 मा निषादेति मूलं त्रिरोऽवतु अणुक्रमणिकावीजं सुखमवतु च्छब्द-
 शृङ्गोपाख्यानमृषिर्जिज्ञासवतु जानकीलाभोऽनुष्टुप्च्छन्दोऽवतु गलं
 केकय्याज्ञा देवता हृदयमवतु सीतालक्ष्मणानुगमनश्रीरामहर्षाः
 प्रमाणं जठरमवतु भगवद्भक्तिः शक्तिरवतु मे मध्यं शक्तिमान्
 धर्मा मुनीनां पालनं ममोरु रक्षतु मारीचवचनं प्रतिपालन-
 मवतु पादौ सुग्रीवमैत्रमर्याऽवतु स्तनौ निर्णयो हनूमच्छेष्टावतु
 बाहू कर्त्ता सम्पत्तिपञ्चोद्दमोऽवतु स्कन्धौ प्रयोजनं विभीषणराज्यं
 ग्रीवां ममावतु रावणबधः स्वरूपमवतु कर्णौ शैतोद्धारोलच-
 णमवतु नासिके अवगम्य ममोद्यस्त्रोऽवतु जीवात्मानं नयः काल-
 लक्ष्मणसम्वादोऽवतु नाभिं आचरणीयं श्रीरामादिधर्मं सर्वाङ्गं
 ममावतु इति रासायणकवचं रामायणवाचकाः पठेयुस्त्वं चेदं जप्त्वा
 रामायणं कुरु सप्तकाण्डं ।

देव्युवाच ।

एवमुक्त्वा मुनिं ब्रह्मा ययौ स्वर्लोकमुत्तमं ।

वाल्मीकिः कविताशक्तिं प्राप्य निर्वृतिमाप ह ॥८८॥

इति बृहद्भूमपुराणे रामायणोत्पत्तिः पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥

देव्युवाच ।

रामायणं महाकाव्यं कृतं वाल्मीकिना स्वयम् ।

तत्र रामचरित्रस्य व्यपदेशेन सर्व्वशः ।

सर्व्वे धर्माः समुद्दिष्टा वर्णाश्रमविभागशः ॥१॥

स्त्रीधर्मा राजधर्माश्च ब्रह्मधर्माश्च पुष्कलाः ।

वैश्यधर्माः शूद्रधर्मा धर्माश्च गृहिणां तथा ॥२॥

नानादेवचरित्राणि शत्रुमित्रकथा अपि ।

इतिहासस्वरूपेण सर्व्वे धर्मा निरूपिताः ॥३॥

एतत् पाद्यञ्च बोध्यञ्च स्मरणीयं शमिच्छता ॥

यस्य गेहे समग्रं हि लिखितं वर्तते सखि ।

न तत्र विपदः कापि नाधर्मस्तत्र सञ्चरेत् ॥४॥५॥

यस्य नास्ति गृहे सख्यौ काव्यं रामायणं शुभम् ।

अज्ञानभूमिस्तद्वाटी पितृदेवविवर्जिता ॥६॥

सर्गं सर्गाद्ध्रुमेकं वा श्लोकं श्लोकाद्ध्रुमेव वा ।

अहोरात्रान्तरे यस्तु न स्मरेत् स नराधमः ॥७॥

मानिषादेतिपद्यन्तु यो बालः पञ्चवर्षकः ।

अभ्यस्तं हृदये धत्ते स कविः स्यान्न संग्रहः ॥८॥

अनाट्टिर्महापीडा ग्रहपीडाप्रपीडिताः ।

आदिकाण्डं पठेद्युर्धे ते सुच्यन्ते ततो भषात् ॥९॥

पुत्रजन्मविवाहादौ गुरुदर्शन एव च ।
 पठेच्च शृणुयाच्चैव द्वितीयं काण्डमुत्तमम् ॥१०॥
 वने राजकुले वङ्गिजलपीडायुतो नरः ।
 पठेदारण्यकं काण्डं शृणुयाद्वा स मङ्गली ॥११॥
 मित्रलाभे तथा नष्टद्रव्यस्य च गवेषणे ।
 श्रुत्वा पठित्वा कैस्किन्धं काण्डं तत्तत् फलं लभेत् ॥१२॥
 श्राद्धेषु देवकार्येषु पठेत् सुन्दरकाण्डकम् ।
 शत्रोर्जये समुत्साहे जनवादे विगर्हिते ।
 लङ्काकाण्डं पठेत् किम्बा शृणुयात् स सुखी भवेत् ॥१३॥
 यः पठेत् शृणुयाद्वापि काण्डमभ्युदयोत्तरम् ।
 आनन्दकार्ये यात्रायां स जयी परतोऽत्र च ॥१४॥
 मोक्षार्थी लभते मोक्षं भक्त्यर्थी भक्तिमेव च ।
 ज्ञानार्थी लभते ज्ञानं ब्रह्मतत्त्वोपलम्भकम्^१ ॥१५॥
 यः पठेत् शृणुयाद्वापि काव्यं सर्वमतः क्रमात् ।
 फलं तस्य प्रवक्ष्यामि शृणुतं विजये जये ॥१६॥
 स्त्रीराजपितृगोहन्ता ब्रह्महा हेमचोरकः ।

१ C has the following additional lines—

यः पठेत् शृणुयात् वापि काव्यं वाल्मीकिना कृतम् ।
 आदिकाण्डं माघमासे द्वितीयं फाल्गुने तथा ॥
 चैत्र आरण्यककाण्डं कैस्किन्धं माघवे तथा ।
 ज्यैष्ठ्ये तु सुन्दरं काण्डं श्रेवं काण्डद्वयं शुचौ ॥
 शुद्धकाले समारभ्य तस्यचारी समाहितः ॥

सुरापो गुरुभार्यागो देवदेषकरस्तथा ।
नानापापरतो वापि तत्क्षणादेव मुच्यते ।
त्रैलोक्यपावनः सोऽपि देवानामपि दुर्लभः ॥१७॥१८॥
यत्र रामायणस्यास्य प्रस्तावः खलु सम्भवेत् ।
तत्र सर्वेऽधितिष्ठन्ति तीर्थानि पितरः सुराः ॥१९॥
रामायणस्य प्रस्तावे योऽन्यं प्रस्तावमाचरेत् ।
सर्वपापाश्रयः स स्यात् मत्स्याशौ सर्वभुग्यथा ॥२०॥
रामायणस्य प्रस्तावे तत्क्षणादेव यस्य हि ।
न नश्यन्ति शोकदुःखपरौतापाः स वञ्चितः ॥२१॥
आश्विने तु शारदीयमहापूजादिनेषु हि ।
पठेद्यो रामचरितं चारु वाल्मीकिना कृतं ॥
तस्य देवी मुक्तिदात्री ब्रह्मविष्णवादिवन्दिता ।
प्रसीदति न सन्देहः सर्वाभीष्टफलप्रदा ॥२२॥२३॥
श्रुत्वा पठित्वा काव्यन्तु वित्तिशायविवर्जितः ।
दक्षिणां विपुलां दद्यात् आत्मदारसुतादिकाम् ॥२४॥
इति वां कथितं सख्यौ कियद्रामायणोचितम् ।
रामायणगुणान्वक्तुं शक्तो नाहमशेषतः ।
परमा दुर्लभा मुक्तिः शूश्रूषोर्यस्य किङ्करी ॥२५॥

इति श्रीबृहद्भूमपुराणे रामायणोत्कीर्तनं षड्विंशतितमो-
ऽध्यायः ।

शतविंशतितमोऽध्यायः ॥

देव्युवाच ।

यदा रामायणं कृत्वा वाल्मीकिर्विरराम ह ।
 तदा ब्रह्मा समागत्य वाल्मीकिमिदमब्रवीत् ॥१॥
 महर्षे ननु वाल्मीके कृतं रामायणं त्वया ।
 नैवावशिष्टं किञ्चास्ति कर्त्तव्यं तव वर्त्तते ।
 अर्जिता परमा कीर्त्तिरक्षया धर्मरूपिणी ॥२॥
 किन्तु तन्मुखफुल्लान्ने देवी गगनसम्भवा ।
 देवितुं वाञ्छते नित्यं तत् कुर्वस्व सदातनम्^१ ॥३॥
 देव्या ऋषितं^२ बुद्ध्या महाभारतनामकम् ।
 सनातनं महापुण्यमितिहामं पुरातनम् ।
 प्रकल्पितं मया सम्यक् तव श्लोकय तन्मुने^३ ॥४॥

वाल्मीकिरुवाच ।

प्रभो ब्रह्मन् त्वया सर्व्वं ज्ञायते तत्तथापि ते ।
 निवेद्याम्यात्मवृत्तिं यद्युक्तं तद्ददस्व मे ॥५॥
 कृतं रामायणं ब्रह्मन् व्यक्तं मोक्षस्य साधनम् ।
 निःसन्देहो ह्यहं भूतः क्षोभमोहविवर्जितः ॥६॥
 किमर्थमपरं ग्रन्थं करिष्यामि वृथोद्यमः^४ ।

१ B has सनातनम् ।

२ B has देव्याध्यवसितम् ।

३ B has श्लोकाय तन्मते ।

४ C has वृथोद्यमम् ।

सरस्वती चेत् सततं विहर्त्तुं देव वाञ्छते^१ ॥७॥
 तदर्थं द्वापरे वेदव्यासनामा भविष्यति ।
 स एव ब्रह्मचिन्नार्थं^२ महाभारतकृद्भवेत् ॥८॥
 पुराणोपपुराणानि स एव विरचिष्यति ।
 नान्येन व्यवसायेन नृणां धर्ममतिर्भवेत् ॥९॥
 लोकानां धर्ममत्यर्थं कर्त्ता ग्रन्थान् बहून् स वै ।
 विष्णोः कलाऽसौ भविता वेदभागान् करिष्यति ॥१०॥
 अहं रामायणं कृत्वा कृतार्थोऽभवमीश्वर ।
 व्यासायाहं वदिष्यामि काव्यबीजं सनातनम् ॥११॥
 येनासौ ब्रह्मधा ग्रन्थान्^३ विधाय कुशलं भजेत् ॥१२॥

देव्युवाच ॥

इत्युक्तस्तेन वै ब्रह्मा हंसारूढश्चतुर्मुखः ।
 एवमेवेति संमन्व्य ययौ लोकं निजं सखि ॥१३॥
 ततः काले गते दीर्घे द्वापरादौ हरेः कला ।
 वेदव्यासो बभूवाथ सत्यवत्यां पराशरात् ॥१४॥
 चक्रे वेदतरोः शाखां दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः ।
 अथ ब्रह्मसभायां वै समायाता महर्षयः ॥१५॥
 कश्यपः कपिलोऽत्रिश्च भार्गवश्च पराशरः ।

१ C देव वाञ्छतः ।

२ B and C ब्रह्मचिन्नार्थम् ।

३ B ब्रह्मधात्मानम् ।

व्यासश्च परमोदारः पुलस्तः पुलहः क्रतुः ॥१६॥
 याज्ञवल्क्यश्च विष्णुश्च हारीतश्च वृहस्पतिः ।
 विश्वामित्रो वामदेवः शङ्खश्च लिखितस्तथा ॥१७॥
 जैगौषव्यो वशिष्ठश्च एकतश्च द्वितस्त्रितः^१ ।
 बालिखिल्याश्च ऋषयो गोतमो गालवो भृगुः ॥१८॥
 कात्यायनोऽङ्गिरा दक्षः प्रजानाथो मनुः स्वयम् ।
 एते चान्ये च बहवो मुनयो मेरुपर्वते ॥१९॥
 एतान् संपूज्य विधिवत् सुखासीनान् पितामहः ।
 उवाच परमप्रीत्या चिरेणाधिगतं हृदा^२ ॥२०॥
 पुरा रामायणं नाम भाव्यर्थं विहितं मया ।
 तत्तु वाल्मीकिना काव्यं कृतं मद्दपदेशतः^३ ॥२१॥
 पञ्चविंशतिसाहस्री^४ संहिता सप्तकाण्डिका ।
 सर्गैः प्रबन्धवज्जला सरस्वत्या अनुग्रहात् ॥२२॥
 सा नित्या पुण्यवज्जला तदनन्तरमेव च ।
 महाभारतनामान्यत् पुराणान्युभयानि च ॥२३॥
 अष्टादश तथान्यानि विहितानि तथा पुरा ।
 किन्तु न श्लोकबद्धानि^५ संचेपसंयुतानि च ॥२४॥

१ A द्वितस्त्रितः ।

२ B हृदि ।

३ C मद्दपदेशतः ।

४ B चतुर्विंशतिसाहस्री ।

५ B omits verse 24. C has श्लोकवद्धा च ।

च्छपीणां खलु सर्वेषां मध्ये कोऽत्र समर्थकः ।
 स करोतु पुराणानि महाभारतमेव च ॥२५॥
 एतदर्थं पुरा प्रोक्तो वाल्मीकिर्मुनिसत्तमः ।
 स तु रामायणं कृत्वा निरपेक्षोऽन्यतोऽभवत् ॥२६॥

देव्युवाच ।

इत्युक्तानां मुनीनाञ्च कोऽपि किञ्चिन्नचोचिवाम् ।
 प्रणम्य नारदस्तत्र ब्रह्माणमब्रवीदिदम् ॥२७॥

नारद उवाच ।

नारदोऽहं नमस्यामि शृणु यन्मे निवेदनम् ।
 पुरा तुभ्यं यदेवाह वाल्मीकिराद्यकाव्यकृत् ॥२८॥
 तदर्थं द्वापरे वेदव्यासनामा भविष्यति ।
 सएव ब्रह्मचिन्तार्थमहाभारतकृद्भवेत् ॥२९॥
 पुराणोपपुराणादि सएव विरचिष्यति ।
 नाल्पेन व्यवसायेन मृणां धर्ममतिर्भवेत् ॥३०॥
 लोकानां धर्ममत्यर्थं कर्त्ता ग्रन्थान् ब्रह्मन् स वै ।
 विष्णोः कलासौ भविता वेदभागान् करिष्यति ॥३१॥
 अहं रामायणं कृत्वा कृतार्थोऽभवमौश्वर ।
 व्यासायाहं वदिष्यामि काव्यवीजं सनातनम् ॥३२॥
 येनासौ ब्रह्मधा ग्रन्थान् विधाय कुशलं भजेत् ॥३३॥
 तस्मादसौ व्यासएव भवदाज्ञां करिष्यति ।
 तद्यन्ये च समर्थाः स्युस्ते तदात्र वदन्तु च ॥३४॥

मुनय ऊचुः ।

सर्वे वयं समर्था स्म पुराणकरणे प्रभो ।
यो यत् पुराणकर्ता स्यात् तस्मै तत्तन्नियुज्यताम् ।
किमेक एव व्यासोऽयं भवदाज्ञावहो भवेत् ॥ ३५ ॥

देव्युवाच ।

श्रुत्वेदं वचनं ब्रह्मा मुनीनां भावितात्मनाम् ।
हृदैव चिन्तयामास विरोधं तानुवाच ह ॥ ३६ ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणुध्वं मुनयः सर्वे यदहं प्रब्रवीमि वः ।
श्रुतं वाल्मीकिवचनं नारदात् स यदाह माम् ॥ ३७ ॥
समर्था अपि सर्वे वै पुराणकरणे द्विजाः ।
किन्तु गच्छत राजानं जनकं धर्मदर्शनम् ॥ ३८ ॥
स वो विवादभङ्गाय मध्यस्थः प्रवदिष्यति ।
इत्युक्तास्ते मुनिगणा ययुः सर्वार्थदर्शिनः ॥ ३९ ॥
वर्तते यत्र जनको राजा धर्मार्थदर्शिवान् ॥ ४० ॥

इति बृहद्भूमपुराणे पूर्वखण्डे सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥

अष्टविंशतितमोऽध्यायः ।

—००:०:००—

देव्युवाच ।

तान् दृष्ट्वा जनको राजा मुनीन् सर्वान् समागतान् ।
आसनात् सहस्रोत्थाय पूजयामास सादरम् ॥१॥

राजोवाच ।

किमर्थमागता यूयं सर्वे सूर्य्यसमप्रभाः ।
सर्वे सर्वार्थबोद्धारः सर्वे सर्वार्थदर्शिनः ॥२॥
सर्वे सर्वार्थकुशला यूयं गुरुतरा नृणाम् ।
वयं गृहस्था युष्माकं कृपां वाञ्छामहे भदा ॥३॥
सा कृपा चेत् सुफलिता सर्वार्थः सिद्ध्यते तदा^१ ।
वैष्णवाः साधवः शान्ता लोकानुग्रहकातराः^२ ॥४॥
स्वयं कृतार्थाः सततं यूयं ये ते मयेचिताः ।
किमतोऽस्ति गृहस्थानां लाभोऽन्यः साधुसङ्गमात् ॥५॥

मुनय ऊचुः ।

सत्यं भवन्तं राजर्षिं द्रष्टुकामा वयं सदा ।
त्वन्तु धर्मतनुः साक्षादयं धर्माभिकाङ्क्षिणः ॥६॥
प्रेषिता ब्रह्मणा सर्वे भवत्सन्निधिमागताः ।

१ B सदा ।

२ B कारकाः ।

षट्त्रिंशतः पुराणानां भारतस्य च भूपतेः ॥७॥
 भवत्वमीषां कः कर्त्ता तन्निदेश्य पृच्छताम् ।
 अयं पराशरोऽस्माकं वक्ता यद्वक्ति तन्मतम् ॥८॥
 वयं हि सर्वे श्रोतारो भवान्सम्यङ्गिरूपकः ॥९॥

राजोवाच ।

शक्तिपुत्र महाभाग पराशर नमोऽस्तु ते ।
 किमुक्तं ब्रह्मणा कौ वा विवादे संशयस्थितौ ॥१०॥

पराशर उवाच ।

राजन् ब्रह्मसमीपस्थान् मुनीनाह समागतान् ।
 वाल्मीकिर्भगवान् काव्यं चक्रे रामायणं परम् ॥११॥
 पुराणानां भारतस्य कः कर्त्ता भवतां भवेत् ।
 तत्रादौ नारदो व्यासः कर्त्ता वै भारतादिनः ॥१२॥
 वयं विवदमाना वै समर्थास्तत्र कर्मणि ॥१३॥

राजोवाच ।

ब्रह्मा च नारदस्यैव व्यासपत्न्यावुभौ मतौ ।
 भवन्तोऽनुमताः केन पुराणादि करिष्यथ ॥१४॥
 कर्त्ता देवः स्वयं ब्रह्मा सर्वशास्त्रस्य सर्वथा ।
 तेनैवानुमतं व्यासं भवन्तो नानुमन्यते ॥१५॥
 व्यासोऽपि च भवन्तश्च सर्वशास्त्रार्थदर्शिनः ।
 माहात्म्यं भगवन्नाम्नां वदन्तु श्रूयते मया ॥१६॥

पराशर उवाच ।

किं वाच्यं भगवन्नाम्नां माहात्म्यं मिथिलाधिप ।

यथाज्ञानं कियदक्ष्मि तुभ्यं जिज्ञासवे सद्यत् ॥१७॥

दृष्टेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते ।

भस्मीभवन्ति राजेन्द्र महापातककोटयः ॥१८॥

व्यास उवाच ।

नाम्नोऽस्य यावती शक्तिः पापनिर्हरणे हरेः ।

तावत् कर्तुं न शक्तः स्यात् पातकं पातकौ जनः ॥१९॥

एवं श्रुत्वा महाराज उभयेषां सरस्वतीम् ।

पराशरादिं व्यासञ्च प्रोवाच जनको नृपः ॥२०॥

राजोवाच ।

कर्त्ता महाभारतस्य वेदव्यासो हि नापरः ।

षट्त्रिंशतः पुराणानां व्यासश्चान्ये 'च ये द्विजाः ॥२१॥

किन्तु गच्छत वाल्मीकिं महर्षिं चिरजीविनम् ।

स वो विधास्यते चेमं आदिकाव्यकृती कृती ॥२२॥

श्रुतं मया यदाकाशे गच्छतः शुकपक्षिणः ।

शृणुध्वं तन्मुनिगणाः प्रोक्तं वाल्मीकिना पुरा ॥२३॥

तदर्थं द्वापरे वेदव्यासनामा भविष्यति ।

[सएव बह्वचिन्वार्थमहाभारतकृद्भवेत् ॥२४॥

पुराणोपपुराणादि सएव विरचिष्यति^१ ।]

नान्येन व्यवसायेन नृणां धर्ममतिर्भवत् ॥२५॥

लोकानां धर्ममत्यर्थं कर्त्ता ग्रन्थान् बहून् स वै ।

१ B omits these two lines.

विष्णोः कलाप्तौ भगवान् वेदभागान् करिष्यति ॥२६॥

अहं रामायणं कृत्वा कृतार्थोऽभवमीश्वर ।

व्यासायाहं वदिष्यामि काथ्वीजं सनातनम् ॥२७॥

येनाप्तौ बद्धधा ग्रन्थान् विधाय कुशलं भजेत् ।

इदमेव ह्युपाख्यानं विधिं वाल्मीकिरब्रवीत् ॥२८॥

मा चिन्तय महाराज लोके व्यासो भविष्यति ।

इत्येतद्विश्रुतं विप्राः खगस्य मुखतो द्विजाः ॥२९॥

ततो गच्छत वै यूयं यत्र वल्मीकभूर्मुनिः ।

स्वद्वितीयः स्वयं ब्रह्मा काव्यसृष्टौ मुनीश्वरः ॥३०॥

अस्यैवानुग्रहात् यूयं कवयोऽपि भविष्यथ ।

आस्तेऽसौ तमसांतौरे अपन् रामायणं परम् ॥३१॥

देव्युवाच ।

इत्युक्तास्ते मुनिगणाः जनकेन महात्मना ।

प्रययुः परमानन्दा यत्र चादिकविर्मुनिः ॥३२॥

इति बृहद्बर्मपुराणे पूर्वखण्डे अष्टविंशतितमोऽध्यायः ।

जनचिंशत्तमोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

ते गत्वा तमसातीरं वाल्मीकिं तपसां निधिम् ।
ददृशुः शिष्यसहितं भूमिष्ठमिव भास्करम् ॥१॥
प्रणेमुः परया भक्त्या ब्रह्माणमिव देवताः ।
महर्षिरपि तान् दृष्ट्वा मुनीन् शक्तिसुतादिकान् ।
स्वागताद्यैः पूजयित्वा पप्रच्छ स्वासनस्थितान् ॥२॥

वाल्मीकिरुवाच ।

पराशरव्यासमुख्याः मुनयो यूयमागताः ?
किमर्थमिह संप्राप्ताः सर्वे सूर्य्यसमप्रभाः ॥३॥

मुनय ऊचुः ।

पुरा ब्रह्मा मुनीन् सर्वानस्मान् पप्रच्छ सत्तमः^१ ।
तत्राह नारदो व्यास एक एव महाकविः^२ ॥४॥
भारतञ्च पुराणानि करिष्यति महामतिः ।
तत्रास्माकं मतिर्जाता पुराणकरणे प्रभो ॥५॥
अस्मान् विवदमानान् वै बुद्ध्वा ब्रह्मा चतुर्मुखः ।

१ C has an additional line after this.

भारतञ्च पुराणानि के कर्त्तारो मह तमाः ।

२ For व्यास एकएव, C reads वावयं व्यास एक ।

विवादभङ्गकं भूपं जनकं प्रजगाद नः ॥६॥
 तेनादिष्टा वयं सर्वे [जनकस्य च सन्निधिम् ।
 प्राप्ताः संपूजितास्तेन पृष्टा अपि मुनीश्वर ॥७॥
 तत्रास्माकं पुण्यतमः शक्तिपुत्रः पराशरः ।
 वक्ताभूच्च वयं सर्वे^१] श्रोतारो जनको नृपः ॥८॥
 प्रत्युवाच विवादस्य भङ्गाय नो नु शृण्वताम् ।
 ब्रह्मणा सर्वशास्त्राणां मूलकर्त्रा महात्मना ॥९॥
 नारदेनाप्यनुमतो व्यासो भारतकृद्भवेत् ।
 अन्येषान्तु पुराणानां व्यासोऽन्ये च महर्षयः ॥१०॥
 अत्र मे नास्ति माध्यस्थ्यं पूर्वं तेन^२ निरूपितम् ।
 व्यासे पुराणकर्तृत्वं विवादोऽपि न वः क्वचित् ॥११॥
 यूयं गच्छत वै यत्र वाल्मीकिस्तदनुग्रहात् ।
 यः कविः स्यात् स एव स्यात् भारतादिहृती हृती ॥१२॥
 स जानीते काव्यबीजं तस्मात् गच्छत तत्र वै ।
 अतस्ते निकटं प्राप्ता वयं सर्वे महर्षयः ।
 सर्वान् कविन्ः^३ कुरु वै प्रभो आदिकवे कवे ॥१३॥
 वाल्मीकिरुवाच ।
 एको नारायणो देवः सत्वरूपी^४ सनातनः ।
 तस्यैव वशगाः सर्वे कर्म कुर्वन्ति कर्मिणः ॥१४॥

१ B omits the portion bracketted.

२ For पूर्वं तेन C has मयापूर्वम् ।

३ B वः ।

४ B यत्वं रूपं ।

तस्मिन्नेव प्रलीयन्ते तस्मादेवोद्भवन्ति वै ।
 तस्यैव हि नियोगेन ब्रह्माद्या अथ वै वयम् ॥१५॥
 सर्वे कुर्मः^१ क्रियाः सर्वा यथोद्देशं यथातथम् ।
 अहं रामायणं काव्यमकार्षं तन्नियोगतः ॥१६॥
 मद्द्वितीयः कविर्यासस्तेनैव हि विनिर्मितः ।
 महाभारतकर्त्तासौ विधिस्मृतः पुरातनः ॥१७॥
 पुराणानामयं कर्त्ता द्विविधानां मुनीश्वराः ।
 भवन्तोऽपि करिष्यन्ति पुराणान्युत कानिचित् ॥१८॥
 व्यासस्यैव प्रसादेन तानि नैवात्र संशयः ।
 व्यासायाहं वदिष्यामि काव्यबीजं सनातनम् ॥१९॥
 तेनैव यूयं सर्वे वै भविष्यथ कृतार्थिकाः ।
 आदौ महाभारताख्यं वेदव्यासः करिष्यति ॥२०॥
 ततो विष्णुपुराणस्य कर्त्ता भावी पराशरः ।
 एवं महापुराणानि व्यासएव करिष्यति ॥२१॥
 कर्त्ता चोपपुराणानां व्यासोऽप्यन्येऽपि केचन ।
 वेदव्यासः श्लोककर्त्ता सर्वेषामेव सर्वतः ॥२२॥
 लेखकः कोऽपि वक्ता च कोऽपि ह्यर्थनिरूपकः ।
 श्लोककाः संहितानाञ्च परे मन्वाद्यो द्विजाः ॥२३॥
 मन्वत्रिविष्णुहारौ तथाऽज्ञवल्क्योऽग्रनोऽङ्गिराः ।
 यमापस्तम्बसम्बर्त्ताः कात्यायनवृहस्पती ॥२४॥
 पराशरव्यासश्च लिखिता दक्षगौतमौ ।

ग्रातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥२५॥
 एतेषां केऽपि वक्तारः केऽपि श्लोकार्थकारकाः ।
 अन्येऽपि मुनयः सर्वे सन्तु शास्त्रकृतः स्वयम् ॥२६॥
 सर्वे स्वस्वमतेनैव ग्रन्थान् कुर्वन्तु पावनान् ।
 सर्वे यूयं निवर्त्तध्वं यात स्वस्वाल्लयान् द्विजाः ॥२७॥
 काव्यबीजं वदिष्यामि व्यासायाहं महात्मने ।
 व्यासस्यानुग्रहाद् यूयं कवयोऽपि भविष्यथ ॥२८॥

देव्युवाच ।

इत्युक्त्वास्ते मुनिगणाः सानन्दा एव हे सखि ।
 प्रणम्यादिकविं श्रीलं वाल्मीकिं ते गतास्ततः ॥२९॥
 वाल्मीकस्याश्रमे व्यासो विरराम सखीद्वय ।
 वाल्मीकिः काव्यबीजानि व्यासायोवाच सादरम् ॥३०॥

इति बृहद्भर्मपुराणे पूर्वखण्डे जनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

वाल्मीकिरुवाच ।

वेदव्यास किमादौ त्वं श्रोतुमिच्छसि सम्प्रति ।
तदहं भारतादीनां वीजं ते प्रवदामि वै ॥१॥

व्यास उवाच ।

कौटुम्भं भारतं नाम किं फलं तस्य तद्वद ।
केन वाहं करिष्यामि केन शक्तिर्भवेन्मम ॥२॥

वाल्मीकिरुवाच ।

वेदः परिणतो भूत्वा महाभारततां गतः ।
विष्णोर्मुखात् समुद्भूता ब्राह्मणा ये तपस्विनः ॥३॥
बाहुतः क्षत्रिया जाताः पृथिवीजनपालकाः ।
ऊरुतो जज्ञिरे वैश्याः शूद्राः पादभवा मुने ॥४॥
वर्णा अमी वै चत्वारस्तेषां कर्माण्यकल्पयत् ।
यजनं याजनं चैवाध्ययनाध्यापने तथा ॥५॥
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्मा ब्राह्मणः स्मृतः ।
विप्रपूजा प्रजारचा दानं युद्धं करग्रहः ॥६॥
क्षत्रियः पञ्चकर्मा स्याद्वैश्यकर्म च कथ्यते ।
ब्राह्मणक्षत्रयोः सेवा धनसङ्ग्रह एव च ॥७॥
वाणिज्यञ्च तथा दानं चतुष्कर्मा वणिग्जनः ।
ब्रह्मक्षत्रविशां सेवां शूद्रस्य क्षत्रिकर्म च ॥८॥

एतानि किल कर्माणि वर्णानां कथितानि ते ।
 तत्र त्रयाणां वर्णानां वेदे योग्यत्वमिष्यते ॥६॥
 स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां [त्रयी न श्रुतिगोचरा ।
 स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां^१] वेदार्थज्ञानहेतवे ॥१०॥
 भारतं कृतवान् पूर्वं देवो नारायणः स्वयम् ।
 रामायणं तस्य बीजं परात्परतरं मतम् ॥११॥
 आदौ रामायणं देवो ब्रह्मणे दत्तवान् पुरा ।
 दत्तञ्च ब्रह्मणा मह्यं श्लोकबद्धं मया कृतम् ॥१२॥
 विस्तारितञ्च रुचिरं वेदार्थसारसम्मतम् ।
 पुनश्च भारतं कर्तुं ब्रह्मणा देशितोऽप्यहम् ॥१३॥
 नैव स्त्रीकृतवान् पूर्वं भारतं कर्तुमेव च ।
 भारतस्य विधानाय त्वं नारायणनिर्मितः ॥१४॥
 रामायणाच्च विस्तीर्णं त्वं महाभारतं कुरु^२ ।
 रामायणपरीपाद्या त्वं महाभारतं कुरु ॥१५॥
 रामायणस्य काव्यस्य भारतस्य च वै मुने ।
 विशेषात् शृणु मद्वाक्यान्नारायणनिरूपितम् ॥१६॥
 एक एव स्वयं देवः परमात्मा विभुः प्रभुः ।
 काष्ठाकाशस्वरूपोऽसौ सुखदुःखविवर्जितः ॥१७॥
 सोऽयं मानुषतां गत्वा खेच्छया कमलापतिः ।
 चिक्रीड जगतीमध्ये रत्नोवधच्छलेन वै ॥१८॥

१ C omits the portion bracketed.

२ B omits this line ।

धर्मांश्च दर्शयामास वर्णाश्रमविभागशः ।
 अहं तद्वर्णयिष्यामि काव्यं रामायणाङ्गयम् ॥१६॥
 परमात्मस्वरूपस्य सीतानाथस्य चेष्टितम् ।
 वर्णितं चैकरूपस्य तच्छरीरविशेषवत् ॥२०॥
 सएव देवो भगवान् कृष्णः कमललोचनः ।
 जीवद्वितीयश्चिक्रीड भूभारक्षयहेतवे ॥२१॥
 जीवात्मपरमात्मानौ नरनारायणावुभौ ।
 अर्जुनश्च तथा कृष्णस्तावेव स्वेच्छया स्थितौ ॥२२॥
 पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां तृतीयो योऽर्जुनो नरः ।
 कृष्णश्च देवकौपुत्रो वासुदेवोऽखिलार्जिहा ॥२३॥
 नारायणो वासुदेवो नरश्चैवार्जुनाङ्गयः ।
 नरनारायणमयं तन्महाभारतं विदुः ॥२४॥
 एकं नारायणमयं कृतं रामायणं मया ।
 रामायणे भारते च विशेषोऽयमुदाहृतः ॥२५॥
 गोपनीयो ह्ययं पन्था न वाच्यं यस्य कस्यचित् ॥२६॥
 ईदृशं भारतं प्रोक्तं नरनारायणात्मकम् ।
 भारतं परमं पुण्यं भारतं देवसम्मितम् ।
 भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः ॥२७॥
 भारतस्य समुद्रस्य मेरोर्नारायणस्य च ।
 अप्रमेयाणि चत्वारि पुण्यतोयगुहागुणाः ॥२८॥
 भारतस्यान्तरीचस्य कालस्य च हरेरपि ।

अप्रमेयाणि चत्वारि भावः सीमा गतिः क्रिया ॥२९॥
 भारतस्य च गङ्गायाः शिवस्य च हरेरपि ।
 अप्रमेयाणि चत्वारि नामपुण्यार्थशक्तयः ॥३०॥
 भारतं श्रूयते स्वर्गं भारतं श्रूयते चितौ ।
 भारतं श्रूयते चैव पाताले परमादरैः ॥३१॥
 भारते विविधा अर्था भारते विविधा कथा ।
 भारते षड्दर्शनानि भारते धर्मसङ्गयाः ॥३२॥
 न भारतमनाश्रित्य कथा काचित् प्रवर्त्तते ।
 आहारमनपाश्रित्य शरीरस्येव धारणम् ॥३३॥
 यद्वाचौ कुरुते पापं ब्राह्मणस्त्रिन्द्रियैश्चरन् ।
 महाभारतमाख्याय पूर्वां सन्ध्यां विमुञ्चति ॥३४॥
 यदक्ला कुरुते पापं ब्राह्मणस्त्रिन्द्रियैश्चरन् ।
 महाभारतमाख्याय सन्ध्यां मुञ्चति पश्चिमाम् ॥३५॥
 पूजयेद्भारतं गेहे स्थापयेत् भारतं गेहे ।
 दद्याच्च भारतं सङ्गः शृणुयाच्च पठेदपि ॥३६॥
 स एव परमश्रीमान् सार्थकं तस्य जन्म च ।
 वृषोत्सर्गशतञ्चैव गयाश्राद्धशतं तथा ॥३७॥
 राजसूयाश्वमेधौ च यज्ञौ विपुलदक्षिणौ ।
 सदक्षिणौ भारतस्य श्रवणं पाठ एव च ।
 तुल्यान्येतानि कर्माणि मिथः प्रतिनिधीन्यपि ॥३८॥
 दक्षिणा भारतस्यापि आत्मा सर्वस्वमेव च ।
 सर्वस्वं भारते दद्यात् सर्वस्वं पितृमातृषु ॥३९॥

सर्व्वस्वं गुरवे दद्यात् सर्व्वस्वं याचके क्रमात् ।
 इत्येवं ते फलं प्रोक्तं भारतस्य समासतः ॥ ४ ० ॥
 कवचं कथ्यते विप्र भारतस्य शृणुष्व तत् ।
 ॐ नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय धीमहि ।
 नराय परमेशाय जीवाय परमात्मने ॥ ४ १ ॥
 आदिपर्व्व पातु मूलवीजं पातु द्वितीयकम् ।
 अष्टिर्नारायणः पातु शक्तीरामायणं तथा ॥ ४ २ ॥
 विराटपर्व्व कन्दश्च देवतार्यास्तवोऽवतु ।
 प्रमाणं भगवद्गीता शक्तिमान् पातु भीष्मकः ॥ ४ ३ ॥
 प्रतिपाद्यं द्रोणपर्व्व कार्ण^१पर्व्वार्थकोऽवतु ।
 निर्णयः शल्यपर्व्व स्यात् कर्त्ता पातु गदादिकम् ॥ ४ ४ ॥
 प्रयोजनं शान्तिपर्व्व स्वरूपमाश्वमेधिकम् ।
 लक्षणञ्चावगम्यञ्च लयश्चान्यान्यवन्तु माम् ॥ ४ ५ ॥
 अव्यादाचरणौयञ्च सर्वा^२श्चर्य्यमथोत्तरम् ।
 एतद्वै कवचं धत्वा कुरु भारतमुत्तमम् ॥ ४ ६ ॥
 भारते फलसिद्धिश्च कवचादप्यतो भवेत् ।
 पठ रामायणं व्यास काव्यवीजं सनातनम् ॥ ४ ७ ॥
 पुराणानाञ्च सर्व्वेषां क्रम एवंविधो मतः ।
 अष्टादश पुराणानि तत्त्वान्यष्टादशैव तु ॥ ४ ८ ॥
 एवञ्चोपपुराणानि तत्त्वान्यष्टादशैव तु ।
 महापुराणेषु मुने श्रीभागवतमन्ततः ॥ ४ ९ ॥

१ A and B द्रोण० । २ D पर्व्वो० ?

बृहद्दर्शनपुराणञ्च पुराणेष्वितरेषु च ।

मुने आचरणीयं स्यात् मूलादीनीतराणि च ॥५०॥

कुरु सर्वपुराणानि महाभारतमेव च ।

तेषु तेषु पुराणेषु महाभारत एव च ।

यत्र रामचरित्रं स्यात् तदहं तत्र शक्तिमान् ॥५१॥

ब्रह्मणो वचनं व्यास प्रतिपाल्यं करोमि वै ।

अन्येषान्तु मुनीनां वै ग्रन्थेषु संगृही कृती ॥५२॥

देव्युवाच ।

इत्याकर्ण्य तदा व्यासः प्रोक्तं वाल्मीकिनाद्भुतम् ।

गुरुणा चादिकविना वेदव्यासो ननाम तम् ॥५३॥

व्यास उवाच ।

महर्षेऽहं कृतार्थोऽस्मि कविरस्मि [महामतिः^१ ।

रामायणं पाठितं मे प्रसन्नोऽस्मि] कृतस्त्वया ॥५४॥

करिष्यामि पुराणानि महाभारतमेव च ।

धर्मानहं वदिष्यामि त्वत्प्रसादान्महामुने ॥५५॥

देव्युवाच ।

यदा रामायणं व्यासः पठित्वा सुखवस्थितः ।

तदैव भारतादीनां मूर्त्तीः सम्यग्दर्शनं च ॥५६॥

षट्चिन्तितः पुराणानां भारतस्य च हे सखि ।

संहितानाञ्च सर्वासां मूर्त्तीः संदृष्ट्ये मुनिः ॥५७॥

१ B, omits the portion bracketted.

मूर्त्तिमन्ति पुराणानि भारतादीनि सर्वशः ।
 प्रणम्य तौ मुनिश्रेष्ठौ तत्रैवान्तर्हितानि वै ॥५८॥
 मुनिभिः सहितो व्यासो यथौ वदरिकाश्रमम् ।
 द्रत्येतद्वां समाख्यातं सख्यौ यत् पृष्टमेव हि ।
 आगच्छत गृहं यामो यत्र देवो महेश्वरः ॥५९॥

व्यास उवाच ।

जाबाले गिरिजा सती सखियुगं सानन्दफुल्लाननम्
 स्वाख्यानश्रवणोत्सन्नमनःप्रव्यक्तरोमोद्गमम् ।
 गङ्गाया निकटस्थलादिविवरं कैलासमप्रापयत्
 खाड्गं खेन मुने विलोकितमिदं साक्षात्परं किं वदे ॥६०॥
 इति श्रीबृहद्ब्रह्मपुराणे व्यासजाबालिसम्वादे जयाविजयासम्वादः
 पूर्वखण्डे त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

पूर्वखण्डः समाप्तः ।

मध्यखण्डः।

एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

जावालिह्वाच ।

रुद्राणीसखिसम्बादस्त्वया प्रोक्तो विशेषतः ।
तत्र गङ्गा पुण्यतमा प्रोक्ता सर्वसुरोत्तमा ॥१॥
का गङ्गा किंप्रभावा च सम्भवोऽस्याः कुतोऽथ वा ।
कथं हिमगिरेः कन्या जलरूपा कथं पुनः ।
कथं पृथ्वीमागता वा तत्सर्वं वद मे गुरो ॥२॥

व्यास उवाच ।

तत्राप्युदाहराम्येनमितिहासं पुरातनम् ।
शुकजैमिनिसम्बादं जावाले तं निबोध मे ॥३॥
पुरा शुको नाम मुनिर्जैमिनिं शिष्यमात्मनः ।
अध्याप्य सर्वशास्त्राणि गङ्गां गन्तुं समादिशत् ॥४॥
तदा पप्रच्छ स गुरुं प्रश्नमेतं तु जैमिनिः ।
तदा शुकस्तं शिष्यं स्वं समुवाच कृपान्वितः ॥५॥

शुक उवाच ।

पुरा जगदिदं त्वामीश्वर्यावरजङ्गमम् ।
चन्द्रसूर्यादिरहितं शून्यरूपं तमोमयम् ।

प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ [१ न तृतीयं तदा स्थितम् ॥६॥
 सिद्ध्यां पुरुषः प्राप यदा कैवल्यसंस्थितः ॥
 तदैव प्रकृतेर्यागात् एकं ब्रह्म त्रिधा बभौ ॥७॥]
 सत्त्वं रजस्तमइति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।
 तैर्गुणैः पुरुषा जाता नामान्येषाञ्च मे शृणु ॥८॥
 आद्यस्तु सात्विको नाम द्वितीयो राजसः सूतः ।
 तृतीयस्तामस इति ब्रह्माणोऽमी त्रयः सूताः ॥९॥
 पुरुषं प्रकृतिर्वीक्ष्य त्रिधाभूतं गुणैस्त्रिभिः ।
 चिन्तयामास कस्तावदेषु मां संग्रहीष्यति ॥१०॥
 इति संचिन्त्य प्रकृतिस्त्रयाणामुपकारिणी ।
 ब्रह्मैकमद्वितीयञ्च बभूव परमाख्यकम् ॥११॥
 पुंसां सृष्टिविमूढानामभिज्ञा प्रकृतिः स्वयम् ।
 अपएव ससर्ज्जादौ रसन्तासु न्ययोजयत् ॥१२॥
 आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
 अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः सूतः ॥१३॥
 नारायण इति ख्यातिं प्राप्ता प्रकृतिरुत्तमा ।
 शरीरं ग्राहयामास पुरुषांस्त्रीन् स्वयं कृतान् ॥१४॥
 ते जलेषु भ्रमन्तो वै स्थानमप्राप्य चिन्तिताः ।
 शुश्रुवुश्च नभोवाणीं सर्वे तपतपेति च ॥१५॥
 श्रुत्वा तपतपेत्येवं स्तम्भीभूते च वारिणि ।
 आत्मस्वात्मानमावेश्य तपश्चेरुः स्वयं बलात् ॥१६॥

तान् तथा तपसाविष्टान् वीक्ष्य सा प्रकृतिः परा ।
 परीक्षितुं मतिं चक्रे उपायेन तपस्यतः ॥१७॥
 शवीभूता जले तत्र भासमाना ततस्ततः ।
 अनुत्ताना क्विन्नभिन्ना सर्वाङ्गविगलत्कचा ॥
 हृमिभिश्चाकुलाङ्गा च गलन्मांसवसाविला ।
 वीभत्सन्तीव वारीणि सात्विकस्यान्तिकं ययौ ॥१८॥१९॥
 सात्विकस्तां विलोक्यैव विमुखः समभूत्ततः ।
 पूर्वा दिक् साभवत्तेन ततोऽपि विमुखोऽभवत् ॥२०॥
 तत्रापि सा ययौ तेन उत्तरा दिक् ततोऽभवत्^१ ।
 तत्रापि सा ययौ सोऽपि ततोऽपि विमुखोऽभवत् ॥२१॥
 पश्चिमा दिग्भूत्तेन तत्रापि सा गताभवत् ।
 ततोऽपि विमुखः सोऽभूत् दक्षिणा दिग्भूत्ततः ॥२२॥
 एवं चतुर्मुखो भूत्वा निर्वृतिं नाधिगम्य च ।
 पलायितुं मतिश्चक्रे सा च तं तत्यजे द्विज ।
 तां दृष्ट्वा यदसौ वृद्धस्तेन ब्रह्मा बभूव सः ॥२३॥
 तस्मै सात्विकभावस्य राजसं ह्यभिभावकम् ।
 दत्त्वा कृत्वा रक्तवर्णं सर्जकं संविधाय च ।
 निःससार ततः स्थानात् ययौ राजसिको यथा ॥२४॥
 तां स राजसिको दृष्ट्वा [१व्याप्तवान् सर्वतो दिशः ।
 सहस्रशीर्षः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । •

१ B omits this line.

२ C omits the portion bracketted.

सुखाप स जले देवो मुद्रयित्वा तु चक्षुषी ॥२५॥२६॥
 सा देवी तां तथा दृष्ट्वा तं तत्याज तदैव हि ।
 तस्मै राजसभावस्य सात्त्विकं ह्यभिभावकम् ॥
 दत्त्वा हत्त्वा शुक्लवर्णं पालकं संविधाय च ।
 निःससार ततः] स्थानात् ययौ तामसिको यथा ॥२७॥
 तामसस्य समीपं सा जगाम शवरूपिणी ।
 न च कर्तुं समर्थाभूत्तत्समाधिनिवारणम् ॥२८॥
 ततो वायुं ससर्ज्जादौ जैमिने गन्धवाहिनम् ॥२९॥
 वायुस्तु तस्या वपुषः परामाणून् सुपूतिकान् ।
 पुंसो घ्राणेन्द्रियेणैव योजयामास तत्क्षणात् ॥३०॥
 तेन दृष्टेन गन्धेन पुमान् भग्नसमाधिकः ।
 ददर्श जानुसंपृष्टं शवं विह्वतविग्रहम् ॥३१॥
 तदैवोत्थाय सलिले तां धृत्वा पाणिना द्विज ।
 तद्वचसि समास्थाय मनो दध्रे समाधये ॥३२॥
 तदा सा बुबुधे देवी तं शिवाख्यं शिवाश्रयम् ।
 तं समाग्निश्रिये शक्तिः पुरुषं प्रकृतिः परा ॥३३॥
 शिवस्तु तां समारूह्य चिन्तयामास चेतसा ।
 चिन्तयित्वा मुहूर्त्तेन ज्ञात्वा तां मूलरूपिणीम् ॥
 अङ्गुष्ठमात्रः समभ्रसिङ्गरूपी महेश्वरः ॥३४॥
 तं लिङ्गरूपिणं दृष्ट्वा देवी सा शवरूपिणी ।
 शवरूपं परित्यज्य योनिरूपा बभूव ह ॥३५॥
 त्रिकोणमण्डलाकारे लिङ्गमारोप्य स्वात्मनि ।

माहेश्वरप्रजासृष्टौ ममञ्ज सलिले द्विज ॥३६॥
 प्रकृतेः पुरुषस्यापि यावत्सिद्धमिदं जले ।
 तावन्माहेश्वरी सृष्टिर्वियोगे प्रलयो भवेत् ॥३७॥
 योनिः साक्षात् भगवती लिङ्गं साक्षान्माहेश्वरः ।
 तयोस्तु पूजनेन स्यात् सर्वदैवतपूजनम् ॥३८॥
 एतयोः पूजनाभावे सृष्टिलोपो न चान्यथा ।
 अपूजयित्वा यो भुङ्क्ते स सर्वैष्टपराङ्मुखः ॥३९॥
 तत्र लिङ्गे जले मग्ने प्रकृतिः शवरूपताम् ।
 त्यक्त्वा चक्रे शिवं स्थूलं स्वार्थाय त्रिगुणात्मकम् ॥४०॥
 गुणेनैकेन सृष्टिः स्यात् गुणेनैकेन पान्थनम् ।
 त्रिभिर्गुणैर्विना न स्यात् संहारः किल जैमिने ॥४१॥
 अतः शिवस्तु त्रिगुणः सर्वेषामुपकारकः ।
 शुक्लवर्णो रराजासौ त्रिनेत्रो नीललोहितः ॥४२॥
 अथैव प्रकृतिं देवीमदृष्ट्वा पूर्वसम्भवौ ।
 निरालम्बौ बभ्रमतुर्याकुलौ च बभूवतु ।
 तयोर्ब्याकुलतां दृष्ट्वा प्रकृतिर्दर्शनं ददौ ॥४३॥
 निराकाराञ्च तां दृष्ट्वा दृष्ट्वा ज्योतिःस्वरूपिणीम् ।
 ब्रह्मविष्णुं तुष्टुवतुः स्तुतिभिः परमादरात् ॥४४॥
 ब्रह्मविष्णुं ऊचतुः ।
 त्वं मूलप्रकृतिर्देवी निर्विकारा सनातनी ।
 महदाद्या विकारास्ते षोडश प्रकृतेर्हि ये ॥४५॥
 वयन्तु पुरुषा नाम सततं त्वदशाः स्थिताः ।

शिवं किमेकं गृह्णीषे त्यजस्यावां कथं पुनः ॥४६॥

शुक उवाच ।

इत्युक्त्वा सा च प्रकृतिर्निराकारा ब्रवीति तान् ।

शिवञ्च सन्निधीकृत्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् ॥४७॥

प्रकृतिरुवाच ।

सत्त्वं रजस्तमइति गुणा मे जगदीश्वराः ।

तेन त्रयो हि पुरुषाः कृता यूयं पृथक्प्रताः ॥४८॥

कथं त्यक्त्वा मया यूयं नैवं वै मन्यथ क्वचित् ।

यथा त्रयो वै पुरुषाः यूयं तद्वदहं पुनः ।

भविष्यामि पञ्चभेदा प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका ॥४९॥

ब्रह्मा चतुर्मुखश्चासौ करोतु सृष्टिमुत्तमाम् ।

पालनञ्च करोत्वेष विष्णुः परमपुरुषः ॥५०॥

सत्त्वमूर्त्तिरयं देवो मध्यमो वो महोत्तमः ।

नारायणाख्यो भगवान् वासुदेवः सनातनः ॥५१॥

शिवोऽयमन्ते प्रलयं करिष्यति गुणत्रयी ॥

ब्रह्मा सृजतु भूतानि स्यावराणि चराणि च ।

करोतु मानसीं सृष्टिं प्रजावृद्धिर्नचेद् भवेत् ॥५२॥

तदा हि जङ्गमा सृष्टिर्दिधा सम्पादयिष्यते ।

स्त्री पुमानिति भेदेन विस्तीर्णा स्यात् प्रजा तदा ॥५३॥

स्त्रीरूपाङ्गं भविष्यामि पुंरूपञ्च महेश्वरः ।

क्षिप्रारूपा च भागारूपा च तस्मान्माहेश्वरी प्रजा ॥५४॥

एतदयं जले क्षिप्रं भगविद्भ्रं प्रवर्त्तते ।

भगलिङ्गं प्रजावृक्षे प्रजाभिः पूजयिष्यते ॥५५॥
 युष्मानपि च लप्स्यामि स्त्रियो भूत्वाथ पञ्च वै ।
 गङ्गा दुर्गा च सावित्री लक्ष्मीश्चैव सरस्वती ॥५६॥
 एताः प्रकृतयः पञ्च भविष्यामि सुरोत्तमाः ।
 नानारूपा भविष्यामो वयञ्च ब्रह्मसृष्टिषु ॥
 मत्वादि गुणकार्ये च यूयं भवत सादराः ॥५७॥

शुक उवाच ।

इत्युक्त्वा प्रकृतिं देवीं निराकारां निरञ्जना ।
 निवर्त्तन् पुमांसोऽपि कार्यकाले व्यवस्थिताः ॥५८॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मपुराणे शुकजैमिनिसम्वादे मध्यखण्डे एक-
 त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

अथ पूर्णः पुमान् विष्णुः सत्वमाश्रित्य भूतवान् ।
 अश्रयिष्ट जले तस्य नाभेः पद्ममभून्महत् ॥१॥
 स्रष्टुं समुद्यतो ब्रह्मा बद्धधा सलिले भ्रमन् ।
 तदेव पद्मं सुमहत् स्थूलं प्राप द्विजोत्तम ॥२॥
 तस्मिन्नेव महापद्मे स्रष्टुं समुपचक्रमे ।
 कालमादौ ससर्जैव दण्डचणलवादिकम् ॥३॥
 अतो यज्ञे महातत्त्वं ततोऽहं समजायत ।
 तन्मात्राणि ततः पञ्च तेभ्यो भूतानि पञ्च वै ॥४॥
 पृथिवीजलतेजांसि वाय्वाकाशौ तथैव च ।
 सृष्ट्वा मात्राणि तेष्वेव साश्रयाण्यभवन् क्रमात् ॥५॥
 चित्तौ गन्धो रसो वाष्पं रूपं तेजसि चाश्रितम् ।
 वायौस्पर्शस्तथा शब्द आकाशे द्विजसत्तम ॥६॥
 चक्रे देहं पञ्चभूतैस्तन्मात्रैरिन्द्रियाण्यपि ।
 अधिष्ठाताभवत्तत्र विष्णुर्जीवः स्वयं पुमान् ॥७॥
 प्रकृत्या वीक्षितो देव एवं सर्वत्र कल्पना ।
 अहं ममेति नामत्वान्नानारूपञ्च प्राप्तवान् ॥८॥
 प्रकृतिस्त्रिविधा प्रोक्ता विद्याविद्या द्वयं तथा ।
 विद्या तुऽपञ्चधा भूता गङ्गाद्याः कथिता पुरा ॥९॥
 अविद्याद्वयमुक्तं यन्माया च परमा तथा ।

माया ह्यावरिका शक्तिः परमाजीवयोर्मता ॥१०॥
 जीवो नारायणो विष्णुः पुरुषः परमेष्ठितः ।
 यया वृतो न परमां द्रष्टुं प्राप्नोति बुद्धिमान् ॥
 यदि तस्याः प्रसादेन तपस्यादिभवेन वै ।
 तां पश्यति तदा तत्त्वं प्राप्य निर्वृतिमिच्छति ॥११॥१२॥
 ततो ब्रह्मा समर्जैव मानसांस्तनयान्दश ।
 वशिष्ठमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥१३॥
 भृगुं दक्षं नारदञ्च कर्दमं दशमं तथा ।
 एते सृष्टाः स्वपितरं प्राङ्ब्रह्मन् कथं वयम् ॥१४॥
 सृष्टास्तानाह वै ब्रह्मा प्रजाः सृजत पुत्रकाः ।
 प्रतिमर्गे ह्यकुशलाः सृष्ट्यर्थं तपसि स्थिताः ॥१५॥
 ब्रह्मा वपुर्दिधा चक्रे प्रजावृद्धौ द्विजोत्तम ।
 वामार्द्धं शतरूपाख्या स्त्रीजाता चारूरुपिणी ॥१६॥
 दक्षिणार्द्धं पुमान् भूतो नाम्ना स्वायम्भुवो मनुः ।
 कन्दर्पञ्च इदः स्थानाञ्जनयामास सृष्टये ॥१७॥
 तदा मैथुनधर्मेण प्रजा समभवद् बह्वः ।
 भार्यायां शतरूपायां मनुः स्वायम्भुवो यदा ।
 पञ्चापत्यान्यजनयत् तिस्रः कन्याः सुतद्वयम् ॥१८॥
 आकूतिन्देवङ्गतिञ्च प्रसूतिमिति कन्यकाः ।
 प्रियव्रतोत्तानपादौ पुत्रौ च द्विजमत्तम ॥१९॥
 तदा प्रजानां स्थित्यर्थं विष्णुः शूकररूपधृक् ।
 उद्धार धरां धीर् प्रजाधारणकारिणीम् ॥२०॥

आकृतिं रुचये प्रादात् कर्दमाय तु मध्यमाम् ।
 ददौ प्रसूतिं दद्याय येरेव वर्द्धिताः प्रजाः ॥२१॥
 कर्दमो जनयामास देवहृत्यां सुतान् बहून् ।
 अरुन्धतीप्रभृतयो वशिष्ठादिस्त्रियः शुभाः ॥२२॥
 रुचे र्यञ्जस्तथाकृत्यां दक्षम्यापि प्रजाः शृणु ।
 कन्याः संजनयामास दक्षो नाना प्रसूतितः ॥२३॥
 कन्यामेकामग्रयेऽदात् स्वाहानाम्नीं द्विजोत्तम ।
 सतीनाम्नीं महेशाय कश्यपाय त्रयोदश ॥२४॥
 अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अविष्ठा सुरमा तिमिः ।
 मुनिः क्रोधवशा ताम्रा विनता कद्रुरेव च ॥
 त्रयोदशी भागुमती शृण्वपत्यानि जैमिने ॥२५॥
 अदित्यां समभूत्सूर्यः सूर्यपुत्रो मनुः परः ।
 सूर्यवंशो महानेष पुण्यकीर्त्तिरनामयः ॥२६॥
 दितेश्च जाता वै दैत्या दनोर्दानवसम्भवः ।
 काष्ठायाः पशवोऽश्वाद्या अविष्ठायास्तु भूरुहाः ॥२७॥
 सुरमायान्तु मारीचोऽजनत् पञ्चनखान् पशून् ।
 तिमिः कुम्भौरमत्स्याद्या मुनेर्गामहिषादयः ॥२८॥
 अत्रिपत्यां तु कर्दम्यां पुत्रत्रयमजीजनत् ।
 दत्तं दुर्वाससं चन्द्रं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकान् ॥२९॥
 चन्द्रपुत्रो बुधो जातो बुधस्य च पुरूरवाः ।
 एवं हि चन्द्रवंशोऽयं पुण्यकीर्त्तिरनामयः ॥३०॥
 एषा तु मानवी सृष्टिः सर्वगो हि चतुर्विधा ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति पृथक् पृथक् ॥२१॥
 सुरासुरनराः पक्षिपशुद्रुमलतादयः ।
 एवं चतुर्विधा सर्वा प्रजा वर्णचतुष्टयौ ॥२२॥
 ततः सन्ध्या समभवत् कन्या वै ब्रह्मणः शुभा ।
 तस्यां ब्रह्मा मनश्चक्रे मनोभवविधर्षितः ॥२३॥
 ब्रह्मा शरीरं तत्याज नीहारः समभूच्च तत् ।
 ताञ्च सन्ध्यां त्रिधा चक्रे प्रातः सायञ्च मध्यमाम् ॥२४॥
 ततो ब्रह्मा पुनर्दर्शौ क्रोधश्चक्रे महत्तरम् ।
 ततो जातो महारुद्रः कामनाशाय धूर्जटिः ॥२५॥
 तं ददर्श तदा ब्रह्मा जटिलं नीललोहितम् ।
 त्रिनेत्रं पञ्चवदनमेकवक्त्रं द्विवक्त्रकम् ॥२६॥
 त्रिवक्त्रञ्च चतुर्वक्त्रं भीमं कोटिरविप्रभम् ।
 निःश्वसन्तं मुहुर्घुर्णन्नयनं नीललोहितम् ॥२७॥
 मारय भ्रामय क्रोधात् द्रावयोच्चाटयेति च ।
 मुहुर्मुहुर्वदन्तञ्च धावन्तं दन्तदन्तुरम् ॥२८॥
 तं दृष्ट्वा भीषणवरं गमन्तमिव सर्वतः ।
 विभेदैकादशविधं रुद्रा एकादशाभवन् ॥२९॥
 ते तथैवोग्ररूपा वै अभूवन् सृष्टिलोपकाः ।
 ब्रह्मा दक्षं समाह्वय जगाद् भयविक्लवः ॥३०॥
 वत्स दक्ष महाभाग भ्रातरोऽमी तवोत्तमाः ।
 वग्ने स्थापय चैतांस्त्वं मा मां गमन्त्यं गणः ॥३१॥
 श्रुत्वेवं ब्रह्मवचनं दक्षः पितृहिते रतः ।

खेन योगवलेनैव तान् वशोऽस्थापयत् स्वकान् ।
 सर्पानिव विषात्युग्रान् महामन्त्रवलेन वै ॥४२॥
 जनयित्वा विधौ रुद्रांस्तथाज क्रोधमात्मनः ।
 क्रोधस्तु स्वाश्रयद्रोही तं श्रेयोर्षीं परित्यजेत् ॥४३॥
 यच्च रुद्रभयाद् ब्रह्मा शरीरे विकृतिं गतः ।
 यच्चरचोगणांश्चैव ततो जाताः सहस्रशः ॥४४॥
 एवं यथोपयोगेन गन्धर्वाद्याश्च जज्ञिरे ।
 एवं ससर्ज वै ब्रह्मा सृष्टिकर्ता सनातनः ।
 विष्णुः पालयते सर्वमवतीर्थं निजेच्छया ४५ ॥॥
 इति श्रीबृहद्भर्मपुराणे मध्यखण्डे द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

चयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

अंगस्तृतीयः प्रकृतेर्विद्या सा पञ्चधा मता ।
अङ्गं दाचायणौ देवी सावित्री पादमेव च ॥१॥
पादमन्यत् द्विधाभूतं लक्ष्मौरथ सरस्वती ।
तत्र दाचायणौ देवी सती पितृमखे द्विज ॥
श्रुत्वा शिवस्य निन्दां वै तनुं तत्याज सुन्दरौ ।
त्यक्त्वा तनुं द्विधाभूता हिमालयमगाद्विज^१ ॥२॥३॥

जैमिनिरुवाच ।

कथं दाचायणौ देवी तनुं तत्याज तादृशीम् ।
कथम्वा निन्दयामास शिवं देवं महेश्वरम् ॥४॥
द्विधा भूत्वा कथं देवी हिमालयमगाद्गुरो ।
तद्वदस्वानुपूर्व्येण शिष्यस्तेऽहं प्रियो यदि ॥५॥

शुक उवाच ।

पुरा प्रजापतिर्दक्षः शेषकन्यां सतीं शुभाम् ।
अनन्यकान्तिमौन्दर्यगुणाढ्यां सत्यरूपिणीम् ॥६॥
तां दृष्ट्वा पतिमङ्गारहां कस्यै देयेति चिन्तयन् ।
स्वयम्बरः भवत्वेषा दृष्ट्वा योग्यं पतिं सती ॥७॥
इति निश्चित्य मनसा समाह्वयाखिलानपि ।

१ C त्यक्त्वा देहं द्विधा भूत्वा न. क्रोमा च नगात्मजं ।

चक्रे रूपमयीं गोष्ठीं विना देवं त्रिलोचनम् ॥८॥
 शिवमेव पतिं प्राप्तं सती यत्नवती सदा ।
 आराधयामास सदा तन्न जानन्ति केचन ॥९॥
 अथ प्रजापतिर्दत्तः काले प्राप्ते सुलक्षणे ।
 सभां प्रवेशयामास सतीं परमसुन्दरीम् ॥१०॥
 ज्वलत्कनकगौराङ्गीं मोहयन्तीं जगत्त्रयम् ।
 वासः परिदधानाञ्च चन्द्रकोटिशुचिच्छवि ॥११॥
 सुगन्धिकुसुमाबद्धकेशपाशां कृशोदरीम् ।
 सिन्दूरतिलकं भाले वहन्तीं चारुलोचनाम् ॥१२॥
 रूपरत्नाकरे रूपलक्ष्मीमिव समुत्थिताम् ।
 माल्यहस्तां रत्नपौठवरोपरिलसत्तराम् ।
 तां दृष्ट्वा मुमुञ्जः सर्व्वे वाक्यागोचररूपिणीम् ॥१३॥

दत्त उवाच ॥

वत्से सति त्रिनयने योग्यं दृष्ट्वा पतिं वृणु ।
 मुनयो देवदैत्याद्याः सर्व्वे ह्यत्र समागताः ॥१४॥
 त्वं यथा चारुसर्वाङ्गी तथा सर्वाङ्गसुन्दरम् ।
 दृष्ट्वा नेत्रैस्त्रिभिः पुत्त्रि पतिं वृण्वनया स्रजा ॥१५॥
 इत्युक्त्वा सा तदा पित्रा दृष्ट्वा समितिमुत्तमाम् ।
 महेश्वरं न दृष्ट्वैव शिवशून्याममन्यत ॥१६॥
 मनसा चिन्तयामास पिता मम शिवं द्विषन् ।
 शिवशून्यां सभाञ्चक्रे को मे शिवमृते पतिः ॥१७॥
 प्रभो देव महेशान बुद्धिरूप सनातन ।

नागतोऽमीह यस्मात् त्वं तन्नन्ये मामुपेक्षसे ॥१८॥
 किन्तु त्वां देवदेवेशं भगवन्तं विना परम् ।
 नैवाहं वरयिष्यामि पतिं त्रिजगतां पतिम् ॥१९॥
 कोऽपि त्वां द्विषतु क्रूरः कोऽपि निन्दयतु ध्रुवम् ।
 मामेव हन्तु वा कोऽपि भवानेव पतिर्मम ॥२०॥
 तव निन्दाकथा चैषां नाम्नु मत्कर्णगोचरः ।
 यदा ते निन्दनवचो मत्कर्णगोचरो भवेत् ॥२१॥
 तदा देहं परित्यज्य लप्स्यामि त्वां भवान्तरे ।
 इति निश्चित्य मनसा देवी दाक्षायणी द्विज ॥२२॥
 भूमौ मालां निचिच्छेप नमः शिवाय वादिनी ।
 देवदेव महेशान भक्तिलभ्य मनातन ॥२३॥
 अनेन भूमौ विन्यस्तमाल्येन मे पतिर्भव ।
 एवमुक्त्वतौ देवौ शिवं भूमेः समुत्थितम् ॥२४॥
 कण्ठालम्बिततन्माल्यं ददर्श दक्षकन्यका ।
 शिवं शशिसमूहाभं वृषारूढं महेश्वरम् ॥२५॥
 स्वदत्तमालामंशोभिगलं सा प्रणनाम तम् ।
 आत्मानं दर्शयित्वा स शिवो दाक्षायणीन्तदा ॥२६॥
 अगोचरस्तदान्येषां तत्रैवान्तरधीयत ।
 शिवाय दत्तमालां तां दृष्ट्वा द्वाद्यो जनाः ॥२७॥
 हाहाकारं तदा चक्रुः सतीं प्रति शिवं गताम् ।
 कृतवत्यसि किं मूर्खे शिवं पतिमुपागता ॥२८॥
 इन्द्रो वक्रिः पितृपतिर्नैच्छतो वरुणो भूरुत् ।

कुवेर ईश इत्येषां त्यक्त्वा चान्यतमं पतिम् ॥२९॥
 प्रंतभूमिरजोभस्मगुण्डितोरःस्थलं पतिम् ।
 आलिङ्गितुं मतिः किन्ते जाता पुच्छि ममात्मजे ॥३०॥
 धिगस्तु तं विधातारं येन रूपवती कृता ।
 चारुपुष्पकृता माला श्मशानेऽधिगता यथा ॥३१॥
 ब्रह्मसृष्टाविमे सर्व्वे रूपवन्तः समाहृताः ।
 सर्व्वं मे विफलं जातं भस्मार्थमुद्यमो यथा ॥३२॥
 नस्यास्त्वं मे यदि सुता तदैव शुभदं भवेत् ।
 त्वं मे जाता कुलं दुष्टं कृतं कस्मात् कृतागसः ॥३३॥
 नात्मानमपि जानीषे न शिवं न च मामपि ।
 शिवोपमाः कृताः सर्व्वे कृतवत्या पतिं शिवम् ॥३४॥
 किं न दृष्टा मम गृहे रुद्रा एकादशैव हि ।
 तथाभूतं परं रुद्रं त्वं वै कृतवती पतिम् ॥३५॥
 मन्ये तेनैव दुष्टेन कुमन्त्रज्ञानशालिना ।
 रक्षो वशीकृता पुत्नी ममेयं नात्र संशयः ॥३६॥

शुक उवाच ।

एवं श्रुत्वा दक्षवाक्यं शिवनिन्दाकरं परम् ॥३७॥
 दधीचिर्मुनिशार्दूलः सभायां दक्षमब्रवीत् ।

दधीचिरुवाच ।

किं निन्दसि महेशानं शिवं राजीवलोचनम् ॥३८॥
 ब्रह्मविष्णुमहेशानात्मक एष सनातनः ।
 आत्मना यादृशं भाग्यं न तत् पश्यसि मन्यते ॥३९॥

कन्या ते प्रकृतिः साक्षात् शिवः साक्षात् पुमान् परः ॥ ४० ॥

कथं मतिरियं जाता शिवं निन्दयितुं प्रभो ।

कः शिवः का सतीत्येवमज्ञात्वा दुरदृष्टतः ॥ ४१ ॥

दक्ष उवाच ।

जाने शिवं ज्ञानस्थं हरं प्रेतगणाधिपम् ।

भिक्षुकं वायुवसनं सदा विचेपवादिनम् ॥ ४२ ॥

गुणहीनं रूपहीनं धनहीनं सुविश्रुतम् ।

कथं मम सुतायाः स योग्यः पाण्डिग्रहे भवेत् ॥ ४३ ॥

ब्रह्मा सृजति भूतानि विष्णुः पालयते प्रजाः ।

उभावैश्वर्यवन्तौ तौ तस्यैश्वर्यं कुतो गतम् ॥ ४४ ॥

तस्मादैश्वर्ययुक्ता वै ब्रह्मविष्णुशिवाख्यकाः ।

तेऽन्ये रुद्रोऽप्ययं भिक्षो भिक्षुकत्वादिधर्मावान् ॥ ४५ ॥

दधीचिरुवाच ।

यस्त्वया कथ्यते भिक्षुः ज्ञानप्रिय एव च ।

दृष्टवानसि कुत्रापि शिवो ह्यनुमितोऽपि वा ॥ ४६ ॥

पारम्पर्येण लोकेषु श्रुतिमात्रं त्वया मतम् ।

येन सर्वेश्वरं देवं भवानपि च निन्दति ॥ ४७ ॥

लोकेषु त्रिविधा लोका उत्तमाधममध्यमाः ।

यथा स्वयं तथा देवान् जानते सर्व एव हि ॥ ४८ ॥

देवा लोके^१ निजं भावं गर्हितं गर्हिते जने^२ ।

१ C has बुद्धिहीनम् । २ B and D देवल्लोके । ३ A B and D सहिते जने ।

विख्यापयन्ति^१ न त्वेवं प्रदर्शयन्ति^२ मन्यताम् ॥४६॥

अतः शिवं महेशानं नैव निन्दितुमर्हमि ।

तव कन्या गुणैराख्या पतिमेतं यदावृणोत् ।

अत एव हि मन्तव्यः शिवः सर्वेश्वरो हरः ॥ ५० ॥

दक्ष उवाच ।

तादृशं देवदेवेशं शिवं देवं सतीपतिम् ।

द्रक्ष्यामि वाथ जानीयां तदा मे प्रत्ययो भवेत् ।

गुणमात्रोत्कीर्त्तनात्तु गुणो दोषो न बुध्यते ॥५१॥

दधीचिरुवाच ।

यादृशस्तादृशः सोऽस्तु तस्मै चाह्वय स्वां सुताम् ।

संपूज्य च सतीं देहि सत्यैवानुमताय च ॥५२॥

दक्ष उवाच ।

अमुना तु सती नष्टा न जातेयं मदौरसात् ।

इत्युक्त्वा प्राविशद्देहं गताः सर्वे स्वमालयं ॥५३॥

सती तु शिवलाभेन हर्षिता व्यचरत् सदा ।

अन्यत्र मान-सम्मान-तुल्य-भावा द्विजोत्तम ॥५४॥

इति श्रीबृहद्भूमपुराणे मध्यखण्डे दक्षदधीचिसम्वादे

सतीस्वयम्बरो नाम त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

१ A and D नि० । २ B प्रदर्शयितुमन्यथा D न प्रदर्शयन्ति मन्यताम् ।

चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

कदाचित् स महेशानः सतीं द्रष्टुं समागतः ।
दक्षालयं भिचुरूपं धृत्वा सर्वस्वरूपवान् ॥ १ ॥
स्कन्धे कन्यां वहन् जीर्णां वायुना धूलिवर्षिणीम् ।
सधूलि-तण्डुल-ध्वस्त-मृद्गाण्डञ्च करे दधत् ॥ २ ॥
दण्डमेकं तथा जीर्णं स्वयं जीर्णकलेवरः ।
वलौपलितसर्वाङ्गः कम्पमानशिरास्तथा ॥ ३ ॥
एवम्भूतो महादेवो भ्रमंस्तत्र द्विजोत्तम ।
सतीं ददर्श सहितां सखिभिः सप्तभिः शुभाम् ॥ ४ ॥
तासां स निकटीभूय वृद्धो वक्रमुपाक्रमत् ॥ ५ ॥

वृद्ध उवाच ।

केयं रुचिरसर्वाङ्गी ज्वलत्कनकदेवता ।
पुरदेवीव दक्षस्य भ्रमतीव यदृच्छया ॥ ६ ॥

स्त्रिय ऊचुः ॥

इयं दक्षसूता वृद्ध किमस्या ननु तच्छ्रमि ।
अस्याः पिता महानुद्धिः सभाञ्चक्रे स्वयंभ्वरे ॥ ७ ॥

तत्राहतांश्च देवान् वै त्यक्त्वा शम्भुं स्रजावृणोत् ।
 अयोग्यं पतिमापन्ना पित्रा न प्रीयतेऽपि च ॥ ८ ॥
 तथापीयं सदा हर्षान्नैव दुःखं कदाचन ।
 चिन्तयन्ती ह्यतार्थैव भ्रमन्ती हर्षचिन्तया ॥ ९ ॥
 अस्मिन्नर्थे ह्यमुष्यास्तु पित्राद्या दुःखिनः सदा ।
 न तेषां शिवपत्नी वै भूता नैवत् पतिं क्वचित् ॥ १० ॥

वृद्ध उवाच ।

अहो इयं श्रुता शम्भुं पतिं प्राप्ता परोक्षतः ।
 एतादृशीं स्त्रियं प्राप्य नैतां स्मरत्यसौ कथम् ॥ ११ ॥
 कथम्वा देववर्गेषु सत्सु शम्भुमुपाश्रिता^१ ।
 अहमेतां शिवो भूत्वा गृह्णामि यदि मन्यथ ॥ १२ ॥
 क्व स शम्भुः श्मशानस्थः क्वेयं राजसुता शुभा ।
 अनया तस्य सम्बन्धो लक्ष्यः कस्य भविष्यति ॥ १३ ॥
 लब्धैव किल कन्येयं दक्षेण रुचिरानना ।
 अहमेनां ग्रहीष्यामि शिवस्यार्थः स्त्रिया च कः ॥ १४ ॥

स्त्रिय ऊचुः ।

अहो मूर्खोऽसि वृद्धोऽसि किमवाच्यं ब्रवीषि भो ।
 या देवानेव तत्याज सा किं त्वामधियास्यति ॥ १५ ॥
 भिन्नकस्त्रं महाजीर्णः क्षीण-सर्वेन्द्रियोऽपि च ।
 समूर्षोरिव ते वाक्यं गच्छ दूरं जिजीविषुः ॥ १६ ॥
 सखी रत्नमुखी नाम जगादैवं शूचिस्मिता ।

तां निवार्यापरा प्राह सखीं तां नीलकुन्तला ॥१७॥

नीलकुन्तलोवाच ।

सखि रत्नमुखि प्राप्तो नायं वृद्धवरो मतः ।

अयमेव शिवः साक्षात् मूर्खाणां बुद्धिमोहकः ॥१८॥

सखि पश्य सतीमेतां पश्यन्तीं भिक्षुकाऽनम् ।

देव-दुर्लभ-चारित्र्यां^१ पण्डितस्तत्र मुह्यति ॥१९॥

रत्नमुख्युवाच ॥

सती यथा तथा त्वच्च न भिन्ना युवयोर्मतिः ।

एतमेव युवां जातं को वा विधिनिषेधकः ॥२०॥

नीलकुन्तलोवाच ।

अहं जानामि विश्वेशं शिवमेतं सनातनम् ।

अपण्डितासि मूर्खामि दक्षोऽपि मूर्खसत्तमः ॥२१॥

शिवनिन्दाफलं चापि लप्स्यतेऽसौ किलाचिरात् ।

असौ सती दक्षकन्या आद्या सर्व्वगुणैरपि ॥२२॥

किमसन्नं पतिं मूर्खं करिष्यत्युत मन्यसे ।

इन्द्रादयो लोकपाला यस्य पादानुचर्चिनः ॥२३॥

स एवास्याः पतिर्ज्ञेयोऽलक्ष्यलिङ्गो महेश्वरः ।

ममैवं मतिरुत्पन्ना मन्यतां कोऽपि किञ्चन ॥२४॥

रत्नमुख्युवाच ।

वृषबुद्धे महामूर्खे वद मा नीलकुन्तले ।

१ C and D देवादुर्लभ्यचारित्र्याः ।

वृषत्वं याहि येनायं वृषारूढो व्रजेत् पथि ॥२५॥

नीलकुन्तलोवाच ॥

एवमस्तु परं भाग्यं शिववाहनतामगाम् ।

शिवं शिवाञ्च सततं द्रक्षाम्येव यथेच्छया ॥२६॥

इत्युक्त्वा सा वृषो भूता तां समारूहे शिवः ।

आकाशे च जयध्वानः पुष्पवृष्ट्या सहाभवत् ॥२७॥

वृषारूढे भिक्षुके तु दक्षस्य नगरे तदा ।

सतीपतिः समायातः इति कोलाहलोऽभवत् ॥२८॥

शिवश्चान्तर्द्वेषे सर्वं जगुश्चापि परस्परम् ।

कुत्र शम्भुः कुत्र शम्भुर्वृषारूढ इहागतः ॥२९॥

प्रत्यूचुरपरे शम्भुः श्रूयतेऽमुकवेशानि ।

एवं लोकवरात्मासौ विक्रीडति महेश्वरः ॥३०॥

केनापि दृश्यते नैतद्दृधीचेर्वचनं यथा ।

नन्दौ नाम तत्र कश्चित् तार्किकः परितो भ्रमन् ॥३१॥

अन्वेषयन् पुरादाह्ये निर्जने ददृशे हरम् ।

आन्तं शयानं क्षुधितं जीर्णं परमदुर्वलम् ॥३२॥

वृषस्य निकटे शुक्लं चरन्तं वलिनाम्बरम् ।

तं तथाभूतमालक्ष्य नन्दौ बुद्धिमताम्बरः ।

प्रणनाम महेशाय तस्मै जीर्णाय रूपिणे ॥३३॥

वृद्ध उवाच ॥

कथं महेशाय इति मां नमस्यसि सादरः ।

अहं पुनरिहायातो लोकोपद्रवशङ्कितः ॥३४॥

नन्दुवाच ॥

ज्ञातोऽपि मे^१ शिवः साक्षादाच्छन्नो वृद्धरूपधृक् ।
 वृद्धरूपेण चागत्य विदुम्बयमि किं जनान् ॥ ३५ ॥
 अहं नन्दी नाम नाम्ना दक्षस्थानुचरः सदा ।
 शिष्यो दधीचेर्विप्रर्षस्त्वप्रभावविदः सतः ॥ ३६ ॥

वृद्ध उवाच ।

अहं केन प्रमाणेन शिवो ज्ञातस्त्वया वरः ।
 कौटुकं ते मतिरुत्पन्ना मामन्वेष्टुं महामते ॥ ३७ ॥

नन्दुवाच^२ ।

[त्वं बुद्धिरूपी भगवान् शिवो दाक्षायणीपतिः ।
 अहं त्वदत्तया मत्या ज्ञातवांस्त्वां महेश्वरम् ॥ ३८ ॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तस्तेन वै शम्भुस्यक्त्वा वृद्धादिवेशताम् ।
 वृषारूढो महेशोऽभूत् शशि-कोटि-शुचि-प्रभः ॥] ३९ ॥

नन्दुवाच ।

नमाम ते महेश ते शतेन्दुकोटिरोचिषे ।
 त्रिलोचनाय भास्वते गुणत्रयस्य धारिणे ॥ ४० ॥
 सतौधराय योगिनां वराय योगधारिणे ।
 धराधरैकशायिने शुभाशुभोपशायिने^३ ॥ ४१ ॥

१ D च । २ B omits the portion bracketted.

३ D ० शान्तये ।

विधिर्हरिः शिवो भवान् गुणैः प्रधानसम्भवेः ।
 स्वसम्भवा^१ वशीकृताः प्रधानतोऽवधानतः ॥४२॥
 त्वया पुनर्वशीकृतं प्रधानमेव सर्व्वथा ।
 यतः प्रधानरूपिणी सती भवन्तमीहते ॥४३॥
 पुरे शरीरनामके पुमान् जडः स्वभावतः ।
 स्थितः प्रधानसंज्ञके प्रधान-कर्त्तृताकृतिः ॥४४॥
 करोम्यहं दधाम्यहं ममेति विभ्रमाकुलः ।
 समामनोति यः पुमान् स वैभवान्न मन्यते^२ ॥४५॥
 स वै पुमान् पुरस्थितो हरिर्हि निर्गुणो गुणम् ।
 प्रधानसम्भवं तथा लघुप्रकाशरूपकम् ॥४६॥
 दधत्तु सत्त्वनामकं सुखादिभोगसंहितम् ।
 भवांस्तु शेषकारकः स्वयन्तु^३ शेषरूपकः ॥४७॥
 शिवो हरः सनातनो महेश्वरः पुरातनः ।
 वृषेश-पृष्ठ-शोभनो नमामि ते पदाम्बुजम् ॥४८॥
 भवत्समौपवासितां श्रयामि चेति वाञ्छया ।
 समागतोऽहमत्र ते सतीपते प्रसीद मे ॥४९॥

शिव उवाच ।

अहं त्वया मतो यदि प्रसादतो ममैव तत् ।
 ददामि ते वरं यथा मतिस्तथास्तु नन्दिनः ॥५०॥

१ C स्वयम्भवा । २ C यः पुनः स वैभवान्न मन्यते ।

३ B स्वयम्भु० ।

प्रजामि दक्षकन्यकां प्रणेतुकाम दक्ष्या ।
 वृतस्तयास्मि तां विना क्वचित् क्षणम्भाववान् ॥५१॥
 एवं नन्दी शिव-परिचयात् प्राप्त-तादृक्-प्रसादो
 नित्याभ्यास-स्थिति-मति-परस्तस्य शम्भोर्वभूव ।
 धृत्वा चासौ द्विज-तनु-कृतं^१ नन्दिना सार्द्धमेव
 प्रायाद्यस्मिन् सखि-गण-युता श्रीमती दक्षकन्या ॥५२॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मपुराणे मध्यखण्डे भिचुकागमनं नाम चतुस्त्रिं-
 शोऽध्यायः ॥

पञ्चविंशत्तमोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

अथ दक्षपुरोधाने तपस्वि-निलये शुभे ।
विप्ररूपेण भूतेश आजगाम सतीच्छया ॥१॥
सखीभिः सप्तभिः सार्द्धं सती तत्र शुचिस्मिता ॥
विचरन्ती महेशेन ददृशे विप्ररूपिणा ॥२॥
पुष्पाधारकरश्रीमन्नन्दियुक्तेन जैमिने ।
ऊर्द्धपुण्ड्रं मृत्तिलकं^१ दधानेन दिवाममा ॥३॥
वासोदण्डयज्ञसूत्रैः श्वेतैर्व्विलसता सता ।
वेदांश्च पठता प्रोच्चैर्गायता नाम वैष्णवम् ॥ ४॥
एवम्भूतं द्विजन्तश्च दृष्ट्वा दाक्षायणी तदा ।
प्रणनाम मुदा भक्त्या मुनीनां पश्यतामपि ॥ ५॥
विप्रश्च शिवरूपोऽसौ प्रणतां तां सतीं तदा ।
पाणिभ्यां भूमेरुत्याप्य क्रोडे कृत्वा खमुद्गयौ ॥ ६॥
ततो महानभूत्पूर्यां हाहाकारो द्विजोत्तम ।
सर्वे पश्यत चाकाशे शिवो याति सतीं हरन् ॥ ७॥
सर्वेऽपश्यन्नाकाशे सतीयुक्तं महेश्वरम् ।
वामेन बाहुनाक्रान्तं वामोरौ दक्षकन्यकाम् ॥ ८॥

१ D सतिलकम् ।

कोटि-चन्द्र-समाभासं शिवं हैमच्छविं सतीम् ।
 सर्वमाकाशमावृत्य सतीशम्भू सुरोचिषौ ॥ ८ ॥
 सर्वे वै ददृशुर्लौकाः प्राप्तवन्तोऽपि विस्मयम् ।
 दक्षस्तु ददृशे तौ च कोटि-सूर्य-सम-प्रभौ ॥ १० ॥
 अनन्त-रूप-घटितौ विलसन्तौ द्विजोत्तम ।
 सर्वा एव स्त्रियो दक्षः सतीरूपा व्यलोकयत् ॥ ११ ॥
 पुरुषानपि सर्वान् वै शिवरूपान् व्यलोकयत् ।
 यावत् खे मर्त्य-लोकानां चतुर्विषयतां स्थितौ ॥ १२ ॥
 एवं वृत्ते मुहूर्त्ते तु तौ चैवान्तर्हितौ^१ शिवौ ।
 दिव्यज्ञानञ्च दक्षस्य लुप्तमास्त^२ द्विजोत्तम ॥ १३ ॥
 दक्षस्तु दिव्यज्ञानं हि मूर्च्छामिव व्यतीत्य सः ।
 उवाच किं सती याता शिवं प्राणसमा सुता ॥ १४ ॥
 परावर्त्तय मे पुत्रीं शिवाभासात् सतीं किल ।
 हे वत्से मति हा पुत्रि क्व यातासि विहाय माम् ॥ १५ ॥
 अयोग्यं पतिमाप्तासि कृतेन खेन कर्मणा ।

शुक उवाच ।

एवं विलपमानं तं दक्षनामप्रजापतिम् ।
 दधीचिः स्वयमागत्य तमुवाच प्रजापतिम् ॥ १६ ॥

दधीचिरुवाच ॥

किं रोदिषि प्रजानाथ पण्डितो मूर्खतां गतः ।

१ D तत्रैवा० ।

२ D सुप्तमास्त ।

दृष्टापि ते मतिर्नैव जाता किमिदमद्भुतम् ॥१७॥

आकाशे धरणौ तोये वृक्षादौ पशुपक्षिणः ।

सर्वस्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गं नैचः शिवसतीमयम् ॥१८॥

शिवनिन्दाफलं यावन्न प्राप्स्यसि प्रजापते ।

तावन्न ज्ञास्यसि प्रायः सतीमपि शिवं तथा ॥१९॥

वञ्चितोऽसि विधात्रा त्वं यद्वृद्धं परमं लसत् ।

उपेक्षसे समीपस्थं रङ्गो रत्नमिवागतम् ॥२०॥

ममैव वच आकर्ण्य श्रेयःप्रेप्सुः प्रजापते ।

प्रकृतिं पुरुषं चापि हृदि ध्याय सतीशिवौ ॥२१॥

दक्ष उवाच ।

सत्यं वदसि मे कन्यां सतीं प्रकृतिरूपिणीम् ।

शिवं पुराणपुरुषं विष्णुं प्रभुमनामयम् ॥२२॥

त्वाञ्च सत्यकथं जाने तथापि परमार्थतः ।

महेशान्नापरो देव इति मे न मतिर्भवेत् ॥२३॥

षष्ठयः सत्यवचस इति ज्ञानान्महेश्वरम् ।

शिवमेव ह्यसूयामि तस्य मूलं निबोध मे ॥२४॥

ब्रह्मणः क्रोधसम्भूता रुद्रा एकादशैव तु ।

ब्रह्म-सृष्टि-विलोपाय ससृजुस्ते प्रजास्तथा ॥२५॥

तथा दृष्ट्वा विधीरुद्रांस्तथाभूतान् समन्ततः ।

आज्ञया शमयामास माञ्चापि जगदे पचः ॥२६॥

दक्ष रुद्रानिमान् पुत्र वशे रक्ष ममाज्ञया ।

यथामी लोपकर्माणः प्रश्रयं यान्ति नैव हि ।

इत्येवं ब्रह्मवचनाद्गुद्रा एते वग्ने मम ॥२७॥
वर्त्तन्ते ब्रह्मणा सृष्टा एकादश महत्तराः ।
यस्यैते भीमकर्माणो रुद्रा अंग्रावतारकाः ॥२८॥
ममाज्ञामनुवर्त्तन्ते तस्मै देया कथं सुता ।
सत्यान्ने हि कृतं दानं^१ कुलकीर्त्तिकरं भवेत् ॥२९॥
अतः सत्कुलभूताय दद्यात् दुहितरं कृती ।
अहं सत्या अभिप्रायं मत्वा सत्याः स्वयम्बरे ॥३०॥
शिवं नाहूतवान्गुद्रं रुद्राणामीश्वरं मुने ।
शृणु मे या मतिर्जाता स्वाभिप्रायं निवेदये ॥३१॥
यावदेते महारुद्राः प्रभो मम वग्ने स्थिताः ।
न मामतिक्रमिष्यन्ति तावद्वेषः शिवे मम ॥३२॥
यदा तु मामतिक्रम्य तस्मिन्देवे महेश्वरे ।
मिलितास्ते भविष्यन्ति तदा पूजा शिवे मम ॥३३॥

शुक उवाच ।

एवमुक्त्वा दधीचिञ्च प्रणम्य स प्रजापतिः ।
प्रायात् गृहं मुनिश्चापि तथेत्युक्त्वा निजाश्रमम् । ३४॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मपुराणे मध्यखण्डे रुद्रवेषनिवेदनं पञ्चत्रिंश-
त्तमोऽध्यायः ।

षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

शुक उवाच ॥

अथ सङ्गम्य देवर्षिर्दक्षं दक्षालयेऽब्रवीत् ।
चरन्ति किल लोकेषु उपकाराय साधवः ॥ १ ॥

नारद उवाच ॥

अहो प्रजापते दक्ष त्वया शम्भुस्तु निन्द्यते ।
महेशस्तत्फलं दातुं चिकीर्षति तथा शृणु ॥ २ ॥
शिवो भूतगणैः सार्द्धमागत्य त्वपुरान्तरम् ।
अस्थिभस्मादिनिक्षेपं कर्त्ता दुर्द्धर्षणः परः ॥ ३ ॥
इत्युक्त्वा स मुनिवरो ययौ विप्र विहायसा ।
दक्षोऽपि चिन्तयामास कर्त्तव्यं मन्त्रिभिः सह ॥ ४ ॥
प्रेत-भूमि-प्रियः शम्भुरागमिष्यति मे पुरम् ।
अहं पुण्य-क्रियारम्भं करिष्यामि सुरैः सह ॥ ५ ॥
इदं मम पुरं पुण्यं पुण्य-कर्म-विशेषितम् ।
नैवागमिष्यति तदा एष एवास्तु निर्णयः ॥ ६ ॥
इति निश्चित्य मनसा जैमिने स प्रजापतिः ।
यज्ञमारभ्वान् कर्त्तुं शिवदक्षे मतिं दर्धत् ॥ ७ ॥
दक्षश्चाहूतवान् सर्वान् देवान् राक्षसकिन्नरान् ।
सिद्धान् यक्षांश्च गन्धर्वान्पारःपितृचारणान् ॥ ८ ॥

सुनीन् बङ्गविधान् दैत्यान् नरानुरगसञ्चयान् ।
 सर्वानाहृतवान्दक्षो विना दाक्षायणीशिवौ ॥८॥
 मया शिवस्तु नाहृतः सती नापि शिवप्रिया ।
 एवं ये नागमिष्यन्ति ते स्युर्भाग-बहिष्कृताः ॥१०॥
 एवन्दक्षवचः श्रुत्वा भीता एव सुरादयः ।
 शिवशून्याञ्च समितिमागताः सर्व्व एव हि ॥११॥
 यस्य विप्र महायज्ञे वासोऽन्नादेस्तु पर्व्वताः ।
 पयोघृतादिवस्तूनां नद्यो दीर्घाः प्रकल्पिताः ॥१२॥
 अथाह त्विह कैलासे सती श्रुत्वा पितुर्मखम् ।
 गन्तुमिच्छुर्महादेवं पतिं विनयमंयुता ॥१३॥

सत्युवाच ।

देवदेव महेशान लोकनाथ महामते ।
 प्रसीद शरणपन्न वाञ्छितार्थप्रपूरक ॥१४॥
 त्वं सृष्टिकारको ब्रह्मा त्वं विष्णुः पाशने रतः ।
 त्वं वै त्रिगुणमव्यक्तो व्यक्तं धरसि तामसः ॥१५॥
 हरः संहर मे विश्वं सर्व्वं स्यावरजङ्गमम् ।
 ब्रह्माविष्णू परित्यज्य प्रकृतिस्त्वयि निश्चला ॥१६॥
 त्वामाश्रयितुकामा सा परं यत्नं दधाति वै ।
 अतो मां देवदेवेश प्रसीद वरदेश्वर ॥१७॥

शिव उवाच ॥

किमर्थं स्तौषि मां देवि तद्दस्वाभिवाञ्छितम् ।
 किन्ते प्रियं करिष्यामि निग्रहानुग्रहावपि ॥१८॥

सत्युवाच ॥

भगवन् देवदेवेश त्रिलोचन महेश्वर ।
 दक्षस्ते श्वशुरो यज्ञं करोति बह्वसद्भयम् ॥१८॥
 तत्रावाञ्च गमिष्यावो यदि देवानुमन्यसे ।
 आवयोस्तत्र सम्मानं करिष्यति प्रजापतिः ॥२०॥

शिव उवाच ॥

मैवं सति प्रिये चिन्तां मनसापि समाचर ।
 अनाङ्गानस्य गमनं मरणञ्च समं दयम् ॥२१॥
 दक्षो विद्याकुलधनैर्गर्वितो मम हेलनम् ।
 करोति पश्चिमा दिक् सा रविवारश्च मे सदा ॥२२॥
 [श्वशुरश्च मम श्रीमान् ममापमानहेतवे ।
 यज्ञमारभ्वान्देवि कथन्तद्गन्तुमिच्छसि ॥२३॥
 जामाता श्वशुरस्थानेऽपेक्षते परमादरम् ।
 विष्णुं जामातरं मत्वा श्वशुरोऽपि समाचरेत् ॥२४॥]^१
 अनाङ्गानश्च दुर्वाक्यमसह्यकरणन्तथा ।
 अदानमप्यवात्सल्यं जामातरि न चाचरेत् ॥२५॥
 यद्यन्यथा चरेदेतत् श्वशुरो दुहितुः पतौ ।
 तदा तस्य धर्महानिः क्रियाहानिश्च लक्ष्यते ॥२६॥
 यस्मै प्रदीयते कन्या जामाता यदि तं प्रति ।
 असदाचरणं भाति मृतः स्यात् श्वशुरस्तदा ॥२७॥

१ B omits the portion bracketted.

जामाता श्वशुरस्यापि प्रियं कुर्यात् सदैव हि ।
 अमानितो न गच्छेच्च जामाता श्वशुरालयम् ॥ २८ ॥
 रूपवृद्धिः प्रजावृद्धिः श्वशुरप्रीतितो भवत् ।
 श्वशुरो दहितुः पत्युर्गुरून् भ्रातृनथापरान् ॥ २९ ॥
 सम्मान्यांश्चार्येष्वेकस्या ह्यन्यथा धर्मलोपहत् ।
 कन्यां सम्मानयेद्विद्वान् जामात-प्रिय-काम्यया ॥ ३० ॥
 कन्यापमानात्, जामातुरपमानं विधीयते ।
 श्वशुरस्य तु पुत्राद्या देववद्भगिनीपतिम् ।
 चिन्तयेत् प्रजयेच्चैव वयोज्यष्टो भवेद् यदि ॥ ३१ ॥
 एवं शास्त्रमनादृत्य दत्तो भे श्वशुरः प्रिये ।
 जामातरं मां नाङ्गय सत्कर्मचरते^१ कथम् ॥ ३२ ॥
 खेच्छयापि न मह्यं त्वां दत्तवान् स प्रजापतिः ।
 त्वयाहं खेच्छया लब्धो न ममाजामतिक्रम ।
 भार्या पतिमतिक्रान्ता न क्वचित् सुखमाप्नुते ॥ ३३ ॥

मत्युवाच ।

यदुक्तं तद्धि वै सत्यं प्रभो नैवात्र संशयः ।
 सुता कथञ्चरेद्वैर्यं अत्रा पितृ-महोत्सवम् ॥ ३४ ॥
 असंमान्याः समाहृता लप्यन्ते यत्र प्रजनम् ।
 सम्मान्यस्तत्सुमाकर्ण्य कथं धैर्यं समाचरेत् ॥ ३५ ॥
 अहं पुत्रौ पितुर्वाच्यां किमाङ्गानमपेक्षते ।

१ B भ्रातृन्तथा ।

।) सत्कर्म चरते ।

अपेक्षते पिता मेऽपि ममागमनमीप्सितम् ॥३६॥
 तस्मादहं गमिष्यामि कुरुष्वानुमतिं प्रभो ।
 भविता मम सम्मानान्तव सम्मानमुत्तमम्^१ ॥३७॥
 पिता मे यदि मूर्खाऽयं त्वन्न जानाति वै शिवम् ।
 तत्राभिमानं कृत्वा किं निजभागमुपेक्षसे ॥३८॥
 मूर्खाय तस्मै दद्याय ज्ञानञ्च दातुमर्हसि ।
 तस्मात्ते गमनं युक्तं महेश्वर ममापि च ॥३९॥

शिव उवाच ।

यत् त्वं वदसि तत्सर्वं पुरा मयावधारितम् ।
 न तत्र गमनं युक्तं तवापि च ममापि च ॥४०॥
 स तु मां तु ह्यनादृत्य यज्ञमारब्धवान् सुरैः ।
 लप्यते तत्फलं सर्वैर्मूर्खत्वञ्चापि हास्यति ॥४१॥
 त्वन्तु गत्वा चतिं स्त्रीयां करिष्यसि विलक्ष्यते ।
 त्वां दृष्ट्वैव स ते^२ तातो मम निन्दां करिष्यति ॥४२॥
 तच्छ्रोष्यसि स्वकर्णाभ्यां दुःसहं ते भविष्यति ।
 अतस्ते तत्र नो युक्तं गमनं दक्षपुत्रिके ।
 सर्वार्थं ज्ञान-कुशला न मदाकमुपेक्षताम् ॥४३॥

सत्युवाच ।

यदुक्तं भवता देव तत्र नो नोचितो गमः ।
 आवाभ्यामन्दतस्तत्तु युक्तिं तत्र निबोध मे ॥४४॥

१ C omits this line.

२ D सदा ।

यज्ञ-दान-तपो-होमास्त्वत्परा स्विदशेश्वर ।
 त्वं वै देवाधिपो नाथ सर्व्वयज्ञेश्वरोपि च ॥ ४ ५ ॥
 आदृत्य वाप्यनादृत्य त्वामसौ कुरुते मखम् ।
 त्वमेव पूजितस्तत्र मया मह महेश्वर ॥ ४ ६ ॥
 यथाहं तत्सुता देव त्वामनाहृतमप्यगाम् ।
 तथा तत्कृतयज्ञोमौ त्वामेव ह्युपपद्यते ॥ ४ ७ ॥
 अतः परोक्ष-लभ्येऽर्थं गत्वा लब्धत्वमाचर^१ ।
 किमाह्वानमनाह्वानं विशेषयसि ते उभे ॥ ४ ८ ॥
 विशेषतस्त्वन्तु योगी [समः पूजापमानयोः ।
 किमाह्वानमनाह्वानं विशेषयसि ते उभे ॥ ४ ९ ॥

शिव उवाच ॥

आह्वानम्वाप्यनाह्वानं न च योगी]^२ विशेषयेत् ।
 किन्तत्र गमनेनैव प्रयोजनमिहास्ति वा ॥ ५ ० ॥
 न योगोपि विना कर्म न च कर्म विनोचितम् ।
 मान्यस्य पूजा ह्युचिता पूज्यो नापूजकं व्रजेत् ।
 अपूजकस्य पूजापि नैव पूजति गण्यते ॥ ५ १ ॥
 यत्तु पूज्यमनादृत्य पूजामारभते जनः ।
 न सा पूजा हि फलदा विपत्कारणमेव सा ॥ ५ २ ॥
 प्रतिवध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ।
 तस्मात्तत्र न ते युक्तं ममापि गमनं मति ॥ ५ ३ ॥

१ C omits this line. २ N omits the portion bracketted.

तत्र त्वयि गतायान्तु मन्निन्दां माधु दुःसहाम् ।
 श्रुत्वैव त्यक्त्यसि प्राणान्दक्षोपि समखः सखि ॥५४॥
 अहन्तु गत्वा स्वां निन्दां श्रुत्वा लङ्क्ष्यामि दुर्मुखम् ।
 त्वं वै पितृवधात् प्रीता मयि नैव भविष्यसि ॥५५॥
 अप्रीतिर्मरणञ्चोभे ममे ते आवयोस्तदा ।
 भविष्यत इति ज्ञात्वा स्वयमेवोचितं कुरु ॥५६॥

मत्युवाच ॥

यदुक्तं भवता तत्र गत्वाहन्ते विगर्हणाम् ।
 श्रोष्यामि निजकर्णाभ्यां कथन्तन्मे भविष्यति ॥५७॥
 पुरा स्वयम्बरस्थाने तुभ्यं सम्प्रार्थितं मया ।
 न मे भवतु ते निन्दा मत्कर्णविषयः क्वचित् ॥५८॥
 यदा मे कर्णविषयस्तव निन्दा भविष्यति ।
 तदा प्राणान् परित्यज्य प्राप्स्यामि त्वां भवान्तरे ॥५९॥
 मयैतत्प्रार्थितं नाथ तत्र चावहितं तथा ।
 अधुना त्वं कथं तत्र नावधानं करिष्यसि ।
 तस्मात्त्वयैव त्यक्त्वाहं मरिष्यामि न चान्यथा ॥६०॥

शिव उवाच ॥

भवत्या वाञ्छितं यत्तु वाधिर्यं तत्स्वयम्बरे ।
 मम निन्दाश्रुतौ देवि तच्च सम्पादितं मया ॥६१॥
 अधुना तु त्वमेवेह मन्निन्दा-श्रुतिमैहयाः^१ ।
 यतो मन्निन्दक-गृहं गन्तुमिच्छसि लक्ष्यसे ॥६२॥

C मैह्यत ।

तस्मादवारिता देवि यथेच्छं कुरु सर्वथा ।
 अपकर्म्म स्वयं कुर्वन् परं दूषयते कुधीः ॥ ६३ ॥
 ऋषिरुवाच ॥

इत्युक्त्वा मा तदा देवो मती दाक्षायणी द्विज ।
 स्तब्धाक्षा मौनमास्थाय मासूया शिवमैक्षत ॥ ६४ ॥
 वीक्ष्यमाणा शिवेनैषा स्तब्धाक्षी चारु-रूपिणी ।
 भयानकैस्त्रिभिर्नैत्रैः शिवमेव व्यमोहयत् ॥ ६५ ॥
 तां ददर्श महादेवः क्रोध-दौप्त-विलोचनां ।
 अग्नि-राशि-चयोद्गारि-तृतीय-नयनामपि । ६६ ॥
 अट्टहास-समुद्गारि-तदूर्ध्व-दन्त-पङ्क्तिकाम् ।
 मधुर-स्मित-भूषाढ्य-रक्ताधर-रदावलीम् ॥ ६७ ॥
 खेदाक्त-निखिल-खाङ्गां कामालस-लमत्तनुम् ।
 एवं शिवेक्ष्यमाणा मा त्यक्त्वा हैमीं रुचिं मती ॥ ६८ ॥
 बभूव तत्क्षणादेव ध्वान्ताञ्जन-चय-प्रभा ।
 लोमाञ्चित-समस्ताङ्गी पीनोन्नत-पयोधरा ॥ ६९ ॥
 तीव्र-यौवन-मादेनागणयन्ती महेश्वरम् ।
 मुक्त-केशा विवस्ता च वीर-बाहु-चतुष्टयी ॥ ७० ॥
 देहभारेण तं शैलं कम्पयन्तीव सर्व्वतः ।
 एवं भूत्वा मती देवी श्यामा कमल लोचना ॥ ७१ ॥
 उत्तस्थौ सहसा चारु-विलसत्पाद-पङ्कजा ।
 तां तादृशाकृतिं वीक्ष्य शिवो धैर्यमपोह्य च ।
 पलायने मतिं चक्रे ध्रुवमानो विमुग्धवत् ॥ ७२ ॥

तं धावमानं गिरीशं दृष्ट्वा दाक्षायणी मती ।
 माभैर्माभैरिति गिरा मा पलायेत्युवाच सा ।
 तथाप्येनं पलायन्तं ह्यनिवृत्तं विलोक्य च ॥७३॥
 दशमूर्त्तिर्व्वभौ देवी दशदिक्षु शिवेक्षिता ।
 भयद्रुतो दिशं यां यां शिवः पश्यति जैमिने ।
 तस्यां तस्यां दक्षकन्यां सतीं पश्यति भीतितः^१ ।
 अप्राप्य शम्भुश्च दिशं विभयां स पलायितुम् ॥७४॥
 तत्रैवोवास नेत्राणि मुद्रयित्वा त्रिलोचनः ।
 पुनः सम्प्रीत्य नेत्राणि ददर्श गिरिशः स्वयम् ॥७५॥
 श्यामां ललित-सर्वाङ्गीं स्मित-शोभि-मुखाम्बुजाम् ।
 दक्षिणाभिमुखीं दिव्यां मुक्तकेशीं शुभस्तनीम् ॥७६॥
 तां दृष्ट्वा रुचिरापाङ्गीं श्यामवर्णां हसन्मुखीम् ।
 मभीत इव तस्याग्रे कम्पमान-हृदव्रवीत् ॥७७॥

शिव उवाच ॥

त्वं क्वासि चारुनयना श्यामवर्णा-लसत्तनुः ।
 सती दाक्षायणी वा मे क्व गता सहचारिणी ॥७८॥

सत्युवाच ॥

अहं दक्षसुता देवी कथमेवंमतिर्भवान्^२ ।
 वर्ण-मात्र-परावृत्तां किं मां लक्ष्यसेऽन्यथा ॥७९॥

१ C भीषितः ।

२ C कथयेत् पतिर्भवान् ।

शिव उवाच ।

कथं त्वं श्याम-वर्णाभूः कथम्बाभूर्भय-प्रदा ।
इमा वा तव देव्यः कास्त्वञ्चासां कतमा वद ॥८०॥

मत्युवाच ॥

अहन्तु प्रकृतिः सूक्ष्मा प्रसूत्यां दक्षतोऽभवम् ।
लमत्कनक-गौराङ्गी लिप्सुस्त्वां पुरुषोत्तमम् ॥८१॥
यदा यूयं त्रयो जाता ब्रह्म-विष्णु-शिवा इति ।
तदाहं शवरूपेण युष्माकं निकटं गता ॥८२॥
तत्र मां विकृताकारां पूर्वाभ्यां ममुपेक्षिताम् ।
गृहीतवान् भवानेव तेनाहं वशगा तव ॥८३॥
त्वं मे प्राणाः सुहृद्भर्त्ता पुरुषः प्रकृतिप्रियः ।
त्वामेव लिप्सुर्दक्षस्य क्षेत्रे धृतवती वपुः ॥८४॥
तव निन्दाश्रुतौ काले वाधिय्यं यन्मयेषितम् ।
तव त्यागलक्षणं तत् मया पूर्वं निरूपितम् ॥८५॥
यदि श्रोष्यामि ते निन्दां तदा त्यक्ष्याम्यहं तनुम् ।
कथ्यते भवताप्येवं मन्निन्दा श्रोष्यते त्वया ॥८६॥
यत्र त्वया न गन्तव्यं तज्जाताहं न ते प्रिया ।
अतएव मया त्याज्यं देहस्योभयथा शिव ॥८७॥
दक्षजेन शरीरेण नाहं ते निकटोचिता ।
इति कृत्वा कियद्भेदं शरीरं विहितं मया ॥८८॥
इमाश्च देव्यो नव वै अहमेव विभृतिः ।
तवानिष्टौ यज्ञदक्षैः नाशये यदि मन्यसे ।

दक्ष-यज्ञ-विनाशाय सामर्थ्यं ते प्रदर्शितम् ॥८९॥

शिव उवाच ।

त्वं यदि प्रकृतिः सूक्ष्मा [अहञ्चेत् पुरुषः परः ।
कथं मे वशगा भूता स्वतन्त्रा शक्तिरूपिणी ॥९०॥

मत्युवाच ॥

शृणु देव महादेव गुह्याद्गुह्यतरं परम् ।
आदिसृष्टेरुपाख्यानं ब्रह्मविष्णाद्यगोचरम् ॥९१॥
या मूलप्रकृतिः सूक्ष्मा^१] परमा निरुपाधिका ।
ब्रह्माण्ड-कोटि-कोटौनां मूलं मूलान्तवर्जिता ॥९२॥
सत्वरजस्तम इति गुणास्तस्याः पृथक् पृथक् ।
अथ जातासि सूक्ष्मास्याः स्वयम्भूता सनातनी ॥९३॥
सिसृचायाञ्च जातायां त्रयस्ते प्रकृतेर्गुणाः ।
एकीभूता पुमान् जातश्चेतना-रहितः क्षणात् ॥९४॥
तं दृष्ट्वा पुरुषं जातं गुणत्रयमयं शिव ।
सिसृचां तत्र पुरुषो ममकामयदिच्छया ॥९५॥
संक्रान्तायां सिसृचायां पुरुषे तत्र तादृशे ।
शक्तिमान् पुरुषो भूतस्त्रिविधश्च गुणैस्त्रिभिः ॥९६॥
ब्रह्मा विष्णुः शिवश्चापि रजःसत्वतमोमया ।
त्रौनेतान् पुरुषान् जातान् ददर्श परमा यदा ।
परमोपाधयो भूतास्तदा ते पुरुषास्तयः ॥९७॥
तथापि सृष्टिर्न भवेदिति ज्ञात्वा महेश्वरी ।

१ D omits the portion bracketted.

पुरुषांश्च द्विधा चक्रे जीवञ्च परमन्तथा ॥८८॥
 जीवस्तु परमोपाधिं पुरुषं तं मयेक्षितम् ।
 सदा पश्यन् याति तत्वं नैव सृष्टिस्तदाभवत् ॥८९॥
 तदा सा मूलप्रकृतिरात्मानमकरोत् त्रिधा^१ ।
 माया विद्या च शक्ती द्वे परमा च^२ सनातनी ॥९००॥
 मायाभूद्वशगा^३ पुंसः परमस्य ययावृतम् ।
 परमं नेक्षते जीवः पुरुषं पुरुषो यतः ॥९०१॥
 महामाया मोहमयी सृष्टिरिष्टा^४ प्रवर्त्तते ॥९०२॥
 ततस्त्वयाणां पुंसां च परमोपाधिशास्त्रिणां ।
 गुणेभ्य उपकाराय विद्याभूत् प्रकृतिर्हि सा ॥९०३॥
 विद्यारूपा च प्रकृतिराकाशे तु निराकृतिः ।
 पुरुषान् भ्रमतः प्राह सृजावसंहरेति च ॥९०४॥
 तदर्थं तपतपेत्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ।
 ते श्रुत्वा वचनं तस्या ब्रह्मा सत्त्वगुणाश्रयः ॥९०५॥
 अप एव ससर्जादौ तत्र ते पुरुषोत्तमम्^५ ।
 तान् दृष्ट्वा तपसाविष्टान् देवी प्रकृतिरुत्तमा ॥९०६॥
 को मां यहीष्यतीत्येवं बभ्राम शवरूपिणौ ।
 तत्रादिर्नाम ते ब्रह्मा मां दृष्ट्वा भयमाश्रितः ॥९०७॥
 चतुर्दिक्षु चतुर्वक्त्रो बभूव तदनन्तरम् ।
 मध्यमोऽभूज्जले मग्नो मुद्रिताक्षो विचेतनः ॥९०८॥

१ B तथा । २ D सा । ३ B मायातद्वशगा । ४ B ंरेषा ।
 ५ D तपउत्तमं ।

ततः परं शिवं याता स तां जघाह सादरः ।
 स त्वं साहं त्वदग्रगा न त्यक्त्वा तादृशी यतः ॥१०९॥
 तत्राहं सृष्टिकर्तारं चक्रे ब्रह्माण्मीश्वरम् ।
 विष्णुश्च पालकं चक्रे शयानो यो जलेऽभवत् ।
 संहारकारकं त्वाञ्च शिवनामानमचरम् ॥११०॥
 विष्णुस्तु मध्यमो देवः सत्त्वरूपी विभुः प्रभुः ।
 मयेक्षितः सत्त्वदृष्ट्या सर्वश्रेष्ठत्वमाप्तवान् ॥१११॥
 प्रेरकः सर्वभूतानामन्तर्यामी च कल्पितः ॥११२॥
 स चक्रे सात्विकीं सृष्टिं ब्रह्माण्डन्तु जलान्तरे ।
 ततश्चक्रे द्विधा ह्यण्डं भूरादि ह्यतलादि च ॥११३॥
 जलपूर्णार्द्धभागन्तदधोर्द्ध्वं^१ ददृशे तमः ।
 तस्य नाभेरभूत् पद्मं तत्र ब्रह्मा ससर्ज च ॥११४॥
 जलादुत्थाप्य पुरुषं कलाषोडशसंयुतम् ।
 सर्वावयवसम्पूर्णं स्रष्टुं समुपचक्रमे ॥११५॥
 इयञ्च राजसी सृष्टिः सृष्टा वै ब्रह्मणा तु या ।
 संचिन्ना सात्विकी सृष्टिर्विस्तृता राजसी मता ॥११६॥
 संहारकारिणी सृष्टिस्तामसी परिकीर्त्तिता ।
 सात्विकी सृष्टिकर्ता वै विष्णुरेव सनातनः ॥११७॥
 राजसी तामसी सृष्ट्योर्ब्रह्मैको राजसः पुमान् ।
 शेषे संहारकृत्यर्थं शिवस्त्वं त्रिगुणात्मकः ॥११८॥

१ C ब्रह्माण्डं मध्यमे तमः । A तदध्यश्रेतमसत्तमः, D ऽगन्तु दध्यर्द्धं ददृशे तमः ।

सत्वं रजस्तम इति गुणाः सर्व्वे परस्परम् ।
 साचिव्यं कुर्व्वते तस्मात् नैकचैकश्च केवलः ॥ ११८ ॥
 प्राधान्येनैव सत्वादेः सात्विकत्वादिदृश्यते ।
 अहं त्रिभिर्गुणैर्हीना विभामि सगुणेन वै ॥ ११९ ॥
 तेन त्रिगुणकाम्यायै त्वामेव शिवमाश्रिता ।
 ब्रह्मविष्णु चाश्रिताहं अग्नेन अन्न तादृशी ॥ १२० ॥
 त्वान्तु मुख्यतयाश्रित्य विहरामि विशेषतः ।
 ब्रह्मसृष्टौ वयं सर्व्वे सृष्टा इवानुमोदिताः ॥ १२१ ॥
 अतोऽहं दक्षभार्यायां जाता नाम शरीरिणी ।
 एवं लक्ष्मी-सरस्वत्यौ सावित्री च पुरो ययोः ॥ १२२ ॥
 प्रीतये वै अहं जाता तदर्थं दक्षकन्यका ।
 मत्तोऽपि ह्यधिका सूक्ष्मा या मूलप्रकृतिर्हि सा ॥ १२३ ॥
 अथैता दश वै देव्यो मूर्त्तयो मम पश्य ताः ।
 महाविद्या इमाः प्रोक्ता नामान्यासान्तु वर्णये ॥ १२४ ॥
 काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।
 भैरवी षष्ठमस्ता च सुन्दरी वगलामुखी ।
 धूमावती च मातङ्गी महाविद्या दशैव ताः ॥ १२५ ॥

शिव उवाच ॥

प्रोक्तास्त्वया महाविद्याः कस्याः किं नाम कथ्यताम् ।
 आसामुपासनाकारं कथय त्वं महेश्वरि ॥ १२६ ॥

सत्युवाच ॥

एषा ते पुरतो या तु सा तु काली दिगम्बरी ।
 यान्तरीचे श्यामवर्णा सा तारा कालरूपिणी ॥१२८॥
 दक्षिणे च्छिन्नमस्त्यं वामे ते भुवनेश्वरी ।
 वग्लामुखी च पश्चात्ते वक्त्रौ धूमावती तव ॥१२९॥
 सुन्दरी ते च नैच्छत्यां वायौ मातङ्गनामिका ।
 षोडशी च तथैशान्यां अहं ते भैरवी तनौ ॥१३०॥
 एताभिः खलु विद्याभिस्तव द्वेषकरं पशुम् ।
 सयज्ञं पितरं दत्तं नाशयामि वदस्व चेत्^१ ॥१३१॥
 एताः सर्वा महाविद्याः भजतां मोक्षदाः पराः ।
 मारणोच्चाटन-चोभ-मोहन-द्रावणानि च ॥१३२॥
 जृम्भन-स्तम्भ-संहारान् वाञ्छितार्थान् प्रकुर्वते ।
 एतत्त्वे कथितं तत्त्वं यत्पृष्टाहं त्वया शिव ॥१३३॥
 व्यामोहं मा कुरु स मे मनो धत्स्व महेश्वर ।
 गोपनीयम्परञ्चैतत् न प्रकाश्यं कदाचन ॥१३४॥
 दिव्यज्ञानेन भगवन् पश्य मां जगदम्बिकाम् ।
 ममाराधनशास्त्राणि करिष्यसि तथा स्वयम् ॥१३५॥
 काली-तारादि-रूपाया मम मन्त्रान् महाफलान् ।
 स्तवांश्च कपचान्येवं त्वं वदिष्यसि सर्वथा ॥१३६॥
 अहं वै सर्वदेवानां रहस्या परमामला ।
 मम वै मन्त्रतन्त्राणि सुरहस्यानि सर्वथा ॥१३७॥

तेषां वक्ता च कर्ता च भवानेव भविष्यति ।
 आगमस्य भवान् कर्ता वेदकर्ता हरिः स्वयम् ॥१३८॥
 आदावागमकर्तृत्वे भवान् वै विनियोजितः ।
 पश्चाद्दे वेदकर्तृत्वे हरिः सम्यङ्गिनियोजितः ॥१३९॥
 आगमस्यैव वेदस्य द्वौ बाह्व मम पुष्कलौ ।
 द्वाभ्यामेव धृतं सर्वं त्रैलोक्यं भूर्भुवादिक् ॥१४०॥
 यश्चागमञ्च वेदञ्च विलङ्घयति धूर्जटे ।
 सोऽधः पतति हस्ताभ्यां गलितो मे चिरं चिरम् ॥१४१॥
 यश्चागमन्वा वेदन्वा विलङ्घ्यान्यतमं भजेत् ।
 तस्याहं विकलाङ्गाभ्यां^१ समुद्धर्तुमशक्तिका ॥१४२॥
 द्वावेव शिवपत्न्यानौ दुरूहौ दुर्घटावपि ।
 दुर्ज्ञेयौ च सुदुष्पारौ भेदयेन्न कदाचन ॥१४३॥
 सर्वेषामेव देवानां मन्त्रतन्त्रादिहृद्भवान् ।
 तन्त्रमन्त्रास्तु मे गोप्या वैष्णवाचारशालिभिः ॥१४४॥
 तस्मान्मदीच्छकाः शम्भो भवेयुः शाक्तवैष्णवाः ।
 शाक्तौ विष्णौ यस्य भक्तिः स शाक्तः स्यान्न चापरः ॥१४५॥
 विष्णुभक्तिमनाश्रित्य कथं शाक्तौं विधिं चरेत् ।
 वैष्णवानान्तु मन्त्राणामहं दैवतमेव हि ॥१४६॥
 तस्मान्ममोपासकः स्याद्विष्णुदौक्षाविधौ गुरुः ।
 शक्तेरदौक्षितो यस्तु शक्तिदौक्षां प्रवर्त्तयेत् ।
 तावुभौ याति तौ स्यातां कूपेन्भाविव दुर्गतौ ॥१४७॥

एतद्वचो मे परमं ध्यायन् शम्भो त्रिलोचन ।
अहं यामि दक्षयज्ञं पिता मे स प्रजापतिः ॥१४८॥

शुक उवाच ॥

इत्युक्त्वा सा महाकाली तारा गगनवासिनी ।
एकरूपा वभूवैव देव-देवी त्रिलोचना ॥१४९॥

शिव उवाच ॥

त्वं देवी प्रकृतिः सूक्ष्मा पुंसामर्थे शरीरिणी ।
मत्पत्नीत्वमनुप्राप्ता क्व त्वं काहं पुमान् जडः ॥१५०॥
त्वं यद्गमिष्यसि शिवे दक्षस्य निलयं स्वयं ।
का मे शक्तिस्तन्निषेधे निषेधशेषरूपिणी^१ ॥१५१॥
यन्मया कथितं तुभ्यं प्रभुत्वाभिमतं वै ।
तत् चन्तव्यं महेशानि यथारुचि तथा कुरु ॥१५२॥

शुक उवाच ॥

श्रुत्वा दक्षकन्या शिववचनमथो मुक्तकेशी सुवेशी
काली कालाम्बुदाभा गगनपथगतिर्वाङ्मण्डलैश्चतुर्भिः ।
धावन्ती वेगयुक्ता पवनविचलितव्याघ्रचर्मोरुभागा
पीनोत्तुङ्गस्तनाढ्या भयदतरमुखी दीप्त-नेत्र-त्रयाभृत् ॥१५३॥

इति श्रीबृहद्भर्मपुराणे मध्यखण्डे षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

शुक उवाच ॥

ततः सती समागत्य दक्षस्य निलयं पितुः ।
सती समागतेत्येवं वाचालमकरोत्समम् ॥ १ ॥
सर्व्वे सर्वाणि सम्यज्य कर्माण्यावालवृद्धकाः ।
सतीं द्रष्टुं समायाताः श्यामीभूतलमत्तनुम् ।
विवेशान्तःपुरं देवी यत्र माता प्रसूरिति ॥ २ ॥
प्रसूर्विलोक्य तां पुत्रीं क्रोडे कृत्वा चिरागताम् ।
रुरोद वत्से वत्सेति सिञ्चन्ती नेत्रजैर्जलैः ॥ ३ ॥
वत्से प्राप्तासि देवेशं शिवं स्वामिनमुत्तमम् ।
अग्नोच्यासि गतास्यस्मान् शोच्यान् कृत्वा शुचिस्मिते ॥ ४ ॥
चिरेणाधिगतः शोको दूरीभूतोऽद्य सर्व्वथा ।
पिता तव सुदुर्बुद्धिः शिवद्वेषकरः सदा ॥ ५ ॥
अनाह्वय शिवं त्वाञ्च करोति यज्ञमुत्तमम् ।
अद्य स्वप्ने मया दृष्टं तत्समाकर्ण्यतां सुते ॥ ६ ॥
प्रजापतिः स्कन्धहीनो मूत्रकुण्डतटे स्थितः ।
राक्षस्यो विकृताकाराः खादितुं तं समुद्यताः ॥ ७ ॥
नृत्यन्ति चं हसन्धन्याः पिवन्धन्याश्च शोणितम् ।
कृत्वा दक्षशिरश्चान्याः कन्दुकं विहरन्ति च ॥ ८ ॥
भूताः प्रेताः पिशाचाश्च कुष्माण्डकटपूतनाः ।

दक्षं प्रदक्षिणीकृत्य नृत्यन्ति च हसन्ति च ॥८॥
 दृष्टैवन्तु वयं सर्वे दक्षस्य नगरस्थिताः ।
 व्याकुला रोदमानाश्च निर्धृतिं न लभामहे ॥९०॥
 तदनन्तरमेवाथ दृष्ट्वा काचिन्महेश्वरी ।
 महामेघप्रभा श्यामा यौवनाभरणोज्ज्वला ॥९१॥
 सूर्यकोटिच्छविर्देवी सादृहासा दिगम्बरी ।
 त्रिनेत्रा चारुविलसद्दोषतुष्का महारवा ॥९२॥
 तामागतां समालोक्य सर्वे ते राक्षसादयः ।
 दूरं विदुद्रुवुर्भीतास्तार्क्ष्यवस्ता इवाहयः ॥९३॥
 तत् दृष्ट्वा मत्पुरस्थायी रुद्र एकादशो ययौ ।
 पप्रच्छ कासि कस्यासि^१ किमर्थमिह चागता ॥९४॥
 तं रुद्रं सा जगादैवं सती दाक्षायणी ह्यहम् ।
 पित्रा बद्धं महायज्ञं राक्षसाद्याः प्रभञ्जते ॥९५॥
 पिता मे क्विन्नमस्तोऽभूदप्येवमिति दर्शनात् ।
 व्यया वयं समागत्य सर्वारिष्टानि मत्पितुः ॥९६॥
 त्वन्तु कः परमो ह्युगः सद्ने भीमरूपवान् ।
 ततस्तामाह रुद्रोऽसौ रुद्रोऽहं दक्षकन्यके ॥९७॥
 अन्यैश्च दशभिः साङ्घं वसामि दक्षपत्तने ।
 त्वं पुनर्दक्षकन्या चेद्दक्षं जीवय जीवय ॥९८॥
 इत्युक्त्वा तेन सा देवौ तेन रुद्रेण तत्क्षणात् ।
 पतिं शिवं समानाय्य दक्षश्च समजीवयत् ॥९९॥

दक्षम्हागमुखं लब्ध्वा शिवं तुष्टाव हर्षितः ।
 दूरीभूता कुबुद्धिश्च साक्षात् शिवसतीपदे ॥२०॥
 तदा सर्वे समायाता देवाः सेन्द्रा विधिस्तथा ।
 विष्णुश्च परमोदारः क्रतुसम्पूरणं दधुः ॥२१॥
 एवं स्वप्ने मया दृष्टं गतरात्रौ सुते सति ।
 सैव त्वं श्यामवर्णाद्य समायातासि मेऽन्तिकम् ॥२२॥
 भवितव्यं मया दृष्टं दक्षस्य शिवनिन्दिनः ।
 शिवनिन्दाफलं प्राप्य दक्षो वां ज्ञास्यति भ्रुवम् ॥२३॥
 वत्से जीव चिरं नाहं त्यक्तव्या च त्वया क्वचित् ।
 त्वं यस्य स ह्यशोच्यः स्यात् त्वं यस्य रु हि सार्थकः ॥२४॥

सत्युवाच ॥

मातरेवं यथोक्तन्ते मामनुज्ञातुमर्हसि ।
 पितरं द्रष्टुमिच्छामि यज्ञशालागतं^१ प्रसूः ॥२५॥
 इत्युक्त्वा मातरं नत्वा प्राप्य सम्मानमुत्तमम् ।
 आगत्य ददृशे दक्षं भग्नीभिः सह चारुभिः ॥२६॥
 स्वाहा वषट् च वौषट् च मन्त्रानुच्चरतां गणैः ।
 अर्धय्यूद्गादहोत्राद्यैर्युक्तो यज्ञस्थले स्थितम् ।
 शिवद्वेषोद्भवं हर्षं ख्यापयन्तं पुनः पुनः ॥२७॥
 अथ दक्षो ददृशैर्नां कालीं कमललोचनाम् ।
 भग्नीगणस्य मध्यस्थां ताराणां रोहिणीमिव ॥२८॥

१ D यज्ञशालां गतं ।

दक्ष उवाच ॥

का त्वं कस्य सुता काली लक्ष्मणे त्वं सतीव मे ।
किंवा शिवात्ममायाता सुता मम सतीत्यसि ॥१८॥

सत्युवाच ॥

किं पितः स्त्रां सुतां प्रेष्टां मां न लक्षयसे सतीम् ।
प्रजापतिस्त्वं दक्षोऽसि पितरं त्वां नतास्यहम् ॥१९॥

दक्ष उवाच ॥

हा सुते प्राणप्रतिमे सति वत्से सुलोचने ।
श्यामीभूतासि भूतानामधिपं पतिमीहिता ॥२०॥
जानाम्यहं तच्च रुद्रं त्वं यस्य तु समीपगा ।
[लसत्कनकगौराङ्गी श्यामरूपमुपाश्रिता ॥२१॥
एवं तस्य चरित्रं वै रुद्रस्य दुष्टशीलिनः ।
तद्दोषादेव हे वत्से नाहता त्वञ्च सत्सुता ॥२२॥
इतः परं न गन्तव्यं त्वया तत्र शिवान्तिके ।
कन्या हि स्वामिना भग्ना पितुर्गृहे समर्हति ॥२३॥
तस्मात्त्वमत्र मे तिष्ठ पुनर्मा याहि तं शिवम्] ।
लसत्कनकगौराङ्गी येन श्यामा कृता सती ॥२४॥

शुक उवाच ॥

इत्येवं सा समाकर्ण्य पितुर्वाक्यं सती सती ।
रूपा प्रस्फुरितापाङ्गी सती पितरमब्रवीत् ॥२५॥

सत्युवाच ।

वाचं नियच्छ हे दक्ष यदि कल्याणमिच्छसि ।
 शिवनिन्दाकरीं जिह्वां क्षिन्धि धर्माभिलिप्सया ॥३७॥
 शिव आत्मा च भूतानां प्रभुरप्ययमावयोः ।
 निन्दा च घातनं तस्य नात्मघातित्वमाप्नुहि ॥३८॥
 सभा तव महामूर्खा दण्डार्हा शिवनिन्दिनी ।
 शिवनिन्दाफलं सम्यक् प्राप्स्यत्येव न संशयः ॥३९॥

दक्ष उवाच ॥

वाल्मिके स्वल्पमतिके निजवृद्धा समर्जितम् ।
 तमेव हि पतिं नीत्वा स्वयोग्यं सुखमाप्नुहि ॥४०॥
 अस्माकमिह तस्यैतां कथं कीर्त्तिं तनोषि वा ।
 वयं तं खलु जानीमो यथा स पूज्यतायुतः ॥४१॥
 अहं प्रजापतिर्दक्षो देवदेवीषु गोचरः ।
 किं ममाग्रे तत्प्रशंसां करोषि मम दुःसहाम् ॥
 स तुभ्यं रोचते साधुर्नान्येभ्य इति मन्यताम् ॥४२॥

सत्युवाच ॥

वाचं नियच्छ हे दक्ष पुनस्त्वां प्रब्रवीम्यहम् ।
 नियन्ता चेन्न विद्येत न कश्चिद्धर्ममाचरेत् ॥४३॥
 त्यज पापमतिं दक्ष शृणु मद्दत्तं हितम् ।
 प्रणमस्व मंशारुद्रं देवं दाक्षायणीपतिम् ॥४४॥
 सुताया अपि मे वाक्यं गृह्णाणाङ्गभुवस्तव ।
 कनिष्ठस्य च सदाक्यं गृह्णन्ति खलु साधवः ॥

स एव खलु साधुः स्यात् सदसज्ज्ञानवान् हि यः ॥४५॥
 त्वं तु पापमतिर्द्वेषः साधुत्वरहितः परः ।
 यावज्जन्म शिवद्वेषं कृत्वा फलमवाप्स्यसि ॥
 मा यापय वृथा कालं निन्दयित्वा महेश्वरम् ॥४६॥
 सर्वैः स वन्दितः शम्भुः [भवता निन्द्यते कथम्^१ ।
 सर्वैः सम्पूजितः शम्भुः] त्वया कस्मान्न पूज्यते ॥४७॥

दत्त उवाच ॥

अहो मभ्या अमुष्याः किं प्रलापः श्रूयते न वा ।
 प्रजापतिं मां पितरं पुत्री यददतीदृशं ॥४८॥
 एनां वाक्यैः शान्तयत स्थलात् दूरयतापि वा ।
 इमां शिवां शिवगतां शिववन्मे सुदुःसहाम् ॥४९॥
 रे दुश्चरित्रे शिवगे चक्षुषोर्मै वहिर्भव ।
 यदा शिवं पतिं प्राप्ता तदैव त्वं मृता मम ॥५०॥
 पुनः पुनः स्मारयसि रुद्रं नाम निजं पतिम् ।
 तुषानल इवान्तःस्थो वङ्गिर्मे येन वर्द्धते ॥५१॥
 एवञ्च नैव जानीषे कुलजे मम कन्यके ।
 रुद्राय दत्तां त्वां दृष्ट्वा कथं जीवेत्प्रजापतिः ॥५२॥
 सन्ति मे बहवो रुद्राः शूलहस्ताः कपर्दिनः ।
 एकादशस्थानगता नाहं वेद्मि महेश्वरम् ॥५३॥
 एकादशानां रुद्राणामृते ह्यन्यतमं सुते ।
 कं शिवाख्यं महारुद्रं पतिं प्राप्तासि दुर्मते ॥५४॥

१ B omits the portion bracketed.

सत्युवाच ॥

धर्म एव पिता माता गुरुर्वन्धुः पितामहः ।
 पत्नी भ्राता सुतः सर्वे धर्म एव न चान्यथा ॥५५॥
 तच्चाधर्ममतिः कस्मात् पिता भवितुमिच्छसि ।
 अहं धर्ममतिर्भूत्वा तत्सुता स्यां कथं वद ॥५६॥
 या ते भवति पुत्रो त्वं तां रक्षाद्याहमन्यथा ।
 अहन्तु शिवमेवाप्ता भगवन्तं त्रिलोचनम् ॥५७॥
 स मे भर्ता महादेवः शान्तो बन्धुः कृपाकरः ।
 अदेषी सर्वभूतात्मा कूटस्थो जगदीश्वरः ॥५८॥
 त्वन्तु मूर्खतया तं वै सदा द्वेषयसे किल ।
 शिवेति द्युचरं नाम यस्यामङ्गलनाशकम् ॥५९॥
 केवलस्मरणेनैव पापराशोन्निवारयेत् ।
 यस्य वै नाम्न एतादृक् चैलोके ह्युपकारिता ॥
 किं तस्य साचाङ्गजतामुपकारित्वमुच्यते ॥६०॥
 शिवभक्तिसुखं तुभ्यं विधात्रा नैव दीयते ।
 वञ्चितोऽसि विधात्रा त्वं किं करिष्यसि चावगः ॥६१॥
 शिवद्वेषफलं साचात् किं हृदा नानुभूयते ।
 शिवशून्यः शिवदेषी निष्कल्याणः समार्थकाः ॥६२॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भज रुद्रं महेश्वरम् ।
 अधुनाप्युपकाराय वदाम्येतत् प्रजापते ॥
 शिवं स्तवय हे दक्ष नान्यथा मदक्षः कुरु ॥६३॥

दक्ष उवाच ।

मुखे मे स्तवशब्दोऽयमन्यथैव शिवार्थतः ।
 पुनः पुनः कथं ब्रूषे सर्वा भिन्नरुचिर्जनः ॥६४॥
 त्वञ्च मे चक्षुषोर्वाह्या भव शौभ्रं दुरात्मिके ।
 तद्दर्शनान्मनोदुःखं दावाग्निरिव वर्द्धते ॥६५॥

सत्युवाच ।

रे मूर्ख अधमाचार शिवशून्य यथोचितम् ।
 फलं प्राप्नुहि यच्चोक्तं स्तवशब्दोऽन्यथा मुखे ।
 तदप्यस्तु मुखं तेऽस्तु यथावस्तुमुखं तथा ॥६६॥
 शब्दश्च कागवन्तेऽस्तु यथान्यच्छिवनिन्दनम् ।
 तन्मुखादपि शृण्वन्ति न केऽपि क्वचिदप्युत ॥६७॥
 अहञ्च ते दृशोर्वाह्या भविष्यामि न केवलम् ।
 त्वज्जातदेहवाह्यापि भविष्याम्यचिरादिह ॥६८॥

शुक उवाच ।

इत्येवमुक्तस्तु तदा प्रजापति-
 म्हागाननम्हागरवश्च जैमिने ।
 सर्वे च देवा मुनयस्तपोधनाः
 प्राप्ताः परं विस्मयमेव सर्वतः ॥६९॥
 तदा चकम्पे समितिः सवासवा
 यदा चचालैव सतौ ततः स्थलात् ।
 काली चलन्ती किल कम्पयन्ती
 धरां समयामिव दुर्निवारिता ॥७०॥

दुष्प्रेक्षणीया भ्रुकुटीमुखोल्बना
 मंस्तम्भयन्ती च वचोऽखिलानां ।
 न केऽपि शक्ता वचनञ्च वक्तुं
 निवारणायेति गलद्वियो जनाः ॥७१॥
 हाहेति चाव्यक्तरवाश्च सर्वतः
 सतीमदृष्ट्वा चरतां बभूवुः ।
 दक्षः समुत्थाय सतीति वक्तुं
 ऋगध्वनिं तत्र दधञ्चचार ॥७२॥
 सर्वे धरण्यां गगने दिशासु
 विदिचु लोकाः परितो विचेरुः ।
 सतीसतीत्येव वचः समाकुलाः
 कास्ते सती का च सतीति वादिनः ॥७३॥
 सती तु गत्वा नगराजसन्निधौ
 महावने कापि सुदुर्गमे मुने ।
 त्यक्त्वा वपुर्दक्षभवं शिवप्रिया
 द्विधा भवन्ती प्रययौ हिमालयम् ॥७४॥
 दक्षालये तु प्रगते मुहूर्त्ते
 सुस्था बभूवुर्निखिला जनौघाः ।
 दक्षं लसच्छागमुखं श्रयित्वा
 भूयोऽभवन् यज्ञविधौ प्रवृत्ताः ॥७५॥
 कर्तुं प्रवृत्ता अपि ते तदा मखं
 न चालभन्तैव सुखं तदानौम् ।

प्रजापतिर्वै स्वयमेव यत्र
 ष्हागाननष्हागरवं प्रकुर्वन् ॥७६॥
 केचिद्धसन्तोऽनुतपन्त एके
 केचिद्रुदन्तोऽनुपठन्त एके ।
 केचिज्जगुः किं किल कन्यकैषा
 दक्षस्य पुत्र्यङ्गुतशक्तिरेका ॥७७॥
 केचिज्जगुः शम्भुगुणापलाप-
 फलं प्रकाशं समगादिहैव ।
 केचिज्जगुः काथ ययौ सती वा
 केचिज्जगुः शम्भुमगात् सती सा ॥७८॥
 अन्तःपुरस्था च तदा प्रसूतिः
 सतीप्रसूज्ञानवती विमोहा ।
 सती तु मूलप्रकृतिः पराख्या
 पुत्रौति मिथ्यामतिरेवमेव ॥७९॥

इति श्रीबृहद्भर्मपुराणे मध्यखण्डे सतीदेहेत्सर्गा नाम सप्त
 चिंशोऽध्यायः ।

अथाष्टचिंशत्तमोऽध्यायः ।

शुक उवाच ॥

ब्रह्मणा प्रेषितो देवो नारदो मुनिपुङ्गवः ।
सतीदेहपरित्यागं शम्भुमागत्य चाब्रवीत् ॥ १ ॥
देवदेव महादेव त्रिलोचन नमोऽस्तु ते ।
दक्षयज्ञगता देवौ सती देहं जहौ प्रभो ॥ २ ॥
दक्षो निनिन्द बद्धधा तत्समाकर्ण्य सा सती ।
दक्षं शप्ना रूषाविष्टा जहौ देहं मनोहरा ॥ ३ ॥
दक्षश्चागमुखो भूत्वा क्वागशब्देन वै रुदन् ।
सती सतीति व्याक्षिप्य पुनर्यज्ञे मनो दधौ ॥ ४ ॥
एवं श्रुत्वा महादेवो नारदस्य मुखाद्वचः ।
रुदित्वा बद्धधा शोकान्नारदं समभाषत ॥ ५ ॥

शिव उवाच ॥

वत्स नारद कार्यं मे वद यत्तत्र युज्यते ।
तत्याजैव सती देहं माञ्च व्याकुलचेतसं ॥ ६ ॥

नारद उवाच ॥

सतीं प्राप्स्यसि मा चिन्तां कुरु देव महेश्वर ।
सती तवैव सततं त्वञ्च सत्याः सदा प्रियः ॥ ७ ॥
ब्रज प्रजापतेर्वाटीं यत्र देहं सती जहौ ।

जानीहि चरितं तस्य दक्षस्य च प्रजापतेः ॥ ८ ॥

किं विधत्ते किमाचष्टे किंवा कागाननश्चरेत् ।

सत्याश्च मरणं सत्यं किंवा क्लृप्तं तथा ।

भवता तदपि ज्ञेयं तत्र गत्वा न संग्रयः ॥ ९ ॥

भूत्वा कागाननो दक्षो यदि त्वां निन्दयेत् पुनः ।

तदा यज्ञञ्च दक्षञ्च नाग्रयिष्यसि सर्वथा ॥ १० ॥

ये तस्य भवने सन्ति रुद्रा एकादशेव हि ।

तेषामन्यतमो भूत्वा गच्छ तत्र महेश्वर ॥ ११ ॥

शिव उवाच ॥

एवमेवं ब्रजाम्येव दक्षस्य निलयं त्वरा ।

तत्र गच्छ यथा वाञ्छा^१ ब्रह्मपुत्र मुनीश्वर ॥ १२ ॥

शुक उवाच ॥

एवं निश्चित्य मनसा देवदेवो महेश्वरः ।

बभूव भीषणाकारो महारुद्रो महातनुः ॥ १३ ॥

ब्रजन् पदे पदे रुद्रो मूर्त्तिवैलक्षणं चरन्^२ ।

ताम्रवर्णजटाजूटो धूर्जटिः सम्बभूव ह ॥ १४ ॥

दीर्घं ललाटफलके भस्मलेपो व्यराजत^३ ।

तुषाराभ्यन्तर इव चन्द्रखण्डविभूषणम् ॥ १५ ॥

मुहुर्मुहुः श्वसन् घोरं हसन्नद्रादृमेव च ।

मुण्डमालाविभूषाङ्गो नागयज्ञोपवीतवान् ॥ १६ ॥

कालदण्डं दधत् स्कन्धे धृत्वा वामेन पाणिना ।

१ B यथावाञ्छो । २ B चरेत् । ३ O व्यरोचत ।

कपालं दक्षिणे हस्ते भिक्षापात्रं दधत्तथा ॥ १ ७ ॥
 गजाजिनं परिदधन्नागवद्धं स्वद्रुमं ।
 दीर्घजानुर्दीर्घजङ्घो महागुल्फो महापदः ॥ १ ८ ॥
 जगाम दक्षनिलयं कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
 तं दृष्ट्वा दारुणाकारं भीताः सर्वे विद्द्रुवुः ॥ १ ९ ॥
 दक्षशालावहिः स्थित्वा ररावोच्चैस्तरां^१ मुने ।
 अहो दक्ष अहो दक्ष भिक्षां मे देहि भिक्षवे ॥ २ ० ॥
 शब्दमेतं महाघोरं ते कुम्भाभ्यन्तरस्थिताः^२ ।
 श्रुत्वा हृदयदौर्बल्यं प्रापुः कर्मासु शैथिलाः ॥ २ १ ॥
 दक्षष्कागरवं कृत्वा सङ्केतेनावबोधयन् ।
 प्रेषयामास वै कञ्चिद्देवं भिक्षुबुभुत्सया ॥ २ २ ॥
 दक्षेण प्रेषितो देवः कुम्भाया वहिरागतः ।
 ददर्श भीषणाकारं पप्रच्छ भयदर्पवान् ॥ २ ३ ॥
 कस्त्वं किं याचसे भिक्षो दर्पिष्ठो दृश्यते भवान् ।
 नैतादृशं भिक्षुरूपं भिक्षुका विनयान्विताः ॥ २ ४ ॥

रुद्र उवाच ॥

अहन्तु खलु भिक्षार्थी रुद्राख्यो नात्र संग्रयः ।
 स्वभावेनैव भीमोऽहं मतीं याचे समागताम् ॥ २ ५ ॥
 त्वं दातुं शक्यसे मह्यं मतीं चारुसुलोचनाम् ।
 न चेत् को दास्यते मह्यं मतीं तद्वद् भो त्वरा ॥ २ ६ ॥

१ C रुरोदोच्चैस्तरां । D उवाचोच्चैस्तरां, B ह्युवाच ।

२ B भेदम्भाभ्यन्तरस्थिता ।

व्याघूर्णन्नयनेनैव मुक्तः स तं तदाब्रवीत् ।
 दक्षोऽस्ति यज्ञशालायां तं गत्वा भिच्छ्यतां सती ॥२७॥
 इत्युक्त्वा तं महारुद्रं स्थापयित्वा गतस्तु सः ।
 यज्ञशालां महारुद्रः प्रविवेशाकुतोभयः ॥२८॥
 तं दृष्ट्वा तु महारुद्रं दक्षः क्रुद्धः स्फुरन्मुखः ।
 अयं रुद्रः सतीचोरः इति व्याचिप्रवान् बद्ध ।
 वार्य्यतां वार्य्यतामेष रुद्रो दाचायणीपतिः ।
 मलौमसीकृतं येन कुलं मे विमलं पुरा ॥२९॥

रुद्र उवाच ॥

किं रे वदसि छागास्य च्छागशब्दास्फुष्टं वचः ।
 सती मे दीयतां मह्यं श्यामा परमसुन्दरी ॥३०॥
 न चेत् सह त्वां यज्ञेन नाशयामि प्रपश्यताम् ।
 इत्युक्त्वा घूर्णयामास त्रीणि नेत्राणि चैकदा ॥३१॥
 तं दृष्ट्वा दुद्रुवुः सर्वे देवर्षिनरकिन्नराः ।
 शम्भुश्च तान् समाक्रम्य हस्ताभ्यामवलीलया ।
 तस्थौ पश्यन् दृष्ट्वा दक्षं सर्वेषां केशकर्षणः ॥३२॥
 रुद्रहस्तगतैः केशैस्ते देवर्षिनरादयः ।
 स्थिता दक्षस्तु तान्बुद्रानाङ्गयामास शब्दयन् ॥३३॥
 दक्षच्छागरवाङ्गानात् त्वरावन्तोऽकुतोभयाः ।
 रुद्रा एकादशैवेत्य ददृशूरुद्रमीश्वरम् ॥३४॥
 खेषामेव ह्यन्यतमं दृष्ट्वा स्मेराननाम्बुजम् ।
 सह दक्षैदिभिश्चापि कुर्वन्तं कलहं परम् ॥३५॥

अभिन्नमतयो भृताः सङ्घ्यैकादशापि च ।
यदा ते मिलिताः सर्वे रुद्रा एकादशैव तु ।
तदा प्रजापतिं प्रोचे महारुद्रः शिवाख्यकः ॥३६॥

महारुद्र उवाच ॥

किं विवक्षसि मे दक्ष सतीं दास्यसि वा न वा ।
मृत्युं वा जीवनं वापि वाञ्छसे तद्वदस्व मे ॥३७॥
एवं श्रुत्वा तदा दक्षो मानुषीं गिरमाप्तवान् ।
उवाच रुषितो वाचं महारुद्रं महेश्वरम् ॥३८॥

दक्ष उवाच ॥

सती मम सुता पूर्वं तुभ्यं दत्तैव मे न वै ।
अधुना ते कथं दास्ये रुद्रनाम्ने शिवाधम^१ ॥३९॥
अधुनेह समागम्य मृतामेव जहौ तनुम् ।
तामन्वेषय कुत्रापि प्रेता प्रेतस्थलप्रिय ॥४०॥
नैतत्स्थानं प्रेतभूमिर्नाहं प्रेताधिपोऽपि च ।
अनाहृतो भवान् कस्मान्मरणायेह चागतः ॥
इतो निःसर मे यज्ञे न वृथा विघ्नमाचर ॥४१॥

शुक उवाच ॥

एवं प्रोक्तः स दक्षेण देवो रुद्रः सनातनः ।
वीरभद्र इति ख्यातिं ययौ रुद्रेषु तेषु वै ॥४२॥

१ C has an additional verse after 39.

स्नेच्छया त्वां सतीं प्राप्ता तदैव सा मृता भम ।

अधुनेह समागम्य मृतामेव जहौ तनुम् ॥

एकादशैव ते रुद्राः निःश्वसन्तो मुहुर्मुहुः ।
 बहूनुत्पादयामासुर्वीरान् रुद्रसमान् मुने ॥४३॥
 तांस्तु वीरान् समुत्पन्नान् किं करोमीति वादिनः ।
 छिन्धि भिन्धीति चाज्ञप्तास्तथा चक्रुः सुदुर्मदाः ॥४४॥
 यज्ञकुण्डं तदा चक्रे मूत्रपूर्णं ततः क्षणात् ।
 केशेनाकृष्य दक्षस्य पौड्यामास चित्रधा ॥४५॥
 देवाः सर्वे विभिन्नाङ्गाः प्राणमात्रावशेषिताः ।
 प्राणापचयभीताश्च महामर्द्दं व्यलोकयन् ॥४६॥
 केचित् क्षताश्च घोरान् वै शब्दं श्शुश्रुवुरुत्थितान् ।
 केचित्च ददृशुश्चापि महाघोरं विमर्द्दनम् ॥४७॥
 ब्राह्मणास्तु समाक्रान्ता ज्ञानवक्त्राः कृतागसः ।
 वयं विप्रा वयं विप्रा इति त्यक्ताः पलायिताः ॥४८॥
 वीरभद्रः स्वयं देवो महारुद्रः प्रतापवान् ।
 चकर्त्त दक्षमर्द्धानं गिरेः शृङ्गमिवौजसा ॥४९॥
 पूषा [च^१ भग्नदन्तो]ऽभूत् भग्नाक्षस्तु भगोऽभवत् ।
 अन्तःपुरं समाक्रम्य स्त्रियो व्यापादिता अपि ॥५०॥
 एवं दक्षमहायज्ञं विनाश्य विरराम सः ।
 प्रसूत्या वीक्षितः शम्भुः शान्तप्रायोऽभवत् कियत् ॥५१॥
 शान्तुन्मुखं तं दृष्ट्वा तु प्रसूतिर्दक्षवल्गभा ।
 दिव्यज्ञानात् शिवं^२ ज्ञात्वा स्तोतुं समुपचक्रमे ॥५२॥

१ D here reads. सभग्नदन्तो । २ C परं ।

प्रसूतिरुवाच ॥

नमामहे तवपदपङ्कजद्वयं
यद्द्वयं भयहर^१मिष्टसाधकम् ।
स्मरन्ति वै सुरनरकिन्नरादयः
समोभवान्निखिलजनेविशेषकृत् ॥५३॥
शिवो हरः स्मरहर ईश उत्तमो
महेश्वरो भवभयकृद्भवोऽरिहा ।
त्रिलोचनः ^२शशिरविवर्जिलोचनो
महामना मनसि विराज मादृशाम् ॥५४॥
शतेन्दवो रविकुलकोटिरेव ते
प्रभाकरप्रभमिति नावगम्यते ।
यदौदृशाः प्रविलसद्दण्डकोटयो
भवत्तनोः कणविवरेषु लक्षिताः ॥५५॥
^३मतिर्भवानपि यजमान एवच
त्वमुत्तमो मख उपकल्पितो ह्ययम् ।
त्वमिज्यसे क्रतुषु समेषु सेवकैः
पशोरिदं गणयति किं वचोऽममम् ॥५६॥
तव प्रिया प्रकृतिविशेषरूपिणी
समागता मयि जनुषेऽजनुः सती ।
अनुग्रहस्तदपर एव लक्षितो
न निग्रहोप्ययमधुना त्वया कृतः ॥५७॥

१ B omits यद्द्वयं and reads °भवहर° । २ B रविशशि—
३ D आयर्भवानपि ।

यदीश्वरेक्षणकण एव वाञ्छ्यते
 महाफलः सद्यपि विश्वभावन ।
 इदं हि ते खलु परिपूर्णवीक्षणं
 विनिग्रहात्मकमिति गण्यते मया ॥५८॥
 प्रजापतिस्त्वयमतिकुत्सितं वचः
 सदाजनुः समवददेव यन्मतम् ।
 अनुग्रहात् स च भवता विमर्द्दन-
 च्छ्लाग्निना कनकमिवाभिगोधितम् ॥५९॥
 प्रजापतेर्जनुरिह देव सार्थकं
 कृतं त्वया न च कुरु वै वृथा क्वचित् ।
 मतिं शुभां प्रभजतु ते पदाम्बुजं
 सुभक्तितः प्रणमतु लक्ष्यते सद्यत् ॥६०॥
 इदम्बपुस्तव विलसत्तरं परं
 शशिप्रभं कमलतरं प्रगोष्यत् ।
 अदर्शयः कथमिति गर्हितार्थकं
 गुणागुणाः प्रभुतरमेव यान्ति वै ॥६१॥

शुक उवाच ॥

प्रसूत्या विहितैतेन स्तवेन भगवान् हरः ।
 चारुरूपः प्रसन्नात्मा बभूव वृषवाहनः ॥६२॥
 तदा ब्रह्मा समागत्य हंसारूढश्चतुर्मुखः ।
 विष्णुश्च गरुडारूढो जगदाते वृषध्वजम् ॥६३॥
 कृतापराधं देवेश दक्षमेतं व्यमर्द्दयः ।

हृतं तत्तु समीचीनं शान्तिमेवाधुना चर ॥६४॥
 देवान् प्रकृतमर्वाङ्गान् कुरु दक्षञ्च जीवय ।
 स्थिता ते शाश्वती कीर्त्तिर्दक्षयज्ञविनाशनात् ।
 दक्षयज्ञहरायेति सोष्यन्ति त्वां सुरादयः ॥६५॥

रुद्र उवाच ।

एवमेवास्तु देवाश्च प्रकृताः सन्तु सर्वशः ।
 नैवं कदाचित्कुर्वन्तु ममापमानमङ्गमम् ॥६६॥
 दक्षाय च शिरो देहि किञ्चमन्यत्पशोरिह ।
 मन्निन्दाकलुषख्यातिं धत्वा निष्कलुषो भवेत् ॥६७॥

शुक उवाच ।

एवं रुद्रवचः श्रुत्वा ब्रह्मविष्णवाद्योऽपि च ।
 नन्दौ स्वयं मुने तत्र कागस्थान्यस्य कस्यचित् ॥
 मूर्द्धनिं योजयामास तदा दक्षोऽपि जीवितः ॥६८॥
 ददर्श पुरुषांस्त्रीन् वै ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् ।
 अद्भुतां परमां शोभां दृष्ट्वा दक्षोऽपि विस्मितः ॥६९॥
 समार्जितेन चित्तेन दर्पणेनेव चारुणा ।
 ददर्श स महेशानं महात्मानं^२ परात्परम् ॥७०॥
 परमानन्दसम्पूर्णं पारावारमिवापरम् ।
 कोटिचन्द्रप्रतीकाशं त्रिलोचनविराजितम् ॥७१॥
 त्रिशूलडमरुधरं स्वर्णाभरणभूषितम् ।

१ C D कदापि । २ A ब्रह्मविष्णवा ज्ञया । ३ B देवदेवं ।

अणिमादिमिद्धिभिश्च मूर्त्ताभिः समुपासितम् ।
 विराजमानं मध्यस्थं ब्रह्मविष्णोर्भहारुचोः ॥७२॥
 एवं दृष्ट्वा महादेवं देवदेवं महेश्वरम् ।
 स्तोतुं समुपचक्राम वक्तुं नैव तदाग्रकत् ॥७३॥
 तत् दृष्ट्वा भगवान् ब्रह्मा विष्णुश्चापि सनातनः ।
 ऊचतुः परमोदारौ महात्मानं प्रजापतिम् ॥७४॥

ब्रह्मविष्णू ऊचतुः ।

प्रजापते महाभाग भगवांस्त्वं बभूविथ ।
 अयं साक्षान्महादेवस्तव दृक्पथमागतः ॥७५॥
 यत्पूर्वमपराधो वै स चान्तोऽनेन सर्वथा ।
 स्तुहि प्रणम देवेशं भक्त्या परमया मुदा ॥७६॥
 आशु तुष्यत्यसौ देवः स्वभावात् शिवनामकः ।
 न ह्यस्यास्ते हृदा किञ्चित् वैषम्यं त्वत्कृते पुनः ।
 दण्डान्तु दण्डयत्येष नापराधमपेक्षते ॥७७॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तः स तदा दक्षः प्रणनाम च तान्मुदा ।
 स्तोतुं समुपचक्राम महात्मानं महेश्वरम् ॥७८॥
 इति श्रीबृहद्दर्शनपुराणे मध्यखण्डे दक्षयज्ञध्वंसे नामःष्ट-
 त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ जनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—•—

दक्ष उवाच ।

नमस्ते देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ।
विश्वभावन विश्वेश तुभ्यं भगवते नमः ॥१॥
त्वामादिमादिकर्त्तारं विश्वाद्यं विश्वरक्षकम् ।
पशवः किं नु जानन्ति दक्षाख्योऽहं पशुः परः ॥२॥
किं मे दैवं परं जातं [जन्म वै व्यर्थमाहितम् ।
भगवन्तं महादेवं]^१ भवन्तं वै त्वजानतः ॥३॥
त्वमात्मा सर्वभूतानां त्वं गतिः परमा ततः ।
त्वं भवो भगवानादिस्त्वमनन्तो भवापहः । ४ ॥
त्वं शिवाख्यो महाभागः परमेशः पुरातनः ।
हरः सनातनो देवः परमात्मा परेक्षितः ॥५॥
क्षमाशीलश्चाशुतोषः सन्तोषश्च प्रतोषकः ।
करुणासागरः शान्तः कमनीयः प्रजापतिः ॥६॥
विश्वेश्वरो विश्वबन्धुः पूर्णानन्दो विखण्डधीः ।
केवलानुभवानन्दस्वरूपः परमेश्वरः ॥७॥
विरूपो विश्वरूपश्च कालः कालीपतिः पतिः ।
सतीनाथः सतीबन्धुः सबन्धुर्वन्धुरूपवान् ॥८॥
भगवान् भगहा नन्दो महानन्दो महामनाः^२ ।

१ B omits the portion bracketted.

२ B महासुनिः ।

विश्वोद्भवः प्रसन्नात्मा कामरूपः प्रतापवान् ॥८॥
 कालानलः कालकर्त्ता कालरूपी कलानिधिः ।
 कामिनीनायकः कामी कौतुकी कामलालसः ॥१०॥
 कामः कालाग्निरुद्रात्मा कौषेयाम्बरभूषणः ।
 कपर्दी कूटकङ्कालः कूटस्थः केवलात्मकः ॥११॥
 कोङ्कारः कोङ्करीकारः कोङ्कवेङ्कटवासकः ।
 क्रीडात्रयपरिश्रान्तः क्रीडाकारी कलिः कलः ॥१२॥
 काथी केथी केयकेथी केकथी शोकयध्वनः ।
 कालीपरः कपालौ च करपालीविभूषणः ॥१३॥
 कपालभूषणो भव्यो योगविद्योगरूपवान् ।
 यज्ञरूपो यज्ञकर्त्ता यजनीयो यमः स्वयम् ॥१४॥
 यङ्कारशोषको याता यम्भनो यम्भयम्भकः ।
 योनिदेवो योनिमाली यशस्वी यन्नवान् परः ॥१५॥
 यक्षनाथो यक्षराजो यक्षराजेश्वरो यमी ।
 पुण्यः पवित्ररूपी च परमानन्दविग्रहः ॥१६॥
 पूर्णः पूरयिता पाता पुण्यश्रवणकीर्त्तनः ।
 पद्मगन्धः पद्महस्तः पद्ममुद्रापदाम्बुजः ॥१७॥
 पटुः पटीयान् पवनः पण्डितः परमार्थवान् ।
 गोपनीयो गोपनाथो गोपालो गगनस्थितः ॥१८॥
 गुरुर्गगनवासी च गौराङ्गो गौरमस्तकः ।
 गोलोकवासी गतिमान् गेयो गानकृती गदी ॥१९॥
 गणाध्यक्षो गथारिश्च पिता माता पितामहः ।

सद्बुद्धिदाता सद्बुद्धिः सात्विकः^१ सत्वरूपवान् ॥२०॥
 साची व्यचो दयासारो दिव्यभावी दिविस्थितः ।
 प्रेतभृमीप्रियो भूतिप्रतिभूषित एव यः ॥२१॥
 त्वं प्रेतस्त्वं जीवरूपो निन्द्यस्त्वं पूजितो भवान् ।
 यदुक्तं भवते पूर्वं निन्दावाक्येन भूतिद ॥२२॥
 तैश्च त्वं प्रतिपाद्योऽसि निन्द्यरूपः स्वरूपवान् ।
 वेदागम्यो वेदकर्त्ता वेदवेद्यो विदाम्बरः ॥२३॥
 दक्षस्त्वं कश्यपस्त्वञ्च चन्द्रः सूर्यो भवानपि ।
 त्वं विष्णुस्त्वञ्च वै ब्रह्मा राजसस्तामसो भवान् ॥२४॥
 सुमतिः कुमतिस्त्वञ्च शास्त्रकर्त्ता प्रकर्षणः ।
 जृम्भणो मोहनस्त्वं वै द्रावणः क्षोभणो भवान् ॥२५॥
 एकादशात्मा रुद्रस्त्वं जगद्ग्रासकरः परः ।
 कोऽहमेकः पशुर्दक्षस्त्वां जाने परमेश्वरम् ।
 यस्योदर^२ इदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥२६॥
 किमिदं दृश्यते नाथ युद्धं वृत्तमिवेक्ष्यते ।
 अहो यज्ञः समारब्धो मया स्मरणमागतः ॥२७॥
 स एव दृश्यते नष्टः कृतं साधु महेश्वरैः ।
 न यत्र पूज्यते शम्भुस्तत्कर्म न समाप्यते ॥२८॥

शुक उवाच ।

इत्येवमपराधेन भूयसा स प्रजापतिः ।

भीतो निपत्य पदयोरिदं स्तोत्रं चकार सः ।
 तेन प्रीताः सर्वदेवाः बभूवुर्द्विज जैमिने ॥२८॥
 निपत्योत्थायमुत्थायं प्रणनाम पुनः पुनः ॥
 भक्त्या प्रजापतिर्दक्षः षड्भिः श्लोकैर्महेश्वरम् ॥२०॥

दक्ष उवाच ॥

नमस्यामि देव त्वदीयाङ्घ्रियुग्मं
 यदाधाय चित्ते त्यजे मृत्युभीतिम् ।
 भवव्याधिग्रान्त्यै भवन्नामभिन्नं
 न भैषज्यमास्ते श्रुतिस्तत्रमाणम् ॥२१॥
 प्रभो दीनबन्धो कृपापारमिन्धो
 मनश्चक्षुरात्मस्वधिष्ठानकारिन् ।
 मनोवृत्तिमाचिन्नमस्यामि तेऽङ्घ्रौ
 क्षमस्वापराधं महादेव शम्भो ॥२२॥
 पुरो जन्मजन्मार्जितात्कर्मणो वै
 शरीरात्मकोऽसौ ध्रुवं बन्ध एषः ।
 अतो बन्धमुक्त्यै नमस्यामि तेऽङ्घ्रौ
 क्षमस्वापराधं महादेव शम्भो ॥२३॥
 इदं यच्छरौरं वृथा मोहरूपं
 ममाहं तवेत्यादिदुष्टग्रहञ्च ।
 जिहासुः कदा वा नमस्यामि तेऽङ्घ्रौ
 क्षमस्वापराधं महादेव शम्भो ॥२४॥
 मनस्ते वचस्ते दृशौ ते करौ ते

रसज्ञापदत्वक्षुती ते मदीये १ ।
 विनिश्चित्य चेदं नमस्यामि तेऽङ्गी
 चमस्वापराधं महादेव शम्भो ॥ २५ ॥
 दिगाकाशकालस्वरूपो महात्मा
 न तदस्तु यत्र त्वमेको न भामि ।
 शरीरी मदागा नमस्यामि तेऽङ्गी
 चमस्वापराधं महादेव शम्भो ॥ २६ ॥
 शरीरस्वभावात् मदागःप्रबन्धो
 न चेत्वं प्रभुः सन् चमेथा महेश ।
 क्व याम्येष तस्मान्नमस्यामि तेऽङ्गी
 चमस्वापराधं महादेव शम्भो ॥ २७ ॥
 चमस्वापराधं न वा मे चमस्व
 प्रभो ते गृहीते पदे पङ्कजाभे ।
 मृतौ वा जनौ वा धृते जीवने वा
 गतिस्त्वं गतिस्त्वं महादेव शम्भो ॥ २८ ॥

शुक उवाच ।

इत्येवं पतितं पादे भक्तिमन्तं प्रजापतिम् ।
 आकृष्य निजपाणिभ्यामुद्धार दयानिधिः ॥ २९ ॥
 शिवदेहामृतस्पर्शनिर्वृतः स प्रजापतिः ।
 आत्मनः पूर्णतां मेने तत्चणात्कल्पकोटिवत् ॥ ४० ॥
 नरकादिव वै घोरादुद्धार महेश्वरः ।

१ B रसज्ञा पदे ते अती ते मदीये ।

आत्मानमीदृशं मेने तदा दक्षः प्रजापतिः ॥४१॥
 त्रैलोक्यनाथो भगवान् शिवः परमपूरुषः ।
 यस्योद्धारकरः साक्षात् तस्मै आत्मा समर्प्यते ॥४२॥
 पश्याम्यार्त्तदयालुत्वं हरस्याप्याशुतोषताम् ।
 आजन्मनिन्दको दक्षः सद्यत् स्तुत्वा विमुक्तिभाक् ॥४३॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भज देवं महेश्वरम् ।
 घोरसंसारतः पाता शिव एको महेश्वरः ॥४४॥
 यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोसि ददासि यत् ।
 यत्तु पश्यसि वा वत्स तत्कुरुष्व शिवार्पणं ॥४५॥
 वरं प्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्त्तनम् ।
 न त्वसंपूज्य भुञ्जीत भगवन्तं त्रिलोचनम् ॥४६॥
 अथ भक्तियुतं दक्षं विलोक्य विधिकेशवौ ।
 ऊचतुः परमप्रीतौ महेशस्य च शृण्वतः ॥४७॥

ब्रह्मविष्णु ऊचतुः ।

प्रजापते महाभाग यज्ञमारब्धवान् भवान् ।
 तं सम्पादय [सर्वेषां देवानां प्रीतिहेतवे ॥४८॥
 सर्वेषां खलु]^१ देवानां भागाः सङ्कल्पितास्त्वया ।
 न कल्पितौ द्वौ तु भागौ सत्या अपि शिवस्य च ॥४९॥
 ताविहापि च कल्पितां भागौ सत्याः शिवस्य च ।
 अनयोः शेषपूजा तु नास्तु सम्मानहानिकृत् ॥५०॥
 मर्यादा श्रूयतां तत्र याद्यारभ्य निरूप्यते ।

१ B omits the portion bracketted.

काली शिवश्च द्वावेतौ सर्वदेवमयौ मतौ ॥५१॥
 एतयोः पूजने वृत्ते नान्यपूजां पुनश्चरेत् ।
 तस्मात्सर्वांस्तु संपूज्य शेषे एतौ प्रपूजयेत् ॥५२॥
 सर्वदेवांस्तु संपूज्य न पूज्येते शिवौ यदि ।
 तदा वृथासमा पूजा प्रमाणं तत्र ते मखः ॥५३॥
 पूजयन् सर्वदेवान् यो ह्यसमाप्ते ऽन्यपूजने ।
 शिवौ संपूजयेद् यस्तु तेन तस्य ह्यतार्थता ॥५४॥
 ततो न पूजयेदन्यं शिवपूजनतः परम् ।
 तत्र संपूज्यतां शम्भु विना देवीञ्च सम्प्रति ॥५५॥
 ग्रहीष्यति ह्यसावेवं भागौ द्वावेव संप्रति ।
 उभयोरपि पूजायां शिवपूजा विशेषतः ।
 [अमुष्य पूजनेनैव तस्याः पूजा विशेषतः]^१ ॥५६॥
 अमुष्य पूजनेनैव तस्याः पूजापि वर्त्तताम् ।
 तस्मात् शिवस्य पूजास्य सर्वशेषे विधीयताम् ॥५७॥

शुक उवाच ।

श्रुत्वेवं स तयोर्वाक्यं प्रजेशो विष्णुवेधसोः ।
 तथा चक्रे विधानज्ञो विधानज्ञैर्महर्षिभिः ॥५८॥
 देवाः सर्वे प्राप्तभागाः पूजिताः स्वस्थलं ययुः ।
 ततो ब्रह्मा च विष्णुश्च देवदेवो गणैः सह ।
 दक्षेण पूजितौ प्रीतौ स्वलोकौ द्विज जग्मतुः ॥५९॥
 सर्वे च षट्षयोऽन्येच गन्धर्वांसुरकिन्नराः ।

१ C omits the last line of ७६.

ययुः खं खं स्थलं सर्व्वं यथायोग्यं प्रपूजिताः ॥६०॥
 इति ते कथितं विप्र दक्षयज्ञविनाशनम् ।
 सतीदेहपरित्यागो दक्षोक्तः शाश्वतः स्तवः ।
 पुनर्यज्ञस्य संसिद्धिर्देवानां परितोषदा ॥६१॥
 एतद् यः शृणुयान्नित्यं पठेद्वा सुममाहितः ।
 तस्य पापविलोपः स्यान्मृतः शिवत्वभाग्भवेत् ॥६२॥
 श्राद्धकाले पठेदेतमध्यायं शृणुयाच्च वा ।
 तदा स्युः पितरस्तुष्टा वर्षाणामयुतायुतम् ॥६३॥
 यात्राकाले विवाहे च पुत्रसंस्कारकर्मसु ।
 भक्तियुक्तः पठेदेतमध्यायं शृणुयाच्च वा ॥६४॥
 गङ्गातटेऽथ खलु साधुसमीपतो वा
 लिङ्गञ्च शैवमपि यत्र विराजते वा ।
 शूश्रूषसज्जनसमीपगतोऽपि वामुं
 शृण्वन् पठन् भवति शम्भु-शरीर-धारी ॥६५॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मपुराणे मध्यखण्डे दक्षयज्ञसम्भवो नामोन-
 चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

जैमिनिरुवाच ।

ततः किमकरोद्दृचः शिवं प्राप्य क्रतौ हते ।
गङ्गा वा समभूत् कुत्र तन्मे वद गुरो प्रभो ॥१॥

शुक उवाच ।

गतेषु तेषु सर्वेषु देवर्षिमानवादिषु ।
प्रसूत्या भार्यया साङ्गं दक्षो मुग्धः परोऽभवत् ॥२॥
शिवो मोहपरश्चापि बभूव मुनिपुङ्गव ।
भार्यां विना न जामाता शोभते श्वरुरालये ॥३॥
दक्षोऽनुतेपे बह्वृशो हा सतीति मुहुः स्मरन् ।
क्व गतासि महाभागे वत्से सति सुलोचने ।
अस्मांस्तु जन्मनैवान्धान् चिघ्ना कूपवरे सुते ॥४॥
दिव्यज्ञानेन देवेशं ज्ञात्वा त्वं शिवमीश्वरम् ।
पतिं प्राप्तासि हिलैव देवादीन् देववन्दिते ॥५॥
देवादिवन्दिता त्वञ्च देवादिवन्दितः शिवः ।
उभौ तु दम्पती योग्यौ नैवं जाने कुधीरहम् ॥६॥
मन्दभाग्यस्य मे दोषात् त्यक्त्वा चैनं पतिं शिवम् ।
परलोकं प्रयातासि मादृशो नास्ति दुष्कृती ।
त्वन्तु जन्मान्तरेऽप्येनं पतिं प्राप्स्यसि शोभने ॥७॥

नास्माभिश्चक्षुषा दृष्टौ युवां चारुसतीशिवौ ।
 हाहा हतोऽस्मि दग्धोऽस्मि वृथाप्राणोऽस्मि चानिमि^१ ॥८॥
 त्रैलोक्यदुर्लभं लब्ध्वा क्षिप्रं गम्भीरपाथसि ।
 शिवं राजीवताम्राचमेतं परमपूरुषम् ।
 यष्टुं जामातृबुद्ध्यापि न प्राप्तो विधिवच्चितः ॥ ९ ॥

शुक उवाच ।

इत्यादिमनुतापं तं कुर्वन्तं वै प्रजापतिम् ।
 क्व सती क्व सतीत्येवं जगाद मुग्धवच्छिवः ॥ १० ॥
 उत्थाय च ततः स्थानात् ययौ स उत्तरामुखः ।
 सती कालीति कालीति शब्दयन् भयदं परम् ॥ ११ ॥
 तदा स^१दुर्निरीक्ष्योऽभूद्देवैरपि सवासवैः ।
 दक्षाद्या दूरतस्तस्यः शिवोऽगाद्गुर्मं परम् ॥ १२ ॥
 ददर्श तत्र महसा^२ दीप्यमानां मृतामपि ।
 सतीं दाक्षायणीं कालीमनुत्तानामनावृताम् ॥ १३ ॥
 दृष्ट्वा तां कालमेघाभां भूमावुत्तारलोचनाम् ।
 शिवोऽहन्ते पतिः साध्वि तच्चोत्तिष्ठेत्यभाषत ॥ १४ ॥
 कृतार्था त्वं स्वभावेन गता भावान्तरं सति ।
 अकृतार्थैः विधायैव शिवदक्षौ कृतागसौ ॥ १५ ॥
 दक्षो मौढ्यमनुप्राप्तो भवतीं नोपलब्धवान् ।
 अहन्तु त्वां मृतामेनां न त्यक्ष्यामि कदाचन ॥ १६ ॥

१ C भाविनि । २ B सुदुर्निरीक्ष्य । ३ B D सहसा ।

एवं विलय्य बद्धधा हरः प्राकृतलोकवत् ।
 बाहुभ्यां तां परिष्वज्य जग्राह शिरसापि ताम् ॥१७॥
 गृहीत्वा शिरसा कालीं देवीं दाक्षायणीं शिवः ।
 परमं मोदमापन्नो जगादात्मानमात्मना ॥१८॥
 अहो मे परमं भाग्यं यत्त्वाहं शिरसावहम् ।
 भार्य्यति लोकलज्जाभि र्या त्वं नाराधिता मया ॥१९॥
 इत्युक्त्वा परमानन्दविक्कलो नर्त्तमुद्यतः ।
 आकाशे द्रष्टुमायाताः सर्व्वे ब्रह्मादयः सुराः ॥२०॥
 कदाचिच्छिरसाधाय कदाचिद्दामपाणितः ।
 कदाचिद्दक्षिणे हस्ते धृत्वा दाक्षायणीं शिवः ।
 ननर्त्त धरणीखण्डे महाताण्डवपण्डितः ॥२१॥
 तदा धरण्यां गगने तिलकायितचन्द्रमाः ।
 न मन्त्रौ स महादेवः^१ कण्ठ-भूषण-भास्करः ॥२२॥
 बाहुचेपैर्बद्धविधैर्दिकपालास्ताडिता गताः ।
 जटा-वेग-प्रतिक्षिप्त्वा अभ्रुवंस्तारकागणाः ॥२३॥
 धरणी धैर्य्यमुत्सार्य्य चचाल ह्यचलापि या ।
 कूर्मानन्तौ धरां धर्त्तुं व्यथितौ सम्बभूवतुः ॥२४॥
 पाद-प्रक्षेप-सम्भूत-वायुना परिपौडिताः ।
 अचला अपि ते चेलुः शैलाः कैलाशमेरवः ॥२५॥
 अभ्ययोऽप्युक्कलत्तोयतरङ्गा धैर्य्यमत्यजन् ।
 सर्व्वे च पशुपत्त्याद्या नीरवा मृतका इव ।

१ C नमन् मौलिर्महादेवः ।

भृता आकालिकापाये आकस्मिक उपागते ॥२६॥
 आनन्दविक्कलो देवो लोकानां विपदं पराम् ।
 नावधायैव बद्धधा ननर्त्त घूर्णितेक्षणः ॥२७॥
 सर्वेषामिह लोकानां देवादीनां महामुने ।
 केनोपायेन देवोऽसौ ग्राम्येदिति हृदा दधुः ॥२८॥
 तत्रोपायं विनिश्चित्य विष्णुः पालनपण्डितः ।
 सतीदेहं मद्यादेव-शिरस्थं भीतभीतवत् ।
 सुदर्शनेन चक्रेण चिच्छेद खण्डशः शनैः ॥२९॥
 यदा निःक्षिपते पादं धरणौ स महेश्वरः ।
 तस्यैव यौगपद्येन क्षिपंश्चक्रं चकर्त्त सः ॥३०॥
 चक्रेण विष्णुना च्छिन्ना देव्या अवयवास्तु ते ।
 निपेतुर्धरणौ विप्र सा सा पुण्यतरा क्षितिः ॥३१॥
 क्वचित्पादौ क्वचिञ्जङ्घे क्वचिञ्जिह्वा क्वचिन्मुखम् ।
 क्वचित् स्तनौ क्वचिद्वक्षः क्वचिद्वाह्व क्वचित् करौ ।
 क्वचित्पार्श्वं क्वचिद्योनिः पपात शिवमस्तकात् ॥३२॥
 यत्र यत्र सती-देह-भागाः पेतुः सुदर्शनात् ।
 ते ते देशा धराभागा महाभागाः किलाभवन् ॥३३॥
 ते तु पुण्यतमा देशा नित्यं देव्या ह्यधिष्ठिताः ।
 सिद्धपीठाः समाख्याता देवानामपि दुर्लभाः ।
 महातीर्थाणि तान्यासन् मुक्तिचेत्राणि भूतले ॥३४॥
 भूमौ पतितमात्रास्ते देव्या अवयवाः किल ।
 जग्मुः पाषाणतां ग्रीध्रं लोकानुग्रहहेतवे ॥३५॥

तत्र ब्रह्मा च विष्णुश्च दिक्पालाञ्चारणादयः ।
 स्वलोकेभ्यः समागत्य सेवन्तेऽहरहः सतीम् ॥३६॥
 तीर्थचूडामणिस्तत्र यत्र योनिः पपात ह ।
 तीरे ब्रह्मनदाख्यस्य महा योग-स्थलं हि तत् ॥३७॥
 कालीपुराणे विज्ञेयं मुने विवरणं ततः ।
 माहात्म्यं तस्य देशस्य विष्णुर्जानाति नापरः ॥३८॥
 एवं कृत्ते सतीदेहे नृत्यन्देवो महेश्वरः ।
 लघुर्भूतो दिशः सर्वा ददर्श शान्तिमावहन् ॥३९॥
 देवाः सर्वे नुता^१सास्युर्भोताः कापि च कुत्रचित् ।
 नारदः सहसा गन्तुं मतिं तन्निकटेऽकरोत् ॥४०॥
 शनैः शनैः स्तुवन् गत्वा नारदो मुनिपुङ्गवः ।
 पुटाञ्जलिः पुरस्तस्थौ नृत्यतस्तस्य जैमिने ॥४१॥
 दृष्ट्वा च नारदं शम्भुः प्राञ्जलिं पुरतः स्थितम् ।
 पप्रच्छ को भवान् दृष्टः सतीं दाचायणोमिति ॥४२॥

नारद उवाच ।

प्रभो देव महेशान सतीं प्राप्स्यसि सर्वथा ।
 आकालिकोऽसौ प्रलयः स्वकृतो नावधीयते ॥४३॥
 प्रभुर्भवसि लोकानां कर्त्ता पाताभिरचिता ।
 कथं नृत्यच्छलेनेदं जगन्नाशयसि स्वयम् ।
 नैतादृशं^२ प्रभोः कर्म नाशयेद् यत् समाश्रितान् ॥४४॥

शिव उवाच ।

अनृत्यः शान्तभूतोऽहं शान्ताः सन्तु सुरादयः ।
सतीदेहः शिरस्थो मे क्व गतो वद शृण्वतः ।
सती वा लप्यते कुत्र तदपि ब्रूहि नारद ॥४५॥

नारद उवाच ।

भगवन् भूतभव्येण त्रिलोचन महेश्वर ।
त्रैलोक्यविपदं दृष्ट्वा त्वां शान्तयितुमर्थिनः ।
उपायज्ञस्य विष्णोस्तु चक्रेण त्वच्छिरःस्थितः ।
खण्डखण्डीकृतो देहः सत्यास्वप्न लघुः कृतः ॥४६॥४७॥
दृश्यतां यत्र यत्रैव पतिता अङ्गसञ्चयाः ।
महापीठाश्च ते भूताः कामरूपादयो हर ॥४८॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तः स महादेवो ददर्श योनिमण्डलम् ।
(लोमाञ्चितसमग्राङ्गो बभूव दर्शनात्ततः ॥४९॥
दृष्टमात्रा तु सा योनिः शम्भुना मुनिपुङ्गव ।
धरां विभिद्य पातालं गच्छतीव बभूव ह ॥५०॥
तदा तु व्याकुलं सर्वं दृष्ट्वा देवो महेश्वरः ।
स्वयं गिरिवरो भूत्वा दध्रे तद्योनिमण्डलम्)^१ ॥५१॥
ब्रह्मा विष्णुश्च तत्रापि साहाय्यार्थमुपागतौ ।
सर्वं भूताश्चतुर्भागां देवीं धत्तुं भगात्मिकाम् ॥५२॥

१ D Omits the portion bracketted. २ B सर्वभूताः ।

हरश्च पर्वतो भूत्वा धृत्वा योनिञ्च मोदितः ।
यत्र यत्र सती-देह-भागास्तत्र स्वयं मुने ।
पाषाण-लिङ्ग-रूपेण ह्यधिष्ठाय^१ व्यसेवत ।
ततः स नारदं प्राह क्व सती तत्तु मे वद ॥५३॥५४॥

नारद उवाच ।

इहैव कामरूपे त्वं योगेनाधाय मानसम् ।
विश्राम्य ते सतीं देवीमन्वेष्टुं प्रव्रजाम्यहम् ॥५५॥
मा चञ्चलत्वं गन्तव्यं मान्यभावः कदाचन ।
त्वामृते न सती कापि वर्त्यते चिरतः प्रभो ।
अहं ते दर्शयिष्यामि सतीं सत्येन ते शपे ॥५६॥

शुक उवाच ।

इत्युक्त्वा देवदेवेशं तं प्रणम्य महेश्वरम् ।
यथौ विहायमा तत्र शम्भुश्च शान्तिमान् स्थितः^२ ॥५७॥
सर्व्वं च शान्तिमापन्ना निश्चिन्ताश्च तदा जगुः ।
यदि न स्यादसौ विष्णुः प्रलयः स्यात्तदा परः^३ ॥५८॥
धन्योऽपि नारदश्चासौ यः शम्भोर्निकटं गतः ।
त्रैलोक्यदुष्करं कर्म विष्णुश्चक्रे प्रपालकः ॥६९॥
यः संहारकरो देवो महादेवो महाप्रभुः ।
तन्मुखात् त्रिजगच्चैतत् यस्तं पुनरपालयत् ॥६०॥
सत्यमेव महात्मासौ लोक-पालन-कारकः ।

१ C अधिष्ठाय । २ B स्थिरः । ३ D परं ।

यदि न स्यादयं देवः किन्तदा स्यादिहैव तु ॥६१॥

इत्येवं चिन्तयित्वा तु ब्रह्मेन्द्राद्याश्च देवताः ।

जग्मुर्नारायणो यत्र स्रोतुकामा हरिश्च तम् ।

विष्णुलोकं समासाद्य विष्णुं तुष्टुबुरन्विताः ॥६२॥

देवा ऊचुः ।

विष्णुं पुराणपुरुषं त्वां नमस्थामहे वयम् ।

त्रिगुणाया^१विकल्पाय नमो नारायणाय ते ॥६३॥

सत्यव्रताय सत्याय नमस्ते सत्ययोनये ।

नमः सत्यनिधानाय नमः सत्यात्मकाय ते ॥६४॥

इष्टाय यजमानाय यज्ञदेवाय ते नमः ।

देव-देवा-धिपतये विष्णवे लोकधारिणे ॥६५॥

नमः कारणशून्याय सर्वेषामपि हेतवे ।

पुरुषाय च जीवाय सुखदुःखार्थकाय च ॥६६॥

नमः कमलपादाय नमः कमलपाणये ।

नमः कमलनेत्राय विष्णवे परमात्मने ॥६७॥

यज्ञेश्वराय यज्ञाय दैत्यदानवघातिने ।

शिवाय शिवरूपाय शिवदात्रे च ते नमः ॥६८॥

सदा पालनकर्त्रे च नमः सत्त्वगुणाय ते ।

गुणातीताय गुणवद्दृष्टाय परमेष्ठिने ॥६९॥

वेदज्ञाय वेदकर्त्रे वेदाचरणकारिणे ।

नमः सूलाय सूक्ष्माय नमस्ते शास्त्रकारिणे ॥७०॥

निष्फलाय विगेषाय प्रमन्नाय प्रमादिने ।

कर्त्ते हर्त्ते प्रवर्त्ते च नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥७१॥

प्रायो विनाशिता सृष्टिः पुनः संरक्षिता त्वया ।

संहारकारकाच्छम्भोः कोऽपरो वा भयापहः ॥७२॥

संहारकारकः शम्भुः सत्यमेव न संग्रयः ।

त्वञ्च पालनकर्त्ता वै तत्र नास्तौह संग्रयः ॥७३॥

शुक उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा ते देवाः स्तुत्वा देवं मनातनम् ।

ब्रह्मविष्णुयुताः सर्वे शिवं द्रष्टुमुपागमन् ॥७४॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मपुराणे मध्यखण्डे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

ततो ब्रह्मा च विष्णुश्च तपस्यन्तं महेश्वरम् ।
आगत्य वै ददृशतुः कामरूपे महाप्रभुम्^१ ॥१॥
तमूचतुश्च तौ देवौ पूजितौ च समर्हणैः ।
निर्जने तत्र मुदितौ शिवदर्शनतस्तदा ॥२॥

ब्रह्मविष्णु ऊचतुः ।

देवदेव महादेव तव भार्या सती शुभा ।
तत्त्याज देहं रुचिरं दक्षयज्ञे मनस्विनी ॥३॥
किं कर्तव्यमवश्यं यद्भाष्यं तद्भाष्यमेव हि ॥४॥
भार्या पुत्राश्च भृत्याश्च धनानि बान्धवास्तथा ।
न कोऽपि कस्यचित् कापि शरीरमपि नात्मनः ।
द्वत्येवं निश्चितं ज्ञात्वा न विमुह्यन्ति पण्डिताः ॥५॥६॥
विशेषतस्तु मरणं जातस्य नियतं मतम् ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥७॥
त्वञ्च ज्ञानी महायोगी शिवस्तैलोक्यविश्रुतः ।
हीनमोहोऽसि सततं वचो नः सौहृदार्यकम् ॥८॥
आ च त्वया सती प्राप्ता विना यत्नेन सुन्दरी ।

त्वञ्च प्राप्तं^१ यन्नवती पुनः प्रत्युपपत्स्यते ॥८॥
 अपि चैषा सती भार्या न ते भार्यैव केवलम् ।
 सा मूलप्रकृतिर्देवी स्वेच्छया देहधारिणी ॥१०॥
 ब्रह्मा विष्णु^२रिमावावां त्वञ्च शम्भुः मनातनः ।
 त्रयो वै परमात्मानस्तया परमयेक्षिताः ।
 वहामो वै गुणांस्तस्याः महायाश्च परम्परम् ॥११॥
 सर्वानस्मान् हि सा प्राप्ता सतीरूपेण^३ रूपिणी ।
 तत्र त्वां पूर्णभावेन आवामंगेन वै त्रिधा ॥१२॥
 तस्यास्ते खलु भार्याया दाक्षायण्या महेश्वर ।
 प्रकल्पितं महापीठं कामरूपाख्यमद्भुतम् ॥१३॥
 इहैव तां परां स्तुत्वा द्रक्ष्यामो यदि मन्यसे ।
 दृष्ट्वा त्वया तां संयोज्य याव आवामं यथागतम् ॥१४॥

शिव उवाच ।

नारदस्तु प्रतिज्ञाय तस्या अन्वेषणाय वै ।
 जगाम तत्कथञ्चाद्य युवां मे दर्गयिष्यथः ॥१५॥
 तस्य दर्शनपर्यन्तमहमत्र तपःपरः ।
 सा सती मे क्वचिद्याता मान्तु प्राप्स्यति तन्मता ॥१६॥

ब्रह्मविष्णु ऊचतुः ।

नारदस्यागमो देव चिरेण मम्विष्यति ।
 अचिरेणैव लभ्या चेत् कथं चिरमुपेहमे ॥१७॥

१ C प्राप्तं ।

२ D ब्रह्मविष्णु ।

३ C पत्नी० ।

शिव उवाच ।

एवं भवतु तां देवीं स्तोष्यामो भक्तिमंयुताः ।

द्रक्ष्याम एव तां देवीं लब्धाऽलब्धास्तु^१ वा तथा ॥१८॥

ब्रह्मविष्णुशिवा ऊचुः ।

देवि प्रसीद परमेऽखिल-मूल-रूपे

चिद्रूपिणी परमसूक्ष्मतरा सदामि ।

न श्रूयसे न च दृशापि च लभ्यसे त्वं

न ध्यायसे च परमाणुहृदा नमस्ते ॥१९॥

निद्राङ्गतस्य पुरुषस्य तनूरुहेषु

गच्छत्पिपौलि-गति-बोध इतौह यश्च ।

सैव त्वमात्मनि सुयोग-विविक्त-चित्ते

सूक्ष्माति-सूक्ष्म-मतिरेव नमोऽस्तु ते वै ॥२०॥

एतादृशं परमसूक्ष्मतरं महेशि

ज्ञानं न सम्भवति देवभनुष्यकेषु ।

यस्तु प्रशक्यतितरामचलावबोधः

सैवासि मुक्तिरपरा प्रणनामि तुभ्यम् ॥२१॥

किं सम्भवेत् परमसूक्ष्मकलात्मिकायाः

स्तोत्रप्रणाममननानि तत्रातिसूक्ष्मे ।

तत्रापि देवि भवतीं प्रविलम्बुक्तामाः

स्यामो वयं कृपय देवि परिप्रसीद ॥२२॥

त्वं खेच्छया सृजसि पासि गुणत्रयार्हान्^१
 शेषे च संहरसि नोऽपि जगत् किमन्यत् ।
 स्थूलामि सूक्ष्मपरमामि महात्मिकामि
 त्वं निष्कलानवगमामि निषेधशेषा ॥२३॥
 मानुषहात् धृततनूरपि निर्विकारा
 भूभङ्गमात्रकलिताण्डचयामि देवि ।
 तेन प्रणाममननस्तवनादिकानि
 कार्याणि कुर्म इह देवि वरे प्रसीद ॥२४॥
 निर्हेतुभक्तिसुलभे भवदुर्लभा त्वं
 निर्हेतुभक्तिरपि दुर्घटिता जनेषु ।
 तस्माच्छरीर्यपि शरीर-विवन्ध-हीनो
 यस्त्वां स्मरेत् स भवतीं ममवैति लोके ॥२५॥
 त्वं ब्रह्मविष्णुशिवदेहकरी च विष्णु-
 राकाश-कालवद-तीन्द्रियकामि मातः ।
 ब्रह्माण्डकोटिकसमुद्धरलोमकृपा
 किं चुद्रचेतसि जनैः परिचिन्तनीया ॥२६॥
 दाचायणीमपि मतीं सुरुचिं रवीन्दु-
 साहस्रकोटिरुचिकां परितः स्मरामः ।
 श्यामामि चन्द्रधवलामि च हेमगौरी
 रक्तामि चित्तमनुरूपतनुं स्मरामः ॥२७॥ .

त्वं वै समस्तसकलात्मसु वर्त्तमाना
 यद्यन्नियोजयसि देवि तदेव सर्व्वं ।
 कुर्व्वन्ति चाथ खलु ये मम तेऽहमेतत्
 मम्यक्करोम्युत किलेति शिवासि माया ॥२८॥
 काली नवीनघनरूपपराङ्मुख-
 विभ्राजमानशुभमौलितलामला च ।
 दर्गा लमच्चरणपद्मतला भवानी
 माताम्बिका च सदया सततं प्रसीद ॥२९॥
 एनं शिवं सकलप्ररूषमग्र्यरूपं
 भीमं त्रिणेत्रमपि सत्वपरं महेशम् ।
 त्यक्त्वा कथं कृतविभावतरा स्थितासि
 ह्येनं निरौच्छ्य दयया खलु जीवयास्मान् ॥३०॥

शुक उवाच ।

एवं तान् स्तुवतो देवान् देवी कमललोचना ।
 नारीमहस्वरूपेण तेषां सन्दर्शनं ययौ ॥३१॥
 सर्व्वास्ताश्चारुसर्व्वाङ्ग्यो युवत्योऽतिमनोहराः ।
 नानाभरणभूषाढ्याः स्मेरोत्फुल्लमुखाम्बुजाः ॥३२॥
 तास्ते सन्ददृष्टुर्देवा नानारूपाः सुवाससः ।
 क्षणे श्यामाः क्षणे शुक्लाः क्षणे रक्ताः क्षणेऽन्यथा ॥३३॥
 क्षणे विवस्तास्तरूणीः क्षणे कानकवाससः ।
 नृत्यन्तीश्च हसन्तीश्च गानवाद्यकराः क्षणे ॥३४॥
 पुरः पृष्ठे पार्श्वयोश्च ऊर्द्धञ्चाधः क्षणे क्षणे ।

दृष्ट्वैव तादृशीस्तास्ते चलच्चित्ता महामुने ॥२५॥
 लेभिरे निर्वृतिं नैव किमाभ्यो ब्रूमहे वयम् ।
 पश्यामो वा दिशङ्गाञ्च दिशङ्गाञ्चाभिसंस्तुमः ॥२६॥
 इमा हि सा ध्रुवं देवी स्वरूपं समदर्शयत् ।
 देवी तु तांस्तु व्यामुग्धान् विलोक्य कृपयान्विता ॥२७॥
 एकीभूता वभौ विप्र सती भिक्षेव निर्मिता ।

ब्रह्मविष्णुशिवा ऊचुः ।

एते वयं त्रयो देवाः भवद्दर्शनकाङ्क्षिणः ।
 त्वं सती भव शम्भ्वर्थे सदया पूर्ववद्भव ॥२८॥

देव्युवाच ।

युष्माकं विहितात् स्तोत्रान्तुष्टाहं दर्शनं गता ।
 त्यक्तदेहा^१ कथं शम्भुमशरीरा ^२स्युपाश्रये ॥२९॥
 एवञ्चेद् भवतोऽभीष्टं^३ विष्णोश्च ब्रह्मणस्तथा ।
 तत्कथं मे वपुष्च्छिन्नं त्रैलोक्यापायकातराः ॥४०॥
 तच्चेद्वपुश्चितं स्यात्तदा तत्र पुनर्गता ।
 प्राप्ता शिवं स्यान्देवेशास्तद् युष्माभिर्विनाशितम् ॥४१॥
 यावद्दृचे कुधीः सम्यक् विनष्टा न भवेदपि ।
 अहन्तावद्वपुस्तक्त्वा तिष्ठाम्यन्यत्र सङ्गता ॥४२॥
 शुभां मतिं गते दृचे पुनस्तद्वपुरास्थिता ।
 शिवमेव भजिष्यामीत्येवं मे मनसि स्थितम् ॥४३॥

१ C त्वक्तादेहं । २ A B D उपाश्रये । ३ A D ऽरिष्टं ।

शिवो मां^१ परमानन्दपूर्णः सन् शिरसाकरोत् ।
 तेनैवासन्नजीवाहं युष्माभिः प्रतिबाधिता ॥४४॥
 किन्तु शम्भुशिरश्चैको वामो मम तदाभवत् ।
 तच्च सम्पत्स्यते पश्चात् सम्भविष्याम्यहं यदा ॥४५॥
 यूयन्तु मम वै देवा यद्वाञ्छितविरोधकाः ।
 बभूव तेन वै ब्रह्मा मुञ्ज्मृत्युवशं व्रजेत् ॥४६॥
 विष्णुर्निद्रावशं गच्छेत् मासान् वै चतुरोऽब्दिकान् ।
 ब्रह्मा चतुर्युगदिने गते निद्रास्यते तथा ॥४७॥
 प्रलयानन्तरां सृष्टिं करोत्वेष पुनः पुनः ।
 सुरा विपन्ना भूयासुः सम्पत्तियाचका अपि ॥४८॥
 एवं श्रुत्वा विमनसौ^२ बभूवतु रतीव तौ ।
 ब्रह्मविष्णुमहात्मानौ प्रोचतुः प्राञ्जलिस्थितौ ॥४९॥
 आवां कृतागसौ देवि त्वया शप्तौ निजेच्छया ।
 कथमेष शिवो नाम नास्मत्तो भिद्यते क्वचित् ।
 शापेऽवशिष्यसे^३ देवि वयं ते सर्वतः समाः ॥५०॥

शुक उवाच ।

इत्युक्त्वा सा तदा देवी प्रतिवाक्येन चारुणा ।
 स्फुरत् स्मितमुखाभोजा जगाद् मधुराचरम् ॥५१॥

देव्युवाच ।

एवमेव महेशोऽयं शापमर्हति नान्यथा ।

१ D शिवो यः । २ C विमनसौ बभूवस्तेऽमितौजसः ।
 ३ B शापेऽवशिष्यते ।

प्रेतभूमिप्रियोऽस्त्वेष दरिद्रो धनवानपि ॥५ २॥
 युवाभ्याञ्च वरानिष्टान् ददामि स्तवतोषिता ।
 ब्रह्मन् प्रजापतिर्भूया वर्णानां जनकोऽपि च ॥५ ३॥
 ब्राह्मणास्ते प्रजा ज्येष्ठा भवन्तु शुचयः सदा ।
 पृथिवीधारकाः शास्त्रचक्षुषः क्षमिणः सदा ॥५ ४॥
 देवैरपि समाराध्या धर्मपूर्णा महाप्रभाः ।
 सर्वेषामेव देवानां सुखानि तीर्थपादकाः ॥५ ५॥
 त्वञ्च विष्णो भव श्रीमान् देवैः सर्वैरभिष्टुतः ।
 सत्वस्वरूपी भगवान् सर्वभूतसमः सुहृत् ॥५ ६॥
 विष्णुस्त्वं व्यापकत्वाच्च महाशक्तिः सनातनः ।
 अजरश्चामरः सत्यः सद्यशा विश्वरूपवान् ॥५ ७॥
 त्वं नानावतारान् कृत्वा प्रजाः संपालयिष्यसि ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु ह्यवतारान् करिष्यसि ॥५ ८॥
 यदा यदा हि धर्मस्य चयो वृद्धिश्च पाप्मनः ।
 तदा त्वमवतीर्णः स्या धर्मवृद्धौ अधर्ममुट् ॥५ ९॥
 वर्णाश्रमाणामाचारान् ब्रह्मन् धर्मान् प्रवर्त्तयेः^१ ।
 अहञ्च त्वानुयास्यामि श्रीरित्यंशेन धर्मिणी ॥६ ०॥
 यत्र यत्रावतारस्ते^२ तत्र श्रीरवतारिणी ।
 आदौ कृते युगे देव ब्रह्मचारी भविष्यसि ॥६ १॥
 द्वितीये नारदो भूत्वा बह्वंस्तन्वान् करिष्यसि ।
 वराहमूर्त्या पृथिवीमुद्धरिष्यसि लीलया ॥६ २॥

१ B D ह्येष । २ B D प्रवर्त्तय । ३ B यत्रावतारास्ते ।

हिरण्यनयनं नाम तदर्थं संबधियसि ।
 ततो भूयस्तपःकर्त्ता नरो नारायणस्तथा ॥६३॥
 ततश्च कपिलो भूत्वा सांख्ययोगं वदियसि ।
 भवियसि ततः षष्ठ^१ आत्रेयो दत्तनामकः ॥६४॥
 ततो रुचेः सूतो हृत्यां^२ यज्ञाख्यः संभवियसि ।
 ततः प्रैयव्रते वंशे ऋषभाख्यो भवियसि ॥६५॥
 ततो राजा पृथुर्भूत्वा पुरादीन् कल्पयियसि ।
 दशमः शफरो भूत्वा वेदान्समुद्धरियसि ॥६६॥
 (^४मन्थानं मन्दरं शैलं कूर्मः पृष्ठे ^५भवियसि ।
 तेन देवासुरैरब्धिं मथित्वा मृतमाहरेः ॥६७॥
 धन्वन्तरिस्ततो भूय आयूर्वेदप्रवर्त्तकः ।
 नरसिंहस्ततो भूत्वा दैत्यराजं वधियसि ॥६८॥)
 रावणं कुम्भकर्णञ्च रामो भूत्वा हनियसि ।
 ततश्च वामनो भूत्वा राज्यमाच्छिद्य वै बलेः ॥६९॥
 दास्यसीन्द्राय देवाय ततो गङ्गा प्रवर्त्यति ।
 भूत्वाथ भार्गवो रामो निःशत्रां क्ष्मां करियसि ॥७०॥
 भूत्वा महर्षिर्वाल्मीकिर्महाकाव्यं करियसि ।
 भूत्वा पाराशरिर्व्यासः पुराणादि करियसि ॥७१॥
 ततो लोकविमोहाय बुद्धस्त्वं हि^३ भवियसि ।

१ B श्रेष्ठः । २ B D कृत्यां । ३ B D वेदांस्त्वमुद्धरियसि ।
 ४ B Omits the portion bracketted ५ C D धरियसि ।
 ६ C बुद्धो नाम ।

पृथ्वीं तदा धर्मद्वेषि^१भावपीडायुतां स्वयम् ॥७२॥
 बिलोक्य धरणीखण्डे कृष्णरामौ भविष्यसि ।
 वसुदेवात्तु देवक्यां जन्मनी सप्तमाष्टमे ॥७३॥
 गोकुले गोपवृन्दानामीश्वरौ त्वं भविष्यसि ।
 विहिंसितुं तदा कंसं प्रागेव पूतनादिकान् ॥७४॥
 हत्वा गत्वा च मथुरां कंसं शत्रुं हनिष्यसि ।
 इन्द्रयागं विखण्ड्यैव धर्त्ता गोवर्द्धनं पुरः ॥७५॥
 सर्वासां^२ गोपरामाणां युवतीनां महोत्सवः ।
 शृङ्गाररसमिच्छूनां पूरयेस्त्वं मनोरथम् ॥७६॥
 तदा मे प्रीतिरधिका त्वदर्थे संभविष्यति ।
 तत्तु ते पुण्यदं कर्म लोके गेयं भविष्यति ॥७७॥
 जरासन्धवलं हत्वा भीतस्त्वं यवनात् परम् ।
 समुद्रे द्वारका^३नाम्नीं पुरीं पुण्यां करिष्यसि ॥७८॥
 च्छलेन यवनं हत्वा मुचुकुन्दवरप्रदः ।
 षोडशस्त्रीसहस्रस्य अष्टोत्तरशतस्य च^४ ॥७९॥
 पतिर्भूत्वा तथा मूर्त्तीः हत्वा तत्र सुखी भवेः ।
 पुत्रपौत्रादिकां गौष्टीं हत्वागे हीभविष्यसि ॥८०॥
 तेनैव तु गृहस्थानामाश्रमज्ञानदो भवेः ।
 जरासन्धवधञ्चैव शिशुपालवधन्तथा ॥८१॥
 शौभं ग्राह्यं निहत्यापि दन्तवक्रं हनिष्यसि ।

१ B °द्वेषु° । २ B सर्वेषां गोपबालानाम्, C सर्वेषां गोपवर्गाणां
 युवतीनां मनोहरः । ३ C द्वारकानामपुरीम् । ४ C सशतस्याष्टकस्य च ।

ततोऽर्जुनस्य कौन्तेय-पाण्डवस्य नरस्य च ॥८२॥
 सम्भूय सारथिः श्रीमान् हन्ता दुर्योधनादिकान् ।
 कृष्णार्जुनौ नामतो वै नरनारायणौ युवाम् ॥८३॥
 भूत्वा भारं भुवो हृत्वा पृथ्वीं संसुखयिष्यसि ।
 युधिष्ठिरं धर्मपुत्रं साक्षाद्धर्ममिवापरम् ॥८४॥
 धर्ममिहासने भूपं स्थापयित्वा पुरीं ब्रजेः ।
 ततस्तु ब्रह्मशापेन च्छलेन स्वकुलात्मकम् ॥८५॥
 हरिष्यसि धराभारं वैकुण्ठञ्च गमिष्यसि ।
 वैकुण्ठाख्यं तव स्थानं पश्य सङ्कल्पितं मया ।
 नामानि तव गास्यन्ति पुण्यानि परमानि च ॥८६॥

नारायणाच्युत हरे मधुकैटभारे
 गोविन्द केशव भयापह पूतनारे ।
 गोपीजनप्रिय वकान्तक नन्दसूनो
 चानूरमुष्टिकविनागक कंसशत्रो ॥८७॥
 श्रीदेवकीतनय गोपपते मुरारे
 गोपालपालक धराधरराजधारिन् ।
 श्रीनाथनाथ गजराजविपत्तिमोचिन्
 कंसालये कुवलयभग्निरोविदारिन् ॥८८॥
 दामोदर त्रिपदविक्रमलङ्घितार्क
 चन्द्रादिमण्डलविखण्डयज्ञः प्रसौद ।
 भूभारहारक नवाम्बुदसान्द्रमूर्त्तं
 भूदेव देव वसुधोद्धरणव्ययात्मन् ॥८९॥

लोकेश गोद्विजसुरार्त्तिहरावतार
भीमानुजातरथसारथिभूत पाहि ।
देवप्रलम्बबधकाघविनाशकारिन्
सारिष्टधेनुकविनाशपवित्रनामन् ॥६०॥
विष्णो मुकुन्दपुरुषोत्तमपद्मनाभ-
वैकुण्ठ वामन जनार्दन वासुदेव ।
रामानुजात मथुरेश्वर रौहिणेय
व्यामोहनाशन नवाम्बुजनेत्र पाहि ॥६१॥
गोपीपते ब्रजपते यमुनाविहारिन्
वृन्दावनेश्वर गदाधर यादवेन्द्र ।
वार्ष्ण्यसाल्वतपते जयसत्यभामा
सूर्यात्मजाधर सुधाकर माधवेश ॥६२॥
श्रीरुक्मिणीधव माधव कौस्तुभाभा
शोभाढ्यशङ्कर कामकलारसज्ञ ।
नागेन्द्रमर्दन भयार्दनयज्ञभोक्तः
श्रीमन्मृसिंहहरभक्तहरैकभक्त ॥६३॥
भक्तैकवश्य रघुवीर मनो महर्षे
राजाधिराज जयजीवनरूप कृष्ण ।
पाद्मांशुषोडशसहस्रशताष्टभार्या
तत्पुत्रंपौत्रसमुपार्जितवंशगेहिन् ॥६४॥
प्रद्युम्नदेव अनिरुद्ध सदानिरुद्ध
सङ्कर्षणाभयदशान्तिकरप्रसीद ।

इत्यादि खलु नामानि तव गास्यन्ति नित्यशः ।
 पाताले शेषशय्यायां लक्ष्मीसंसेवितः खराट् ॥६५॥
 शिवो ब्रह्मा तथा लञ्च न भिन्ना वै कदाचन ।
 मन्मथाः खलु यूयं यत्तस्माद्भिन्ना न वोऽप्यहम् ॥६६॥
 अभिन्नानाञ्च भेदार्थी नारकी परमो मतः ।
 अहन्तु भवतां सर्वकार्येषु खलु संसृता ॥६७॥
 अभौष्टं साधयिष्यामि युष्माकमित्यसंग्रयम् ।
 अहञ्च गोपनीया वो नारीणां योनिरूपिणी ॥६८॥
 सर्वासु खलु नारीषु ममाधिष्ठानमुत्तमम् ।
 कुमारीषु च सर्वासु युवतीषु विशेषतः ॥६९॥
 आसां योनिं स्तनं दृष्ट्वा प्रणमेन्नामनुस्मरन् ।
 कटुवाक्यं तथा पीडां पुष्पेणापि च योषिति ॥१००॥
 शाक्तो वा वैष्णवः शैवो न कदापि समाचरेत् ।
 स्त्रीषु पीडादिकर्त्ता हि देवान् वैमुख्यमाचरेत्^१ ॥१०१॥
 अहं माता हि जगतां सर्वासु स्त्रीष्वधिष्ठिता ।
 मम तन्त्रांश्च मन्त्रांश्च शिवो वक्ष्यति नापरः ॥१०२॥
^१अहं त्यक्ताशरीरैव कापि लब्धा जनुः परम् ।
 द्विधा भूत्वा शिवं प्राप्स्ये चिन्तितव्यो न संग्रयः ॥१०३॥

१ C ० मानयेत् ।

२ B अहं त्यक्ताशरीरं वै कापि लब्धा जनुः परम् ।

द्विधा भूत्वा शिवं प्राप्स्ये चिन्तितं वो नसंग्रयः ॥

D चिन्तितं वो न संग्रयः ।

यूयं परस्परं कार्ये^१ सहायाः कुरुत क्रियाः^२ ।

मया निरीक्षिताः सर्वे शक्तिमन्तो न चान्यथा ॥१०४॥

शुक उवाच ।

इत्युक्त्वान्तर्दधे देवी ब्रह्मविष्णु ततो गतौ ।

शिवश्च नारदापेक्षी कामरूपे तपःस्थितः ॥१०५॥

सती च त्यक्तदेहा सा द्विधा भूत्वा हिमालयम् ।

जगाम मेनकागर्भेऽभवत् कन्याद्वयं^३ द्विज ॥१०६॥

सत्यामृतां तनुं शम्भुः शिरसा विदधे यदा ।

तदैव शम्भुमौलौ सा वासं प्राप सती शुभा ॥१०७॥

तदर्थं शिरसि स्थातुं शम्भोः किल सती शुभा ।

गङ्गा बभूव मेनायां उमा तस्याः स्वसानुजा ।

तत्रादौ जन्मकर्माणि गङ्गायाः शृणु^४ कथ्यते ॥१०८॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मपुराणे मध्यखण्डे सतीब्रह्मादिसंवादानामैक-
चत्वारिंशोऽध्यायः ।

१ C कार्यं० ।

२ B क्रियाम् ।

३ C स्वयं :

४ B खलु ।

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

या मेना तु मनोरमा सुरगिरेः कन्या ततः सम्भवा
गङ्गा स्वर्गपुरं गता सुरगणैर्नीता च भाण्डे विधेः ।
तत्रैवाप पतिं शिवं हरितनुं याता द्रवीकारितां
सा विष्णोश्चरणाङ्गगीरथवशात् त्रैलोक्यगा स्वर्धुनी ॥१॥
सती देहं परित्यज्य दक्षयज्ञे महामुने ।
पुनः सा जन्मने शैलं ययौ देवी हिमालयम् ॥२॥
पुत्री सुमेरोः सुभगा मेना नाम मनोरमा ।
तस्या गर्भे जनुर्लभे सती गङ्गेति योच्यते^१ ॥३॥
वैशाखे मासि शुक्लायां तृतीयायां दिनार्द्धके ।
बभूव देवी सा गङ्गा शुक्ला सत्ययुगाकृतिः ॥४॥
सुतायां तत्र जातायां शैलराजो हिमालयः ।
बभूव परमप्रीतो मङ्गलञ्चाकरोद्वज्र ॥५॥
दिने दिने च सा कन्या ववृधे गिरिवेश्मनि ।
त्रिनेत्रा शुक्लवर्णा सा चतुर्बाहुः सुलोचना ॥६॥
एवम्भूताञ्च तां दृष्ट्वा सर्वे मुमुदिरे द्विज ।
तत्र शैलाधिराजस्य ववर्द्ध स्नेह उत्तमः ॥७॥

तस्यां सुतायां चार्वङ्गां कोटिचन्द्रसमत्विषि ।
स्फुरदागिव सा जाता गते मासचतुष्टये ।
अथ देवालये देवानभ्यभाषत नारदः ॥८॥

नारद उवाच ।

देवा ब्रह्मादयः सर्वे शृणुतेदं मयेरितम् ।
त्यक्तदेहा सती जाता हिमालयगृहे सुता ॥९॥
द्वयमेवाभवद्गङ्गा भागार्द्धेन महाप्रभा ।
भागार्द्धे^१मपरञ्चापि तत्रैवोमा भविष्यति ।
साम्प्रतन्तु वयं गङ्गां भुवि द्रक्ष्यामहे वयम् ॥१०॥

देवा ऊचुः ।

अहो नारद किं सत्यं प्राप्तदेहा सती पुनः ।
वद गत्वा शिवं शीघ्रं सतीविरहदुःखिनम् ॥११॥

नारद उवाच ।

अहो यूयं न जानीध्वमविचार्य वचो हि वः ।
मया यदुच्यते वाक्यं तद्विचारयताखिलम् ॥१२॥
यदा शम्भुः सतीं धृत्वा शिरसा संननर्त्त ह ।
तदा तस्य महानृत्यसुखं युष्मद्विनाशितम् ।
तेनानन्दविरोधेन शिवो वोऽद्यापि दुःखितः ॥१३॥
अतः शिवस्य सन्तुष्टौ शिवाय गिरिजां सतीम् ।
वयमेव हि दास्यामः समानीतामिहैव हि ॥१४॥

अत आदौ गिरिसुतां गङ्गामानयतामराः ।
पश्चाच्छिवो ज्ञापनीयो लब्धा दाक्षायणीति वै ॥१५॥

देवा ऊचुः ।

कथं शैलो महाभागो देवीं त्यज्यति नः सुरान् ।
कथं वा तं परित्यज्य दिवं देव्यागमिष्यति ॥१६॥
सा देवी भक्तिसुलभा भक्तिमांश्च हिमालयः ।
आगमिष्यति किं देवी तस्मादस्माकमालयम् ॥१७॥

नारद उवाच ।

यूयं देवा महात्मानो दातारं तं हिमालयम् ।
याचध्वं स हि वो दाता गङ्गां दास्यति नान्यथा ।
गङ्गा च संस्तुता स्वर्गं^१ युष्माकमागमिष्यति ॥१८॥

शुक उवाच ।

इत्युक्त्वा नारदेनै^२ते देवा ब्रह्मादयोऽखिलाः ।
एवमेवेति निश्चित्य तथा कर्तुं समुद्यताः ॥१९॥
ब्रह्मा^३ इन्द्रः कुबेरश्च वरुणश्च यमस्तथा ।
हिमालयगृहं गन्तुं मतिं चक्रुस्वरान्विताः ॥२०॥
गङ्गा चात्मानममलां हिमालयमदर्शयत् ।
स्वप्ने ददर्श तां शैलश्चारूपां चतुर्भुजाम् ॥२१॥
शुक्लां त्रिणयनां देवीं मकरासनसंस्थिताम् ।
चतुर्भुजां वरं पद्ममभयं चामृतं तथा ॥२२॥

१ D B स्वर्गे ।

२ B नैव ।

३ D ब्रह्मेन्द्रश्च ।

दधानां युवतीं चारु सर्वाङ्गीं सस्मिताननाम् ।
 नानाभरणभूषाढ्यां प्रणतां सर्वदैवतैः ॥२३॥
 भासयन्तीं दिशः सर्वाः स्वया कान्त्या लसत्तराम् ।
 पापभूधरदावाग्निशिखामिव हि सर्वतः ॥२४॥
 एवं सा स्व^१ निजं रूपं दर्शयित्वा हिमालयम् ।
 अभ्यभाषत देवानां प्रविधातुमनुग्रहम् ॥२५॥
 शैलाधिराज धर्मात्मन् तवाहं तनया शुभा ।
 श्रुतं ते दक्षसवने^२ जहौ दाक्षायणी तनुम् ॥२६॥
 मैवाहमर्द्धभागेन त्वत्तो लब्धवती वपुः ।
 पुनरन्या भविष्यामि दुहिता ते सुलोचना ॥२७॥
 मां नेतुं स्वर्गममरास्त्वामायास्यन्ति याचकाः ।
 तेषां दास्यसि तत्रैव पतिं प्राप्स्याम्यहं शिवम् ॥२८॥
 त्वञ्चा^३ न्यान्तनयां तस्मै शिवायाह्वय दास्यसि ।
 अहं देवोपरोधेन स्वर्गं यास्यामि भूतलात् ॥२९॥
 मद्विच्छेदान्मा विमोहं भवान् क्वापि करिष्यति ।
 एतदर्थं पुरोऽवोचं मोहशान्तिकरं वचः ॥३०॥
 इत्युक्त्वान्तर्दधे देवी शैल उत्थाय तल्पतः ।
 चिन्तयामास यहृष्टं श्रुतं स्वप्ने किलाद्भुतम् ॥३१॥
 तस्याश्च^४ दुहितुस्तत्वं सर्व्वं ज्ञात्वा धराधरः^५ ।
 मोहं तत्याज कन्येयं ममेति यः^६ पुरा कृतः ॥३२॥

१ C सारं । २ B भवने, C शरत्के । ३ B त्वन्वन्त्यां ।
 ४ C ०तु । ५ धरोत्तमः । ६ C या पुरा कृता ।

शयने भोजने स्नाने कथायाञ्च सदा गिरिः ।
 दधौ तां परमां देवीं देवदेवीभिरर्चिताम् ॥३३॥
 अथागताः पञ्च देवा अवतौर्यं नभस्तलात्^१ ।
 हिमालयं महाभागं ददृशुः स्मितभाषिणः ॥३४॥
 हिमालयस्तान् पञ्चैव स्वतेजोभिः समुज्ज्वलान् ।
 पूजयामास विधिवद्ब्रह्मबुद्ध्या महाप्रभान् ।
 आसनेषूपविष्टांस्तान् शैलराजोऽभ्यभाषत ॥३५॥

हिमालय उवाच ॥

के यूयं सुप्रभावन्तः किमर्थं वा समागताः ।
 ममात्र वान्यत्र वा वो विद्यते कार्यमुत्तमम् ॥३६॥

देवा ऊचुः ॥

वयमेते महाभाग देवास्ते निकटागताः ।
 किञ्चिदर्थं याचितुं च समायाताः शृणुष्व तत् ॥३७॥
 अयं ब्रह्मा अयञ्चेन्द्रो यमोऽयं वरुणोऽप्ययम् ।
 अयं कुवेर आख्यातः^२ पञ्चैते देवताधिपाः ॥३८॥
 कश्चिदस्ति महावृद्धो नानाविधफलैर्युतः ।
 तस्यैकन्तु फलं नेतुमागता वै वयन्त्वमे ।
 सहायो भव तत्र त्वं येन तत् फलमाप्नुमः ॥३९॥

शुक उवाच ॥

श्रुत्वैवं वचनं तेषां शैलराजो हिमालयः ।
 ज्ञातवान् खलु गङ्गान्तां नेतुकामान् सुरोत्तमान् ॥४०॥

१ D नभस्तलात् । २ C आख्याताः ।

गङ्गाया वचनं स्मृत्वा दृष्ट्वा च तान् सुरोत्तमान् ।
गङ्गात्यागं सुदुःसहं चिन्तयि- १।ऽब्रवीच्च^१ तान् ॥४ १॥

हिमालय उवाच ॥

ज्ञाता यूयं मया^२ देवा ब्रह्माद्याः परमोदयाः ।
युष्माकञ्च समायातं महाभाग्योदयोद्भवम् ॥४ २॥
एवञ्च खलु जानामि तथाप्येवं निवेदये ।
अचलोऽहं विधिहृतः क्व यास्यामि ह्यशक्तिकः ।
कोऽसौ वृचो न जानेऽसौ फलं वा तस्य कौटुम्भम् ॥४ ३॥

देवा ऊचुः ॥

अस्ति सोऽसौ महावृचो भवतो वशगोऽपि च ।
फलञ्च त्वदश्रे तस्य वर्त्तते नात्र संशयः ॥४ ४॥
ददासि चेत् स्वच्छद्ददा वयञ्च प्राप्तुमस्तदा ।
सर्वः स्वार्थपरो लोको न वेद परसङ्कटम् ।
यदि वेद न याचेत नेति नाह यदीश्वरः ॥४ ५॥

हिमालय उवाच ।

अस्ति तावन्महावृचः फलन्तस्य च वर्त्तते ।
अनिष्पन्नं तच्च फलं तद्विच्छेदोऽतिदुःसहः ॥४ ६॥

देवा ऊचुः ।

वृच एव फलं धत्ते परार्थमेव नान्यथा ।
उपस्थितेभ्यः पात्रेभ्यो दत्तं स्यात्तद्वि^३ सार्थकम् ॥४ ७॥

१ C ब्रवीति तान् ।

२ B महा ।

३ C तत्स्याद्धि ।

विशेषतो वयं देवास्तत्फलार्थाः समागताः ।
न प्रत्याख्याहि शैलेश भव नानीश्वरोऽपि च ॥४८॥

शुक उवाच ॥

एवं तद्वचनं श्रुत्वा विवक्षुं तं धराधरम् ।
ज्ञात्वा गङ्गा समागत्य कन्यारूपेण चाब्रवीत् ॥४९॥

कन्योवाच ॥

किं देवैः सह संवादं कुरुषे पार्थकं पितः ।
यद्भवन्ति तदेवेष्टं समाचर धराधर ॥५०॥
अहं ते निकटस्थैव किं प्राकृत द्वाचर ।
अदूरस्थापि दूरस्था कर्मविचिन्तितसाम् ॥५१॥
दूरस्थापि हृदिस्थाहं सदा भक्तिमतामिह ।
भक्त्याहमेकया ग्राह्या न ध्यानान्न च दर्शनात् ।
अतस्ते निकटस्थां मां न दूरस्थां विचिन्तय ॥५२॥

हिमालय उवाच ॥

स्वयञ्चेद् यद्यसौ देवी गन्तुमिच्छति वः पुरम् ।
तदहं केन यत्नेन रक्षिष्याम्यविदूरतः ॥५३॥
किन्तु मनुष्यतो वाक्यं यातु चेति न निःसरेत् ।
देव्या अभिमतं मत्वा कुरुध्वमुचितं सुराः ॥५४॥

शुक उवाच ॥

इत्युक्त्वास्ते सुरगणाः प्रफुल्लवदनास्तदा^१ ।
आकाशे वर्त्तमाना वै देवीं भक्त्या प्रतुष्टुवुः ॥५५॥

त्वां नमस्यामहे देवीं सतीं सञ्जनसेविताम् ।
 महाप्रभावां देवेशीं नित्या^१माकाशवासिनीम् ॥५६॥
 अजामाद्यामनन्ताञ्च प्रकृतिं परमेश्वरीम् ।
 दुर्गमां सुगमां गङ्गां कोटिब्रह्माण्डवासिनीम् ॥५७॥
 आदिशक्तिं महाशक्तिं शुक्लां सत्यस्वरूपिणीम् ।
 तरुणीं रूपसम्पन्नां सेवनीयां कलावतीम् ॥५८॥
 गीतां गणेश्वरीं वन्द्यां वन्द्यवन्द्यां त्रिलोचनाम् ।
 त्रिगुणामगुणां शुद्धां परमां पापनाशिनीम् ॥५९॥
 पवित्रनाम्नीं पुण्याख्यां पुण्यकीर्त्तिमनामयाम् ।
 अव्ययां पावनीं रामां वामाक्षीं वीररूपिणीम् ॥६०॥
 वरदामेश्वरीं बालां त्रिजगद्रूपरूपिणीम् ।
 एवं प्रणमतां तेषां सुराणां गिरिजा सती ॥६१॥
 त्यक्त्वा भूमितलं याता ब्रह्मादिनिकटं नभः ।
 तान्ते सुदुर्लभां लब्ध्वा मुदा परमया युताः^२ ॥६२॥
 ययुः स्वर्गपुरं सर्व्वे सर्व्वे देवा मुदं ययुः ।
 सदा तां परमानन्दमयीं गिरिसुतां शिवाम् ॥६३॥
 सेवमानाः सुरगणा मुदमापुः सुदुर्घटाम् ।
 मेनकाद्यास्त्रनालोक्य तां देवीं पुत्री^३रूपिणीम् ॥६४॥

१ C नित्य ।

२ C B add. अन्तर्द्ध्य स्थितां गुप्तां तदा ब्रह्मा कमण्डलौ ।
तां नीत्वा ते तदा देवा ब्रह्मेन्द्रवरुणादयः ।

३ B पुत्र D पुत्रि ।

व्यासुग्धा हा हता नष्टा क्व सा बालेति चारुदन् ।
 प्रबोधिताश्च शैलेन ज्ञात्वा वृत्तान्तमादितः ॥६५॥
 अभिशेपस्तदा गङ्गां दुःखेन महता तदा ।
 यदस्मान्नाभिनन्द्यैव गता स्वर्गं निजेच्छया ॥६६॥
 तस्माद्भूयो नदी भूत्वा स्थलादुच्चैरधःपतेः ।
 गां स्वर्गं सङ्गता यस्मान्तस्माद्गङ्गाभिधा भव ॥६७॥
 वयं तदपरां प्राप्य पुनर्निर्वृतिमाप्नुमः ।
 ततो यातेषु कालेषु नारदो देवदर्शनः ।
 ययौ यत्र^१ महादेवः सतीं ध्यायंस्तपस्यति ॥६८॥

नारद उवाच ॥

नारदोऽहं महादेव प्रणमे त्ववधेहि माम् ।
 सती भूयः प्रलब्धा ते तां द्रष्टुमुद्यमं कुरु ॥६९॥

शुक उवाच ॥

शिवोऽद्भुतमिव^२ श्रुत्वा रोमाञ्चिततनुर्मुने ।
 किं किं किं किं कुतः कुचेत्यूचे त्वणं मुहुर्मुहुः ॥७०॥
 आसनात् सहस्रोत्थाय गन्तुमैच्छद्दिदृक्षया ।
 सर्वतश्चारयंश्चक्षुश्चकितो हरिणो यथा ।
 क्व गन्तव्यं क्व गन्तव्यं सती सा मे क्व वेति च ॥७१॥

नारद उवाच ॥

प्रभो महेश ग्राम्यस्व किमेवं वदसे वचः^३ ।
 क्षणं संस्तभ्य मदाक्यं^४ सावधानः शृणुष्व च ॥७२॥

१ B तत्र । २ B D इति । ३ B ततः । ४ D मे वाक्यम् ।

धीरो भव न चाधैर्यं कृत्वा कार्यं करिष्यसि ।
 अधैर्येणावसन्ना हि^१ ध्वस्तकार्या भवन्ति वै ॥७३॥
 मया नानास्यलं भ्रान्त्वा भूपातालखरादिकम् ।
 सती हिमवतः चेत्रे लब्धदेहा मयेक्षिता ॥७४॥
 शुक्ला चतुर्भुजा चारुनेत्रत्रयविराजिता ।
 आसीना मकरे शुक्ले प्रफुल्लवदनाम्बुजा ॥७५॥
 शिवेशान महादेव प्रभो स्वामिन्महेश्वर ।
 एवं जपन्ती^२ सततं सती दृष्टा मया तव ॥७६॥
 आनीता च स्वर्गपुरं हिमालयगृहात् सुरैः ।
 ब्रह्मोद्भवरूपैः कालकुवेराभ्यां प्रयत्नतः ।
 अधुना वर्त्तते स्वर्गं तां गत्वा पश्य सुन्दरीम् ॥७७॥

शिव उवाच ।

जीव जीव चिरं वत्स महर्षे देव नारद ।
 त्वया पुनर्मे देहेऽस्मिन् प्राणाः संक्रामिता इव ॥७८॥
 आलिङ्गयामि ते पुत्र चारु शुक्लतरं वपुः ।
 त्वमेव खलु जानीषे सतीं प्राणाधिकां मम ।
 ब्रज यामि त्वया साङ्गं यत्र सा मे सती प्रिया ॥७९॥

शुक उवाच ॥

इत्युक्त्वा वृषमारुह्य नन्दिना सह शङ्करः ।
 ययौ स्वर्गं पुरं यत्र गङ्गा वसति पार्वती ॥८०॥

१ B अधैर्येणैव सर्वे हि ।

२ D जल्पन्ती ।

शिवमागतमाकर्ण्य सर्वे तत्र दिवोकसः ।

ब्रह्माद्या मिलिताः सर्वे सभां चक्रुः सुशोभनाम् ॥८१॥

अन्त्यास्तत्र दिक्पालाः सायुधाः सहवाहनाः ।

सहस्रैः परिवारैश्च सायुधैः सबला मुने ॥८२॥

नानाभरणभूषाद्या मुदिताः परमादरैः ।

दिदृचवशिरान्नष्टपार्वतीशिवसङ्गमम् ॥८३॥

इति श्रीबृहद्दर्शनपुराणे मध्यखण्डे शुकजैमिनिसंवादे

गङ्गाजन्मकथनं नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

अथ सर्वे तदा देवाः सह सर्वेण तां सभाम् ।
प्राविशन्नेरुशिरसि सर्वदेवगणालये ॥१॥
सभामध्ये तदा गङ्गा बभौ चन्द्रचयोज्ज्वला ।
सर्वेन्द्रियाभिमुख्येन परमेवात्मरूपिणी ॥२॥
तस्याश्च चारुसर्वाङ्ग्या मुखचन्द्रं समुज्ज्वलम्^१ ।
आनन्दामृतपानस्य पात्रं नेत्रैरलभ्यत ॥३॥
नेत्राणि शम्भोस्तद्वक्त्रं वीचमाणानि यत्नतः ।
कालान् संयापयामासुस्तृप्तिं नाप्तानि जैमिने ॥४॥
सर्वे देवास्तदा देव्यै गङ्गायै सुमुदान्विताः ।
मालामेकां ददुः शुक्लां शुभां चान्द्रमसीमिव ॥५॥
सा च गङ्गा समुत्थाय तां मालां प्राप्य जैमिने ।
दत्तौ शिवाय देवाय शङ्कराय महात्मने ॥६॥
सा च माला प्रभोर्मूर्ध्नि विरराज विराजिता ।
न च मौलिं परित्यज्य गता कण्ठस्थलं तदा ॥७॥

१ B तस्याश्चारुसर्वाङ्गमुखचन्द्रं समुज्ज्वलम् ।

यदा माला मौलिगता शिवस्थाभून्महामुने ।
 दशदिक्षु तदा भूता जयशङ्खादिनिस्वनाः ।
 महान्देवः प्रियां मालां प्राप्य देवानुवाच ह ॥८॥

शिव उवाच ।

इयं माला मया देवा गृहीता शिरसैव हि ।
 शिरसैव धृता भार्या गङ्गेयमिति मन्यताम् ॥९॥
 यदा मृतवपुः सत्याः शिरसा धृतवानहम् ।
 तदैव मे शिरोवासमियं प्राप मनस्विनी ॥१०॥
 वस्तुतो हृदि मे योगो वामाङ्गे शक्तिरस्ति मे^१ ।
 दक्षिणाङ्गन्तु वै पुंसां कन्यापुत्रादिधारकम् ॥११॥
 तस्मात् सम्यम्बिचार्यैव शिरसीयं धृतैव मे ।
 एतद्विज्ञाय यूयञ्च संशयं त्यजत ध्रुवम् ॥१२॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तास्ते देवगणाः शिववाक्यामृतं परम् ।
 विमुक्तसंशयाः सर्वे प्रणेसुः शिवमुत्तमाः ॥१३॥
 तन्मालाशिरसं देवमद्भुतं ददृशुः शिवम् ।
 शिवशक्तिमयं ब्रह्ममूर्त्तं चक्षुरिवागतम् ॥१४॥
 गङ्गां नीत्वा जिगमिषुं शिवं बुद्ध्वा विधिस्तदा ।
 विनयेनाभिसङ्गम्य चतुर्वक्त्रैरभाषत ॥१५॥

१ B शक्तिरस्तु । D ०योमे वामाङ्गे शक्तिरस्तु मे ।

ब्रह्मोवाच ।

इयं गङ्गा चित्तौ जाता प्राप्तास्माभिस्तु भिक्षया ।
तुभ्यं दत्ता वरायैषा दुहितेवामलानना ॥१६॥
कञ्चित्कालमिहैवास्तु पितृगेहे सुरालये ।
अतीते कतिचित्काले तव गेहं गमिष्यति ॥१७॥

शिव उवाच ।

दत्ता युष्माभिरेवेयं कथं पुनरपेक्षते^१ ।
नारीणां चिरवासे हि बान्धवे नोपपद्यते^२ ॥१८॥
तस्मादद्यैव मे गेहमियमायातु सर्वथा ।
अथवेयं स्वमेवेष्टं ब्रवीतु तद्धि मे मतम् ॥१९॥

गङ्गोवाच ।

ब्रह्मन्नहं शिवं प्राप्ता दत्ता युष्माभिरेव च ।
विना शिवं न मे युक्ता स्थितिः कुत्रापि सम्भवेत् ॥२०॥
यूयञ्च भक्तिमन्तो मां प्राप्ता एव न चान्यथा ।
अतः कमण्डलौ ब्रह्मन्मम वासश्चिरन्तनः ॥२१॥
न त्याज्यः स च मे वासो देव ते वै कमण्डलुः ।
नित्यं ह्यधिष्ठिता तत्र तव ब्रह्मन् कमण्डलौ ॥२२॥
सदा युष्मत्कार्यकाले तत्क्षणे मां प्रलप्यथ ।
मूर्त्ता त्वेषा सदा शम्भोः स्थास्यामि निकटे किल ॥२३॥
अहं शिवा^३ शिवो ह्येष नावयोर्विच्छिदा क्वचित् । ...

१ A अपेक्षते । २ C उपयुज्यते । ३ A शिवो ।

सदा भक्तिमताञ्चापि निकटेषु वसाम्यहम् ।
 एवं विज्ञाय सन्देहं त्यक्त्वा [सुख]^१मवाप्नुत ॥२४॥

१२२.

ब्रह्मोवाच ।

एवमेव महेशानि गिरिजे शिवसुन्दरि ।
 तदीया हि वयं सर्वे यथोचितमथो कुरु ॥२५॥

शुक उवाच ।

इत्युक्त्वा ते तदा देवा ब्रह्माद्या ब्रह्मणो मुखात् ।
 प्रणमुः शिरसा भक्त्या शिवं गङ्गाञ्च तत्पराः ॥२६॥
 गङ्गा च मूर्त्तिभागेन शिवं प्राप्ता जगाम सा ।
 अन्तर्द्वानांशभागेन स्थिता ब्रह्मकमण्डलौ ॥२७॥
 देवाः सर्वे यथास्थानं गता एव यथागतम् ।
 ब्रह्मा ययौ ब्रह्मलोकं मुदा परमया युतः ॥२८॥
 कमण्डलुगतां गङ्गां बुबोध परमार्थतः ।
 गङ्गां कमण्डलौ कृत्वा ब्रह्मलोकं जगाम सः ॥२९॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मपुराणे मध्यखण्डे शिवगङ्गा-
 समागमस्त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

शुक उवाच ॥

गते शिवे तु कैलासं गङ्गां नीत्वा शिरःस्थिताम् ।
ययौ च नारदो विप्र वैकुण्ठं देवसत्तमः ॥१॥
ददर्श स च वैकुण्ठे देवं नारायणं प्रभुम् ।
लक्ष्मी-सरस्वती-युक्त-पार्श्व-द्वन्द्वं महाप्रभम् ॥२॥
नारदोऽहं नतोऽस्मीति प्रणनाम हरिं प्रभुम् ।
स च नारायणो देवो नारदं देवदर्शनम् ॥३॥
ददर्श महसा^१ भातं जटा-मण्डल-धारिणम् ।
शङ्खश्वेतं महोरस्कं दीर्घमाजानुबाहुकम् ॥४॥
श्वेताम्बरधरं दिव्यं दिव्यभावयुतं सदा ।
वीणा-तन्त्री-लसत्पाणि-पद्माङ्गुलिदलं मुनिम् ॥५॥
तं दृष्ट्वा पूजयामास पाद्यार्घ्याचमनासनैः ।
ततः पप्रच्छ सहसा तदागमनकारणम् ॥६॥

नारद उवाच ।

प्रभो देव जगन्नाथ दक्षकन्या सती पुनः ।
हिमालयगृहे जाता देहं लब्धवती बभौ ॥७॥
सा भूतलात् समानीता स्वर्गं ब्रह्मादिपञ्चभिः ।
तत्रैव सा सुरैर्दत्ता शम्भवे परमप्रभा ॥८॥

१ D सहसा ।

तां प्राप्य स यथौ स्थानं कैलासं गङ्गया सह ।
 ब्रह्मा कमण्डलुस्थां तां बुद्ध्वा नीत्वा यथौ निजम् ॥८॥
 एतदेव प्रभो तुभ्यं मयागत्य निवेदितम् ।
 न दृष्टं भवता तादृक् परमाद्भुतमीश्वर ॥१०॥

हरिरुवाच ।

अहो प्राप्तः सतीं शम्भुः प्रनष्टामिव^१ वै चिरम् ।
 तथाभूतमहं तच्च द्रक्ष्याम्येव न संशयः ॥११॥
 गत्वा द्रक्ष्याम्यहं तौ वा तौ वात्रागच्छतां मम ।
 किमत्र ब्रूह्यनुष्ठेयं देवर्षे ननु नारद ॥१२॥

नारद उवाच ।

^१[तव वैकुण्ठभवनं तावेवागच्छतामिदम् ।
 गङ्गा पश्यतु वैकुण्ठं तवेमं पुरमुत्तमम् ॥१३॥
 इदमेव मतं मेऽस्तु यद्युक्तं तत्समाचर ।
 अहं गायामि निकटे तवेति यदि मन्यसे ॥१४॥

हरिरुवाच ।

गाय नारद देवर्षे वीणापाणे महामते ।
 गानन्तु परमं ब्रह्म विधिरूपेण तद्भवेत् ॥१५॥]

नारद उवाच ।

त्वन्तु ब्रह्म परं विष्णो गानञ्च ब्रह्म चाव्ययम्^२ ।
 तुभ्यं मिलितञ्चास्तु लक्षयामीति मन्यते ॥१६॥

१ A प्रणष्टामपि । २ A B D omit the portion bracketted.
 ३ B C D चाद्ययं ।

हरिरुवाच ।

यथाविधि कृतं गानं जगन्सोहयते चिरात् ।
तस्माद्यथाविधानं वै गाय नारद श्रूयते ॥ १ ७
सौख्यञ्च विधिज्ञानं गाने द्वयमपेक्ष्यते ।
अतिशेते विधिज्ञानं सौख्यन्तु^१ फलाधिकम् ॥ १ ८ ॥
पदाली तु पदार्थानां वाचिका न तु दर्शिका ।
स्वरबन्धविशेषेण रससाक्षात्करौ तु सा ॥ १ ९ ॥
मूलाधारे वसेदग्निस्तस्मान्नादोऽभिपद्यते ।
पञ्चस्थानानि भित्तासौ व्यक्तो भवति मूर्द्धनि ॥ २ ० ॥
नाभौ सूक्ष्मोऽतिपूर्वः स्यात् सूक्ष्मो हृदि विशिष्यते ।
कण्ठे भवति चाव्यक्तो मुखे कृत्रिमतां व्रजेत् ॥ २ १ ॥
मूर्द्धनि च तथाऽव्यक्तो नाद एष प्रकीर्तितः ।
नाभेश्च मूर्द्धपर्यन्तं सन्ति द्वाविंशतिः क्रमात् ॥ २ २ ॥
श्रुतयो नाम विख्याता द्यावत्यादयो मताः ।
ता वै चतस्रो द्वे तिस्रश्चतस्रस्त्रिंश एव च ।
द्वे च षट् च^२ संहताः स्युः षड्जाद्याः सप्त वै स्वराः ॥ २ ३ ॥
षड्जश्च षडभश्चैव गान्धारो मध्यमस्तथा ।
पञ्चमो धैवतश्चैव निषादश्चैव^३ तत्क्रमात् ॥ २ ४ ॥
एते सप्तस्वराः प्रोक्तास्त्रिधेषां गतयो मताः ।
घोरो मद्र^४स्तथोच्चैश्च स्वरबन्धविशेषकाः ॥ २ ५ ॥ ..

१ D सौख्यञ्च । २ D षट्सु संहताः । ३ ते क्रमात् ।

४ B D मद्रुः, C मन्द्र ।

खरप्रबन्धनामानो रागा रागिण्य एव च ।
 कोटयः पञ्चलक्षाणि पञ्च तद्वत् सहस्रकम् ॥२६॥
 रागिण्यैव रागाश्च शिवकण्ठे वसन्त्यमी ।
 तेषां प्रधानभूताश्च षड्रागाः कामदादयः ॥२७॥
 षट्त्रिंशदपि तेषां वै भार्या दासीसमन्विताः ।
 मालङ्काराः सुरूपस्ता परमानन्दमूर्त्तयः ॥२८॥
 एवन्तु खलु रागाणां सुसम्यक् प्रतिपत्तये ।
 आरोहन्त्यवरोहन्ति सञ्चरन्ति खरा द्विजः ॥२९॥
 आरोही चावरोही च सञ्चारी तेन ते त्रिधा ।
 एते यन्त्रेष्वपि प्रोक्ता यन्त्रकण्ठावुभौ समौ ॥३०॥

नारद उवाच ।

रागाणां वद नामानि रागिणीनाञ्च सत्तम ।
 काश्च दास्यः परिप्रोक्ता दासा वा कमलेक्षण ॥३१॥

हरिरुवाच ।

कामदस्य वसन्तस्य मल्लारस्य विभाषकः ।
 गान्धारो दीपकस्यैव रागा एते षड्डीरिताः ॥३२॥
 मायूरी तोटिका गौड़ी वराड़ी च विलोलिका ।
 धानाश्रीरपि विख्याता कामदस्य प्रिया शुभा ॥३३॥
 वागीश्वरी शारदी च श्यामा वृन्दावनी तथा ।
 वैजयन्ती जयन्ती च दास्य एताः प्रकीर्त्तिताः ॥३४॥
 परजस्यैव दासस्य भवेत् कामदकस्य हि ॥३५॥
 केदारी चैव कल्याणी सिन्धुरा सुहया तथा ।

अश्वारूढा च कार्णाटी वसन्तस्य प्रिया मता ॥३६॥
 श्यामकेली देवकेली मालिनी कामकेलिका ।
 सम्भावती सम्बरा च दास्यस्तासां क्रमात् स्मृताः ॥३७॥
 हिंसोल इति^१ विख्यातो वसन्तरागकिङ्करः ॥३८॥
 नटी च सुरहट्टी च पाहिड़ी चारूरुपिणी ।
 नीला जयजयन्ती च षड् मल्लारयोषितः ॥३९॥
 चक्रवाकी चन्द्रमुखी रसिका च विलासिका ।
 यामिनी श्यामघटिका दास्यस्तासां क्रमात् स्मृताः^२ ॥४०॥
 ३[रामकेली च ललिता कोड़रा कौमुदी तथा ।
 भैरवी शर्वरी चैव विभाषस्य प्रिया मता ॥४१॥
 तरङ्गिणी नागिनी च किशोरौ हेमभूषणा ।
 कल्लोलिनी भीमनेत्रा दास्यस्तासां क्रमान्मताः] ॥४२॥
 श्यामघटक इत्याख्यो विभाषस्य तु किङ्करः ॥४३॥
 श्रीर्वै रूपवती गौरी धानसी च तथापरा ।
 मङ्गलाख्या^४ च गान्धर्वी गान्धारस्य प्रिया इमाः ॥४४॥
 पटमञ्जरी च मञ्जीरा महापद्मावती तथा ।
 वेलावली^५ च भूपाली गन्धिनी चेति दासिकाः ॥४५॥
 गौड़राज^६ इति ख्यातो दासो गान्धारसेवकः ॥४६॥

१ B हिन्दोल इह । C मधुनामा च ।

२ B मताः ।

३ B omits the portion bracketted.

४ B मङ्गलाख्यातं ।

५ B वेलावती । D वेणावती । ६ B गौरराज ।

उत्तरी पूर्विका चैव गुञ्जरी कालगुञ्जरी ।
 तथा गोण्डकरी^१ ख्याता मालेति दीपकप्रिया ॥४७॥
 दीपेक्षता दीपवर्णा दीपकर्णा प्रदीपिका ।
 दीपाक्षी दीपवक्त्रा च दास्यस्तासां प्रकीर्तिताः ॥४८॥
 प्रदीपनाभ इत्याख्यो विख्यातो दास एव च ॥४९॥
 एते प्रोक्ता रागवर्गा गाय नारद तत्त्ववित् ॥५०॥

शुक उवाच ।

नारदश्च तथेत्युक्त्वा गातुं समुपचक्रमे ।
 यत्नवान् परमो भूत्वा वीचमाणो मुखं हरेः ॥५१॥
 ये प्रोक्ता हरिणा रागाः साक्षादानयितुञ्च तान् ।
^२साक्षाद्देवमुनिश्रेष्ठो न चाग्रकथं सर्वशः ॥५२॥
 कश्चित् स्थानपरिभ्रष्टः खञ्जः पथि रुजा स्थितः ।
 कश्चित् काणो भिन्नवर्णः कश्चिद्रागोऽपि विक्रलः ॥५३॥
 कश्चिदुर्व्वलतां यातः कश्चिद्दलितभूषणः ।
 पत्नीहीनः कोऽपि कोऽपि^३ कश्चिद्धधिरतां गतः ॥५४॥
 एवं विघटिता रागा नारदेन कृतास्तदा ।
 आवृत्य वसनेनास्यं जहासे यत् सरस्वती ।
 तत् दृष्ट्वा तत्यजे गानं नारदो स्नानवक्त्रतः ॥५५॥

हरिरुवाच ।

गानाद्विरम देवर्षे कृतं गानं विलक्षणम् ।

१ B गण्डकरी । D गोण्डकिरी । २ C रेच्छद ।

३ D हीनः कोऽपि ।

नवशिखापरीपाकाद्गानवित्तं भविष्यसि ॥५६॥
 गानं कुरुष्व चेत्युक्तो यो गायति स मूढधीः ।
 जिज्ञासोर्निकटे विप्र तस्य गानं विधिच्छतम् ॥५७॥
 अतएव न गायेत प्रोक्तो जिज्ञासुना क्वचित् ।
 मया जिज्ञासुना त्वञ्च गायेत्युक्तश्च गीतवान् ॥५८॥
 उत्तिष्ठ मत्पुरं पश्य वैकुण्ठं सकलं मम ।
 पुरेऽस्मिन् रागवर्गा मे सन्ति तान् पश्य सर्व्वशः ॥५९॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तो^१ हरिणा तेन नारदो मुनिपुङ्गवः ।
 उत्थाय हरिणा साङ्गं ददर्श सकलं पुरम् ॥६०॥
 यत्र सर्व्वे लसच्चारुवक्त्राश्चारुचतुर्भुजाः ।
 शङ्ख-चक्र-गदा-पद्म-धराः सर्व्वे घन-प्रभाः ॥६१॥
 किरीटिनः कुण्डलिनो लसत्पुष्करमालिनः ।
 सर्व्वे च नूत्नवयसः सस्मेरवदनाम्बुजाः ॥६२॥
 दिशो वितिमिरालोकाः कुर्व्वन्तः स्वेन तेजसा ।
 तत्र कापि स्थलेऽपश्यद्गङ्गान् काञ्चिच्छरीरिणः ॥६३॥

नारद उवाच ।

देव श्रीपुण्डरीकाक्ष पुरेऽस्मिंस्ते सुखालये ।
 एवंभूतानि भूतानि कथं नरकदेशवत् ॥६४॥

हरिस्त्वाच ।

एत एव^१ कृता रागा भवता व्यङ्गचक्षुषः ।
 २यत् एव सरस्वत्या हसितञ्चावृतास्यया ।
 एते सञ्जीभविष्यन्ति साङ्गोपाङ्गाः शिवागमात् ॥६५॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तप्तेन हरिणा नारदो लज्जयान्वितः ।
 न जगाद मुखे किञ्चिद्धरिणा सह चावसत् ॥६६॥
 हरिर्लक्ष्मौसरस्वत्योर्मध्यगो विरराज सः ।
 उवास नारदश्चापि पूर्वकल्पित आसने ॥६७॥
 अन्ये च ऋषयस्तत्र वैकुण्ठपुरवासिनः ।
 ऊषुर्विष्णुसभायान्ते परमामोदनिर्वृताः ॥६८॥
 सस्मार च हरिः शम्भुं सगङ्गं वेधसन्तथा ।
 तेन स्मृतास्ते स्वस्थानात्^२ शम्भुर्ब्रह्मा च दैवतैः ॥६९॥
 आगता चैव गङ्गा च स्मृता कृष्णेन विष्णुना ।
 ब्रह्मा विष्णुः पिनाकी च इन्द्राद्याश्चैव देवताः ॥७०॥
 ऋषयो नारदाद्याश्च तत्रोषुः स्वासनेषु च ।
 गानं शुश्रूषवः सर्वे यत्तु शम्भुः करिष्यति ॥७१॥
 अथ तत्र महादेवं वसन्तं परमासने ।
 शुक्लमालालसच्छीर्षं गङ्गासंगोभिवामकम् ॥७२॥
 पिनाकपाणिं शुक्लाभं पिहितव्याघ्रचर्मकम् ।

१ C अतएव ।

२ A अतः ।

३ B स्वजनाः ।

विलोक्य पूजयित्वा च ब्रह्माद्यर्चनपूर्वकम् ।

उवाच परमप्रीतो वैकुण्ठेशो गदाधरः ॥७३॥

हरिरुवाच ।

चन्द्रशेखर हे शम्भो किं लोके परमं सुखम् ।

किं शोकनाशनं^१ लोके किं वा दुःखविमोचकम्^२ ॥७४॥

शिव उवाच ।

त्वत्सेवनं सुखं लोके त्वद्भ्यानं शोकनाशकम्^३ ।

दुःखानां मोचकं कृष्ण^४ तवैव नाम नान्यथा ॥७५॥

अस्ति चान्यत् परं तादृग्गानं त्वत्कीर्तिकीर्त्तिकम् ।

यस्य तेऽङ्गेभ्य उत्पन्ना रागा रागिण्य एव च ॥७६॥

चित्रिताः पुष्पिता वाचो न चेत्त्वत्कीर्त्तिबोधिकाः^५ ।

मिथ्या हेमच्चितिं तान्तु हेमज्ञो नानुधावति ॥७७॥

विना गानेन ते नाम पवित्रयति नान्यथा ॥७८॥

नारायणाच्युतानन्त कृष्ण श्रीमधुसूदन ।

इति गायन्ति ये नित्यं न ते संसारिणः पुनः ॥७९॥

गोविन्द केशवानन्द^६ श्रीराम पुरुषोत्तम ।

इति गायन्ति ये नित्यं न ते संसारिणः पुनः ॥८०॥

मुकुन्द पद्मनाभेति पुण्डरीकाक्ष माधव ।

इतीरयन्ति^७ ये नित्यं न हि तान् बाधते कलिः ॥८१॥

१ A °नाशकं । २ B D °मोचनं । ३ B and D नाशनं ।

४ D मोचनं कृष्णो तत्रैव च न चान्यथा । ५ D °रोधिका ।

६ D केशवानन्त । ७ B इति गायन्ति ।

हरिरुवाच ।

उक्तं मन्नाममाहात्म्यं पुण्यकीर्तनं शङ्कर ।
कर्णोः प्रीणय मे^१ गानात् सर्व्वे शुश्रूषवः स्थिताः ।
गानामृतमहाविद्याकुशलोऽसि न चापरः ॥८२॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तः श्रीमता तेन हरिणा प्रभुना द्विज ।
गातुं प्रचक्रमे शम्भुर्गानशास्त्रविशारदः ॥८३॥
तेन चानुजगे^२ गायन्धारदोऽपि महामुनिः ।
लक्ष्मीः सरस्वती ब्रह्मा विष्णवाद्यास्तन्मुखाः^३ स्थिताः ॥८४॥
आदौ नादं समुत्थाप्य गान्धारं समभाषयत् ।
ब्रह्मविष्णवादयः सर्व्वेऽपश्यन् गान्धारमागतम् ॥८५॥

लसत् सुहेमाभरणं समुज्ज्वल-

नवाम्बुदाभासमपूर्व्वसुन्दरम् ।

गृहीतपीताम्बरम^४म्बुजद्वयं

ददर्श गान्धारमिमं सभा च सा ॥८६॥

सुचारुहेमासनमासिते वरं

महाप्रभे रागवरे महेश्वरः ।

जगौ हरिं कापि च दूतिकागता

प्रियोक्तसन्देशवचोऽब्रवीदिति ॥८७॥

१ D गो ।

२ C चानुगतो ।

३ D तन्मुखस्थिताः ।

४ C पद्मज ।

दूतिकोवाच ।

केशव कमलमुखीमुखकमलं
 कमलनयन कलयातुलममलम् ।
 कुञ्जगेहे विजनेऽति विमलं^१ । ध्रुवः ॥८८॥
 सुरचिर हेमलतानवलम्बा-
 तरुणतरुं^२ भगवन्तम् ।
 जगद्वलम्बनमवलम्बितु-
 मनुकलयति सा तु भवन्तम् ॥८९॥
 इतीह सङ्गायति गानपण्डिते
 महेश्वरे चारुतरस्वरे हरे ।
 ददर्श दूतीं समुपस्थितामिव
 श्रियः पतिः स्तम्भविलोचनद्वयः ॥९०॥
 सभा च सानन्तरबोधवर्जिता
 शिवेऽर्पिताचा अचला इव स्थिता ।
 सरस्वती श्रीरपि तादृशौ तदा
 ब्रह्मा विघूर्णच्चतुराननोऽभवत् ॥९१॥
 पुनः शिवो गायति गानसम्भव-
 प्रमोदविच्छेदविरागतो द्विज ।
 समावभाषे स्वरबन्धसम्भवा
 श्रीनामिका रागवरस्य वल्लभा ॥९२॥

ज्वलत्सुवर्णमलचारुकायिका^१
 करदये पद्मयुगञ्च विभ्रती ।
 विचित्रभूषाभरणोज्ज्वलांशुका
 श्रीरागिणी राजतसस्मितानना ॥८३॥
 या दूतिकाऽहृतवती हरिं पुरः
 सेवान्यथाकारगतेव सा प्रिया ।
 हरिं प्रलभ्येव रहः स्थिताऽस्निषत्
 तदेति साक्षादिव वीक्षते हरिः ॥८४॥

प्रियोवाच ।

रसिकेश केशव हे । रससरसौमिवमामुपयोजय रसमय
 रसमिवहे । ध्रुवः ॥८५॥

शुक उवाच ।

एवं गायति देवेशे देवो नारायणस्तदा ।
 आलिङ्गितेव तादात्म्याद्धरिर्निरवलम्बनः ॥८६॥
 रसोऽभूद्रसतादात्म्यादपतच्चासनात्ततः ।
 तैजसन्तच्छरीरन्तु द्रवीभूतं लसत्तरम् ।
 संज्ञायितुमारेभे वैकुण्ठं पुरमुत्तमम् ॥८७॥
 तदा सर्व्वं भग्ननिद्रा इव ब्रह्मादयः सुराः ।
 ज्ञायमानं पुरं सर्व्वं ददृशुश्चाप्यचिन्तयन् ॥८८॥
 कुत एतच्छलं जातं वैकुण्ठस्य विपादकम् ।
 क्व वा^२ यातो हरिर्देव आसने च न दृश्यते ॥८९॥

ब्रह्मा तदवधार्याथ शिवगानफलं तदा ।
 गङ्गाधिकरणं तत्र कमण्डलुमदर्शयत् ॥१००॥
 गानब्रह्मभवं ब्रह्म हरिदेहद्रवाख्यकम् ।
 गङ्गा ब्रह्म संवृणुयादिति ब्रह्मा ह्युपाययत् ॥१०१॥
 भाण्डसंस्पर्शमात्रेण सर्वा हरितनुद्रवः ।
 गङ्गां विवेश सहसा तत्क्षणादेव पश्यताम् ॥१०२॥
 तदा नीरमयी गङ्गा बभूव पापनाशिनी ॥१०३॥
 यथैवात्मानमाश्रित्य शरीरं प्रविराजते ।
 तथा^१ गङ्गां समाश्रित्य हरेर्देहद्रवो बभौ ॥१०४॥
 कमण्डलौ तदा ब्रह्मा निहितं ब्रह्म दुर्लभम् ।
 नोत्वा यथौ ब्रह्मलोकं शिवोऽपि प्रयथौ तथा ।
 अन्ये च वासवाद्याश्च ययुः स्वस्थानमुत्तमम् ॥१०५॥
 शिवगानप्रभावेण द्रवीभूतोऽच्युतोऽभवत् ।
 इति वै घोषयामासुः सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥१०६॥
 तदा लक्ष्मीसरस्वत्यौ विनाभूते बभूवतुः ।
 हरेर्देहग्रहं^२ भूयो ह्यपेक्षन्थौ स्थिते तथा ॥१०७॥
 कैलासे तं^३ शिवं देवी गङ्गा वै शिश्रियेतराम् ।
 साकार^४त्वफलं तत्तु यद्गङ्गा शिवभाविनी ॥१०८॥
 इयं ते कथिता गङ्गा हिमालयसुता शुभा ।
 कमण्डलौ स्थिता देवी ब्रह्मणो ब्रह्मलोकगा ॥१०९॥

१ B तदा ।

२ B देहाश्रयं ।

३ B तु ।

४ B साकारात्तु ।

सैव विष्णोः पदं प्राप्ता वामनस्य महात्मनः ।
 ततो विष्णुपदाद्भूता^१ समायाता धरातलम् ।
 राज्ञो भगीरथस्येष्टं संपूरयितुमिच्छती ॥११०॥
 ततो भूमेरधो गत्वाऽपावयत् सगरात्मजान् ।
 ततोऽनन्तं समासाद्य विरराम जलावधि ॥१११॥
 इत्येतत् कथितं विप्र संचेपात् सकलं वचः ।
 श्रोतुमिच्छसि किं भूयः पृच्छ तन्मां वदामि तत्^२ ॥११२॥

इति श्रीबृहद्भूमिपुराणे मध्यखण्डे शिवगानं नाम
 चतुस्रत्वारिंशोऽध्यायः ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

जैमिनिरुवाच ।

कथं विष्णुपदं प्राप्ता गङ्गा ब्रह्मकमण्डलोः ।
कथं वा वैष्णवात् पादाङ्गजायाता धरातलम् ॥१॥
कथं वाऽराधयद्गङ्गां देवीं राजा भगीरथः ।
कथं सगरपुत्रान् वाऽपावयत् परमेश्वरी ॥२॥
विरराम कुतो देवी प्रश्नानेतान् वदस्व मे ।
संचेपात् ये त्वया^१ प्रोक्तास्तेषां पुष्पमुदाहर ॥३॥

शुक उवाच ।

मरुचिर्ब्रह्मणः पुत्रस्तस्माज्जातस्तु कश्यपः ।
हिरण्यकशिपुर्जातः कश्यपादितिगर्भभूः ॥४॥
तस्य पुत्राश्च चत्वारः प्रानुसंपूर्वकेवलाः ॥५॥
ह्लादास्तेषां तु प्रह्लादो ज्येष्ठो विष्णुपरायणः ।
विरोचनस्तस्य पुत्रो वलिस्तस्याभवत्सुतः ॥६॥
स इन्द्रादीन्देवगणानभिभूय महाबलः ।
भूरादिं बुभुजे लोकं सर्वदैत्यगणेश्वरः ॥७॥
अदितिर्देवमाता वै पुत्राणां दुःखशान्तये ।
पत्याञ्जया हरिं देवमाराध्यं समराधयत् ॥८॥

वने सा निर्जने कापि तपः परममास्थिता ।
 आराधयामास हरिं वरदं जगदीश्वरम् ॥८॥
 तां तदा तपसाविष्टां विलोक्य दितिनन्दनाः ।
 देवमूर्त्तिधरा भूत्वा श्रुत्वा अदितिमब्रुवन् ॥९०॥

दैत्या ऊचुः ।

देवा वयं नमस्यामो भवत्याश्वरणद्वयम् ।
 इदमेव पदद्वन्द्वमस्माकं कुशलार्थकम् ॥११॥
 कथं तपस्यसि प्रायो देहकर्षणमुग्रकम् ॥१२॥
 त्वञ्चेत्तिष्ठसि जीवन्ती तदा नो मङ्गलं महत् ।
 त्वञ्चेदुपेक्षसे देहं कुतो नः कुशलं भवेत् ॥१३॥
 यस्य नास्ति गृहे माता भार्या वा प्रियवादिनी^१ ।
 अरण्यन्तेन गन्तव्यं यथारण्यन्तथा गृहम् ॥१४॥
 यस्य नास्ति गृहे माता भार्या वाक्यकरः सुतः ।
 विरक्तश्च परिवारो गन्तव्यं तेन वै वनम् ॥१५॥
 किमस्माकन्तु राज्येन किं सुखेनात्मनापि वा ।
 यत्र त्वं महताविष्टा तपसोपेक्षसे तनुम् ॥१६॥
 अप्राप्तदुःखा भवती ह्यस्मदर्थेऽतिदुःखिनी ।
 तपस्यति यतो मातस्ततो नो धिक् प्रवर्त्तताम् ॥१७॥
 ईश्वरः सुखदुःखानां कर्त्ता नान्योऽस्ति कुत्रचित् ।
 अनाराधित एवाप्तौ कर्त्ता स्यात् सुखदुःखयोः ॥१८॥
 अस्माकं सुखदुःखं यदस्ति स्वोपार्जितं पुरा ।

१ C and D चाप्रियवादिनी ।

तत् किं त्वं तपसोऽप्येण शक्ता वारयितुं भवेः ॥१९॥
 तस्मात्त्यक्त्वा तपस्यैतत् स्मर गेहे हरिं प्रभुम् ।
 चिरं वर्त्तस्व हे मातस्तद्राज्यं नो महत्तरम् ॥२०॥
 अस्माकं दुरदृष्टन्तु राज्यनाशाय चास्थितम् ।
 त्वं तदात्मविनाशेन न वर्द्धय परेष्टदम् ॥२१॥

अदितिरुवाच ।

यूयं सदा मम प्रायः सर्वमङ्गलचिन्तकाः ।
 देवा अपि च यूयं वै ध्वस्तराज्याः स्थ चाचिरात् ॥२२॥
 अहं हि वः परीहास्या परिहासं^१ यथापि च ।
 देवा इवापातदुःखा दुःखभाजः स्थ सर्वदा ॥२३॥
 अहमाराधयामीशं विष्णुं प्रभुमनामयम् ।
 कर्त्तारं सुखदुःखानां धिगित्येवास्तु वोऽपि च ॥२४॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तास्ते दैत्यगणा असिद्धार्थाः क्रुधान्विताः ।
 दन्तैर्दन्तान् विनिष्पीड्य निश्वसन्तो मुहुर्मुहुः ॥२५॥
 उद्गीर्य्य मुखतो वक्त्रिं निश्वासवायुनेरितम् ।
 वनं तज्ज्वालयामासुः समन्तात्तद्दिधक्षया ॥२६॥
 वनदाहभयाद्दैत्यास्ततो याता^२ बलिं ययुः ।
 सर्व्वं निवेदयामासुर्दग्धा चादितिरित्यपि ॥२७॥
 इह त्वरण्ये देवानां मातरं दावमध्यगाम् ।
 सुदर्शनेन स्वास्त्रेण ररच्च हरिरव्ययः ॥२८॥

१ D परीहासं ।

२ C and B जाताः ।

ततोऽदितिस्तपश्चरे महोग्रं हरिभीक्षितुम् ।
 वायुमात्राग्रना चोद्धं तिष्ठत्यङ्गुष्ठसृष्टभूः ॥२८॥
 एवं वर्षे गते दिव्ये श्रीहरिर्देवमातरम् ।
 दर्शयामास चात्मानं परमाद्भुतविग्रहम् ॥२०॥
 देवं मरकतश्यामं पीतवाससमच्युतम् ।
 श्रीमद्दीर्घचतुर्वाहं तप्तकाञ्चनकुण्डलम् ॥२१॥
 पुण्डरीकाभिरामाक्षं किरीटशोभिमौलिनम् ।
 स्मेरस्फुरद्वक्त्रपद्ममालोलतुलसीस्रजम् ।
 आरूढविनतापुत्रं ददर्शादिति रच्युतम् ॥२२॥
 दर्शनोत्पादितानन्दभारनमेव सा तदा ।
 प्रणतादितिरेषाहं देवमाताऽतिदुःखिनी ॥२३॥
 काहमल्पमतिर्योषित् क्व त्वं त्रैलोक्यनायकः ।
 अनुग्रहस्वभावात्मा प्राप्तोऽसि मम दर्शनम् ॥२४॥
 तस्मात्त्वां प्रणमामीशं कमलापतिमव्ययम् ।
 अभौष्टपूरकस्त्वन्तु स्वभावेनैव किं वदे ॥२५॥
 प्रसीद लोकेश [जगन्निवास^१]
 स्थौल्येन मौक्षेण च व्यापृतात्मन्^२ ।
 गुप्तस्त्रिलोकेषु स्वतः प्रसिद्ध-
 स्त्वं कालरूपी जगतां विधाता ॥२६॥
 त्वं सत्वरूपी जगदेकबन्धु-
 रतर्करूपो भगवाननन्तः ।

१ B omits the portion bracketted. २ C व्यापृतात्मन् ।

कूटस्थ आद्यः पुरुषः पुराणो
 महानलात्मा शशिसूर्यरूपः ॥३७॥
 यस्त्वं हि योगेन दृढेन योगिभिः
 प्रलक्ष्यसे विष्णुरनुस्वरूपः ।
 वपुःशु सर्वेषु भवाननेको
 वन्निर्यथा दारुषु ते नमोऽस्तु ॥३८॥
 १सुभाससे स्वात्मकबोधरूपिणे
 (स्वरूपिणे२) सर्वजनेषु यस्त्वम् ।
 तस्मै नमस्ते गुरवे पराणवे३
 महात्मने वेदनताय विष्णो ॥३९॥

शुक उवाच ।

इत्यादि सुवतीं देवमातरं तपसा ह्यग्राम् ।
 ऊचे४ मधुरया वाचा दैवकीनन्दनोऽदितिम् ॥४०॥

हरिरुवाच ।

वरं वृणु महाभागे वरदोऽस्मि तवागतः५ ।
 तपसा परितुष्टोऽस्मि स्तवेनानेन चानघे ॥४१॥

अदितिरुवाच ।

नारायण नमस्तेऽस्तु शङ्खचक्रगदाधर ।
 अहं वरार्धिनी सत्यं त्वञ्च देवो वरप्रदः ॥४२॥

१ C सुभाससे ।

२ Omitted in B.

३ D पुराणवे । C परात्मने ।

४ C उवाच ।

५ C तवागतः ।

अन्तर्यामी भवान् कस्मान्मां पृच्छति विशेषवित् ।
 स्वयमेव हृदिस्थं मे जानीषे यदुनन्दन ॥४३॥
 स्वयं मे हृदयं ज्ञात्वा वरं देहि यथोचितम् ।
 १[अहन्तु वरदेशानं त्वां मोक्षपरिषेवितम् ॥४४॥
 न वक्ष्यामि वृथावाक्यं राज्यादियाचनार्थकम् ।
 बद्धधा वामना देव शरीरधारणाफलम् ॥४५॥
 त्वयेव ग्राहितं जीवं नैव त्यजति दुस्त्यजम् ।
 तस्मात्त्वयैव विज्ञेन वरोदेयो यथारुचि ।
 ममाभिप्राय एषोऽद्य त्वां प्राप्स्यामि यथोचितम् ॥४६॥]

हरिरुवाच ।

१तथास्तु देवमातस्ते यत्त्वया वाञ्छितं हृदा ।
 इन्द्रादयस्ते पुत्रा वै राज्यं प्राप्स्यन्ति नान्यथा ॥४७॥
 तवगर्भे लब्धजन्मा राज्यं वलिहृतं तव ।
 दास्यामि तव पुत्राय पुनरिन्द्राय सर्व्वथा ॥४८॥

शुक उवाच ।

एवं श्रुत्वा हरेर्वाक्यं देवमातादितिस्तदा ।
 १कम्पमानहृदा भीता हरिं वचनमब्रवीत् ॥४९॥

अदितिरुवाच ।

प्रभो विश्वेश विश्वात्मन् वरेणालं मतं मम ।
 कथं त्वां धारयिष्यामि स्वगर्भे जगदौश्वरम् ॥५०॥

१ A omits the portion bracketted. २ A अथास्तु ।
 ३ कम्पमाना ।

[त्वं विश्वमूर्त्तिभगवान् विश्वव्यापी पुमान् परः ।
यस्य ते लोमकूपस्थो ब्रह्माण्डप्रचयः प्रभो ।
त्वां कथं धारयिष्यामि स्वगर्भं जगदीश्वरम् ॥५१॥]
अहन्तु कृपणायोषित् तापसी च कृशोदरा ।
कथं त्वां धारयिष्यामि स्वगर्भं जगदीश्वरम् ॥५२॥
प्रसीद जगतां नाथ गोविन्द पुरुषोत्तम ।
वरो वरं विरमतां कथं धार्य्या मया भवान् ॥५३॥

भगवानुवाच ।

माभैर्मातर्देवमातः कथं मां न धरिष्यसि^१ ।
मां ते धर्त्तुं कथं चित्ते भयं प्राविशदत्र हि ॥५४॥
अहञ्जेज्जगदीशानः प्रवेक्ष्याम्यदरे तव ।
इति त्वमपि शक्तास्या धर्त्तुं मां जठरे स्वके ॥५५॥
सर्वतः समचित्तात्मा सदा सर्वोपकारकः ।
सत्यवादी चमाशीलो मां धारयति वैष्णवः ॥५६॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
सर्वत्रसमभावो यो^२ मां धारयति नित्यशः ॥५७॥
पितुर्मातुः प्रीतिकरो गुरुभक्तः प्रियम्बदः ।
शिवपूजारतः साधुर्मां^३ धारयति नित्यशः ॥५८॥
भोजने शयने याने कथने पुण्यकर्म्मसु ।

१ B omits the portion bracketted. २ A भवन् ।

३ B मां धारयिष्यसि । ४ C यः स मां धरति नित्यशः ।

५ C स मां धरति नित्यशः ।

यः सदा मन्त्रियं कर्त्ता स मां धारयति^१ नित्यशः ॥५९॥

[^१यः पुराणार्थशुश्रूषुः साधुसङ्गममीहकः ।

तुलसीधारणपरः स मां धारयति^२ नित्यशः ॥६०॥

यः पुमान् पुत्रवित्तादौ पद्मपत्रजलोपमः ।

स वै भागवतो ज्ञेयः स मां धारयति^३ नित्यशः ॥६१॥]

गङ्गास्नानरतो यस्तु ब्राह्मणे भक्तिसंयुतः ।

स वै भागवतो ज्ञेयः स वै धरति नित्यशः ॥६२॥

यश्च रुद्राक्षमालावान् रुद्रविष्णुप्रपूजकः ।

स वै भागवतो ज्ञेयः स मां धरति नित्यशः ॥६३॥

यश्चण्डीपाठनिरतश्चण्डीजपपरायणः ।

स वै महाभागवतो मां धारयति नित्यशः ॥६४॥

[^१यः शास्त्रज्ञः स्वयं धर्मानाचरेन्मत्समाश्रयः ।

स वै भागवतो ज्ञेयः स मां धरति नित्यशः ॥६५॥

यो वै मदीय नामानि सदा गायति नित्यदा^४ ।

स वै भागवतो ज्ञेयः स मां धरति नित्यशः ॥६६॥

रामनारायणानन्त मुकुन्द पुरुषोत्तम ।

इति गायति यो नित्यं स मां धरति नित्यशः ॥६७॥

पद्मनाभ कृपानाथ गुरो श्रीपुरुषोत्तम ।

इतीरयति यो नित्यं स मां धरति नित्यशः ॥६८॥

१ C D धरति । २ B omits the portion bracketted.
३ C धरति । ४ C D धरति । ५ B स वै भागवतो ज्ञेयः स मां धरति
नित्यशः । ६ B omits the portion bracketted. ७ C नित्यशः ।

गरुडध्वज गोविन्द मधुसूदन केशव ।
 इतीरयति यो नित्यं स मां धरति नित्यशः ॥६९॥]
 १शिव शङ्कर रुद्रेण नीलकण्ठ त्रिलोचन ।
 इतीरयति यो नित्यं स मां धरति नित्यशः ॥७०॥
 २वृषकेतो भवेशान श्रीकण्ठ पार्व्वतीपते ।
 इतीरयति यो नित्यं स मां धरति नित्यशः ॥७१॥
 ३[चन्द्रमौले वासुदेव हरे हर हरित्यते] ।
 इतीरयति यो नित्यं स मां धरति नित्यशः ॥७२॥
 महाविपत्तियुक्तोऽपि यो न धर्मं जहाति वै ।
 स वै देवप्रियो नित्यं स मां धरति नित्यशः ॥७३॥]
 कर्मभूमिमिमां प्राप्य यो मां भजति भक्तिमान् ।
 स वै देवप्रियो ज्ञेयः स मां धरति नित्यशः ॥७४॥
 दुर्गेति भद्रकालीति वैष्णवी चण्डिकेति च ।
 मुदा गायति यो नित्यं स मां धरति नित्यशः ॥७५॥
 पतिपूजापरा या स्त्री^४ सङ्गता च दयान्विता ।
 सुग्रीला साधुचित्ता च स मां धरति नित्यशः ॥७६॥
 अहं महानहं दीर्घा वामनोऽहमहं क्षणः ।
 स्थूलश्चाहमनुश्चाहं सुरूपश्च कुरूपकः ॥७७॥

-
- १ B here reads “वृषकेतो” इत्यादि ।
 २ B here—“शिवशङ्कर” इत्यादि ।
 ३ B omits the portion bracketted.
 ४ C सरित्यते । ५ D स्त्रीच ।

यादृशं मां धर्तुमीशा भविष्यसि वृणुष्व तत् ।
तेन रूपेण ते साध्वि भविष्यामि सुतोऽदिते ॥७८॥

अदितिरुवाच ।

वरदो यदि मे देव वरार्हा यदि वाष्यहम् ।
तदा मे वामनो भूत्वा पुत्रत्वं याहि केशव ॥७९॥
नातिस्थूलो नातिकृशो यथा त्वां धर्तुमुत्सहे ॥८०॥
खयं वामनको भूत्वा खण्डयित्वा वलिं हरे ।
इन्द्रस्य राज्यमिन्द्राय दातुमर्हसि केशव ॥८१॥
मद्गर्भं तव जातस्य वलिं खण्डयतस्तथा^१ ।
कीर्त्तिस्ते विपुला लोकमलम्ना जागरिष्यति ॥८२॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तो देवमात्रा स हरिनारायणः प्रभुः ।
शिवगानान्नष्टदेहो देहार्थी तां तथेति वै ॥८३॥
उक्त्वा चान्तर्दधे सद्यः पश्यन्त्या अदितेः पुरः ।
अदितिश्च ययौ काले सेवितुं कश्यपं पतिम् ॥८४॥

इति श्रीबृहद्भर्मपुराणे मध्यखण्डेऽदितिवरप्राप्तिर्नाम पञ्च-
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

अथ काले देवमाता देवी कश्यपभाविनी ।

कश्यपात् गर्भमाधत्ते^१ प्राची दिगिव भास्करम् ॥१॥

अदितिं गर्भिणीं श्रुत्वा सर्वे शक्रादयः सुराः ।

स्तोतुं प्रचक्रमुर्विष्णुमलक्ष्या^२ असुरादिभिः ॥२॥

देवा ऊचुः ।

ॐ नमः कृष्णाय जगदेकनाथाय गोविन्द पुरुषोत्तम वासुदेव
निखिलजगदघसङ्घातघातक विविधपापनिचय^३निधनकरभास्कर दे-
वाधिदेव वैकुण्ठपुरुषोत्तम सकलसुरनरकिन्नरगणशरीरेषु त्वङ्गन-
स्युःश्रवणरसज्ञाप्राणाधिष्ठात्रे ज्ञानरूपाय वाक्पाणिपादपायूपस्थ-
मनोऽधिष्ठात्रे कर्मरूपाय महात्मने श्रीपतये निर्मलाय ते नमः ॥३॥

एवञ्चाहरहर्देवाः सुवन्ति जगदीश्वरम् ॥४॥

काले प्रादुरभूद्देवः कश्यपस्य गृहे प्रभुः ।

भवाय विप्रदेवानामभवाय बलेरपि ॥५॥

भाद्रे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां द्विजपुङ्गव^४ ।

श्रवणानचत्रयुक्ते मुहूर्त्तेऽभिजिति प्रभुः ॥६॥

१ A °माधत्त ।

२ C °लक्ष्यमसुरा° ।

३ C पापहिमनिचय° ।

४ D °पुङ्गवः ।

अदितिः कश्यपश्चापि हरिं ददृशतुस्तथा^१ ।
 चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदापद्मैर्विराजितम् ॥७॥
 मणिना कौस्तुभाख्येन जाज्वल्यमानवचसं ।
 कुण्डलोद्गासिगण्डञ्च कृष्णं श्रीवत्सलाञ्जनम् ॥८॥
 पीताम्बरं रक्तवर्णं ब्रह्मेन्द्रादिभिरीडितं ।
 तं दृष्ट्वात्यद्भुतं देवं प्रणनाम च कश्यपः ॥९॥

कश्यप उवाच ।

ॐ कृष्णाय गोविन्दाय हरये परमात्मने ।
 प्रणतक्लेशनाशाय श्रीनाथाय नमोनमः ॥१०॥

अदितिरुवाच ।

तस्मै नमस्ते कृष्णाय हरये परमात्मने ।
 अजाय चादितेयाय काश्यपाय नमोऽस्तुते ॥११॥
 नमस्ते पृश्निगर्भाय कैवल्यपतये नमः ।
 [देववन्दितपादाब्ज नमस्तुभ्यं नमोनमः]^४ ॥१२॥
 स्मृतार्त्तिनाशकानन्त देव पद्मविलोचन ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥१३॥
 इदं ब्रह्माण्डमखिलं क्रीडागेण्डुकमेव ते ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥१४॥
^५[निचिप्नोत्चिप्नविचिप्नप्रतिचिप्ना वयन्तथा ।

१ D क्लदा । २ D प्रणमो । ३ C पृष्णि० ।

४ C adds the portion bracketted.

५ B omits the portion bracketted.

१ नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥ १ ५ ॥]
 विष्णो तव^१ कृपा यस्य परमानन्दवर्षिणी^२ ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥ १ ६ ॥
 तपस्ते यस्य हृदयं भक्तिस्ते यस्य दर्शनं ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥ १ ७ ॥
 परमां निष्कलां सूक्ष्मां प्राप्य यश्चात्मनि स्थितः ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥ १ ८ ॥
^३[प्राणायामादिनिर्धूतकल्मषो यं समीचते ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥ १ ९ ॥]
 चन्द्रादित्यौ दृशौ यस्य ब्राह्मणा यस्य वै सुखं ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥ २ ० ॥
^४[निचिप्रोत्चिप्रविचिप्रप्रतिचिप्रा वयं पुनः ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥ २ १ ॥]
 अग्निर्यस्य सुखं चास्य कर्णौ यस्य दिशोदश ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥ २ २ ॥
 वायुर्यस्य स्वयं श्वासो माया हास्यञ्च यस्य वै ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥ २ ३ ॥
 पृथ्वी यस्यासनं सत्यं लोको मुकुटमेव यत् ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥ २ ४ ॥

१ D omits नमस्तुभ्यमित्यादि । २ B विष्णोस्तव० ।

३ B वर्षिणं । ४ C adds the portion bracketted.

५ B adds the portion bracketted. ६ D सत्यलोको ।

दक्षिणा चोत्तरा दिक् च भुजौ यस्य महावलौ ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥२५॥
 नासाग्रं यस्य पूर्वा दिक् पृष्ठं यस्य च पश्चिमा ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥२६॥
 यस्याज्ञाकारिणी वायुसूर्यचन्द्रधराम्बुदाः ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥२७॥
 त्रैलोक्यं लङ्घितं येन दुर्लङ्घ्यशासनेन वै ।
 १[नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः] ॥२८॥
 यस्योदरस्थं सकलं त्रैलोक्यं भूर्भुवादिकं ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥२९॥
 मुखबाह्वरूपादेभ्यो वर्णा यस्य बभूविरे ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥३०॥
 मनश्चक्षुःश्रुतित्वग्भ्यो यस्याभ्रवंस्तथाश्रमाः ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥३१॥
 सहस्रशीर्षा^२ यः कूटः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥३२॥
 आदित्यकोटिवर्णा यो योऽतीतो निखिलन्तमः ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥३३॥
 एक उर्वरितो यस्तु कल्पान्ते महति प्रभुः ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥३४॥

१ B omits the portion bracketted. २ B •शीर्षा ।

एतावानेव नैव त्वमनन्तगुणशक्तिमान्^१ ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥ ३५ ॥
 त्रिगुणानामपार्थक्यात् सृष्ट्यादि कुरुषे च यः ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥ ३६ ॥
 भक्तेच्छानुगतो यस्त्वं मम गर्भगतोऽभवः ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥ ३७ ॥
 गर्भे जातोऽसि मे देव गर्भदुःखविवर्जितः^२ ।
 गर्भदुःखविमोची त्वं पुत्रबुद्धिर्न तेऽस्तु मे ॥ ३८ ॥
 त्वन्तु पुत्रः पिता माता गुरुश्च परदेवता^३ ।
 भार्या पतिश्च शिष्यश्च सर्वरूपो भवान् पृथक् ॥ ३९ ॥

शुक उवाच ।

इति सुवन्तीमदितिं भगवान्देवमातरं ।
 मोचनः किल दुःखानां जगाद् द्विजपुङ्गव ॥ ४० ॥

भगवानुवाच ।

मातरेवं यदेवात्य तत्तदेव नचान्यथा ।
 एषोऽहं वामनो भूतस्त्वत्कार्यार्थिं समाश्रय ॥ ४१ ॥
 इत्युक्त्वा तत्क्षणादेव द्विभुजो वामनोऽभवत् ।
 कश्यपस्तस्य मङ्गल्यं चकार बद्धधा मुने ॥ ४२ ॥
 सर्वमङ्गलपूर्णोऽपि समुद्र इव पर्वणि ।
 जवाकुसुमसङ्काशः काश्यपेयो महाद्युतिः ॥ ४३ ॥

१ C °मनन्तशक्तिरेव यः । २ D °विवर्जितं ।

३ B गुरुदेवता ।

रराज वामनो बालः कश्यपादितिवेष्मनि ।
 चकार नामकरणं तस्य बालस्य कश्यपः ॥४४॥
 इन्द्रानुजत्वादुपेन्द्रो वामनत्वाच्च वामनः ।
 काश्यपिश्चादितेयश्च रक्त इत्यपि^१ नामतः ॥४५॥
 चेतायुगेऽवतीर्णाऽसौ रक्तवर्णश्च वामनः ॥४६॥
 ततः काले गते कापि निश्चित्योपनयार्हतां ।
 षष्ठीन्देवांस्तथामन्व्य संस्कर्त्तुं पुत्रमुद्यतः ॥४७॥
 आह्वय वक्त्रिं संशुद्धं ऊत्वा विधिवदेवच ।
 बृहस्पति र्यञ्जसूत्रं ददौ मालाभिलम्बितं^२ ॥४८॥
 सविता स्वयमागत्य गायत्रीं प्रददौ द्विज ॥४९॥
 अथ देवी समागत्य पार्वती शिवसुन्दरी ।
 ददौ भिक्षां वामनाय वटुमानवकाय वै ॥५०॥
 विप्र तुभ्यं प्रयच्छामि भिक्षान्ते प्रथमामहं ।
 तच्च प्रतिगृहाणेमां जरामरणहारिणीम् ॥५१॥

१[वामन उवाच ।]

मातर्भगवति प्रेष्टां^३ भिक्षां मे देहि पार्वति ।
 ॐ स्वस्तीति सकृत् प्रोच्य भगवान् वटुवामनः ॥५२॥
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु^४ गृहीत्वा तस्य वै कियत् ।
 मूर्द्ध्ना ववन्दे चेत्येव प्रतिजग्राह जैमिने ॥५३॥

१ B रक्तश्च इति नामतः ।

२ C तस्मै सुलम्बितं ।

३ C adds.

४ B and C अङ्गुष्ठां ।

५ B omits the ०न्तु ।

ततो द्यौः प्रददौ क्वत्रं पादुके प्रददौ धरा ।
 भिक्षापात्रं ददौ शम्भुः कौपीनञ्च लसत्तरम् ॥५४॥
 दण्डञ्च वैणवं प्रादात् प्रजासंयमनो यमः ।
 ब्रह्मर्षयो ददुर्दभान् ब्रह्मा प्रादात् कमण्डलुं ।
 गिरयस्त्रिलोकं शुक्ल मूर्द्धपुण्ड्रं विराजितम् ॥५५॥
 एवं परमतेजस्वी भूत्वा वटुकवामनः ।
 रराज राजराजस्य^१ क्षितौ राजेव चापरः ॥५६॥
 ततः स वामनोविप्रः कृत्वा परिसमूहनं ।
 मातरं पितरञ्चोभौ प्रणनाम क्रमाद्गुरु^२ ॥५७॥
 ब्रह्मादिदेवताः सर्वा ऋषीन् सर्वानथैकदा ।
 ब्राह्मणेभ्यो नमदति प्रणनाम महाप्रभुः^३ ॥५८॥
 प्रणम्य सर्वानित्येवं प्राञ्जलिः प्रजगाद् वै ॥५९॥

वामन उवाच ।

अहं ब्रजामि गुरुषु यूयं तत्रानुमोदत ।
 समावृत्य पुनः सर्वान् द्रक्ष्याम्यहमुपागतः ॥६०॥

शुक उवाच ।

इत्युक्त्वा याति तनये चिन्तयामास चादितिः ।
 अन्ये च कश्यपाद्या वै यथायोग्यमचिन्तयन् ॥६१॥
 अयं देवोऽव्ययो विष्णुः कश्यपाद्गर्भजो मम ।
 महाप्रभावो विप्रोऽभूद्द्याति वस्तुं गुरावपि ॥६२॥

१ C राजराजास्य । २ B and D ०द्गुरुन् ।
 ३ D महाप्रभुः ।

कीदृशेन ह्युपायेन बलिञ्च मोहयिष्यति^१ ।
 इन्द्राय राज्यं तद्वस्तं कथमेष प्रदास्यति ॥६३॥
 अयन्तु वामनोबालो ब्राह्मणो नूतनोऽपि च ॥६४॥
 कथं दानवदैत्यानां पतिं तं बलिनामकं ।
 खण्डयिष्यति धर्मात्मा देवा उद्वेजिता यतः ॥६५॥
 मन्ये ह्यस्य तेजसैव मुग्धो वैरोचनो बलिः ।
 सर्व्वं राज्यममुष्मै तु दास्यत्येव न संशयः ॥६६॥
 अयं पुनर्दानलब्धं सर्व्वमिन्द्राय दास्यति ॥६७॥
 बलिस्तु दाता धर्मात्मा दण्डमर्हति नैव हि ॥६८॥
 तेनायं विप्ररूपेण शक्रार्थं भिक्षयिष्यति ॥६९॥
 एवं चिन्तयतां तेषां वामनो विप्रनन्दनः ।
 कतिचिद्ब्राह्मणैः सार्द्धं ययौ गुरुनिवेशनम् ॥७०॥
 तत्र सर्वाणि शास्त्राणि पपाठ वटुवामनः ।
 बृहस्पतिर्व्याकरणं पाठयामास तं तदा ॥७१॥
 ततो वेदान्तमीमांसे न्यायपातञ्जलौ तथा ।
 सांख्यं वैशेषिकञ्चापि पपाठ दर्शनानि षट् ॥७२॥
 ततः पपाठ सर्वाणि स्मृतिशास्त्राणि वाक्पते^२ ।
 आगमान्निगमांश्चैव पुराणानि पपाठ च ॥७३॥
 शिखा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां चितिः ।
 कन्दसां विचितिश्चैव षडङ्गो वेद इष्यते ॥७४॥

१ D मोषयिष्यति, BC मोचयिष्यति ।

२ B and D वाक्पतेः C वाक्पतिः ।

सर्वं कश्यपपुत्रोऽसौ पपाठाङ्गिरसाङ्गुरोः ॥७५॥
 एवमल्पेन कालेन विद्याः सर्वा अधीतवान् ।
 गुरुदक्षिणया जीवं हृन्दयामास वामनः ॥७६॥

वामन उवाच ।

बृहस्पते महाभाग गुरो शास्त्राणि मे भवान् ।
 अध्यापयद्दक्षिणया^१ कया स्यां निर्घृणस्त्वयि ॥७७॥
 एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये समर्पयेत् ।
 त्रैलोक्ये नास्ति तद्रथं यद्वा सोऽनृणो भवेत् ॥७८॥
 यदि तत्र गुरुर्देवः प्रसीदति किल स्वयम् ।
 तदा स्वल्पञ्च वै द्रव्यं दक्षिणत्वाय^२ कल्पते ॥७९॥
 त्वन्तु मे सर्वशास्त्राणां ज्ञानदाता प्रसीद मे ।
 अहन्तु जाने कियतीं भक्तिमेव बृहस्पते ॥८०॥

गुरुवाच ।

भवान् वामनरूपेण ह्यवतीर्णोऽखिलेश्वरः ।
 लोकयात्रानुकुर्वाणो विद्याः सर्वाः पपाठ वै ॥८१॥
 सर्वशास्त्रस्य कर्त्ता त्वं सर्वलोकपतिर्भवान् ।
 लोकातीतो भवानेव प्राप्तोऽसि भगवन्मया^३ ॥८२॥
 अतःपरा दक्षिणा का यत्त्वां प्राप्य परं^४ स्पृहे ।
 यदर्थमवतीर्णोऽसि दक्षिणा परमैव^५ सा ॥८३॥

१ B D अध्यापनदक्षिणया ।

२ C दक्षिणार्थाय ।

३ C D भगवान् ।

४ B वरं ।

५ B D परमेव ।

द्वतराज्यः पुनः शक्रस्वत्तो वामं^१ प्रलप्यते ।
 प्रसन्नोऽहं गुरुस्ते वै गच्छ यत्र प्रयोजनम् ॥८४॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तस्तेन गुरुणा वामनोऽदितिनन्दनः ।
 गुरुं प्रणम्य प्रययौ कतिचिद्वाङ्मणैः सह ॥८५॥

इति श्रीबृहद्दर्मपुराणे मध्यखण्डे वामनचरिते
 षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

पप्रच्छ ब्राह्मणान्^१ विप्र वामनोऽदितिमन्दनः ।
विज्ञातार्थोऽपि भगवान् लोकयात्रामनुष्ठितः ॥१॥

वामन उवाच ।

अहन्तु भूमिभिचार्यी तपःस्थानाय संप्रति ।
को मे दास्यति वै भूमिं यच्च तस्यामि तापसः ॥२॥

ब्राह्मणा ऊचुः ।

अधुना सकला भूमिर्वलेर्वैरोचनस्य हि ।
सोऽधुना यजते तीरे नर्मदाया अथोत्तरे ॥३॥
स तुभ्यं दास्यते भूमिं यज्वा दाता द्विजप्रियः ।
त्वं^२ गत्वा खलु याचस्व धरां स्वार्थस्य साधनीम् ॥४॥

शुक उवाच ।

एवमेवेति चोक्त्वाऽसौ^३ बलिं गन्तुं मनो दधे ।
पदे पदे चकम्पे च धरणी तस्य गच्छतः ॥५॥
आगच्छन्तं ततो दूरादामनं तं बलिर्नृपः ।
यज्ञासने^४ स्थितोऽद्राचीदृषिमण्डलमध्यगः ॥६॥

१ B ब्राह्मणो । २ D तं । ३ C बालोऽसौ ।

४ C D यज्ञासनस्थितो ।

तर्कयामास ब्रह्मधा कोऽयमित्येव भूपतिः ।
 दृश्यते दिवि सूर्योऽसौ नोदेति दिवसे शशी ॥७॥
 अग्निर्ममात्र सम्पूर्णः कोऽयमन्योऽभिलक्ष्यते ।
 सनत्कुमार एवासौ नैव ह्रस्वलक्षणात् ॥८॥
 इत्येवं ब्रह्मधा तर्कं कुर्वतस्तस्य वै बलेः ।
 उपाजगाम सर्वेषां पश्यतां चालयन् धराम् ॥९॥
 बलिस्तु धैर्यमुत्सार्य तद्भासा क्षिप्रमानसः ।
 दीक्षासनात् समुत्तस्थौ वारितो वामनेन च ॥१०॥
 ततो बलिर्वामनाय ददावासनमुत्तमम् ।
 सौवर्णं ज्वलदग्न्याभं स तत्रोवास वामनः ॥११॥
 तस्य पादद्वयं राजा चालयामास वै स्वयम् ।
 तत्पादचालनजलं शिरसा च दधार सः ॥१२॥
 यज्ञकर्म परित्यज्य तत्पूजायां मनो दधे ॥१३॥
 तं पूजयित्वा विधिवन्निर्मलेनान्तरात्मना ।
 कृताञ्जलिपुटः^१ स्थित्वा वामनं बलिरब्रवीत् ॥१४॥

बलिर्वाच ।

स्वागतन्ते महावाहो नमस्तुभ्यं महात्मने ।
 ब्रह्मर्षीणां तपः साक्षादस्मद्गोचरो मतः ॥१५॥
 दातुमिच्छामि ते किञ्चिन्नक्षये त्वाञ्च याचकम् ।
 त्वादृशं याचकं प्राप्य सार्थकत्वमुपैम्यहम् ॥१६॥

वामन उवाच ।

उचितन्ते वचश्चैतत् प्रह्लादपौत्र धार्मिक ।
 अहं याचक आयातो यजतस्ते मखोत्तमम् ॥१७॥
 मह्यं दास्यमि यत्किञ्चिद् याचितस्तन्न संग्रहः ।
 ब्राह्मणा हि वयं स्वल्पं याचेम बह्वनिःसृहाः ॥१८॥

बलिर्वाच ।

कथं बह्वतरं त्यक्त्वा स्वल्पं याचिष्यते भवान् ॥१९॥
 अहमाद्यः परो ब्रह्मांस्त्वच्च तेजीयसां वरः ।
 मां प्राप्य प्राप्तसर्वार्थो न भूयोऽर्हति याचितुम् ॥२०॥
 भवान् कथं स्वल्पमर्थं नीत्वान्यं याचयिष्यति ॥२१॥
 तस्मान्मां ननु^१ याचस्व द्वीपं गिरिमथापि वा ।
 सागरं वा स्त्रियो वापि ग्रामान् वा नगराणि वा ॥२२॥
 वनानि वाथ हस्त्यश्वरथान् वा कोटिकोटिशः ।
 मणिमुक्तास्वर्णरूप्यकोषान् वा लक्षकोटिशः ॥२३॥
 अपर्याप्तधनः कस्मात् स्वल्पं दास्ये भवादृशे ॥२४॥
 यस्य प्रसादात् सर्वा मे विपुला राज्यसम्पदः ।
 तस्मै ते ब्राह्मणश्रेष्ठ दातुं कृपणता न मे ॥२५॥
 तस्माद् याचकदाचो नै योग्यं याचस्व वामन ।
 नोपहास्यौ यथाहञ्च त्वञ्च स्यावः कदाचन ॥२६॥

वामन उवाच ।

यदुक्तं तद्धि सत्यन्ते वदान्यस्य दयावतः ।

किन्तु दाता भवान् यद्वन्नाहमर्थी च तादृशः ॥ २७ ॥

अहं तापसवंशे हि १जातोऽल्पार्थेऽर्थको नृप ।

त्वन्तु पर्याप्तमैश्वर्यं प्राप्तोऽस्येव न चान्यथा ॥ २८ ॥

स्वल्पत्वं विस्तरत्वञ्चाप्यपर्याप्तमपेक्षया ।

यत्तु स्वल्पमहं याचे परापेक्षन्तु तद्वज्र ॥ २९ ॥

ब्रह्माण्डराज्यञ्चाल्पं स्याद्ब्रह्माण्डचिन्तया ।

तस्मात् किन्तु त्वया ज्ञातं बह्वत्वं स्वल्पतापि वा ॥ ३० ॥

अर्थिनो यादृशे द्रव्ये कार्यं भवति भूपते ।

तदेव देयं दात्रां वै नात्र स्वल्पादिभावना ॥ ३१ ॥

न देयं स्वल्पमित्येव २नित्यदात वचस्त्वज ।

स्वल्पं वा विस्तरं वापि दातारो ददते ध्रुवम् ।

अहन्ते यत्तु याचे वै तद्वले दीयतां मम ॥ ३२ ॥

बलिस्त्वाच ।

याचस्व किं तवाभीष्टं तदेव श्रूयते वद ।

४[अज्ञात्वा ते ह्यभिप्रायं कथमेतदृथा वचः ॥ ३३ ॥

वामन उवाच ।

अहं तपश्चरिष्यामि बले ब्राह्मणबालकः ।

तदर्थं ते धरां याचे तुभ्यं त्रिपदसम्भिताम् ॥ ३४ ॥

एतेनैव कृतार्थोऽस्मि त्वञ्च सर्वप्रदो भवेः ।

निरीहा ब्राह्मणाः सर्वे तत्राहं याचकस्तव ॥ ३५ ॥

१ C जातोऽल्पार्थार्थके । २ C तस्मै च । ३ C D ०मित्यदातुः ।

४ A omits the portion bracketted.

बलिर्वाच ।]

अहो ब्राह्मणदायाद् अयोग्यं किं नु भाषसे ।
न लज्जसे वचस्यत्र त्रिपादचितियाचने ॥३६॥
सभ्याः शृणुत नो^१ यूयं किमेष भाषते द्विजः ।
अहमेकः कथं कुर्यां विवादं परमं जनाः ॥३७॥

वामन उवाच ।

शृणु राजन् बले धीर वचो मम समार्थकम् ।
यन्मया याच्यते तन्मे दीयतां त्रिपदस्यलम्^२ ॥३८॥
यत्त्वयोक्तं याचनाय द्वीपवर्षादिवस्तु वै ।
प्रत्येकं दातुकामेन बलिना कामपूरिणा^३ ।
समुदायफलं ते तत्त्रिपदचितितो भवेत् ॥३९॥
मा चिन्तय महाभाग दानयोग्यन्तु याचितम् ।
मत्पादत्रिकसम्मानसम्मितां देहि मे धराम् ॥४०॥

बलिर्वाच ।

अहो ते वामन वचः सुदृढं नापरार्थकम् ।
कुतस्ते मतिरुत्पन्ना याचनेऽत्र द्विजर्षभ ॥४१॥
सर्वथा वामनोऽसि त्वं तेजसास्यमितो मतः ।
किं ब्रूत सभ्या एतस्मै वाञ्छितार्थः प्रदीयते ॥४२॥

सभ्या ऊचुः ।

यदेष ब्राह्मणसुतो याचते तत् प्रदीयताम् ।
याचमानस्य चाल्पं^४ हि दातुर्नाकीर्त्तिसूचकम् ॥४३॥

१ B omits नो ।

२ C त्रिपदं स्यलम् ।

३ C कामरूपिणा ।

४ D खल्पं ।

शुक उवाच ।

इत्येवं निश्चितं ज्ञात्वा वामनस्य वचः परम् ।
 दास्यामि खर्व्वं ते हृद्यं गृह्यतामित्युवाच सः ॥४४॥
 इत्युक्त्वा जगृहे राजा तद्वित्सुर्जलभाजनम् ।
 ताम्रपात्रे कुशजलं तिलांश्चादाय वै यदा ।
 ॐ तत्सदित्युदाहार्षीत्तदा शुक्रोऽभ्यभाषत ॥४५॥

शुक उवाच ।

अहो विरम हे^१ राजन् सत्यमेव ददासि हे^२ ।
 त्यज्यतां ताम्रपात्रञ्च यद्ववीमि शृणुष्व तत् ॥४६॥
 दाता दत्ते विचार्यैव दानं पात्रञ्च सत्तम ॥४७॥
 ज्ञातोऽयं ते गृहीता यो दानं किं तच्च ते मतम् ।
 १राजासि चाविचार्यैव कथं कर्म करोषि भो ॥४८॥

बलिरुवाच ।

नम आचार्य्य मे तुभ्यं पुरोहित भृगूद्वह ।
 तेजसा धर्षितोऽस्यद्य^३ ब्रह्मरूपेण भार्गव ॥५९॥
 जिज्ञासितं नाम^४ किञ्चिद्विप्र इत्येव दीयते ॥५०॥
 भवांसु यदि जानीते एनं ब्राह्मणसत्तमम् ।
 तन्मां कथय नामास्य गोत्रं कर्माप्यभीषितम् ॥५१॥

१ C भो । २ C ह ।

३ B राज ह्यस्य विचार्यैव । D राजा चासि विचार्यैव ।

४ C ०स्य । ५ B जिज्ञासितं न मे । C D जिज्ञासितुं न मे ।

शुक्र^१ उवाच ।

अयं बले महाभागः कश्यपादितिषभवः ।
मायया वामनो भूतो^२ विष्णुरेष^३ सनातनः ।
देवानां कार्यसिद्ध्यर्थमवतीर्णाऽपहृत्तव ॥५२॥

बलिरुवाच ।

अहो विष्णुरयं देवो हरिर्नारायणः प्रभुः ।
देवानां कार्यसिद्ध्यर्थमवतीर्णाऽत्र मे कथम् ॥५३॥

^४[शुक्र उवाच ।

इन्द्रस्य राज्यं निखिलं यत्त्वया नृप भुज्यते ।
तदेव त्वां त्रिपादेन च्छलेनैष प्रयाचते ॥५४॥
धरामेकपदेनैष द्वितीयेन दिवं तथा ।
क्रमिष्यति च कायेन सर्वमेव नभःस्थलम् ।
तृतीयपादकार्यार्थं नास्ति यत्त्वं^५ प्रदास्यसि ॥५५॥

बलिरुवाच ।]

द्वौ पादावस्य दृश्येते तृतीयो नास्य दृश्यते ।
कथमेष त्रिभिः पादैर्याचते त्रिपदस्थलम् ॥५६॥
पादौ द्वावेव सर्वेषां वर्तते ख्यातमस्य च ।
अनेन वा कुतो लभ्यं तृतीयचरणाम्बुजम् ॥५७॥

शुक्र उवाच ।

इन्द्रराज्यगृहीतुस्ते खण्डनाय पदद्वयम् ।

१ C शुक्राचार्य । २ B भूत्वा । ३ C ०रेव ।

४ B omits the portion bracketted. ५ C यत्तं ।

रजस्तमस्वरूपञ्च धराकम्पनकद्रुह ।
 धृत्वायातस्तवात्रेह विष्णुर्वामनरूपधृक् ॥५८॥
 तव वै सात्त्विकाद्वाक्यादपरं सत्त्वरूपकम् ।
 जातं पदं तृतीयं वै लघु चैव प्रकाशकम् ॥५९॥
 अतएव पदान्यस्य त्रीणि जातानि भूपते ।
 दत्त्वा त्रिपादसामग्रीं^१ त्वं कुत्र ननु स्थास्यसि^२ ॥६०॥

बलिरुवाच ।

एवमस्तु भृगुश्रेष्ठ त्रिपादच्छलदण्डकृत् ।
 तृतीयपादवामार्थं स्थानं स्थास्यति सर्वथा ॥६१॥
 नायं देवोऽखिलात्मा वै मद्भिन्नं किञ्च याचते ॥६२॥
 किमतः परमस्तीह भाग्यं मम महत्तरम् ।
 यदयं^३ वामनो विष्णुर्याचते मां सनातनः ॥६३॥
 इदं सर्वममुष्यैव तच्च यद्यपि याचते ।
 परमोऽनुग्रहो मेऽसौ कृत एतेन नान्यथा ॥६४॥
 दानं ब्राह्मणभक्तिश्च वर्त्तते मम चेत्ययम् ।
 ज्ञानैव ब्राह्मणो भूत्वा याचते मामतोऽस्ति किम् ॥६५॥
 ज्ञातये ब्राह्मणायास्मै विष्णवे यज्ञरूपिणे ।
 याचकाय स्वयञ्चैत्य ददामीष्टं न संशयः ॥६६॥
 ददामीति वचः कस्मान्मम मिथ्या भविष्यति ॥६७॥

१ B त्रिपदसामग्रीं ।

२ D स्थास्यति ।

३ B ०स्थल० ।

४ D ०पद० ।

५ D यदर्थं ।

शुक उवाच ।

क्वचिन्मिथ्यापि धर्माय सत्यञ्चाधर्मकृत् क्वचित् ।
 यदादिकविना गीतं तच्छृणुष्व महामते ॥ ६८ ॥
 स्त्रीषु नर्मविवाहेषु वृत्त्यर्थे प्राणसङ्कटे ।
 गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितम् ॥ ६९ ॥
 तस्मात् सर्वस्वापचये मिथ्यावाक्यं समाचर ।
 येन सर्वस्वरक्षा स्यात् प्राणरक्षा च शाश्वती ॥ ७० ॥

बलिर्वाच ।

एवं चेन्ननु जानीषे प्रोक्तमेतत् पुरा न किम् ।
 दास्यामीति यदा प्रोक्तं तदैतत् कथितं त्वया ॥ ७१ ॥
 अहो ते मतिराज्ञाता विष्णुकार्यानुकूलिनी ।
 चरन्ति ब्राह्मणाः केऽपि कूटभावेन भूतले ॥ ७२ ॥
 भवितव्यं भवत्येव विष्णवे दीयतेऽखिलम् ॥ ७३ ॥
 आह्वयतां सती भार्या मम विन्ध्यावलिः प्रिया ।
 तथा युक्तोऽहमीशानमर्चयामि सनातनम् ॥ ७४ ॥
 न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् ॥ ७५ ॥
 अस्माकं कुलदेवोऽयं विष्णुर्नारायणोऽव्ययः ।
 प्रह्लादप्राणरक्षार्थं नरसिंहो बभूव ह^१ ॥ ७६ ॥
 इत्युक्त्वा स बलिर्भूपो जयाह जलभाजनम् ।
 ताम्रपात्रे कुशजलं तिलांश्चादाय वै तदा^२ ॥ ७७ ॥

१ C D यः । २ B and D ताम्रपात्रे कुशतिलांश्चादाय वै बलिस्तदा ।

ॐ तत् सदित्युदाहृत्य मासपक्षादि चोत्तिखन् ।
 निष्कामश्च सभार्यः सन् ददे एवमुदाहरत् ॥७८॥
 १पदश्रवणमात्रेण वामनोऽभूदवामनः ॥७९॥
 सात्त्विकं यत् पदं विष्णोरुत्पपात दिवं हि तत् ।
 ब्रह्माण्डं स्फोटयामास तत्पदं दिवमुत्पतत् ॥८०॥
 ब्रह्मा कमण्डलुजलं गङ्गेति पूर्वसञ्चितम् ।
 ददौ पदाय^२ तस्मै च विरराम तदा च तत् ॥८१॥
 राजसं तत्पदं तस्य तेन व्याप्तं धरातलम् ।
 कायेन खन्तु^३ निचितं ललम्बे तामसं पदम् ॥८२॥
 तृतीयपादवासं मे देहीत्येवं बबन्ध तम् ।
 बद्धं दृष्ट्वा पतिं क्लिष्टं विन्ध्यावलीरुवाच ह ॥८३॥
 प्रभो देव जगन्नाथ पुण्यश्रवणकौर्त्तन ।
 बन्धं कथमसौ प्राप्तः सेवित्वा त्वां विमुक्तिदम् ॥८४॥
 ४[अयं निष्कपटो राजा बलिर्वैरोचनोऽसुरः ।
 कथमर्हत्यसौ बन्धं सेवित्वा त्वां विमुक्तिदम्] ॥८५॥
 पदद्वयस्य स्थानं ते दत्तमप्यन्यदस्ति च ।
 शिरो न दत्तं तच्चास्य गृह्यतां चरणार्पणात् ॥
 मुक्तोऽयमसुरश्चासु ख्यातोऽस्तु तव सेवकः ॥८६॥

शुक उवाच ।

एवं विन्ध्यावलीवाक्यं गृहीत्वा स जनार्दनः ।

१ B D पाद । २ B पादाय । ३ B C D खञ्ज ।

४ B omits the portion bracketted.

तस्य मूर्द्धन्यर्पयामास तृतीयं चरणं हरिः ॥८७॥
 तदा जयजयध्वानो बभूव किल सर्वतः ।
 मोक्षयित्वा बलिं भूपं जगाद् मधुराक्षरम् ॥८८॥

भगवानुवाच ।

इन्द्राय राज्यं सकलं न्यर्पितं वर्त्ततां नृप ।
 तच्चापि सुतलं गच्छ पितामहसमन्वितः ॥८९॥
 अष्टमेऽन्तर आघाते भवितेन्द्रो भवानिति ॥९०॥
 अहं त्वया परिक्रीतो द्वारि तेऽहं गदाधरः ।
 त्वया सदेचितः स्याता सुतलेऽपि महामते ॥९१॥
 स्थिता ते विमला कीर्त्तिः सर्वस्वदानकारिणः ॥९२॥
 तत्तुल्यो ब्रह्मणः सृष्टौ न सन् भावी न भूतवान्^१ ।
 यः शत्रवे ब्राह्मणाय ददौ सर्वस्वमात्मना ॥९३॥
 तदर्थमवतारोऽयं वामनाख्यकृतो मया ।
 प्रह्लादार्थः^२ पुरा यदन्नारसिंहो महाद्भुतः ॥९४॥
 समाप्य कर्म चारब्धं सुतलं प्रविश भ्रुवम् ॥९५॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तस्तेन कृष्णेन वामनेन महात्मना ।
 कर्म सन्तानयामास विधिगिष्टञ्च^३ यत् स्थितम् ॥९६॥
 बलिर्ययौ च सुतलं पितामहसमन्वितः ।
 विष्णुश्चान्तर्दधेऽग्नेन तले तस्यौ गदाधरः ॥९७॥

१ D न भावी न च भूतवान् । २ B प्रह्लादार्थः । ३ B °दृष्टञ्च ।

इत्येतत् पुण्यमाख्यानं चरितं वामनस्य ते ।

कथितं जैमिने साधो यथामति तवेच्छया ॥८८॥

इदं पठेद्वा^१ शृणुयात् सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

धनार्थी चाप्नुते हस्तं धनं धर्म^२ यज्ञस्करम् ॥८९॥

राज्यार्थी लभते राज्यं पुत्रार्थी लभते सुतम् ।

बन्ध्या प्रसवयोग्या स्यात् कुरूपश्च सुरूपताम् ॥१००॥

विद्यां धर्मं तथारोग्यं प्रदत्ते फलमव्ययम् ।

दिनेषु खलु पुण्येषु पठेदेतत् समाहितः^४ ॥१०१॥

श्राद्धकाले पठेदेतद्देवताराधनेषु च ।

श्रावयेद्वा विष्णुभक्त्या स मुक्तिं परमां लभेत् ॥१०२॥

इति श्रीबृहद्भूमपुराणे मध्यखण्डे वामनचरितं नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥०॥

१ B पठित्वा ।

२ C धनार्थंश्चाप्नुते हृष्टो ।

३ B धर्मार्थं ।

४ D तदेतत् सुसमाहितः ।

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

सत्त्वरूपो हरेः पादो यदा ब्रह्माण्डमस्तकम् ।
आस्फोटयत्तदा ब्रह्मा कमण्डलुजलं ददौ ॥१॥
तदा^१ पर्याप्तवान् पादं हरिः सत्त्वगुणाश्रयः ॥२॥
प्रफुल्लकमलाभः स पादः कृष्णस्य दीप्तिमान् ।
तथैव तस्थौ तत्रैव गङ्गा तत्र यतः स्थिता ॥३॥
हरिरन्तर्दधे तस्य पादो गङ्गाश्रयः स्थितः ।
तस्मादपि समुद्भूता गङ्गायाता धरातलम् ।
तथा ते वर्णयिष्यामि तदिद्वैकमनाः^२ षट्पु ॥४॥
पद्मनाभनाभिपद्माद्ब्रह्मा जातश्चतुर्मुखः ।
ततो मरीचिर्मारीचः कश्यपस्तत्सुतो रविः ॥५॥
तस्य पुत्रो मनुर्जातः आङ्घ्रिदेव इति श्रुतः ।
तस्य पुत्रः पटुर्जज्ञे इच्छाकुरिति विश्रुतः ॥६॥
तस्य पुत्रो विकुचिश्च विकुचेस्तु पुरञ्जयः ।
पुरञ्जयादनेनाश्च पृथुश्चाभूदनेनसः ॥७॥
पृथोर्जातो विश्वगन्धि चन्द्रस्ततोऽभवत्सुतः^३ ।
चन्द्राज्जातो युवानाश्वः^४ आवस्तस्तत्सुतोऽभवत् ॥८॥

१ B D यदा ।

२ D तदेवैकमनाः ।

३ B चन्द्रस्तस्याभवत्सुतः ।

४ C D युवनाश्व ।

श्रावस्तादृहदश्वोऽभृद्भुमारस्ततः सुतः ।

१[धुन्धुमाराहृदाश्वोऽभृत् हर्यश्वस्तत्सुतोऽभवत् ॥८॥

२[निकुम्भस्तत्सुतो जज्ञे ३वर्हिणाश्वोऽभवत्ततः ।

४हताश्वस्तत्सुतो जातस्ततः सेनजिदाख्यकः ॥९०॥

युवनाश्वस्ततो जातः मान्वाता तनयस्ततः ।

मान्वातुः पुरुकुत्सश्च त्रसदश्वस्ततोऽभवत् ॥११॥

अनरण्यः सुतस्तस्माद्धर्यश्वश्च ततोऽभवन् ।]

५ततस्त्वारुण इत्येव ततो जज्ञे त्रिवन्धनः ॥१२॥

त्रिवन्धनात् त्रिशङ्कुश्च हरिश्वन्द्रस्ततः सुतः ।

हरिश्वन्द्राद्रोहितोऽभृद्रोहिताद्वरितोऽभवत् ॥१३॥

हरितस्य सुतश्चापः ६ सुदेवस्तस्य चात्मजः ।

विजयस्तत्सुतो जज्ञे विजयाद् भरुकस्तथा]७ ॥१४॥

भरुकात्तु वृको ८ जातस्तत्सुतो बाङ्गकोऽभवत् ।

बाङ्गकस्य सुतो जज्ञे सगरो नाम वीर्यवान् ॥१५॥

द्वे भार्य्ये सगरस्यापि सुमतिः केशिनीति च ॥१६॥

श्रौर्व्वस्य च प्रसादेन सुमतिः सगरानृपात् ॥

पुत्रान् षष्टिसहस्राणि केशिनी त्वसमञ्जसम् ।

१ A omits 11 lines from धुन्धुमाराहृदाश्वोऽभृत् and B omits 5 lines from निकुम्भस्तत् सुतोयज्ञे ।

२ C निकुम्भस्तु ततो यज्ञे । ३ C हरिनाश्व । ४ C हृणाश्व ।

५ B and C ततस्तदण । ६ B हरितस्य सुतः । C D ०ःःःः ।

७ C भरुकोऽभूत्ततः सुतः । C D जज्ञे ।

सुषुवे तैस्तु^१ मगरः शुशुभे राज्यसम्पदि ॥१७॥
^२स पुत्रान् बलिनो दृष्ट्वा पृथिवीधारणचमान् ।
स्वयं यष्टुं मनश्चक्रे आह्वय ऋषिदेवताः ॥१८॥
तस्य ^३यज्ञहयं विप्र जहृर्नागा असूयया ॥१९॥
हत्वा तं यज्ञियं सप्तं महातलनिवासिनः ।
कपिलस्थान्तिकेऽरक्षत् समाधिस्थस्य सर्वदा ॥२०॥
अप्राप्तघोटको राजा षष्ठिमाहस्वमात्मजान् ।
न्ययुङ्क्लान्वेषणेऽश्वस्य ते तथा चक्रुरेव हि ॥२१॥
अन्विष्य नववर्षेषु सप्तद्वीपेषु चैव हि ।
सप्तस्वर्गेषु चान्विष्य न प्रापुर्यज्ञियं हयम् ॥२२॥
^४ततः ^५कुञ्जाननामाथ शस्त्रं सृष्ट्वा धरातलम् ।
निचखुर्बहुभिस्तेस्तु प्राविशन् विवरानपि ॥२३॥
अतलं वितलञ्चैव^६ सुतलं तलमेव च ।
रसातलं वभ्रमुस्ते नापश्यन् यज्ञियं हयम् ॥२४॥
महातले वभ्रमुस्ते नागा अन्तर्हितास्तदा ।
ददृशुस्ते मखहयं मुनेरेकस्य सन्निधौ ॥२५॥
तं ते पितुर्हयं ज्ञात्वा तं मुनिं हयचोरकम् ।
पलायितजने देशे तं दृष्ट्वा ते ह्यताडयन्^७ ॥२६॥
आदौ चक्रुर्महाशब्दान् ढक्काद्यानप्यनादयन्^८ ।

१ B तैश्च । २ C सुपुत्रान् । ३ B यज्ञे । ४ B तथा । D तदा ।
५ D कुदाल० । ६ D ०ञ्चापि । ७ B नाप्यताडयन् ।
८ D ढक्कावाद्यानप्यनादयन् । B कराद्यानप्यनादयन् ।

तदा पादैरप्रहार्यं ताडयामासुरोजसा ॥२७॥
 ततो भग्नसमाधिश्च कपिलो नाम वै मुनिः ।
 उन्निद्रयित्वा नयने तान्ददर्श स तामसान् ॥२८॥
 ऊङ्कारशब्दसंयुक्तचतुर्दर्शनतो मुनिः ।
 तत्क्षणादेव वै भस्म चकार^१ तान् कृतागसः ॥२९॥
 ततश्चिरायितान् दृष्ट्वा सगरः खान् सुतान् बहून् ।
 चिन्तयन्नारदान्देवान्मृतान्^२ शुश्राव तांस्तथा ॥३०॥
 ततः स पौत्रं^३ सगर आसमञ्जसमुत्तमम् ।
 अंशुमन्तं न्ययुक्त्वैव दर्शयन् ब्राह्मणाङ्गयम् ॥३१॥
 पितामहेन चाज्ञप्तः सोऽंशुमानासमञ्जसः ।
 तेषां गत्यनुसारेण ययौ साधुर्महातलम् ॥३२॥
 ददर्श कपिलं तत्र महापुरुषमीश्वरम् ।
 प्रणम्य दण्डवद्देवं प्राञ्जलिः पुनरब्रवीत् ॥३३॥
 प्रभो विश्वेभ्य विश्वात्मन् भगवन् विश्वसम्भव ।
 नारायण सुरैरौद्य सांख्ययोगप्रवर्त्तक ॥३४॥
 पितामहो मे सगरश्चक्रवर्त्ती महायशाः ।
 धरण्यां यजते देव हयमेधेन देवताः ॥३५॥
 हयं तस्य मखस्येमं^४ हत्वा नागा महाबलाः ।
 बन्धयित्वा समौपे ते नागा^५ अन्तर्हिताः क्वचित् ॥३६॥

१ D भस्मीचकार । २ B and D नारदादेवा० ।

३ C and D स्वपौत्रं । ४ C ०स्यैनं । B D ०स्यैव । ५ C स्थित

एतदर्थाः पितृव्या मे आगता इह ते प्रभो^१ ।
 तमोभावेन पूर्णास्ते नष्टास्त्वयि कृतागसः ॥३७॥
 ब्रह्मदण्डहता एते दुर्गतिं परमां गताः ।
 अनुग्रहस्वभावात्मा मोक्षयामून् कृतागसः ॥३८॥
 पितामहपशुञ्चामुं दातुमर्हसि मे प्रभो ॥३९॥

कपिल उवाच ।

आसमञ्जस ते भद्रं नीयतां यज्ञियो हयः ।
 त्वयि तन्तुश्च पिण्डश्च सगरस्य महात्मनः ॥४०॥
 नष्टा एते पुराह्येव सुमतिस्तु वृथात्मजा ॥४१॥
 एषां^२ मत्तस्वभावानां न किञ्चित् साधु विद्यते ।
 विना मद्दर्शनं तात नाफलं दर्शनं मम ॥४२॥
 एतेषां खलु सर्वेषामुद्धारायासमञ्जस ।
 गङ्गा यदि समायाति भित्वा ब्रह्माण्डमस्तकम् ।
 विष्णोः पदात् पुण्यजला तदैतेषां गतिर्भवेत् ॥४३॥
 सा दुराराधिता देवी पार्वती शिवबल्लभा ।
 आराधिता चेत् सायाति तदा तेषां गतिर्भवेत् ॥४४॥
 तस्या आनयनं तात कुरु यत्नेन भूयसा ।
 सा ज्ञानन्या गतिर्देवी गङ्गा पापवतां किल ॥४५॥
 पितामहस्ते सगरस्तदर्थं यत्नवान् भवेत् ।
 ततश्चेत् कार्यसिद्धिर्न तदा त्वं यत्नवान् भवेः ॥४६॥

१ B आगतास्ते हताः प्रभो ।

२ B C एषां तमःस्वभावानां । D तेषां तमःप्रभावानां ।

त्वत्तोऽपि चेन्न तत्कार्यं तदा पुत्रादयस्तत्र ।

आराधयेयुर्गङ्गां वै तत्र कोऽप्यानयिष्यति ॥४७॥

गच्छ नीत्वा क्रतुहयं सगरस्य समाज्ञया ॥४८॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तः कपिलेनैव नप्ता सगरभूपतेः ।

अथं नीत्वा ययौ यत्र^१ याज्ञिकः सगरो नृपः ॥४९॥

मरणञ्च पितृव्याणां दुर्गतिञ्चापि जैमिने ।

उद्धारहेतुं देवोक्तं भूपतौ^२ संन्यवेदयत् ॥५०॥

सगरो ज्ञातसर्वार्थः क्रतुं प्रारब्धमार्पयत् ।

गङ्गामाराधयामास पुत्राणां कुशलाय सः ॥५१॥

नाशक्रोत्तां दुराराधां गङ्गां विष्णुपदस्थिताम्^३ ।

न्यस्य चांशुमते राज्यं कालस्य वशमीयिवान् ॥५२॥

ततश्चैवांशुमान्नाम गङ्गानयनकाम्यया ।

तपश्चरे बह्वन् कालांस्तामानेतुं न चाशकत् ॥५३॥

तस्य पुत्रो दिलीपोऽभून्महाराजोऽतिधार्मिकः ।]

न्यस्य पुत्रे दिलीपे स राज्यं सर्वमकण्टकम् ।

गङ्गाकथां सुते दत्त्वा कालस्य वशमीयिवान् ॥५४॥

स दिलीपो महाराजो बह्वकालांस्तपोऽचरत् ।

नाशक्रोद् वैष्णवात् पादाद्गङ्गामानयितुं द्विज ॥५५॥

१ B D तत्र । २ B C स न्यवेदयत् । ३ B D ऽपदे स्थिता० ।

४ B omits the portion bracketted.

पुत्रे भगीरथे न्यस्य सप्तद्वीपेशतां नृपः ।
कालधर्मं गतो ध्यात्वा देवीं गङ्गां परं ययौ ॥५६॥
राजा भगीरथश्चासौ सप्तद्वीपेश्वरः कृती ।
श्रुत्वान् पूर्ववंशानां दुर्गतिं ब्रह्मदण्डतः ॥५७॥
चिन्तयामास चोद्धारं तेषां परमचिन्तया ।
अयमेव^१ समाराध्य गङ्गां देवीं ददर्श वै ॥५८॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मपुराणे मध्यखण्डे गङ्गाराधने
अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥०॥

जनपच्चाशत्तमोऽध्यायः ।

जैमिनिर्वाच ।

पूर्वैरपारितं कर्म कथं राजा भगीरथः ।
अशक्तो येन सा गङ्गा धरण्यामवतारिता ॥१॥
तददस्व महाभाग श्रोतुं कौतुहलं मम ।
कौटूषं वा तपश्चरे तदा राजा भगीरथः ॥२॥

व्यास उवाच ।

एवमुक्तो जैमिनिना शुकदेवः प्रहर्षितः ।
जगाद् ननु जाबाले गङ्गावतरणं परम् ॥३॥

शुक उवाच ।

राजा भगीरथो नाम दिलीपतनयः पुरा ।
वशिष्ठं परिपप्रच्छ ससन्देहेन चेतसा ॥४॥

राजोवाच ।

कथं वशिष्ठ ब्रह्मर्षे मम पूर्वपितामहाः ।
गङ्गामानयितुं शक्ता नाभवन् कृतपुण्यकाः ॥५॥
अहं वा तैर्न शक्तं यत् तत् करिष्यामि वा कथम् ।
तददस्व महाभाग कथं तेषां गतिर्भवेत् ॥६॥

वशिष्ठ उवाच^१ ।

गङ्गादेवी दुराराध्या कथमल्पतपस्यया ।
मनुष्यलोकं धरणीमायास्यति नृपोत्तम ॥७॥

१ B omits वशिष्ठ उवाच ।

तव पूर्वैस्तु पुरुषैर्यत्तपः सञ्चितं परम् ।
 तैस्तपोभिः १कृतैर्यैस्तपसा च तव प्रभो ।
 चतुर्भिः पुरुषैर्गङ्गाराधिता सागमिष्यति ॥८॥
 तव जन्म तु तेषां वै तपसां मार्यकार्यकम् ।
 त्वमाराधय तां गङ्गां सर्वथैवानयिष्यसि २ ॥९॥

राजोवाच ।

गङ्गा कीदृक् कुत्र चास्ते तदर्थं वा कथन्त्वहम् ।
 करिष्यामि तपो ब्रह्मांस्तप्ते वक्तुमिहार्हसि ॥१०॥

वशिष्ठ उवाच ।

ध्येया गङ्गा श्वेतरूपा त्रिनेत्रा वरदा शुभा ३ ।
 अभया पद्महस्ता च पीयूषघटपाणिका ॥११॥
 चतुर्भुजा दिव्यरूपा वसन्ती मकरे शुचौ ।
 नानालङ्कारभूषाढ्या स्फुरत्स्मेरमुखाम्बुजा ॥१२॥
 भ्राजमाना दशदिशो दीपयन्ती महाप्रभा ।
 ज्वलत्कनकहेमाभा वासोयुगपिधायिनी ॥१३॥
 कलिकल्मषमंहन्त्री पातु पर्वतकन्यका ।
 एवं ध्येया त्वया गङ्गा स्मरणीया सुखप्रदा ॥१४॥
 तद्विष्णोः परमं पदं ब्रह्माण्डोपरि राजते ।
 तस्मिन् वसति सा गङ्गा त्यक्त्वा ब्रह्मकमण्डलम् ।
 पतिस्तस्या महादेवो मूर्त्ता तत्रापि तिष्ठति ॥१५॥

१ B omits कृतैः । २ D सर्वार्थैरानयिष्यति । ३ B C D शिवा ।

हिमालयस्य निकटे त्वं नु तावत्तपः कुरु ।

• यावन्न लस्यसे^१ गङ्गां ^२[देवदेवीभिरर्चिताम् ॥१६॥

कुलप्रदीपो हि भवान् गङ्गां परमपावनीम् ।

दुरवोधां^३ महापुण्यां लोकेऽवतारयिष्यति ॥१७॥

त्वत्तुल्यो वाऽधिको वापि न भूतो न भविष्यति ।

त्रैलोक्यपावनीं गङ्गां] त्वञ्चावतारयिष्यसि ॥१८॥

^४यत्तपो विहितं पूर्वैस्तत्तु पिण्डीकृतं हि सत् ॥१९॥

भवानेव बभूवेह यदपूर्वावतारकृत् ।

कीर्त्तिस्ते विपुला पुण्या लोके स्थास्यति निश्चला ॥२०॥

यद्ब्रह्म परमं सूक्ष्मं नरदृग्गोचरो भवेत् ।

स्वेषां पूर्वभूवां पुंसामुद्धारायावतारिता ।

अनायासेन त्रैलोक्ये भवेद्ब्रह्मत्वदायिनी ॥२१॥

भागौरथीति ते नाम्ना सा गङ्गा ख्यातिमेष्यति ।

वत्स साधो चिरं जीव किमपूर्वं करिष्यसि^५ ॥२२॥

नरेभ्यो दुर्लभां गङ्गां सुलभाञ्च करिष्यसि ।

गङ्गापूजानुगा राजंस्तत्र पूजा भविष्यति ॥२३॥

शुक उवाच ।

एवं तेन वशिष्ठेन प्रोक्तो राजा भगीरथः ।

जगाम तपसे धीमान् गङ्गानयनकारिणो^६ ॥२४॥

१ C लस्यते । २ B omits the portion bracketted.

३ C and D दुराराधां । ४ D तत्तपो ;

५ C करिष्यति । ६ D ंकारणे ।

एकपादस्थितश्चोर्द्धं नभोदृष्टिर्निराश्रयः ।
 तपस्तेपेऽशनं त्यक्त्वा दिव्यान् द्वादशवत्सरान् ॥२५॥
 एवं तपस्यति ह्युगे महाराजे भगीरथे ।
 देवाः सर्वे निरुच्छ्वासाः शिवं गत्वा न्यवेदयन् ॥२६॥
 देवदेव महादेव चन्द्रमौले महेश्वर ।
 त्रिलोचन नमस्तेऽस्तु पञ्चवक्त्र नमोऽस्तु ते ॥२७॥
 नमस्ते नीलकण्ठाय श्रितिकण्ठाय ते नमः ।
 नमो वृषाकपे तुभ्यं भैरवाय नमोऽस्तु ते ॥२८॥
 सर्वाय चितिमूर्त्ते ते सर्वाधाराय शाश्वत ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥२९॥
 भवाय जलमूर्त्ते ते जीवनामृतरूपिणे^१ ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥३०॥
 रुद्राय चाग्निमूर्त्ते ते सर्वदेवमुखाय च ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥३१॥
 १[उग्राय वायुमूर्त्ते ते प्राणापानादिरूपिणे ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥३२॥
 भीमायाकाशमूर्त्ते ते भूताय विष्णुरूपिणे ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥३३॥
 पशुपतये यजमानमूर्त्ते^२ साध्याय साधकात्मने ।

१ D प्राणापानादिरूपिणे ।

२ B omits the portion bracketted.

३ C ०मूर्त्तेते ।

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥३४॥
 महादेवाय ते सोममूर्त्ते च सुखरूपिणे ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः] ॥३५॥
 ईशानाय सूर्यमूर्त्ते तेजोरूपाय भास्वते^१ ।
^२[नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः] ॥३६॥
 अष्टमूर्त्ते^३ नमस्तुभ्यं नमस्ते कालमूर्त्तये ।
 नमो भगवते तुभ्यं प्रपन्नान् पाहि नः प्रभो ॥३७॥
 भगीरथस्तपस्यन् वै न मन्ये किं करिष्यति ।
 भगीरथस्य तपसो महोग्रात् सभया वयम् ।
 भवन्तं शरणापन्ना यथोचितमथो कुरु ॥३८॥

भगवानुवाच ।

मा चिन्तयत वै देवा नायं राजा भगीरथः ।
 युष्माकमपकाराय^४ तपस्यति महामनाः^५ ॥३९॥
 चिकीर्षुर्यदयं राजा तन्मया पूरयिष्यते^६ ।
 ययं गच्छत निर्भौताः स्वस्वस्थानानि हर्षिताः ॥४०॥

शुक उवाच ।

इत्याकर्ण्य तदा देवाः प्रणम्य चन्द्रशेखरम् ।
 ययुः प्रहर्षिताः स्वर्गं गङ्गां सस्मार शङ्करः ॥४१॥

१ B ईशानसूर्यमूर्त्ते तेजोरूपाय भास्वते ।

२ B omits the portion bracketted.

३ B नमस्तुभ्यमष्टमूर्त्ते ।

४ B ०मुपकाराय ।

५ D महात्मना ।

६ B C ०घ्यति ।

स्यता गङ्गा समागत्य देवदेवं त्रिलोचनम् ।
 प्रणिपत्य स्थिता तत्र शिवो गङ्गामथाब्रवीत् ॥४.२॥
 स्वागतन्ते वरारोहे गङ्गे पार्वति सुन्दरि ।
 यदर्थं त्वं स्यता देवि कथयामि शृणुष्व तत् ॥४.३॥
 सूर्यवंशोद्भवो राजा धर्मचारी भगीरथः ।
 स तपस्यति यत्नेन त्वं कथं दयसे न तम् ॥४.४॥
 दया हि परमो धर्मस्तेन शून्यामि मन्यते ॥४.५॥
 त्वां समाराधयामासुः सगरांशुमदादयः ।
 न तेषु दृष्टिपातञ्च कृतवत्यसि पार्वति ॥४.६॥
 ते सर्वे परमार्थज्ञा जितात्मानो जितेन्द्रियाः ।
 शुचयः पुण्यकर्माणो यज्वानो दानशीलिनः ॥४.७॥
 तेषां चतुर्णां भूपानामेक एव तपस्यया ।
 द्रष्टुं त्वां शक्यते किन्तद्यत्र सर्वे कृतश्रमाः ॥४.८॥
 यद्गतं तद्गतं देवि दर्शय स्वं भगीरथम् ।
 स तपस्यति धर्मात्मा त्वदर्थे^१ त्यक्तजीवितः ।
 चिराधःपतितांस्तस्य चोद्भूत प्रपितामहान् ॥४.९॥

शुक उवाच ।

एवमुक्त्वा तदा गङ्गा विषण्वदना शिवम् ।
 अभ्यभाषत वै किञ्चिन्मानमन्दाक्षदर्शिनी ॥५.०॥

गङ्गोवाच ।

प्रभो शङ्कर देवेश किं मां त्यक्त्यसि मन्यते ।

अहं त्वया परित्यक्ता कुत्र स्थास्यामि ते प्रियार^१ ॥५१॥
 यत्नेन महता देव त्वां लब्धास्मि पतिं प्रभो ।
 तां मां त्यजसि^२ कस्मात्त्वं सापराधास्मि मन्यते ॥५२॥
 मामाराध्यति राजासौ पातालगमनायहि ।
 कथं त्वमौदृशे कार्यं करोष्यनुमतिं प्रभो ॥५३॥
 अन्योपायेन तत्पूर्व्वान् समुद्धर महेश्वर ।
 न मे पातालगमने उपरोधं समाचर ॥५४॥
 कलौ धरातले मर्त्या अवमंस्यन्ति मामिमाम् ।
 कथं पापस्य पीडां तां सहिष्यामि महेश्वर ॥५५॥
 नराणां पशुधर्माणामवमानभयाद्दहम् ।
 सगरादिकभूपानां नैव दर्शनमाययौ ॥५६॥
 अतः क्षमस्व मे देव नोचितं पतनं मम ।
 परामृश^३ त्वमेवेदं कथमेवं भवेन्मम ॥५७॥
 भार्याहन्ते शिरः प्राप्ता दत्ते तस्य फलं मतम् ।
 भार्या पतिमतिक्रान्ता चावसीदत्यसंग्रयम् ॥५८॥
 याहं गता शिरः पत्युर्लोकनाथस्य शङ्कर ।
 साहं कथं भविष्यामि पातालतलगामिनी ॥५९॥
 यस्या मे वसतिर्देव चतुर्वक्त्रकमण्डलौ ।
 साहं कथं भविष्यामि पातालतलगामिनी ॥६०॥
 याहं हिमालयसुता पार्व्वतीति मता शुभा^४ ।

१ B प्रिय । २ D त्यज्यसि । ३ B C D परामृष ।

४ C शुभा तथा ।

साहं कथं भविष्यामि पातालतलगामिनी ॥६१॥
 याहं शैलसुता त्यक्त्वा धरां स्वर्गं^१ गता सुरैः ।
 साहं कथं भविष्यामि पातालतलगामिनी ॥६२॥
 याहं देवैश्च दुर्लभा^२ पूजिता मेरुमूर्द्धनि ।
 साहं कथं गमिष्यामि^३ पातालतलगामिनी ॥६३॥
 याहं त्यक्त्वा वपुर्दिव्यं त्वां प्राप्तुं तनुमाश्रिता ।
 साहं कथं गमिष्यामि^४ पातालतलगामिनी ॥६४॥
 याहं गता ब्रह्मलोकं ब्रह्मभाण्डकतालया ।
 साहं कथं गमिष्यामि^५ पातालतलगामिनी ॥६५॥
 ६याहं वैकुण्ठभवनं गता च भवता सह ।
 साहं कथं भविष्यामि पातालतलगामिनी ॥६६॥
 उच्चैरुच्चैर्गतिर्यस्या ममाभूदुत्तरोत्तरा ।
 ७साहं कथं गमिष्यामि^६ पातालतलगामिनी ॥६७॥
 निराकारापि याकारं प्राप्ता हरितनुद्रवम् ।
 ८साहं कथं गमिष्यामि^७ पातालतलगामिनी ॥६८॥

-
- १ B दुर्गां । २ B C D दुर्लभ्या । ३ B C भविष्यामि ।
 ४ B and C भवि० । ५ B and C भवि० ।
 ६ C adds the sloka याहमित्यादि ।
 ७ D याहं त्यक्त्वा वपुर्दिव्यं त्वां प्राप्तुं तनुमाश्रिता ।
 ८ B and C भवि० ।
 ९ D साहं त्यक्त्वा वपुर्दिव्यं त्वां प्राप्तुं तनुमाश्रिता ।
 १० B and C भवि० ।

याहं सुमेरु^१दौहित्री कन्या हिमगिरेः शिव ।
^२साहं कथं गमिष्यामि^३ पातालतलगामिनी ॥६८॥
 त्यक्त्वा याहं ब्रह्मभाण्डं^४ प्राप्ता सत्त्वं हरेः पदम् ।
^५साहं कथं भविष्यामि पातालतलगामिनी ॥७०॥
 साकारापि निराकारा जलाकारं गता यतः ।
 अतएव नदी भूत्वा पतिष्याम्यहमप्युत ॥७१॥
 अत्युच्चैःशिरसे देव निपात एव नात्यथा ।
 अत्रोदाहरणेनाहं नियुज्ये^६ भवतैव हि ॥७२॥
 मह्यं मे पृथिवीयानं सह्योऽधःपात एव च^७ ।
 सह्यश्चोच्चैःपरित्यागो न तत्त्यागो हि सह्यते ॥७३॥
 भवतो यदि मूर्च्छानं लप्से^८ याता धरातलम् ।
 तदा मे हर्षितत्वं स्याद्गन्तुं विवरमप्युत ॥७४॥
 न मह्यं रोचतेऽत्रापि वैकुण्ठश्च पुरोत्तमः^९ ।
 त्वामेव लब्ध्वा सर्वत्र तुल्यभावा स्थिता प्रभो ॥७५॥

शुक उवाच ।

एवं करुणवाक्येन क्लिप्तचेता महेश्वरः ।

मधुरस्निग्धगम्भीरं गङ्गां वचनमब्रवीत् ॥७६॥

१ D समुद्र० । २ D साहं त्यक्त्वा वपुर्दिव्यं त्वां प्राप्तुं तनुमाश्रिता ।

३ B and C भवि० ।

४ D र.ब्रह्माण्डं ।

५ D साहं त्यक्त्वा वपुर्दिव्यं त्वां प्राप्तुं तनुमाश्रिता ।

६ B नियोज्ये । ७ C हि । ८ B C D लप्से ।

९ C वैकुण्ठः पुरोत्तमः ।

१शङ्कर उवाच ।

देवि गङ्गे महाभागे जाने त्वां मत्परायणाम् ।
 अहं त्वां शिरसा धास्ये नदीभूताञ्च तत्र हि ॥७७॥
 यदा भगीरथो राजा पातालं कथयिष्यति ॥७८॥
 तदा त्वं वक्ष्यसि नृपं शिवश्चेन्मां धरिष्यति ।
 तदाहं पृथिवीवर्त्म यास्यामि विवरं ध्रुवम् ॥७९॥
 अनाधारां पतिष्यन्तीं धरा धर्तुं न शक्यति ।
 मम पीडा धरायाश्च तदा पीडा भविष्यति ॥८०॥
 एवमुक्तो नृपः शैवो मामप्याराधयिष्यति ।
 अहञ्च त्वां निजे मौलौ धरिष्यामि न चान्यथा ॥८१॥
 कलौ पापवनश्रेणीदावभूता भविष्यति^१ ।
 न पापेभ्यो भयं ते स्यात् पापानां भयदा भवेः^२ ॥८२॥
 कलौ पापाश्रये काले कीर्त्तिस्ते पापनाशिका ।
 भविष्यति त्रिलोकेषु त्वञ्च व्याप्ता स्थिता भव ॥८३॥
 अभिशापोऽपि तेऽस्येव मेनकादेः सुदुर्वरः ।
 अस्मांस्यक्त्वा गता यस्मात्तस्मात्त्वं तदधःपतेः ॥८४॥
 अतस्ते भवितव्यं हि नदीत्वं ननु वर्त्तते ।
 तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥८५॥
 तत्रवाहस्यत्वं सर्वं शिरो मम भविष्यति ।
 सर्वत्र सकलान्देवान् सदा चालोकयिष्यसि ॥८६॥

१ D शिवः ।

२ D भविष्यति ।

३ D भवेत् ।

प्राणत्यागं करिष्यन्ति त्वयि ये हतसत्क्रियाः ।

ते मय्येव^१ विलीनाः स्युः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥८७॥

त्वया चाधिष्ठितं सर्वमूर्द्धञ्चाधः चितिस्तथा ।

तुल्यप्रभावं विज्ञेयं मा चिन्तय शिवे क्वचित् ॥८८॥

शुक उवाच ।

इत्युक्त्वा सा समाश्रुता^२ शम्भुना गिरिजा सती ।

तथेति हर्षिता भूता राजानं द्रष्टुमैच्छत ॥८९॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मपुराणे मध्यखण्डे गङ्गाराधनं

नामोपपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥०॥

अथ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

अथ देवी तदा गङ्गा तपस्यन्तं भगीरथम् ।
आत्मानं दर्शयामास श्वेतं चारुचतुर्भुजम्^१ ॥१॥
तां दृष्ट्वा ध्यानमात्रैकलब्धां दृग्भ्याञ्च भूपतिः ।
अलभ्यलाभबोधेन बह्वेने नृपोत्तमः ॥२॥
हर्षाकुलितसर्वाङ्गो^२ रोमाञ्चितसुविग्रहः ।
गङ्गादाचरया वाचा गङ्गां तुष्टाव भूपतिः ।
सहस्रनामभिर्दिव्यैः शक्तिं परमदेवताम् ॥३॥

भगीरथ उवाच ।

अहं भगीरथो राजा दिलीपतनयः शिवे ।
प्रणमामि पदद्वन्द्वं भवत्या अतिदुर्लभम् ॥४॥
पूर्वजानां हि पुण्येन तपसा परमेण च ।
मच्चतुर्गोचरीभूता त्वं गङ्गा करुणामयी ॥५॥
सार्थकं सूर्यवंशे^३ मे जन्म प्राप्तं महेश्वरि ।
कृतार्थोऽस्मि कृतार्थोऽस्मि [कृतार्थोऽस्मि]^४ न संग्रहः ॥६॥

१ B श्वेतरूपां चतुर्भुजाम् । २ B C D हर्षाद्वलित० ।

३ B and D ०वंशो ।

४ B omits the portion bracketted.

नमो नमो नमस्तेऽस्तु गङ्गे राजीवलोचने ।
 देहेऽयं सार्धको मेऽस्तु सर्वाङ्गैः प्रणमाम्यहम् ॥७॥
 सहस्रनामभिः स्तुत्वा वाचं सार्धकयाम्यहम् ॥८॥

शुक उवाच ।

गङ्गा सहस्रनाम्नोऽस्य स्तवस्य पुण्यतेजसः ।
 षड्विद्यासस्तथानुष्टुप्कन्दो विप्र प्रकीर्तितम् ।
 सामूलप्रकृतिर्देवी गङ्गा वै देवतेरिता ॥९॥
 अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयगतस्य च ।
 वाजपेयगतस्यापि गयाश्राद्धगतस्य च ॥१०॥
 ब्रह्महत्यादिपापानां क्षये च परदुष्करे ।
 निर्वाणमोक्षलाभे च विनियोगः प्रकीर्तितः ॥११॥
 ॐकाररूपिणी देवी श्वेता सत्यस्वरूपिणी ।
 शान्तिः शान्ता क्षमा शक्तिः परा परमदेवता ॥१२॥
 विष्णुर्नारायणी काम्या कमनीया^२ महाकला ।
 दुर्गा दुर्गतिसंहन्त्री गङ्गा गगणवासिनी ॥१३॥
 शैलेन्द्रवासिनी दुर्गवासिनी दुर्गमप्रिया ।
 निरञ्जना च निर्लेपा^४ निष्कला निरहङ्गिया ॥१४॥
 प्रसन्ना शुक्लदशना परमार्था पुरातनी ।
 निराकारा च शुद्धा च ब्राह्मणी^५ ब्रह्मरूपिणी ॥१५॥

१ C omits the line सहस्रनामभिरित्यादि ।

२ A B D omit शुक उवाच । ३ C कामनीया ।

४ C D निर्लेपा । ५ B ब्रह्मणी । D ब्रह्मणी ।

दया दयावती दीर्घा दीर्घवक्त्रा दुरोदरा^१ ।
 शैलकन्या शैलराजवासिनी शैलनन्दिनी^२ ॥१६॥
 शिवा शैवी शाम्भवी च शङ्करौ शङ्करप्रिया ।
 मन्दाकिनौ महानन्दा स्वर्धुनी स्वर्गवासिनौ^३ ॥१७॥
 मोक्षाख्या मोक्षसरणिर्मुक्तिर्मुक्तिप्रदायिनी^४ ।
 जलरूपा जलमयी जलेशी जलवासिनी ॥१८॥
 दीर्घजिह्वा करालाक्षी विश्वाख्या विश्वतोमुखी ।
 विश्वकर्णा विश्वदृष्टिर्विश्वेशी^५ विश्ववन्दिता ॥१९॥
 वैष्णवी विष्णुपादाब्जसम्भवा विष्णुवासिनौ^६ ।
 विष्णुस्वरूपिणी वन्द्या बाला वाणी वृहत्तरा ॥२०॥
 पीयूषपूर्णा पीयूषवासिनी मधुरद्रवा ।
 सरस्वती च यमुना गोदा गोदावरी वरी^७ ॥२१॥
 वरेण्या वरदा वीरा वरकन्या वरेश्वरी ।
 बल्लवी बल्लवप्रेष्ठा वागीश्वरा वारिरूपिणी^८ ॥२२॥
 वाराही वनसंस्था च वृक्षस्था वृक्षसुन्दरी ॥२३॥
 वारुणी वरुणज्येष्ठा^९ वरा वरुणबल्लभा ।
 वरुणप्रणता दिव्या वरुणानन्दकारिणी ॥२४॥

-
- १ B दीर्घवक्त्रा दीर्घदुर्गोदरा । B D दीर्घवक्त्रा दीर्घादुर्गोदरा ।
 २ D ०नन्दिनी । ३ C स्वर्गवाहिनी ।
 ४ B and D मुक्तिमार्गप्रदायिनी । ५ B ०शा । C विकर्णता ।
 ६ B C D ०वाहिनी । ७ B D तथा ।
 ८ C बल्लवी बल्लवप्रेष्ठा वाग्वीरा विश्वरूपिणी ।
 B D वाग्वीरा वारिरूपिणी । ९ C ०प्रेष्ठा ।

वन्द्या^१ वृन्दावनी वृन्दारकेद्या वृषवाहिनी^२ ।
 दाक्षायणी दक्षकन्या श्यामा परमसुन्दरी ॥२५॥
 शिवप्रिया शिवाराध्या शिवमस्तकवासिनी ।
 शिवमस्तकमस्ता च विष्णुपादपदा तथा ॥२६॥
 विपत्तिकासिनी^३ दुर्गतारिणी^४ तारिणीश्वरी ।
 गीता पुण्यचरित्रा च पुण्यनाम्नी शुचिश्रवा^५ ॥२७॥
 श्रीरामा रामरूपा च रामचन्द्रैकचन्द्रिका ।
 राघवी रघुवंशेशी सूर्यवंशप्रतिष्ठिता ॥२८॥
 सूर्या सूर्यप्रिया सौरी^६ सूर्यमण्डलभेदिनी ॥२९॥
 भगिनी भाग्यदा भव्या^७ भाग्यप्राप्या भगेश्वरी ।
 भयोच्चयोपलब्धा च कोटिजन्मतपःफला ॥३०॥
 तपस्विनी तापसी च तपन्ती तापनाग्निनी ।
 तन्त्ररूपा तन्त्रमयी तन्त्रगोप्या महेश्वरी^८ ॥३१॥
^९विष्णुदेहद्रवाकारा शिवगानामृतोद्भवा ।
 आनन्दद्रवरूपा च पूर्णानन्दमयी शिवा^{१०} ॥३२॥
 कोटिसूर्यप्रभा पापध्वान्तसंहारकारिणी ।

-
- १ B D वृन्दा । २ B वृषवाहना । ३ C ०नाग्निनी ।
 ४ B D दुर्गा । ५ A B D शुचिश्रवा । ६ C शौरी ।
 ७ B D भव्यदा भव्या ।
 ८ B मन्त्ररूपा मन्त्रमयी मन्त्रगोप्या मलेश्वरी ।
 D मन्त्ररूपा मन्त्रमयी मन्त्रगोप्या मलेश्वरी ।
 ९ A गेह० ।
 १० B D आनन्दरूपा पर्णा च पूर्णानन्दमयी शुभा ।

पवित्रा परमा पुण्या तेजोधारा^१ शशिप्रभा ।
 शशिकोटिप्रकाशा^२ च त्रिजगद्दीप्तिकारिणी ॥३३॥
 सत्या सत्यस्वरूपा च सत्यज्ञा सत्यसम्भवा ।
 सद्याश्रया सती श्यामा नवीना नरकान्तका ॥३४॥
 सहस्रशीर्षा देवेशी सहस्राक्षी सहस्रपात् ।
 लचवक्त्रा लचपादा लचहस्ता विलचणा ॥३५॥
 सदा नूतनरूपा च दुर्लभा सुलभा शुभा ।
 रक्तवर्णा च रक्ताक्षी त्रिनेत्रा शिवसुन्दरी ॥३६॥
 भद्रकाली महाकाली लक्ष्मीर्गणवासिनी ।
 महाविद्या शुद्धविद्या^३ मन्त्ररूपा सुमन्विता^४ ॥३७॥
 राजसिंहासनतटा राजराजेश्वरी रमा ।
 राजकन्या राजपूज्या मन्दमारुतचामरा ॥३८॥
 वेदवन्दिप्रगीता^५ च वेदवन्दिप्रवन्दिता ।
 वेदवन्दिस्तुता दिव्या वेदवन्दिसुवर्णिता ॥३९॥
 सुवर्णा^६ वर्णनीया च सुवर्णगाननन्दिता^७ ।
 सुवर्णदानलभ्या च गानानन्दप्रियाऽमला ॥४०॥
 माला मालावती मान्या^८ मालतीकुसुमप्रिया ।
 दिगम्बरी दुष्टहन्त्री सदा दुर्गमवासिनी ॥४१॥
 अभया पद्महस्ता च पीयूषकरशोभिता ।

१ B D वारि । २ B °प्रकाशाभा । ३ B D मिद्ध ।
 ४ D °नुमन्विता । ५ B देव । ६ C सुराणां ।
 ७ D °वन्दिता । ८ C D मान्या ।

खड्गहस्ता भीमरूपा श्येनी मकरवाहिनी ॥४२॥
 शुद्धस्रोता वेगवती महापाषाणभेदिनी ।
 पापाली रोदनकरी पापसंहारकारिणी ॥४३॥
 १यातनाचयबैधव्यदायिनी पुण्यवर्द्धिनी ।
 गभीराऽलकनन्दा च मेरुशृङ्गविभेदिनी ॥४४॥
 स्वर्गलोककृतावासा स्वर्गसोपानरूपिणी ।
 स्वर्गङ्गा पृथिवीगङ्गा नरसेव्या नरेश्वरी ॥४५॥
 सुबुद्धिश्च कुबुद्धिश्च श्रीर्लक्ष्मीः कमलालया ॥४६॥
 पार्वती मेरुदौहित्री मेनकागर्भसम्भवा ।
 अयोनिःसम्भवा सूक्ष्मा परमात्मा परत्तदा ॥४७॥
 विष्णुजा विष्णुजनिका शिवमस्तकवासिनी^२ ।
 देवी विष्णुपदी पद्या जाङ्गवी पद्मवासिनी ॥४८॥
 पद्मा पद्मावती पद्मधारिणी पद्मलोचना ।
 पद्मपादा पद्ममुखी पद्मनाभा च पद्मिनी ॥४९॥
 पद्मगर्भा पद्मशया महापद्मगुणाधिका ।
 पद्माक्षी पद्मललिता पद्मवर्णा सुपद्मिनी ॥५०॥
 सहस्रदलपद्मस्था पद्माकरनिवासिनी ।
 १[महापद्मपुरस्था च पुरेशी परमेश्वरी ॥५१॥
 हंसी हंसविभूषा च हंसराजविभूषणा ।
 हंसराजसुवर्णा च हंसारूढा च हंसिनी ॥५२॥]

१ D यातनाय च । • २ C विष्णुपादनिवासिनी ।

३ B omits the portion bracketted.

हंसाक्षरस्वरूपा च^१ झञ्जरा मन्त्ररूपिणी ।
 आनन्दजलसंपूर्णा श्वेतवारिप्रपूरिका ॥५ ३॥
 अनयासमदामुक्ति र्योग्यायोग्यविचारिणी ॥५ ४॥
 तेजोरूपजलापूर्णा तैजसी दीप्तिरूपिणी ।
 प्रदीपकलिकाकारा प्राणायामस्वरूपिणी ॥५ ५॥
 प्राणदा प्राणनीया च महौषधस्वरूपिणी^२ ।
 महौषधजला चैव पापरोगचिकित्सिका^३ ॥५ ६॥
 कोटिजन्मतपोलक्ष्या प्राणत्यागोत्तरामृता ।
 निःसन्देहा निर्महिमा निर्मला मलनाग्निनी^४ ॥५ ७॥
 श्वारूढा श्वस्थानवासिनी श्ववत्तटी ।
 श्मशानवासिनी केशकीकसाचिततीरिणी ॥५ ८॥
 भैरवी भैरवश्रेष्ठ^५सेविता भैरवप्रिया ।
 भैरवप्राणरूपा च वीरसाधनुवासिनी ॥५ ९॥
 वीरप्रिया वीरपत्नी कुलीना कुलपण्डिता ।
 कुलवृत्तस्थिता कौली कुलकोमलवासिनी ॥६ ०॥
 कुलद्रवप्रिया कुल्या कुल्यमालाजपप्रिया^६ ।
 कौलदा कुलरचित्री कुलवारिस्वरूपिणी ॥६ १॥
 रणश्रीः रणभू रम्या रणोत्साहप्रिया रणे^७ ।
 नृमुण्डमालाधरणा^८ नृमुण्डकरधारिणी ॥६ २॥

१ B D सुरूपा च । २ C महौषधि० । ३ C ०चिकित्सका ।
 ४ B D ०वासिनी । ५ B D ०श्रेष्ठा । ६ B कुलमाला० ।
 ७ B D बलिः । ८ C D ०भरणा ।

विवस्त्रा च सवस्त्रा च सूक्ष्मवस्त्रा च योगिनी ।
 रसिका रसरूपा च जिताहारा जितेन्द्रिया ॥६३॥
 घामिनी चार्द्धरात्रस्था कूर्चवोजसरूपिणी ।
 सञ्जाशक्तिश्च^१ वायूपा नारी नरकहारिणी^२ ॥६४॥
 तारा तारस्वराद्या च^३ तारिणी ताररूपिणी ।
 अनन्ता चादिरहिता मध्यशून्या स्वरूपिणी^४ ॥६५॥
 नक्षत्रमालिनी चौणा नक्षत्रस्थलवासिनी ।
 तरुणादित्यसंकाशा मातङ्गी मृत्युवर्जिता ॥६६॥
 अमरामरसंसेव्या उपास्या शक्तिरूपिणी ।
 धूमाकाराग्निसंभूता धूमा धूमावती रतिः ॥६७॥
 कामाख्या कामरूपा च काशी काशीपुरस्थिता ।
 वाराणसी वारयोषित् काशीनाथगिरिःस्थिता ॥६८॥
 अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका^५ ।
 द्वारका ज्वलदग्निश्च केवला केवलत्वदा^६ ॥६९॥
 करवीरपुरस्था च कावेरी कवरी शिवा ।
 रजिणी च करालाची कङ्काला शङ्करप्रिया ॥७०॥
 ज्वालामुखी चीरिणी च चीरग्रामनिवासिनी ।
 रत्नाकरी दौर्घकर्णा सुदन्तदन्तवर्जिता ॥७१॥
 दैत्यदानवसंहन्त्री दुष्टहन्त्री बलिप्रिया ।

१ B D शान्तिश्च ।

२ B °वाहिनी ।

३ B D तारतारस्वराद्या च । ४ B स्वरूपिणी । ५ D ह्यवन्तिका ।

६ D केरला केरलत्वदा । ७ B C सुदन्ता ।

बलिमांसप्रिया श्यामा व्याघ्रचर्मपिधायिनी ॥७२॥
 जवाकुसुमसङ्काशा सात्विकी राजसी तथा ।
 तामसी तरुणी वृद्धा युवती बालिका तथा ॥७३॥
 यक्षराजसुता ^१जाम्बूमालिनी जम्बुवासिनी ।
 जाम्बूनदविभूषा च ज्वलज्जाम्बूनदप्रभा ॥७४॥
 रुद्राणी रुद्रदेहस्था रुद्रा^१ रुद्राक्षधारिणी ।
 अणुश्च परमाणुश्च ह्रस्वा दीर्घा चकोरिणी ॥७५॥
 रुद्रगीता विष्णुगीता महाकाव्यस्वरूपिणी ।
 आदिकाव्यस्वरूपा च महाभारतरूपिणी ॥७६॥
 अष्टादशपुराणस्था धर्ममाता च धर्मिणी ।
 माता मान्या स्वसा चैव श्वश्रुश्चैव पितामही ॥७७॥
 गुरुश्च गुरुपत्नी च कालसर्पभयप्रदा ।
 पितामहसुता सीता शिवसीमन्तिनी शिवा ॥७८॥
 रुक्मिणी रुक्मवर्णा च भैष्ठी^२ भैमी स्वरूपिणी^३ ।
 सत्यभामा महालक्ष्मी भद्रा जाम्बवती मही ॥७९॥
 नन्दा भद्रमुखी रिक्ता जया विजयदा जया ।
 जयित्री पूर्णिमा पूर्णा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥८०॥
 गुरुपूर्णा सौम्यभद्रा विष्टिः संवेशकारिणी ।
 शनिरिक्ता कुजजया सिद्धिदा सिद्धिरूपिणी ॥८१॥
 अमृताऽमृतरूपा च श्रीमती च जलामृता ॥८२॥

१ B C D जम्ब ।

२ B रुद्र ।

३ C भैमी स्वरूपिणी । B omits भैष्ठी भैमी ।

निरातङ्गा निरालम्बा निष्प्रपञ्चा विशेषिणी ।
 निषेधशेषरूपा च वरिष्ठा योषितांवरा ॥८३॥
 यशस्विनी कीर्त्तिमती महाशैलाग्रवासिनी ।
 धरा धरित्रौ धरणी सिन्धुर्बन्धुः सबान्धवा ॥८४॥
 मय्यन्तिः मय्यदौशा च विपत्तिपरिमोचिनी ।
 जन्मप्रवाहहरणी जन्मशून्या निरञ्जनी ॥८५॥
 नागालयालया नीला जटामण्डलधारिणी ।
 सुतरङ्गजटाजूटा जटाधरप्रियःस्थिता ॥८६॥
 पट्टाम्बरधरा धीरा कविः काव्यरसप्रिया ।
 पुण्यचेत्रा पापहरा हरिणी हारिणी हरिः ॥८७॥
 हरिद्रानगरस्था च वैद्यनाथप्रिया बलिः ।
 वक्रेश्वरी वक्रधारा वक्रेश्वरपुरःस्थिता ॥८८॥
 श्वेतगङ्गा शीतला च उष्णोदकमयी रुचिः ।
 चोलराजप्रियकरी चन्द्रमण्डलवर्त्तिनी ॥८९॥
 आदित्यमण्डलगता सदादित्या च^३ काश्यपी ।
 दहनान्ते भयहरा विषज्वालानिवारिणी ॥९०॥
 हरा दशहरा स्नेहदायिनी कलुषाग्निः ।
 कपालमालिनी काली कला^४ कालस्वरूपिणी ॥९१॥
 इन्द्राणी वारुणी वाणी बलाका बालशङ्करी ।
 भोगोर्गीर्हीर्धर्मरूपा च धीः श्रीर्धन्या धनञ्जया ॥९२॥

१ B D विपत्तिः । २ D उष्णोदक० । ३ B D सदा नित्या च ।

४ C काली । D कालाकालस्वरूपिणी । ५ D गौः ।

वित् संवित् कुः कुवेरी भूर्भूतिभूमिधरा धरा^१ ।
 ईश्वरी ह्रीमती क्रीडा^२ क्रीडासाया जयप्रदा ॥८३॥
 जीवन्ती जीवनी जीवा जयाकारा जयेश्वरी ।
 सर्वोपद्रवसंशून्या सर्वपापविवर्जिता ॥८४॥
 सावित्री चैव गायत्री गणेशी गणवन्दिता ।
 दुष्प्रेचा दुष्प्रवेशा च दुर्दर्शा च सुयोगिणी ॥८५॥
 दुःखहन्ती दुःखहरा दुर्दान्ता यमदेवता ।
 गृहदेवी भूमिदेवी वनेश्री वनदेवता ॥८६॥
 गृहालया घोररूपा महाघोरनितम्बिनी ।
 स्त्रीचञ्चला चारुमुखी चारुनेत्रा लयात्मिका ॥८७॥
 कान्तिः काम्या^४ निर्गुणा च रजःसत्त्वतमोमयी ।
 कालरात्रिर्महारत्रिर्जीवरूपा सनातनी ॥८८॥
 सुखदुःखादिभोक्त्री च सुखदुःखादिवर्जिता ।
 महावृजिनसंहारा वृजिनध्वान्तमोचनी ॥८९॥
 हलिनी खलहन्त्री च वारुणीपानकारिणी^५ ।
 निद्रायोग्या महानिद्रा योगनिद्रा युगेश्वरी ॥१००॥
 उद्धारयित्री स्वर्गज्ञा उद्धारणपुरःस्थिता ।
 उद्धृता उद्धृताहारा लोकोद्धारणकारिणी ॥१०१॥
 शङ्खिनी शङ्खधात्री च^६ शङ्खवादनकारिणी ।
 शङ्खेश्वरी शङ्खहस्ता शङ्खराजविदारिणी ॥१०२॥

१ D भूमिर्धराधरा । २ B C D क्रीना । ३ B गृहालया ।

४ B कान्तिकाम्या । ५ B पापकारिणी । ६ C ०धारी च ।

- पश्चिमास्या महास्रोता पूर्वदक्षिणवाहिनी ।
 • सार्द्धयोजनविस्तीर्णा पावन्युत्तरवाहिनी ॥१०३॥
 पतितोद्धारिणी दोषचमिणी दोषवर्जिता ।
 शरण्या शरणा श्रेष्ठा श्रीयुता आद्भुदेवता ॥१०४॥
 स्वाहा स्वधा स्वरूपाक्षी^१ सुरूपाक्षी^२ शुभानना ।
 कौमुदी कुमुदाकारा कुमुदाम्बरभूषणा ॥१०५॥
 सौम्या भवानी भूतिस्था भीमरूपा वरानना ।
 वराहकर्णा^३ बर्हिष्ठा बृहच्छ्रोणी बलाहका ॥१०६॥
 वेग्निनी केशपाशाद्या नभोमण्डलवासिनी ।
 मल्लिका मल्लिकापुष्पवर्णा लाङ्गलधारिणी ॥१०७॥
 तुलसीदलगन्धाद्या तुलसीदामभूषणा ।
 तुलसीतरुमंस्था च तुलसीरसलेहिनी^४ ।
 तुलसीरमसुखादुमलिला विल्ववासिनी ॥१०८॥
 विल्ववृचनिवासा च विल्वपत्ररसद्रवा ।
 मालूरपत्रमालाद्या वैल्वी शैवार्द्धदेहिनी^५ ॥१०९॥
 अशोका शोकरहिता शोकदावाग्निहृज्जला ।
 अशोकवृचनिलया रम्भा शिवकरस्थिता ॥११०॥
 दाडिमी दाडिमीवर्णा दाडिमस्तनशोभिता ।
 रक्ताक्षी वीरवृचस्था रक्तिनी रक्तदन्तिका ॥१११॥

१ B C D विरूपाक्षी । २ C स्वरूपाक्षी । ३ B वराहवर्णा ।

४ C ०लेहिनी । ५ D ०गेहिनी ।

रागिणी रागभार्या च सदा रागविवर्जिता ।
 १विरागरागसम्भोदा सर्वरागस्वरूपिणी ॥११२॥
 २तानस्वरूपिणी तालरूपिणी तारकेश्वरी ॥११३॥
 वाल्मीकिस्लोकिताष्टोद्या^३ ह्यनन्तमहिमार्दिमा ।
 माता उमा सपत्नी च धराहारावलिः^४ शुचिः ॥११४॥
 स्वर्गारोहपताका च द्रष्टा भागीरथी इला ।
 स्वर्गभीरामृतजला चारुवीचिस्तरङ्गिणी ॥११५॥
 ब्रह्मतीरा ब्रह्मजला गिरिदारणकारिणी ।
 ५गुहाविदारिणी दीर्घा दरौदारणकारिणी ।
 ब्रह्माण्डभेदिनी घोरनादिनी घोरवेगिनी ॥११६॥
 ब्रह्मभाण्डवासिनी^६ च स्थिरवायुप्रभेदिनी ।
 ७शुक्लधारामयी दिव्यशङ्खवाद्यानुसारिणी ॥११७॥
 ऋषिस्तुता^८ शिवस्तुत्या ग्रहवर्गप्रपूजिता ।
 सुमेरुशीर्षनिलया भद्रा सीता महेश्वरी ॥११८॥
 वङ्गुश्चालकनन्दा च शैलसोपानचारिणी ।
 लोकाग्नापूरणकरी सर्वमानसदोहनी ॥११९॥
 त्रैलोक्यपावनी धन्या पृथ्वीरक्षणकारिणी ।

१ B C D विराग्न । २ D तालस्वरूपिणी तालरूपिणी तालकेश्वरी ।
 ३ C ऽस्लोकिताष्टोद्या । ४ B C ऽवली ।
 ५ A omits this line. ६ B ब्रह्माण्डवासिनी । ७ B शुक्ला० ।
 ८ B D ऋषिस्तुता सुरस्तुत्या । C ऋषिस्तुत्या सुरस्तुत्या ।

धरणी पार्थिवौ पृथ्वी पृथुकीर्त्तिर्निरामया ॥१२०॥
 ब्रह्मपुत्री ब्रह्मकन्या^१ ब्रह्ममान्या वनाश्रया ।
 ब्रह्मरूपा विष्णुरूपा शिवरूपा हिरण्मयी ॥१२१॥
 ब्रह्मविष्णुशिवैवाद्या ब्रह्मविष्णुशिवत्वदा ।
 मञ्ज्जनोद्धारिणी च स्मरणार्त्तिविनाशिनी ॥१२२॥
 स्वर्गदायिसुखस्यर्शा मोक्षदर्शनदर्पणा ।
 आरोग्यदायिनी नीरूक् नानातापविनाशिनी ॥१२३॥
 तापोत्सारणशीला च तपोधामा^२ श्रमापहा ।
 सर्वदुःखप्रशमनी सर्वशोकविमोचनी ॥१२४॥
 सर्वश्रमहरा सर्वसुखदा सुखसेविता ।
 सर्वप्रायश्चित्तमयी वासमात्रमहातपाः ॥१२५॥
 सतनुर्निस्तनुस्तन्वी तनुधारणवारिणी ।
 महापातकदावाग्निः शीतला शशधारिणी ॥१२६॥
 गेया जया चिन्तनीया ध्येया स्मरणलक्षिता ।
 चिदानन्दस्वरूपा च ज्ञानरूपागमेश्वरी ॥१२७॥
 आगम्या आगमस्था च सर्वागमनिरूपिता ।
 इष्टदेवी महादेवी देवनीया दिविस्थिता ॥१२८॥
 दन्तावलगृही स्यात्री^३ शङ्कराचार्यरूपिणी ।
 शङ्कराचार्यप्रणता शङ्कराचार्यमंस्तुता ॥१२९॥
 शङ्कराभरणोपेता सदा शङ्करभूषणा ।

१ C ब्रह्मपुत्री च ब्रह्मण्या । २ B स्वर्गदात्री । ३ B तपोधाना ।

४ B दन्तीवलगृहस्थात्री C गृहस्थात्री ।

शङ्कराचारशीला च शङ्क्या च शङ्करेश्वरी ॥१३०॥
 शिवस्रोताः शम्भुमुखी गौरी गगणगेहिनी^१ ।
 दुर्गमा सुगमा गोप्या गोपिनी^२ गोपवस्त्रभा ॥१३१॥
^३गोमती गोपकन्या च यशोदानन्दनन्दिनी ।
 कृष्णानुजा कंसहन्त्री ब्रह्मराक्षसमोचनी ।
 शापसंमोचनी लङ्का लङ्केशी च विभीषणा ॥१३२॥
 विभीषाभरणी^४भूषा हारावलिरनुत्तमा ।
 तीर्थस्तुता तीर्थवन्द्या महातीर्थञ्च^५ तीर्थसूः ॥१३३॥
 कन्या कल्पलता केलीः कल्याणी कल्पवासिनी ।
^६कलिकल्मषसंहन्त्री कालकाननवासिनी !
 कालसेव्या कालमयी कालिका कामुकोत्तमा ।
 कामदा कारणाख्या च कामिनी कीर्त्तिधारिणी ॥१३४॥
 कोकामुखी कोरकाक्षी^७ कुरङ्गनयनी करिः ।
 कज्जलाक्षी कान्तिरूपा कामाख्या केशरिस्थिता ॥१३५॥
 खगा खलप्राणहरा [खलदूरकरा खला ।
 खेलन्ती खरवेगा च खकारवर्णवासिनी ॥१३६॥
 गङ्गा गगणरूपा च गगणाध्वप्रसारिणी ।
 गरिष्ठा गणनीया च गोपाली गोगणस्थिता ॥१३७॥
 गोपृष्ठवासिनी गम्या गभीरा गुरुपुष्करा ।

१ C देहिनी । २ D गोपनी । ३ A and B omit this line.

४ C भूषणी । ५ C महातीर्था च । ६ A and B omit this sloka.

७ D कोटराक्षी । ८ C omits the portion bracketted.

गोविन्दा गोस्वरूपा च गोनाम्नी गतिदायिनी ॥१३८॥

घूर्णमाना ^१घर्म्महरा] घूर्णत्स्रोता घनोपमा ।

^२घूर्णाख्यदोषहरणी घूर्णयन्ती जगत्त्रयं ॥१३९॥

घोरा घतोपैमजला घर्घरारवघोषिणी^३ ।

घोराङ्घोघातिनी घुष्या घोषा घोराघहारिणी^४ ॥१४०॥

घोषराजी घोषकन्या घोषनीया घनालया ।

घण्टाटङ्कारघटिता घाङ्गारी घङ्गचारिणी ॥१४१॥

ङान्ता ङकारिणी^५ ङेगी ङकारवर्णसंश्रया ।

चकोरनयनी^६ चारुमुखी चामरधारिणी ॥१४२॥

चन्द्रिका शुक्लमलिला चन्द्रमण्डलवासिनी ।

चौकारवासिनी चर्चा^७ चमरी चर्म्मवासिनी ॥१४३॥

चर्म्महस्ता^८ चन्द्रमुखी चुचुकद्वयशोभिनी^९ ।

क्त्रिला क्त्रिताघावि^{१०}श्क्त्रचामरशोभिता ॥१४४॥

क्त्रिता क्त्रसंहन्ती दुरित^{११} ब्रह्मरूपिणी ।

क्वाया च स्थलशून्या च^{१२} क्लयन्ती क्लान्विता ॥१४५॥

१ D घूर्णहरा ।

२ C घूर्णाक्षी ।

३ C and D घोषणी ।

४ A घोराघधारिणी ।

५ D ङान्ताङ्गाकारिणी A ङान्ताकारिणी ।

६ D नयना । ७ C चौहारवासिनी चर्चा । ८ D चन्द्रहस्ता ।

९ C ०सेविता । १० C क्त्रिताक्त्रिता घारि D क्त्रिनी क्त्रिता घारि ।

११ C कुरितुर्ब्रह्मरूपिणी ।

१२ D क्लशून्या च ।

ष्चिन्नमस्ता क्लधरा क्वर्णा कुरिता^१ क्विः ।
 जीमूतवासिनी जिह्वा जवाकुसुमसुन्दरी ॥१४६॥
 जराशून्या जया ज्वाला जविनी जीवनेश्वरी ।
 ज्योतीरूपा जन्महरा जनार्दनमनोहरा ॥१४७॥
 झङ्कारकारिणी झञ्झा झर्झरीवाद्यवादिनी^२ ।
 झणनूपुरसंशब्दा झरा ब्रह्मझरा झरा^३ ॥१४८॥
 जकारेशी जकारस्था जवर्णमध्यनामिका ।
 टङ्कारकारिणी टङ्गधारिणी टुण्टुकाटला^४ ॥१४९॥
 ठक्वुराणी ठद्वयेशी ठङ्कारी ठक्करप्रिया ।
 डामरी डामराधीशा डामरेशशिरःस्थिता ॥१५०॥
 डमरुध्वनिनृत्यन्ती डाकिनीभयहारिणी ।
 डीना डयित्री डिण्डी च डिण्डीध्वनिसदास्पृहा ॥१५१॥
 ढक्कारवा च ढक्कारी ढक्कावादनभूषणा^५ ।
 णकारवर्णधवला^६ णकारी यान^७भाविनी ॥१५२॥
 तृतीया तीव्रपापघ्नी तीव्रा तरणिमण्डला ।
 तुषारकतुलास्या^८ च तुषारकरवासिनी ॥१५३॥
 थकाराक्षी^९ थवर्णस्था दन्दशूकविभूषणा ।
 दीर्घचक्षुर्दीर्घधारा धनरूपा धनेश्वरी ॥१५४॥

१ A क्वर्णा क्विती, B D क्वर्णकुरिता । २ D ंरूपिणी ।
 ३ B D वरा । ४ B टङ्कारधारिणी टुण्टुकाटका ।
 ५ B ढक्कावनादभूषणा । ६ C ंप्रवणा । ७ A C याण० ।
 ८ C तुषारकरतुल्या स्यात् । ९ B मकराक्षी ।

दूरदृष्टिर्दूरगमा द्रुतगन्त्री द्रवाश्रया^१ ।
 नारीरूपा नीरजाची नीररूपा नरोत्तमा^२ ॥१५५॥
 निरञ्जना^३ च निर्लेपा निष्कला निरहंक्रिया^४ ।
 ५पारा परायणा पक्षा पारायणपरायणा ।
 पारयित्री^५ पण्डिता च पण्डा पण्डितसेविता ॥१५६॥
 परा पवित्रा पुण्याख्या पालिका^६ पीतवासिनी ।
 फुत्कारदूरदुरिता^७ फालयन्ती फणाश्रया ॥१५७॥
 ८[फेनिला फेनदग्ना फेना फेनवती फणा ।
 फेत्कारिणी फणिधरा फणिलोकनिवासिनी ॥१५८॥
 फाण्टाकृतालया फुल्ला फुल्लारविन्दलोचना ।
 वेणीधरा बलवती वेगवारिधरावहा ॥१५९॥
 वन्दारुवन्द्या वृन्देशी वनवासा वनाश्रया^९ ।]
 भीमराजी भीमपत्नी भवशीर्षकृतालया ॥१६०॥
 भास्करा भास्करधरा भूषा भास्करवादिनी^{१०} ।
 भयङ्करी भयहरा भीषणा भूमिभेदिनी ॥१६१॥
 भगभाग्यवती भव्या भवदुःखनिवारिणी ।
 भेरुण्डा ११भीमसुगमा भद्रकाली भवस्थिता ॥१६२॥

१ C द्रुतयन्त्री द्रवस्रवा ।

२ D अमरोत्तमा ।

३ A B D omit this line.

४ B परा ।

५ B पारयित्री, C पारकृत्री ।

६ B पाणिका ।

७ A C दूरिता ।

८ B omits the portion bracketted.

९ C D वनाश्रया ।

१० A C भाङ्गारवादिनी ।

११ C भेरु ।

मनोरमा मनोज्ञा च मृतमोक्षा महामतिः^१ ।
 मतिदात्री मतिहरा मठस्था मोक्षरूपिणी ॥१६३॥
 यमपूज्या यज्ञरूपा यजमाना^२ यमस्वसा ।
 यमदण्डस्वरूपा च यमदण्डहरा यतिः ॥१६४॥
 रक्षिका रात्रिरूपा च रमणीया रमा रतिः ।
 लवङ्गी लेशरूपा च लेशनीया लयप्रदा ॥१६५॥
 विबुद्धा^३ विषहस्ता च विशिष्टा वेशधारिणी ।
 श्यामरूपा शरत्कन्या शारदी शवला^४ श्रुता ॥१६६॥
 श्रुतिगम्या श्रुतिस्तुत्या श्रीमुखी शरणप्रदा^५ ।
 षष्ठी षड्कोणनिलया षड्दर्शपरिसेविता ॥१६७॥
 सात्विकी सत्व^६सरणिः मानन्दा सुखरूपिणी ।
 हरिकन्या हरिजला^७ हरिद्वर्णा हरेश्वरी^८ ॥१६८॥
 चेमङ्करी चेमरूपा चुरधाराम्बुलेशिनी ।
 अनन्ता^९ इन्दिरा ईशा उमा ऊषा च्छवर्णिका ॥१६९॥
 ऋस्वरूपा ऋकारस्था ऋकारी एषिता^{१०} तथा ।
 ऐश्वर्यदायिनी ओकारिणी औमककारिणी ॥१७०॥
 अन्तशून्या अङ्गधरा अस्यर्शा अस्त्रधारिणी ।

१ C मृतमोक्षमहामतिः । २ B C D यजमाना । ३ विबुद्धा ।
 ४ B शरणा, C D शरला । ५ D ०प्रिया । ६ C सत्य० ।
 ७ B omits हरिजला । ८ C हरेश्वरी । ९ A D अमन्त ।
 १० B एषिता, D एषिका ।

सर्ववर्णमयी वर्णब्रह्मरूपाखिलात्मिका^१ ॥१७१॥

शुक उवाच ।

दमं सहस्रनामाख्यं भगीरथकृतं पुरा^२ ।
 भगवत्या हि गङ्गाया महापुण्यं जयप्रदम् ॥१७२॥
 यः पठेच्छृणुयाद्वापि^३ भक्त्या परमया युतः ।
 तस्य सर्वं सुसिद्धं स्याद्विनियुक्तं फलं द्विज ॥१७३॥
 गङ्गैव वरदा तस्य भवेत् सर्वार्थदायिनी ।
 ज्यैष्ठे दशहरतिथ्यां पूजयित्वा सदाशिवाम् ॥१७४॥
 दुर्गात्मविविधानेन विधिनागमिकेन वा ।
 गङ्गासहस्रनामाख्यं स्तवमेनमुदाहरेत् ॥१७५॥
 तस्य सम्बत्सरं देवी गृहे बद्धैव तिष्ठति ।
 पुत्रोत्सवे विवाहादौ आद्वाहे जन्मवासरे ॥१७६॥
 पठेद्वा शृणुयाद्वापि तत्तत्कर्माक्षयं भवेत् ।
 धनार्थी धनमाप्नोति लभेद्भार्यामभार्यकः ॥१७७॥
 अपुत्रो लभते पुत्रं^४ चातुवर्णार्थसाधकम्^५ ।
 युगाद्यासु पूर्णिमासु रविसंक्रमणे तथा ॥१७८॥
 दिनत्रये व्यतीपाते पुष्यायां हरिवासरे ।
 अमावास्यासु सर्वासु अतिथौ च समागते ॥१७९॥

१ A °ब्रह्मरूपात्मिका । C adds the following line here
 प्रसन्ना शुक्लदशना परमार्था पुरातनी । २ A B add ॐ ।

३ C भगीरथपुराकृतं । ४ C पठेद्वा पाठयेद्वापि ।

५ C पुत्रान् । ६ B °साधिकं ।

शुश्रूषौ सति सत्सङ्गे^१ गवां स्थानगतोऽपि वा ।
 मण्डले ब्राह्मणानाञ्च पठेद्वा शृणुयात् स्तवम् ॥१८०॥
 स्तवेनानेन सा गङ्गा महाराजे भगीरथे^२
 बभूव परमप्रीता^३ तपोभिः पूर्वजैर्यथा ॥१८१॥
 तस्माद्यो भक्तिभावेन स्तवेनानेन स्तौति च ।
 तस्यापि तादृशी प्रीता सगरादितपो यथा ।
 स्तवेनानेन सक्तुष्टा देवी राज्ञे वरं ददौ ॥१८२॥

देव्युवाच ।

वरम्बरय भूपाल वरदास्मि तवागता ।
 जाने तव हृदिस्थञ्च तथापि वद कथ्यते ॥१८३॥

राजोवाच ।

देवि विष्णोः पदं त्यक्त्वा गत्वापि^४ विवरस्थलम् ।
 उद्धारय पितृण् पूर्वान्^५ धरामण्डलवर्त्मना ॥१८४॥
 अस्तौषं^६ भवतीं यच्च तेन यः स्तौति मानवः ।
 न त्याज्यः स्यात्त्वया सोऽपि वर एष द्वितीयकः ॥१८५॥

देव्युवाच ।

एवमस्तु महाराज कन्यास्मि तव विश्रुता ।
 भागीरथीति गेया स्यां^६ वर एषोऽधिकस्तव ॥१८६॥
 मां स्तोष्यति जनो यस्तु त्वत्कृतेन स्तवेन हि ।

१ B D सद्सङ्गे ।

२ B परमाप्रीता ।

३ B D गतापि ।

४ B D सर्वान् ।

५ B अस्तौषीं, D अस्तौषीत् ।

६ B D गेयां मां ।

तस्याहं वप्रगा भूयां निर्व्वाणमुक्तिदा नृप^१ ।
 शिव आराध्यतां राजन् शिरसा मां दधातु सः ॥१८७॥
 अन्यथाहं निरालम्बा धरां भित्तान्यथा ब्रजे^२ ।
 पृथिवी च न मे वेगं सहिष्यति कदाचन ॥१८८॥
 सुमेरुशिर आरुह्य शङ्खध्वानं करिष्यसि ।
 तेन त्वामनुयास्यामि ब्रह्माण्डकोटिभेदिनी ॥१८९॥

शुक उवाच ।

इत्युक्त्वा सा तदा देवी तत्रैवान्तरधीयत ॥१९०॥
 भगौरथोऽपि राजर्षिरात्मानं बह्ममन्यत^३ ॥१९१॥
 इति श्रीबृहद्ब्रह्मपुराणे मध्यखण्डे गङ्गास्तवसहस्रनामवर्णने
 पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥०॥

१ A omits this line. २ C ब्रजेः ।

३ C भगौरथोऽपि राजर्षिरात्मानं बह्ममन्यत ।
 इत्युक्त्वा सा तदा देवी तत्रैवान्तरधीयत ॥

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

शृणु विप्र महास्वयं गङ्गावतरणं चितौ ।
श्रवणं कीर्त्तनं यस्य महापातकनाशनम्^१ ॥१॥
राजा लम्बवरो दिव्यं रथमारुह्य कानकम् ।
महाजवं महारूपं चतुर्भिर्वाजिभिर्युतम् ॥२॥
रराज शङ्खहस्तः स ज्वलत्कनकरूपवान् ।
नानाभरणभूषाढ्यो मुकुटोज्वलमस्तकः ॥३॥
दीर्घवाङ्मदीर्घदृष्टिर्दीर्घदर्शी महातपाः ।
ललाटफलके दीर्घे सुदीर्घतिलकोज्ज्वलः ॥४॥
उत्तुङ्गवचा रक्ताक्षः पीतवासा लसत्तरः ।
हस्ते तस्य शुभः शुक्लो रराज शङ्ख उत्तमः ॥५॥
सुमेरुशृङ्गे विपुले^२ सकलश्चन्द्रमा इव ।
संस्तूयमानो लोकैः स ऋषिभिर्जयवादिभिः^३ ॥६॥
उवाच सारथिं राजा किञ्चल्लाङ्गयमुत्तमम् ।
स तेनोक्तो नृपेणैव चालयामास घोटकान् ॥७॥
उत्पेतुर्घोटकास्ते च नभश्चत्वार एव च ।
निखनः पवनश्चैव मानसस्तारकस्तथा ॥८॥

१ A नाशकम् ।

२ C शुकलः ।

३ C संस्तूयमानो लोकेशो ऋषिभिर्जयवादिभिः ।

चतुर्भिर्घोटकैरेतैरारुहन्नेरुमस्तकम् ।

तत्र तं ददृशुर्देवा महादुष्करकर्मिणम्^१ ॥६॥

महासत्वं महात्मानं सप्तसप्तिमिवापरम् ।

सुमेरुपर्वते स्थित्वा शङ्खध्वानञ्चकार सः ॥१०॥

मधुरं स्निग्धमत्यन्तं विपुलञ्च यथोचितम् ।

स शब्दो हरिपादाब्जमूर्द्धगत्या जगाम ह ॥११॥

सुस्त्राव^२ हरिपादाब्जं तेन शब्देन चारुणा ।

महावेगवती गङ्गा बभूव च^३ निजेच्छया ॥१२॥

भित्वा ब्रह्माण्डमूर्द्धानमधः^४ सुस्त्राव^५ सा नदी ॥१३॥

ब्रह्माण्डोपरि यद्धारि वर्त्तते तेन संयुता ।

वद्धवेगा तदा देवी शब्दयन्ती बभूव ह ॥१४॥

ततोथ^६ सा महेश्वरी चचाल चारुरूपिणी ।

सुनिर्मलाम्बररूपिणी^७ वियद्गता विराजती ॥

स्थिरा सुगाधभेदिनी [गभीरचारुनादिनी^८] ।

सहस्रशङ्खवादिनी वियन्निचित्य यायिनी^९ ॥१५॥

सप्तविंशत्तु^{१०} लवानि योजनानां विभिद्य सा ।

पपात मेरुशिरसि [दीपयन्ती दिशो दश ॥१६॥

१ B महादुष्करकर्मिणः । २ B D शुश्राव । ३ B चचार च ।

४ C मधु । ५ B D शुश्राव । ६ C अतोऽथ ।

७ B सुनिर्मलाम्बररूपिणी, C सुविमलाम्बररूपिणी । ८ C D सुगा ।

९ B omits the portion bracketted.

१० C वियद्विद्ययायिनी, D वियन्निचित्यदायिनी ।

११ C सप्तविंशत्तु । १२ B omits the portion bracketted.

आगत्य मेरुशिरसि] विरराम महेश्वरी ॥१७॥
 शङ्खध्वान^१विरामञ्च चक्रे राजा भगीरथः ।
 तदा सर्वे देवगणा देव्य^२श्चाभरणोज्वलाः ॥१८॥
 पुष्पचन्दनहस्तास्तां^३ गङ्गां देवीं^४ सिषेविं^५ ।
 जयशब्दैः शङ्खशब्दैः पुष्पचन्दनसौरभैः ॥१९॥
 व्याप्ता दशदिशस्तत्र कैवल्यमिव चागतम् ।
 तदा सर्वे दिगीशाना भगीरथमथाब्रुवन् ॥२०॥
 भोभो^६ चत्रियशार्दूल गङ्गामानीतवानसि ।
 दिशां चतसृणां^७ लोकान् कृतार्थान् कुरु भूपते ॥२१॥
 दिशासु चतसृष्वेव^८ कीर्त्तिरस्तु तवामला ।
 तवैव^९ धरणी सर्वा गङ्गायास्तु^९ कृतार्थिनी ॥२२॥

शुक उवाच ।

एवं श्रुत्वा दिशां वाक्यं तदा राजा भगीरथः ।
 उवाच गङ्गां विनयात् प्रणम्येत्त्वाकुनन्दनः ॥२३॥

राजोवाच^{१०} ।

मातर्गङ्गे नमामि त्वां प्राञ्जलिस्त्वां निवेदये ।
 धाराचतुष्टयी भूत्वा गच्छ देवी चतुर्दिशः ॥२४॥

१ B ०ध्वनि० । २ B दिव्यः C दिव्याः । ३ A B ०हस्ताभ्यां ।
 ४ A गङ्गादेवी । ५ D भोभोः । ६ C चतसृणाम् ।
 ७ B दिशासु च चतुर्ध्वेव D चतस्रीध्वेव । ८ D तत्रैव ।
 ९ B D गङ्गायास्तु । १० B D omit राजोवाच ।

देव्युवाच ।

भव त्वं चतुर्धा भूप शिरश्चत्वार एव च^१ ।
तदाहञ्च चतुर्धा स्यां गमिष्यामि चतुर्दिशः ॥२५॥

राजोवाच ।

त्वमीशा सर्वलोकानां^२ सर्वलोकशुभङ्करी ।
तव सा विद्यते शक्तिर्मनुष्यस्य कथं मम ॥२६॥
त्वदये सा न शम्भोश्च नरान् शम्भून् करिष्यसि^३ ।
उपायज्ञा स्वयं देवि सृष्टोपायं^४ दिशो ब्रज ॥२७॥

शुक उवाच ।

इत्युक्त्वा सा नरेन्द्रेण देवेन्द्रपरिषेविता ।
स्वयं गङ्गा चतुर्धाऽभूत् शङ्खपद्मकरा शुभा^५ ॥२८॥
वेगेनाल्पेन तास्तिस्त्रो धाराभूताः समुज्वलाः ।
ध्वनयित्वा च ताः^६ शङ्खान् मूर्त्तिमत्यः पुरःसराः ॥२९॥
सीता पूर्वां दिशं^७ याता भद्राख्या चोत्तरां ययौ ।
वङ्गुश्च पश्चिमां याता गिरिसोपानसङ्गमाः ॥३०॥
भद्राश्चे केतुमाले च कुरौ वर्षे च ता द्विज ।
त्यक्त्वा शङ्खान् वेगवत्यो विविशुर्जलधीन् पृथक् ॥३१॥
दक्षिणेऽलकनन्दाख्या मेरौ मन्दाकिनी तु या ।

१ B भवत्वं हि चतुर्धाभूः शिराश्चत्वार एव च । C D शिराश्चत्वारएव च ।

२ D सर्वसत्वानाम् ।

३ B नरान् शम्भूकरिष्यति ।

४ B C D सृष्टोपायं ।

५ A C ंकराः शुभाः ।

६ B C तान् ।

७ B सीतां पूर्वदिशम् ।

सा धारा विपुला चारुर्महावेगा महाबला ।
दक्षिणाभिमुखी प्रागाद्भगीरथरथानुगा ॥३२॥
मेरोश्च^१दक्षिणे शृङ्गे गुहां दृष्ट्वा भगीरथः ।
शङ्खध्वनिं परित्यज्य गङ्गां वचनमब्रवीत् ॥३३॥

राजोवाच :

देवि गङ्गे गुहा ह्येषा दुष्प्रवेशविनिर्गमा ।
तमोमयी महाघोरा कथमेतां तराम्यहम् ॥३४॥

देव्युवाच ।

सत्यमेषा दरी घोरा दुष्प्रवेश^२विनिर्गमा ॥३५॥
ऐरावतः^३ शक्रहस्ती गुहामेतां विदारयेत् ।
तमानय महाभाग यदि त्वं गन्तुमिच्छसि ॥३६॥

शुक उवाच ।

श्रुत्वैवं वचनं तस्या यथावैरावतं नृपः ।
ऐरावत महाभाग नमस्ते शुक्लभास्वर ॥३७॥

ऐरावत उवाच ।

किं करिष्यामि ते कार्य्यं कथं मां त्वं नमस्यसि ।
मत्प्राथं किञ्चु ते कर्म न निष्पन्नं मया विना ॥३८॥

राजोवाच ।

अहं भगीरथो राजा दिलीपतनयः श्रुतः ।
गङ्गां नीत्वा ब्रजाम्येष उद्दिधौर्षुः पितामहान् ॥३९॥

१ C मेरोस्तु ।

२ B दुष्प्रवेशा ।

३ A ऐरावतः ।

गच्छन्ती^१ तत्र गङ्गेह मेरोर्दक्षिणशृङ्गतः ।

दृष्टा दरी^२ महाघोरा^३ दुष्प्रवेशविनिर्गमा ॥४०॥

त्वया विदीर्णा सा चेत् स्यात्तदा गङ्गा विनिर्ब्रजेत् ।

त्वया विना दरी सा तु न स्याद्द्वारप्रदा गज ॥४१॥

४[ऐरावत उवाच ।

एवमेव करिष्यामि प्रविशामि गुहामहम् ।

तत्र गङ्गा मया साङ्के निशामेकां वसेद्यदि ॥४२॥

राजोवाच ।

त्वया साङ्के वसेद्गङ्गा सहेथाश्चेज्जवं परम् ।

एवं श्रुत्वा च राजानं सुरगजोऽभ्यभाषत ॥४३॥

ऐरावत उवाच ।

यदि तस्या अहं वेगं न सहिये भगीरथ ।

५तदसाध्यं कथं कर्म करिष्ये^६ ते तदा वद ॥४४॥

राजोवाच ।

यदि तस्या भवान् सोढुं शक्नोति भवता^७ तदा ।

सङ्गमिष्यति सा सत्यं नात्र कार्या विचारणा ॥४५॥

दरी^८विदारं कर्तुं सा समर्थति कियद्वचः ।

मेरुमेव विदार्यैषा गन्तुं शक्नोति शाङ्करी ॥४६॥

१ A गच्छती B गच्छति ।

२ B D C दृष्टा देवी ।

३ B तदा घोरा ।

४ B omits the portion bracketted.

५ C तदा ।

६ A करिष्यते ।

C करिष्यामि ।

७ B भवते ।

८ C देवी ।

इन्द्रस्य देवराजस्य देवी सम्मानकारिणी ।
त्वामाङ्गयति तत्कार्यं यथोचितमथो कुरु ॥४७॥

ऐरावत उवाच ।

भद्रं तस्या अहं वेगं सद्दिये प्रविशे गुहाम् ।
वसेत् सा च मया साद्धं निशामेकामसंशयम् ॥४८॥

शुक उवाच ।

इत्युक्त्वा शक्रमातङ्ग आगत्य प्राविशद्दरीम्^१ ।
शङ्खं सखान राजापि गङ्गा वेगवती वभौ ॥४९॥
दृष्ट्वा वेगवतीं गङ्गां श्रुत्वा घोरं यवस्वनम् ।
भयविभ्रान्तनयनो^२ गजराजोऽभवत्तदा ॥५०॥
प्रतिगन्तुं न चाशक्तोत्प्रवेश^३द्वारदेशतः ।
दक्षिणाभिमुखो भूत्वा मेरुशृङ्गं विदार्य सः ॥५१॥
हंकारं घोषमुन्नाद्य दुद्राव^४ प्रपलायितः ।
एतेनैव ह्युपायेन प्राप्य निःसरणं शिवा ॥५२॥
भगीरथरथं चानुगताऽगाद्वेगशालिनी ।
ततोऽतीत्य महादुर्गान् गिरीन् गङ्गा गरीयसी ॥५३॥
निषधं हेमकूटञ्च व्यतीयाय महेश्वरी ।
विलसन्ती तरङ्गैश्च नृत्यन्तीव ततस्ततः ॥५४॥
क्वचिदावर्त्तनटना दीर्घस्रोताः^५ क्वचित् क्वचित् ।

१ B गिरिसदरीं । C गिरिं ।

२ B D भयादिभ्रान्तनयनो ।

३ C प्रविशत् । ४ B ह्रस्वारघोषमुन्नादमुद्राव । ५ A दीर्घस्रोता ।

करिकेशरिसंघातैः पार्वतैः प्रविलोडिता^१ ॥५५॥
 विद्धिमान् देवदेवीभिर्वहन्ती पुष्पसञ्चयान् ।
 महेश्वरशिरः^२ प्राप्तुं महावेगवती वभौ ॥५६॥
 कथं सहेत मे वेगं शिरसा शिव इत्युत ।
 आकृतं मानसं कृत्वा ययौ शङ्खध्वनानुगा ॥५७॥
 शिवोऽपि गङ्गां तां धर्तुं मौलिं विस्तीर्य धूर्जटिः ।
 हिमालयचतुर्भागमारुह्य स तथा स्थितः ॥५८॥
 गङ्गायाः कीदृशी वेगो मया ज्ञेय इतीर्यया ।
 ततो गङ्गा देवनदी वेगफेणवती सती ॥५९॥
 यथाविशच्छम्भुशीर्षं सहस्राणि हिमालयात् ।
 योजनानि त्रिपञ्चाशत्तद्वयित्वा महाबला ॥६०॥
 एकदैवापतच्छम्भोर्मौलिं बद्धजटावनम् ।
 यथेष्टेनैव वेगेन पपात शिर ऐश्वरम् ॥६१॥
 वभ्राम शम्भुशिरसि ईहमाना विनिर्गमम् ।
 यत्र यत्र व्रजत्येषा शिवशीर्षं जटावने ॥६२॥
 तत्रैव नूतनं स्थानं ददर्श सुरनिम्नगा ।
 एवं वभ्राम शिरसि शिवस्थानन्ततेजसः ॥६३॥
 श्रान्ता बभूव परमा शङ्खध्वन्युपकर्षिता ।
 आविर्भूय वत्सरान्ते गङ्गा शिवमथाब्रवीत् ॥६४॥

१ B प्राविलोडिता । D पार्वतैश्चप्रलोडिता । २ B महेश्वरि शिर ।

३ A अथावृषच्छम्भुशीर्षं । B अथाविशच्छिर्षंशीर्षसहस्राणि ।

D तथाविशच्छीर्षंशीर्षं ।

देव्युवाच ॥

अनन्तशक्ते भगवन् देहि निःसरणं मम ।
 शङ्खध्वानाङ्कुशैर्ष^१ मामाकर्षति भृपतिः ॥६५॥
 तेनाहं पीडिता भूता श्रान्ता तव^२ जटावने ।
 द्वारमप्राप्य निर्वगा त्वामहं शरणं गता ॥६६॥
 त्वमनन्तजटारण्ये द्वारं देहि महेश्वर ।
 भूयात्^३ सगरपुत्राणां ब्रह्मदण्डविमोचनम् ॥६७॥
 कृतापराधां मां देव क्षमस्व परमेश्वर ॥६८॥

भगवानुवाच ।

माञ्चापि त्वं तलं नेतुमैच्छो वेगेन भूयसा ।
 स ते वेगः कुतो यातः^४ कथमीदृक् प्रभाषसे ।
 गता मां शरणं यस्मादतो ब्रज यथेच्छया ॥६९॥
 इत्युक्त्वा स महादेवो जटामेकान्तु दक्षिणे ।
 स्फारयामास सथेन पाणिना प्रहसन्मुखः^५ ॥७०॥
 ततः प्राप्य वरं द्वारं निःससारामरापगा ।
 पक्षिणी लोकवशगा मुक्तदारेव^६ पञ्जरात् ॥७१॥
 अथ ज्यैष्ठे महाभागा दशम्यां शुक्लपक्षतः ।
 हस्तानक्षत्रयोगेन भौमे^७ वारे महामुने ॥७२॥
 हिमालयं परित्यज्य पपात धरणीतलम् ।

१ B एव ।

२ C भव ।

३ C भूयां ।

४ A D जातः ।

५ B प्रहरणमुखं ।

६ D मुक्तदारेव ।

७ D भौमवारे ।

तदा जयजयस्वानो बभूव भुवि सर्व्वतः ॥७३॥

धरा चुम्भापि न चोभं गङ्गालाभादुपालभत्^१ ।

गङ्गापि च धरां प्राप्य परमामाप निर्वृतिम् ॥

ज्वलदग्निशिखाकोटिरिव ज्ज्वाला तेजसा ।

पापसङ्गास्तदा भीतास्तदैव परित्यजुः ॥७५॥

इति खलु धरणीतलं महेशौ

समगमदिन्दुसहस्रशुक्लवर्णा ।

अरुणकरसहस्रदीप्तिपुक्ताः^२

व्यजयत्^३ सुष्टु सुरैः समीच्या ॥७६॥

इति श्रीबृहद्भूमिपुराणे मध्यखण्डे गङ्गावतरणं

नाम एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

१ B गङ्गालाभान्तरालभत् ।

२ B D अरुणकरदीप्तिसहस्रपुक्ता ।

३ B व्रजयत् ।

अथ द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

अथ गङ्गा तदा देवी दक्षिणास्या^१ धरातलम् ।
 आनन्दसम्पदा चाद्या [ययौ विपुलधारया ।
 तरङ्गरूपत्राद्या]^२ फेणपुष्पविराजिता ॥१॥
 गङ्गाख्या मुक्किलतिका रराज धरणीं गता ॥२॥
 धारासुवलिता चारु^३ शुक्ला परमशोभना ।
 करिसिंहमहानागमहापच्छि^४गणाकुला ॥३॥
 अग्रे भगौरथो राजा^५ शङ्खहस्तो रथोपरि ।
 प्रगच्छन् बाणवेगेन गङ्गा शब्दानुगामिनौ ॥४॥
 वनानि पर्वतानुच्चान् ग्रामांश्च नगराणि च ।
 सरांसि च सुरम्याणि प्राययित्वा महाजवा^६ ॥५॥
 देवर्षिभिः स्तूयमाना रेजे गङ्गा धरातले^७ ।
 यत्र यत्र ययौ गङ्गा तत्र तत्र महेश्वरः ॥६॥

१ B दक्षिणस्याः । D दक्षिणास्यां ।

२ A omits the portion bracketted. ३ A चारुः ।

४ B ०महाकुच्छि० । ५ B याता, D यातः ।

६ C D सुररम्याणि प्राययित्वा महज्जवा । ७ C ०तलं ।

भूमि^१भागं शिव^२श्चक्रे अष्टहस्ताधिके तटे ।
 सार्द्धयोजनविस्तीर्णां धारां चक्रे महेश्वरी^३ ॥७॥
^४दीर्घं चक्रे शिवः^५ शम्भुर्मितं^६ द्विशतयोजनम् ।
 अश्वेः प्रतीरपर्यन्तं किञ्चिद्भ्रूणं मुञ्जश्च तत् ॥८॥
 व्यतीते योजने सप्तद्वये गङ्गा जवान्विता ।
 हरिद्वार^७समीपे तु ददर्श सप्त वै मुनीन् ॥९॥
 ते तु सप्तेव मुनयः सप्तशङ्खध्वनिं^८ दधुः ।
 सप्तधारा तद्ग्रा भूता सप्तर्षीणां सुखाय ह^९ ॥१०॥
^{१०}ततः प्राप्य हरिद्वारं धारां संकोच्य वैष्णवी ।
 अभूत् पूर्वमुखी^{११} देवी महापाषाणभेदिनी ॥११॥
 अतः^{१२} परमशुद्धाभि[र्नदीभिः^{१३}] सङ्गताभवत् ।
 सखीभिरिव^{१४} संयाता साववर्द्धं कुट्टहलात् ॥१२॥
^{१५}[ततोऽग्निकोणमुखतो ययौ गङ्गा धरातले ।
 यमुना च तथा गुप्ता सङ्गताभूत् सरस्वती ॥१३॥
 प्रयाग इत्ययं देशः पुण्यः परमतः परम् ।

- १ A भूमीभागं । २ D शिरः । ३ B महेश्वरा, C महेश्वरीं ।
 ४ B C add अष्टहस्ताधिकां मौलिं सार्द्धयोजनकं शिवः । D adds
 समकार्षीं तदा मौलिं सार्द्धयोजनकं शिरः । ५ C शिरः ।
 ६ B शम्भुनिर्मितं । ७ C हिमालय० । ८ B ०ध्वनि, A D ध्वनीन् ।
 ९ B D सुखावह । १० B ततो गङ्गाहरिद्वारं । D ततः सप्तहरिद्वारं
 धारां । ११ C सर्वमुखी । १२ C ततः ।
 १३ B omits the portion bracketted. १४ A सखीभिरेव ।
 १५ B D omit the portion bracketted.

ततः पूर्वमुखी गङ्गा पूर्वस्रोता व्यराजत ॥१४॥
 १काशीं रामां ततश्चक्रे वामाशक्तिरनुत्तमा ।
 तत्राभूदुत्तरस्रोता शिवदर्शनकौतुकात् ॥१५॥
 सपादयोजनं तन्तु देशं पृथ्वीवहिष्कृतम् ।
 ततः १पूर्वामुखी भूता तत्र २ राजा भगौरथः ॥१६॥
 श्रान्ताश्वसारथिर्भूतः शङ्खध्वानं व्यरामयत् ।
 एतस्मिन्नेव काले तु जङ्गुर्नाम महामुनिः ॥१७॥
 चक्रे शङ्खध्वनिं चारुं ३ गङ्गा शुश्राव तं तदा ।
 तमेव शब्दं चान्वेष्य गन्तुं देवी प्रचक्रमे ॥१८॥
 ततो विश्रम्य ४ राजा च शङ्खशब्दं चकार ह ।
 गङ्गा गत्वा कियदूरं श्रुत्वान्यं शङ्खनिस्वनम् ॥१९॥
 ५कोऽयमन्यो ध्वनिः ६शङ्खेस्ततो दध्यौ वुबोध च ।
 कर्म जङ्गुमुनेस्तत्र रोषस्फुरितहृदभौ ॥२०॥
 मुनेरस्याश्रमं सर्वं ७ श्रावयामौत्यभाषत ।
 गच्छ राजन् महाभाग यत्र जङ्गाश्रमो ह्ययम् ॥२१॥
 श्रावयिष्याम्यहं तस्य मुनेराश्रममण्डलम् ।
 स्वाश्रमं नेतुकामो मां योऽन्यं शङ्खमपूरयत् ८ ॥२२॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तः स नृपो ९ऽग्योभूद्गङ्गाचानुययौ जवात् ।

१ C काशीरामां ।

२ C D पूर्वमुखी ।

३ B यत्र ।

४ C चारु ।

५ B D विश्रम्य ।

६ B योऽन्यं ।

७ C शङ्खे दध्यौ ततो वुबोध च ।

८ B गत्वा, D तत्र ।

९ D अपूरयः ।

१० B नृपोऽग्रतो ।

C इत्युक्तश्च नृपोऽग्रोऽभूत् ।

D अग्रो ।

तद्विज्ञाय मुनिर्जङ्गुर्ब्रह्मतेजः समस्मरत् ॥२३॥
 उषित्वा स मुनिवरो भूमौ वै दक्षिणं करम् ।
 अर्पयामास तत्राभूद्गङ्गा क्षीनाप्यलक्षिता ॥२४॥
 प्राप्तं गङ्गाजलं सर्वं पाणौ ब्रह्मकरोपमे ।
 गण्डूषीकृत्य तां गङ्गां पपौ जङ्गुर्महामुनिः ॥२५॥
 हाहाकारस्तदा जातो भुवि खे दिक्षु सर्वतः ।
 गङ्गा च मूर्त्तिमासाद्य जगाद मुनिपुङ्गवम् ॥२६॥
 देव्युवाच ।

मुने ब्रह्मन् महाभाग जाने त्वां ब्रह्मतेजसम्^१ ।
 क्षमस्व मम दौरात्यं चिकीर्षी^२र्लोकमङ्गलम् ॥२७॥
 तव पुत्रीत्वमापन्ना त्यज मां जठरात् स्वकात् ।
 प्राप्नुवन्तु गतिं दिव्यां तनयाः सगरस्य वै ॥२८॥
 भगीरथस्य भूपस्य कुरुष्व सार्धकं तपः ।
 जाङ्गवीत्येव मे नाम लोका गास्यन्ति पावनम् ॥२९॥
 तवैषा परमा कीर्त्तिर्लोकेषु विमला स्थिता ।
 ब्राह्मणास्तु महात्मानो देवैरपि दुरासदाः ॥३०॥
 इति जाने क्षमस्व त्वं त्यज^३ मां कार्य्यसिद्धये ।

शुक उवाच ।

तस्यास्तु व्याकुलं वाक्यं श्रुत्वा जङ्गुर्महातपाः ॥३१॥
 जानु व्यापादयामास निःससार ततः श्रिवा ।

१ D °तेजसां ।

२ B चिकीर्षी लोक० ।

३ ० त्यक्त्वा ।

जाङ्गवी जयतीत्येवं वभौ पुण्यतरध्वनिः ॥३२॥
 ततः कियद्गतो दूरं राजासीच्छ्रान्तवाहनः ।
 एतस्मिन्नेव काले तु समयं प्राप्य काचत्र ॥३३॥
 नाम्ना पद्मावती कन्या मुनेर्जङ्गोर्महात्मनः ।
 शङ्खं सा ध्वानयामास^१ दिदृचुर्भगिनीमिति ॥३४॥
 तमेवानुगता शब्दं ययौ पर्वतनन्दिनी ।
 अग्निकोणमुखी किञ्चिद्दूरं प्राप्ता तथाविधा ॥३५॥
 दृष्ट्वा भगीरथो राजा अन्यथा^२ व्रजतीं शिवाम् ।
 उत्तिष्ठ सारथे गच्छ गङ्गा याति पथा^३न्तरम् ॥३६॥
 इत्युक्त्वा ध्वानयामास राजा शङ्खं महावरम्^४ ।
 तं श्रुत्वा शङ्खनिनदं जलादुत्थाय वेगिता ॥३७॥
 ददर्श दूरे राजानं कुर्वन्तं शङ्खनिस्वनम् ।
 चुक्रोध पद्मावत्ये सा^५ सा तत् क्रोधान्नदी वभौ ॥३८॥
 सा च पद्मावती देवी विस्तीर्णसलिला पुनः ।
 पूर्वमुखं ययौ पूर्व^६समुद्रमपि सङ्गता ॥३९॥
 गङ्गा तु वेलां संचिप्य गन्तुं समुपचक्रमे ।
 वभूव दक्षिणस्रोता^७ बुद्धाभिं निकटादिव ॥४०॥
 गङ्गायमुनयोः सङ्गं परित्यज्य सुरापगा ।
 राजानं दक्षिणं कृत्वा संविभेद सरित्पतिम् ॥४१॥

१ B D ध्वनयामास । २ D अन्यथां । ३ C तथान्तरं ।
 ४ D महारवं । ५ B C D पद्मावत्येसा । ६ C D पूर्वं ।
 ७ C D ०श्रोता ।

समुद्रस्तत^१ उत्थाय पुष्पचन्दनसंयुतः ।
 अर्चयामास तां गङ्गां वेलया सह भार्यया ॥४२॥
 ततः सा^२ सागरं भित्वा व्यतीत्य विवरानपि ।
 महातले च कपिलं ददर्श सुमहाप्रभम् ॥४३॥
 तस्मिन् भगीरथो राजा गङ्गां भागीरथीं द्विज ।
 पूजयामास विविधैर्वलिभिर्धूपदीपकैः ॥४४॥

कपिल उवाच ।

मातर्गङ्गे महेशानि स्वागतं ते महेश्वरि ।
 अतीत्य^३ सुबहून् देशानायातासि महातलम् ॥४५॥
 इमे सागरयः षष्टि^४सहस्राणि महावलाः ।
 मत्क्रोधवह्निना दग्धा दुर्गतिं परमां गताः^५ ॥४६॥
 एतान्^६ [पारथ^७ हेमातरनन्या त्वं गतिर्नृणाम् ।
 यान्तु दिव्यां गतिं देवि उत्तीर्णा दुर्गतेरपि ॥४७॥
 अहञ्च त्वां सृशाम्येव कृतार्थः स्यामसंशयम् ।

शुक उवाच ।

इत्युक्त्वा कपिलेनैषा^{१०} देवौ नागैः सुसेविता ।
 अज्ञा]वयत् सागरीणां^{११} भस्मानि द्विजनन्दन ॥४८॥
 तस्याः संस्पर्शमात्रेण तनयाः सागरस्य ते^{१२} ।

१ B C D तत्र । २ B सः । ३ D सुबहून् । ४ D षष्टि० ।
 ५ C दुर्गतीः परमा गताः । ६ B omits the portion
 bracketted. ७ D पावय । ८ C स्यां न संशयं । ९ D इत्युक्ते ।
 १० C नैव । ११ B D सागरीणां, C अज्ञावयत् सागराणां ।
 १२ B सागरस्य ते । C सागरस्य च ।

यमलोके चारूपा वभूवुरमितौजसः ॥४९॥
 पश्यतां यमदूतानां ते वै दिव्यवपुर्धराः ।
 वियत्पथैर्विमानस्था अप्सरोगणसेविता ॥५०॥
 गीयमानगुणा देवैर्ययुः स्वर्गं त एकदा^१ ।
 विमुक्तबन्धना दैवादिव पक्षिगणाः क्वचित् ॥५१॥
 राजा भगीरथश्चापि पुरे चक्रे महोत्सवान्^२ ।
 ततो नागालये देवौ ख्याता भोगवतीति सा ॥५२॥
 महातलमतीत्यापि यथौ पातालमेव च ।
 तत्रा^३नन्तं समामाय सहस्रशिरसं प्रभुम् ॥५३॥
 लीनाभूत् सलिले गङ्गा ब्रह्माण्डं यत्र भासते ।
 इत्येवं कथितं तुभ्यं यत् पृष्टं भवता मम ॥५४॥
 गङ्गा सुरनदी पुण्या यथायाता धरातलम् ।
^४[इदमाख्यानमायुष्यं यशस्यं वंशवर्द्धनम् ॥५५॥
 धन्यं धम्ये^५ शोकहरं दुःखसागरशोषकम् ।
 मङ्गलं परमं दिव्यं गङ्गावतरणं दिज ॥५६॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः इदमाख्यानमुत्तमम्] ।
 पठेयुः श्रवणं कुर्युर्लभेरन् परमाङ्गतिम् ॥५७॥
 स्त्रियः शूद्राश्च शृणुयुर्लभेयुर्गतिमुत्तमाम् ।
 कूपारामतडागादिवृक्षमन्दिरकर्मासु ॥५८॥

१ C ०पथे । २ C तयेकदा । ३ D चक्रे कृत्वा महोत्सवान् ।

४ C तदा । ५ B omits the portion bracketted.

अग्रौचान्ताद्वितीयेऽङ्गि सर्वेषु शुभकर्मासु ।
 पठेच्च षट्पुण्याच्चैतदाख्यानं पुण्यमुत्तमम्^१ ॥५८॥
^२[प्रायश्चित्तानि पापेषु विपत्तौ धनबन्धवः ।
 सम्यक्तौ धर्मरूपञ्च आख्यानमिदमुत्तमम् ॥६०॥
 तृतीयायान्तु वैशाखे शुक्लायामक्षये दिने ॥६१॥
 ज्येष्ठे दशहरातिथ्यां गङ्गां संपूज्य यत्नतः ।
 पठेद्वा षट्पुण्याद्वापि आख्यानमिदमब्रवीत्^३] ॥६२॥
^४यहपीडासु घोराषु जलाग्निपीडनेषु च ।
 पठेद्वा षट्पुण्याद्वापि इदमाख्यानमुत्तमम् ॥६३॥
^५[इमे एकादशाध्याया द्वाविंशतिरथापि वा ।
 अगङ्गदेशे विज्ञाय निकटं मरणं जनः ॥६४॥
^६पठेद्वा षट्पुण्याद्वापि इदमाख्यानमुत्तमम्] ।
 आजन्मगङ्गास्नानस्य फलमाय^७ स वै जनः ॥६५॥
 गङ्गान्तर्जलमृत्योस्तु फलमाप्नोति मानवः ।
 श्रुतं त्वया शुचितरचेतसा मुने
^८[सुरापगा चरितमपूर्वमुत्तमम् ।
 सुरासुरैर्दिवि भुवि गेयमर्थदम्

१ B षट्पुण्याद्वापि आख्यानमिदमुत्तमं । २ B omits the portion
 bracketted. ३ D C आख्यानमिदमुत्तमं । ४ A omits this line.
 ५ B omits the portion bracketted. ६ C D add
 महापातकयुक्तोऽपि युक्तो वा सर्वपातकैः । ७ D फलं प्राप्य ।
 ८ B omits the portion bracketted.

मथोदितं मतिपठनानुरूपतः ॥ ६६ ॥
 कृते युगे शुभमति^१भिर्यदर्च्यते
 द्वितीयके किल यजता यदर्च्यते ।
 तृतीयके जलकुसुमैर्यदर्चनात्]
 सुरापगाजलकणतः कलौ तु तत्^२ ॥ ६७ ॥
 यदोच्यते गिरिवरकन्यकेत्यसौ
 शिवं पतिं समगमदित्यसौ तदा ।
 यदा पुनर्दिवि सुरसंघकन्यका
 तदोच्यतेऽनलवनिता गुहप्रसूः ॥ ६८ ॥
 यदा पुनर्हरिपदसम्भवा शिवा
 तदा पतिं खमुपगता व्यराजत ।
 यदा पुनर्मुनितनयेति कथ्यते
 तदाऽभवन्नृपवनितैव भीष्मसूः ॥ ६९ ॥
 यदा पुनारविकुलराजकन्यका
 तदा गता जलनिधिमेव सत्यतिम् ।
 इतीदृशीह्य^३नियतरूपिणी शिवा
 शिवं गता बज्जतरूपवस्त्रभम् ॥ ७० ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मपुराणे मध्यखण्डे सगरपुत्रोद्धारो
 नाम द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ० ॥

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

जैमिनिस्वाच ।

उक्ता त्वया शिवं प्राप्ता गङ्गा सत्यर्द्धरूपिणी ।
उमायाश्च शिवप्राप्तिं वद ब्रह्मन् महामते ॥१॥

ऋषिस्वाच ।

सत्यां गतायां त्रिदिवं सुषुवे मेनका पुनः ।
अन्यां दुहितरं चारुगुणशीलसमन्विताम् ॥२॥
ज्वलत्कनकगौराङ्गीं द्विभुजां चारुलोचनाम् ।
तस्यां भवन्त्यां मेनाद्याः सर्वा^१ गङ्गाशुचं जङ्गः ॥३॥
हिमालयगृहे^२ सा तु रराज किल जैमिने ।
कलेव शशिनः शुक्लो वर्द्धमाना दिने दिने ॥४॥
कदाचिन्नारदो देव स्तत्रान्तःपुरमागतः ।
निर्जने जगदे सर्वां मेनकायै सतीकथाम्^३ ॥५॥
तच्छ्रुत्वा मेनका देवी मुनेर्वचनमर्थवत् ।
मेने शिवां मूलरूपामजां शिवशिवामिति ॥६॥
नारदश्च ततो गत्वा शैलराजमथाब्रवीत् ।

१ C सर्वे । २ B गता । ३ B सतीं कथाम् । C सतीकथा ।

नारद उवाच ।

कन्या ते शैलराजेन्द्र जाता कमललोचना ।
दानयोग्यापि भूतैव कस्मै देयेयमिष्यते^१ ॥७॥

हिमालय उवाच ।

द्वयं मम सुता देव तपस्यति वनान्तरे ।
योग्यं पतिं परिप्राप्तुं स्वयमेव गुणान्विता ॥८॥
पूर्वलब्ध^२पतिर्योऽस्याः स एवेह भविष्यति ।
किन्नस्तत्रास्ति कर्तृत्वं कन्यावरसमागमे ॥९॥

नारद उवाच ।

यदुक्तं तत्सत्यमेव तत्रोद्योगी भवेत् पुमान्^३ ।
अनुद्योगन्तु पुरुषं ग्रसते कार्यराक्षसः ॥१०॥
भवान् पिता सुता सा ते सत्यति^४ लभते यथा ।
कन्यादानफलं प्राप्तुं तत्रोद्योगी तथा भव ॥११॥
यस्तु लब्धव्यलाभेन नोद्युक्ते गृहिणां क्रुधौः ।
तस्य किञ्चित् फलं नास्ति स गृही नापि कथ्यते ॥१२॥
अतएव भवान् स्वस्या दुहितुर्वरमेषयः^५ ।
ब्राह्मणैर्मन्त्रिभिश्चैव तत्परामर्शनं कुरु ॥१३॥

हिमालय उवाच ।

प्रभो त्वमेव तत्वज्ञो दुहितुर्म वरं वद ।
कस्मै देया च मे कन्या कं प्राप्ता सुखिनी भवेत् ॥१४॥

१ B देयैवमिष्यते । २ D 'लब्ध' । ३ C पुनः ।

४ C तत्यति । ५ C वरमेधयः ।

नारद उवाच ।

अस्ति योग्यः पतिः^१ शैल दुहितुस्तव नान्यथा ।
 यं प्राप्तुं षतते पुत्री तत्र जानाम्यहन्तु तम् ॥१५॥
 कैलासे^२ दमतिस्तस्य त्वय्येष च तिष्ठति ।
 स महात्मा महावाङ्गः कुवेरो यस्य किङ्करः ॥१६॥
 तस्मै^३ देहि सुतां कन्यामर्चनीयाय दैवतैः ।

हिमालय उवाच ।

तस्मै देया मया कन्या यं त्वं वदसि नान्यथा^४ ।
 तमानय महावाहो शिवं मे कन्ययेषितम् ॥१७॥

शुक उवाच ।

तथेत्युक्त्वा^५ ययौ^६ देवो यत्र देवो महेश्वरः ।
 कैलासे^७ तं शिवं नत्वा वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥१८॥

नारद उवाच ।

शम्भो तव सती प्राप्ता पूर्णस्तेऽभून्मनोरथः ।
 यत्र गङ्गा सुरैः प्राप्ता तत्रैवेयमुपस्थिता ॥१९॥
 त्वां प्राप्तुं सा हेमगौरी तपस्यति महावने^८ ।
 तव वार्त्तां महादेव दम्पतीभ्यां न्यवेदयम्^९ ॥२०॥
 त्वं तत्र कुरु वै वासं गिरिराजे हिमालये ।

१ B योग्यपतिः । २ B कैलासे । ३ C तस्यां ।

४ B नारद । ५ B अथेत्युक्त्वा । ६ A मयो ।

७ B कैलासे । ८ B हिमालये । ९ B न्यवेदयत् ।

[^१त्वान्तु भेविष्यते गौरी तां त्वञ्च लप्स्यसि नान्यथा ॥ २१ ॥

शिव उवाच ।

गङ्गारूपा सती लब्धा कामन्यां त्वं वदस्यत ।

यामहं शिरसा धृत्वा बद्धमन्ये स्वमेव हि ॥ २२ ॥

नारद उवाच ।

सती ते द्विविधा भूता गङ्गोमा च हिमालये ।]

एका धृता त्वया शीर्षे वामाङ्गेऽमूं धरिष्यसि ॥ २३ ॥

पूर्वं वामाङ्गगा भार्या वामाङ्गेऽद्यापि लभ्यताम् ।

एवमुक्त्वा ययौ देवो मुनिर्नारदसंज्ञकः ॥ २४ ॥

हिमालयं ययौ शम्भुस्तपस्यामक्तमानसः ।

तपस्यन्तीं सतीं प्राह विप्ररूपेण जैमिने ॥ २५ ॥

शिव उवाच ।

कासि कस्यासि रम्भोरु किमर्थं वा तपस्यसि^२ ।

नायं तपस्याकालस्ते सुकुमार्याः सुशोभने ॥ २६ ॥

देव्युवाच ।

अहं^३ हिमालयसुता शिवमीधुस्तपश्चरे ।

अहं दाचायणी पूर्वं त्यक्तदेहा द्विजोत्तम ॥ २७ ॥

शिव उवाच ।

कथं शिवं श्मशानस्थं कुरुपं पतिमीहसे^४ ।

१ B तान्तु.....लप्स्यति । A omits the portion bracketted

२ A भविष्यसि ।

३ B अयं ।

४ D ईहते ।

इन्द्रादिं वा वर्जयसि^१ गुणसम्पत्समन्विता ॥२८॥

कथमेतत्तपस्ते वा शिवं प्राप्तुं पतिं सती ।

रूपस्वभाववशगः शिवस्तेऽस्तु पदानतः^२ ॥२९॥

देव्युवाच ।

मैवं मैवं ब्रह्मचारिन् वद मां शिवनिन्दनम् ।

^३तच्छ्रुत्वाहं पुरा देहं जहौ कस्माद् ब्रवीषि तत् ॥३०॥

सुहि शम्भुं महेशानं प्रायश्चित्तं तदस्तु नौ ।

शरीरं न त्यजे येन श्रुतया शिवनिन्दया ॥३१॥

शिवरूपब्राह्मण उवाच ।

शिव हर गिरिशेश अक्ष विश्वेश देव

प्रमथगणविहारिन् सर्वदानन्दरूप^४ ।

सकलभुवनगोप्ता त्वं भवान् कालरूपी

निखिलवृजिनहारिन्^५ देवदेव प्रसीद ॥३२॥

देव्युवाच ।

ब्रह्मचारिन्मस्तेस्तु शिवज्ञाय शिवाय ते ।

ब्रह्मचारिस्वरूपेण भवानेव शिवो मतः ॥३३॥

प्रसीद देवदेवेश त्वां नमस्यामि भक्तितः ॥३४॥

शुक उवाच ।

इत्थं प्रणामयुक्तायामुमायां स महेश्वरः ।

स्वरूपं जगृहे सद्यो वृषराज^६विराजितः ॥३५॥

१ D वर्जयित्वा ।

२ B प्रदानतः ।

३ C यत् श्रुत्वाहं ।

४ C ०रूपः ।

५ C व्यजनहारिन् ।

६ B वृषराजो ।

मां त्वं प्राप्स्यसि नास्त्यत्र सन्देहस्तु कदाचन ।
 इत्युक्त्वान्तर्दधे शम्भुरुमा पित्रालयं ययौ ॥३६॥
 शिवोष्यथ महायोगी गङ्गां प्राप्य शिरःस्थिताम्^१ ।
 भार्यार्थं निःस्पृहस्तत्र गिरिसानौ सभादधे ॥३७॥
 तदा नारदवाक्येन ज्ञात्वा शैलेश्वरः शिवम् ।
 शिवस्य परिचर्यायै उमां पुत्रीं^२ दिदेश ह ॥३८॥
 पित्राज्ञया स्वाभिमतं मिषेवे यत्नतः शिवम् ।
 न च तां कामयाञ्चक्रे महायोगरतः शिवः ॥३९॥
 पूर्वं ब्रह्मा स्वां तनुजां सन्ध्याख्यामुपगम्य ह^३ ।
 तदा शिवेन हसितस्तत एव ह्यसूयया ॥४०॥
 कन्दर्पं प्रेषयामास शम्भोर्यागविघातकम् ।
 कन्दर्पस्तु समागत्य पुष्पधन्वा स्त्रियान्वितः ॥४१॥
 सन्दधे पुष्पधनुषि मोहनादीनिषून्मुने^४ ।
 मूर्त्तस्तत्र वसन्तोभूद्विलसत्पुष्पसञ्चयः ॥४२॥
 तद्दृष्ट्वा तु महादेवश्चाञ्चल्यारम्भमात्मनि ।
 तत्कारणं मृग्यमानो भण्डलीकृतकार्मुकम्^५ ॥४३॥
 कामं ददर्श पार्श्वस्थं दृक्पाताङ्गस्र चाकरोत् ।
 कन्दर्पे भस्मसाद्भूते देव्या अङ्गेषु गच्छति ॥४४॥
 अनङ्ग^६ इति विख्यातिं जगाम पञ्चमार्गणः ।

१ B स्थिरस्थितां ।

२ C उमापुत्रीं ।

३ C हि ।

४ B मोहनादीनि यन्मुने ।

५ D कार्मुकः ।

६ C आनन्द

कामदेहस्य^१ भस्मानि लिलेपाङ्गे महेश्वरः ॥४५॥
 देव्या सकामया दृष्टो बभूव कामभाववान् ।
 सकामं वीक्ष्य गिरीशं ब्रह्माद्या जह्वपुस्तदा^२ ॥४६॥
 हिमालयः सुतां तस्मै दातुं समुपचक्रमे ।
 ब्रह्मविष्णादिदेवानां पुरतः स महेश्वरः ॥४७॥
 उपयेमे उमां देवीं विधियुक्तेन कर्मणा ।
 शिवः प्राप्य स्त्रियं^३ स्फीतां पार्वतीं स्वस्थलं ययौ ॥४८॥
 तारकोपद्रुता देवा योद्धुकामा महेश्वरम् ।
 शिवतेजःसमुद्भूतं सेनापतिमयाचत ॥४९॥
 स तेषां कार्यमिद्वयं मेरुमूले इलावृते ।
 उमा^४मुपजगामाथ दिव्यं वर्षगतं ययौ ॥५०॥
 तदृष्ट्वा दुःसहं कर्म भीता ब्रह्मादिदेवताः ।
 अनर्थं चिन्तयामासु स्तयो^५मैथुनकर्मणि ॥५१॥
 यस्य^६ मैथुनकार्येषु दिव्यं वर्षगतं^७ गतम् ।
 तस्माज्जातः सुतः कुत्र धारणीयो भविष्यति ॥५२॥
 इति सञ्चिन्त्य वै देवा तयोस्तां मैथुनक्रियाम् ।
 दर्शयित्वा द्विजान् कांश्चित् त्याजयामासुरोजसा ॥५३॥
 विप्रान्दृष्ट्वा तदा देवी व्रीडिता पिदधेऽंशुकम्^८ ।
 देवीप्रीत्यै स्थलं तत्तु शिवशत्रं ततोवधि ॥५४॥

१ D ० देवस्य ।

२ B जग्मुषुस्तदा ।

३ B स्त्रियां ।

४ C इमाम् ।

५ D तस्य ।

६ B वर्षं ।

७ B D पिदधेऽंशुके ।

पुंसामगम्यं समभूत् पुंसां स्त्रीत्वकरं द्विज ।
 स्थानभ्रष्टं शिवस्तेजस्तत्याज पृथिवीतले ॥५५॥
 तत्सर्व्वव्यापकं भूतमग्निः संजगृहे च तत् ।
 अग्निस्तु सर्व्वदेवानां मघतेन च तत्कियत् ॥५६॥
 गङ्गायै धारयामास सा च गङ्गा सुदुर्द्धरम् ।
 शैवं तेजस्तु तत्याज १[कैलासे शरकानने २ ॥५७॥
 तस्मात् प्राणैः समुत्तस्थौ सेनानीर्दीर्घलोचनः ।
 महाबलो महासत्त्वः शिवपुत्रो महाभुजः ॥५८॥
 ज्वलत्कनकगौराङ्गो नानाभरणभूषणः ।
 सेनापतित्वे देवैः स ह्यभिषिक्तो बभूव ह ॥५९॥
 कृत्तिकादिगवां षष्ठां मातृणां स पयः पपौ ।
 तेनासौ कार्तिकेयादिनामको गूहनाद्गूहः ३ ॥६०॥
 षड्भिर्वक्त्रैः पपौ दुग्धं तेन षड्वक्त्र उच्यते ।
 ददुः शिवादयस्तस्मै शस्त्रकास्तादिवाहनम् ॥६१॥
 तेन तेषां मृतः शत्रुस्तारकाख्यो महाबलः ।
 उमया सह देवासौ] कैलासशिखरेऽवसत् ॥६२॥
 तत्र देहार्द्धकं शम्भोर्जहार खलु पार्व्वती ।
 शिवविच्छेदलेशञ्चाप्यसहन्ती द्विजर्षभ ॥६३॥
 तत्रस्थां पार्व्वतीं देवीं पृच्छती ४ स महेश्वरः ।

१ B omits the portion bracketted.

२ D कैलास शरकानने ।

३ D गूहः ।

४ B पृच्छन्तीम् ।

जगाद् मन्त्रतन्त्राणि सर्वदेवतकानि च ॥६४॥
 इत्येवं भवते प्रोक्तं यत् पृष्टोऽहमिह त्वया ।
 येन लेभः उमां देवीं सतीं पूर्वप्रियां शिवः ॥६५॥
 इदमाख्यागमिष्टार्थप्रापकं पुण्यदं शुचि ।
 पात्रं श्राव्यञ्च जप्यञ्च किमन्यत् कथ्यते तव ॥६६॥

इति श्रीबृहद्दर्शनपुराणे मध्यखण्डे उमालाभ-
 स्त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥०॥

चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

जैमिनिरुवाच ।

उक्त्वा त्वया महापुण्या गङ्गा त्रिपथगामिनी ।
गङ्गायां यत्तु कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं वदस्व तत् ॥१॥
तद्वक्तवाक्यपीयूषविरतिर्नोपलभ्यते^१ ।
सदैव भवतो वाक्यमुद्गिरत्यर्थमच्युतम् ॥२॥

व्यास उवाच ।

एवं पृष्टो जैमिनिना महाभागवतो मुनिः ।
हर्षितेनात्मना प्रोचे जैमिनिं शिष्यमात्मनः ॥३॥

शुक उवाच ।

शृणु ब्रह्मन्^२ महापुण्यान् गङ्गाधर्मान्मनोरमान् ।
गङ्गास्नानं फलं येषां श्रवणेनोपजायते ॥४॥
हिमालयाच्चैलराजाङ्गङ्गासागरसङ्गमः ।
देशः परमपुण्योऽसौ यत्परो नैव वर्त्तते ॥५॥
अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची श्रवन्तिका ।
पुरी द्वारा^३वतीचैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥६॥
अयोध्या रामनगरी मथुरा कृष्णपालिका^४ ।

१ B तद्वक्तवाक्यपीयूषविरतिर्नोपपद्यते । २ A C राजन् ।

३ B द्वारवती । ४ B C •पालिका ।

माया च कामरूपाख्या काशी शिवपुरी न भूः ॥७॥
 शिवकाञ्ची विष्णुकाञ्ची काञ्चीयुग्मञ्च सप्ततम् ।
 अवनौ च समुद्रस्य तीरे श्रीपुरुषोत्तमः^१ ॥८॥
 द्वारावती^२ समुद्रस्य मध्ये कृष्णकृता पुरी ।
 एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन ॥९॥
 श्रीरामधनुरग्रस्था अयोध्या^३ सा महापुरी ।
 मथुरा केशवप्रेष्ठा^४ सुदर्शनविधारितम् ॥१०॥
 माया च शिवलिङ्गस्था ब्रह्मविष्णवादिसेविता ।
 काशी^५ [शिव]त्रिशूलस्था काञ्ची^६ हरिहरात्मकः ॥११॥
 वामदक्षिणहस्ताभ्यां दधार द्विजपुङ्गव ।
 अवन्तिका पुरी दिव्या हरेः पद्मोपरिस्थिता ॥१२॥
^५[पुरी द्वारावती^७ विष्णोः पाञ्चजन्योपरिस्थिता ।]
^६[एताः सर्वा मुक्तिदात्र्य एकत्र गणिता सुरैः ॥१३॥
 एकतो वै सुरधुनी शिवशीर्षोपरिस्थिता] ।
 एतां धर्तुं महादेवः स्वशिरः सार्द्धयोजनम् ॥१४॥
 अष्टहस्ता^८धिकञ्चैव विशालं विदधे स्वयम् ।
 दीर्घञ्च योजनशते किञ्चिन्न्यूने चकार ह ॥१५॥
 तस्माद्गङ्गाश्रया देशा नैव पृथ्वी कदाचन ।

१ A C D श्रीपुरुषोत्तमा । २ D द्वारावती । ३ C अयोध्या हि ।
 ४ B केशवप्रेष्ठा । ५ A omits the portions bracketted.
 ६ D काञ्ची । ७ D B द्वारावती ।
 ८ B omits the portion bracketted. ९ C ० हस्तादिकञ्चैव ।

विश्वात्मनो महेशस्य शिर एव हि ते मताः ॥१६॥
 इयञ्चालकनन्दाख्या गङ्गा दक्षिणवाहिनी ।
 क्वचित्पूर्व^१श्रवा गङ्गा क्वचित् पश्चिमवाहिनी ॥१७॥
 क्वचिच्चाप्युत्तरस्रोताः क्वचिद्दक्षिणवाहिनी ।
 दक्षिणायाः शतगुणा गङ्गा तु पूर्ववाहिनी ॥१८॥
 ततः शतगुणा प्रोक्ता गङ्गा पश्चिमवाहिनी ।
 शतसहस्रगुणा प्रोक्ता गङ्गाचोत्तरवाहिनी ॥१९॥
 गङ्गास्थानस्य सर्वस्य तारतम्य विधौ मम ।
 गङ्गा^२ हि जायते विप्र सर्वतो मुक्तिदायिनी^३ ॥२०॥
 नास्ति गङ्गासमं तीर्थं गङ्गा च परदेवता ।
 गङ्गा च वसतिस्थानं गङ्गैव परमा गतिः ॥२१॥
^४गङ्गाकाशवासिनी च गङ्गा च गिरिवासिनी ।
 गङ्गा धरावासिनी च गङ्गा पातालवासिनी ॥२२॥
 सर्व एव शुभः कालः सर्वा देशस्तथा शुभः ।
 सर्वा जनस्तथा पात्रं स्नानादौ जाह्नवीजले ॥२३॥
 अपि कौटपतङ्गाद्या यदि गङ्गाजले मृताः ।
 तेपि त्यक्त्वा कौटतनुं स्वर्गं यान्त्यतिदुर्लभम् ॥२४॥
 यज्जलस्पर्शमात्रेण सगरस्य सुतास्तु ते ।
 सदापन्नास्तमोभावं सत्कर्मरहिताश्च ते ॥२५॥

१ C क्वचित् पूर्वाश्रवा । २ C शतसहस्र० । ३ B गङ्गा ।

४ B C D सर्वतोमुक्तिदा शिवा ।

५ C गङ्गाकाशवासिनी देवी गङ्गा च गिरिवासिनी ।

ब्रह्मदण्डहताश्चापि, भस्मीभूताङ्गसङ्गतः^१ ।

चिरकालान्तरञ्चापि स्वर्गताः स्फुटदर्शनाः ॥२६॥

किं पुनर्ये तु सेवन्ते भक्त्या गङ्गामघापहाम् ।

गङ्गागङ्गेति यो ब्रूते योजनानां शतैरपि^२ ॥२७॥

स मुच्यते सर्वपापैर्विष्णुलोकञ्च गच्छति ।

आजन्मपापकर्माणि यः कुर्यात् सर्वदा कुधीः ॥२८॥

गङ्गा चेन्मृत्युकालेस्यात्तदा मोक्षस्य किङ्करः ।

तस्माद्गङ्गा रक्षणीया सर्वयत्नेन जैमिने ॥२९॥

गङ्गा चेत्स्यात् परित्यक्ता न त्राणं तस्य वै क्वचित् ।

जैमिनिरुवाच ।

गङ्गाया रक्षणं कीदृक् त्यागस्तस्यास्तु कीदृशः ।

इति मे संशयं ब्रह्मं श्केत्तुमर्हसि सर्वथा^३ ॥३०॥

शुक उवाच ।

प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्भुस्तचतुष्टयम् ।

अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन ॥३१॥

अत्र किञ्चिन्न गृह्णीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि^४ ।

तत्र^५ किञ्चिन्न दद्याच्च साक्षात् पात्राय पुण्यवान् ॥३२॥

प्रतिग्रहस्याभावे हि दानाभावे^६ हि कल्पते ।

१ B °सङ्गताः, C सर्वतः । २ A शतैरपि च ।

३ B omits स । C सर्वपापेभ्यो । D मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं
स गच्छति । ४ B सर्वदा । ५ D कण्ठागतैरपि ।

६ C D अत्र । ७ B C D दानाभावोहि कल्पते ।

परञ्चतिकरं कार्यं गङ्गायां नोपयुज्यते^१ ॥३३॥
 अत्र प्रतियहे राजन् विक्रीता जाह्नवी भवेत् ।
 विक्रीतायाञ्च जाह्नव्यां विक्रीतोऽभृञ्जनाईनः ॥३४॥
 जनार्दने च विक्रीते विक्रीतं भुवनचयम् ।
 कोऽपि न चाणकर्त्तास्य निःसम्बन्धप्रसङ्गतः ॥३५॥
 मिथ्यावाक्यं प्रतिग्राहो दानं साक्षाद्यहीतरि^२ ।
 अपारमार्थिकं वाक्यं जैमिने क्रयविक्रयौ ॥३६॥
 वस्त्रस्य चालनञ्चैव स्वगात्रमलकर्षणम् ।
 कटुवाक्यं शस्त्रपातं परपीडाकरं हि यत् ॥३७॥
 परद्रव्येन पूजाञ्च ग्राम्यधर्मञ्च भोजनम् ।
 अशास्त्रकथनञ्चैव अज्ञात्वा कथनं तथा ॥३८॥
 विना तिलं तर्पणञ्च पादचालनमेव च ।
 अपानवायुनिःसारं निष्ठीवनमथापि च^३ ॥३९॥
 अन्यतीर्थप्रशंसाञ्च जलान्तरप्रशंसनम् ।
 उच्छिष्टचेपनञ्चैव दण्डसन्ताडनं तथा ॥४०॥
 अभ्यक्तोऽपि^४ न च स्नायाद्गङ्गायां देवमातरि ।
 अभ्यङ्गो^५ द्विविधो वारिसन्तारोथ शिरोऽवधि ॥४१॥
 तैलावगाह^६पादान्तः शिरोनिचिप्ततैलतः ।
 गङ्गायां शपथं नैव प्राणान्तेपि समाचरेत् ॥४२॥

१ C नोपमुच्यते ।

२ B C गृह्यहीतरि ।

३ C निष्ठीवरमथापि च, D अथापि वा ।

४ B C D अभ्यङ्गोऽपि ।

५ C अभ्यङ्गं ।

६ C D तैलावगाहः ।

स्वच्छन्दपादनिक्षेपं स्थानास्थानविकल्पना ।
 एकवासोऽनेकवासोऽयकुश^१स्वर्णरूपकम् ॥ ४ ३ ॥
 स्नानञ्चापि न वै कुर्यादालस्यञ्च तथाविधम्^२ ।
 शोकं मोहं दुःखचित्तं नास्तिक्यं पापचित्तताम् ॥ ४ ४ ॥
 लिप्साञ्च विषयादीनां गङ्गातीरेषु नाचरेत् ।
 भाद्र^३कृष्णचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ॥ ४ ५ ॥
 तावद्गर्भं विजानीयात्तदूर्ध्वं तीरमुच्यते ।
^४[सार्द्धहस्तशतं यावद्गङ्गातीरमिति^५ स्मृतम् ॥ ४ ६ ॥
 तीराद्गभ्रूतिमात्रञ्च परितः चेत्तमुच्यते] ।
 तीरचेत्रमिदं प्रोक्तं सर्वपापविवर्जितम् ॥ ४ ७ ॥
 शतहस्तं प्रवाहाद्धि गर्भचेत्रमिहोच्यते ।
 निरूप्यते तत्र वर्ज्यं सावधानमनाः शृणु ॥ ४ ८ ॥
 हिसां^६द्वेषञ्च कलहं मिथ्यावाक्यं प्रतिग्रहम् ।
 स्थानास्थानविकल्पञ्च अशास्त्रवचनन्तथा ॥ ४ ९ ॥
 पराक्षभोजनञ्चैव परद्रव्योपभोजनम् ।
 शोकं मोहं दुःखचित्तं नास्तिक्यं पापचित्तताम् ॥ ५ ० ॥
 भिक्षां^७ लिप्साञ्च चापत्यं परीहासञ्च वर्जयेत् ।

१ C अङ्गुशः । २ B नैवकुर्यादानञ्च तथाविधिं ।

३ B भाद्रे । ४ B omits the portion bracketted.

५ C इदं स्मृतं । D इति स्थितं । ६ B हिसाद्वेषञ्च ।

७ B D भिक्षालिप्साञ्च ।

१[जलान्तरस्पर्शनञ्च^१ गर्भक्षेत्रे विवर्जयेत्] ॥५१॥
 गङ्गातीरे वर्जनीयं कथ्यते द्विजपुङ्गव ।
 मिथ्यावाक्यं शोकमोहनास्तिक्यं पापचित्तताम् ॥५२॥
 कटुवाक्यं परपीडाकरं कार्थ्यञ्च वर्जयेत्] ।
 अशास्त्रकथनञ्चैव अज्ञात्वा कथनं तथा ॥५३॥
 अन्यतीर्थप्रशंसाञ्च जलान्तरप्रशंसनम् ।
 स्थानास्थानविचारञ्च गङ्गातीरे विवर्जयेत् ॥५४॥
 गङ्गाजलेनोद्धृतेन कुर्यात्सर्वां जलक्रियाम् ।
 गङ्गातीरस्थितो यस्तु नान्यदारि स्पृशेद्यदि ॥५५॥
 ध्रुवं तेन प्रतिज्ञातं^२ ब्रह्माहमिति नान्यथा ।
 सर्वासु देवपूजासु पितृपूजासु चैव हि ॥५६॥
 महातीर्थे हि गङ्गायां क्षताशौचं न विद्यते ।
 त्यक्तं मूत्रपुरीषादि गङ्गातीरं विवर्जयेत् ॥५७॥
 गङ्गाजुष्टदिग्धैव त्यक्तं मूत्रमलादिकम् ।
 न ब्रजेन्नाच^३रेचैव कदापि द्विजपुङ्गव ॥५८॥
 या याः सन्निहिता भूम्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः ।
 पापपुण्यक्रियाणाञ्च तथैव ददते फलम् ॥५९॥
^४नारायणक्षेत्रमध्ये कर्त्तव्यञ्च निरूप्यते ।

१ C omits the portion bracketted.

२ D omits 4 lines from जलान्तरस्पर्शनञ्च ।

३ C प्रतिज्ञातुं । ४ C नाचरेन्नैव ।

५ C दीक्षाञ्च देवपूजाञ्च जपं गङ्गातटे भवेत् ।

नारायणक्षेत्रमध्ये कर्त्तव्यञ्च निरूप्यते ।

दीक्षाञ्च देवपूजाञ्च^१ जपं गङ्गातटे चरेत् ॥६०॥

शुष्कवासः पिधायाम्पि सावित्रीजपमाचरेत् ।

श्राद्धञ्च तर्पणञ्चैव परोपकारकर्म च ॥६१॥

द्रव्योत्सर्गमिष्टदेवसंप्रीतिकरणं तथा ।

पात्रोद्देशञ्च मनसा त्यक्तद्रव्यस्य दापने ॥६२॥

स्तवपाठञ्च मौनञ्च नीचालापविवर्जनम्^२ ।

केवलं वारिपानञ्च कर्त्तव्यं ब्रह्मभावतः^३ ॥६३॥

एतानि किल कर्माणि चेन्ने नारायणे चरेत् ।

इति श्रीबृहद्दर्शनपुराणे मध्यखण्डे गङ्गाधर्मेषु

चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥०॥

१ B D °पूजा तु ।

२ B चान्यानि परिवर्जयेत् । D °विवर्जितं ।

३ A ब्रजभावतः ।

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

ऋषिरुवाच ।

गङ्गायात्रां चरेन्मर्त्या मन उल्कण्ठते यदा ।
स्नात्वा देवानृषींश्चैव पितृंश्चैव समर्चयेत्^१ ॥१॥
पिधाय वाससी शुक्ले प्राणायामं समाचरेत् ।
मैथुनं कलहं हिंसां वर्जयेद्गाङ्गायात्रया ॥२॥
वासश्च मलिनं नैव गृह्णीयाद्गाङ्गायात्रिकः ।
गुरुं गणेशं विष्णुञ्च शिवं दुर्गां सरस्वतीम् ॥३॥
गोब्राह्मणसतीश्चैव प्रणमेद्गाङ्गायात्रिकः ।
गुरवः पितरो देवा दिक्पालाश्च ग्रहास्तथा ॥४॥
ऋषयश्चारणाः सिद्धाः गन्धर्वाः किन्नरास्तथा ।
सर्वा देव्यश्च देवानां प्रणम्यन्ते मयाधुना ॥५॥
गङ्गास्नानार्थयात्राया भवन्तु मम^२ साधकाः ।
इत्येवं मन्त्रमुच्चार्य गङ्गायात्रां समाचरेत् ॥६॥
३[गङ्गे देवि लोकमातर्विघ्नेात्सारिणि ते नमः ।
त्वद्दर्शनाय सदयात्रां करोम्यत्रानुमोदय ॥७॥
इत्येवं मन्त्रमुच्चार्य^४ गङ्गायात्रां समाचरेत् ।
विन्वञ्च तुलसीश्चैव प्रणम्य भक्तिसंयुतः ॥८॥

१ C समर्पयेत् । २ C सर्वं । ३ B omits the portion bracketted. ४ D इत्येवमन्त्रमुच्चार्य ।

विल्वपत्रमुपाध्नाथ गङ्गायात्रां समाचरेत् ।
 शयने भोजने दानं पथि रात्रौ दिवा तथा ॥९॥
 गङ्गा गङ्गेति संसृत्य कालं संयापयेन्नरः ।
 गङ्गायात्रां समासाद्य पथि चेन्म्रियते जनः ॥१०॥
 गङ्गामृत्युफलं तस्य भवत्येव न संग्रयः ।
 गङ्गाया दर्शने देवा आचरन्ति विरोधनम् ॥११॥
 येनासाववगाह्यैनां नास्माभिः समतामियात् ।
 कृतगङ्गार्थयात्रस्य शरीरे पापसञ्चयाः ॥१२॥
 भवन्ति विकलाः सर्वे तमांसीव क्षपात्यये ।
 ते पि विघ्नानाचरन्ति येनासौ नैव गच्छतु ॥१३॥
 गङ्गाया वायुसंसर्गं प्राप्य पापैर्विमुच्यते ।
 तदा विरोधं वै देवा आचरन्त्यस्य गच्छतः ॥१४॥
 गङ्गावायोस्तु संसर्गं पठेत् स्तवमिमं नरः ।
 सर्वदेवेश्वरो येन^१ परितुष्यति केशवः ॥१५॥
 स्वे महिम्नि स्थितं देवमप्रमेयमजं विमुम् ।
 शोकमोहविनिर्मुक्तं ध्याये^२ विष्णुं सनातनम् ॥१६॥
 आसनाद्यैरसंसृष्टं सेवितं योगिभिः सदा ।
 निर्गुणं सर्वगं शान्तं ध्याये^२ विष्णुं सनातनम् ॥१७॥
 सर्वदोषविनिर्मुक्तं सुप्रभावं सुनिर्मलम् ।
 निष्कलं शाश्वतं देवं ध्याये^२ विष्णुं सनातनम् ॥१८॥
 अतुलं सुखधर्माणां व्योमदेहं सनातनम् ।

१ B देवः । २ B C D ध्यायेत् ।

१[धर्माधर्मसमायुक्तं ध्याये^२ विष्णुं सनातनम्] ॥१९॥
 चराचरविनिर्मुक्तं जन्ममृत्युविर्जनम् ।
 अभयं सत्यसङ्कल्पं ध्याये^२ विष्णुं सनातनम् ।
 अमृतं साधनं साध्यं यं पश्यन्ति मनीषिणः ॥२०॥
 २ज्ञेयाख्यं परमात्मानं ध्याये^२ विष्णुं सनातनम् ।
 व्यासाद्यैर्ऋषिभिः सर्वैर्धानयोगपरायणैः ॥२१॥
 अर्चितं भावकुसुमैर्ध्याये^२ विष्णुं^४ सनातनम् ।
 विष्णुवष्टकमिदं पुण्यं योगिनां हर्षदायकम् ॥२२॥
 यः पठेत्परया भक्त्या स विष्णुतुल्यतामियात् ।
 विष्णुतुल्यस्तदा^५ भूत्वा गङ्गां पश्ये^६दनन्यथा ॥२३॥
 दृष्ट्वा^७ गङ्गां महापुण्यां प्रणमेद्दण्डवन्मुदा ।
 गङ्गे देवि जगन्मातः शिवशीर्षकृतालये ॥२४॥
 जन्मैतत् सफलं मेऽस्तु भवतीं प्रणमाम्यहम् ।
 एतेन खलु मन्त्रेण ह्यष्टाङ्गैः प्रणमेच्छिवाम् ॥२५॥
 स्मृतासि गङ्गे दृष्टासि स्पृशामि त्वां महेश्वरीम् ।
 विष्णुदेहद्रवाकारे^८ प्रसीद जगदम्बिके ॥२६॥
 एतेन खलु मन्त्रेण स्पृशेद्देवीं सनातनीम् ।
 ततो दिवासाः स्नायाच्च द्रष्टुदेवप्रियार्थकः ॥२७॥

१ B omits the portion bracketted. २ B C D ध्यायेत् ।

३ D adds वैशाखादिवमासाना० । ४ D देवं ।

५ B विष्णुतुल्यः सदा । ६ C पश्येत नान्यथा । ७ B दृष्ट्वां ।

८ B ०द्रवाकारि ।

मञ्जन्ति येऽस्मिन् किल देहभाजो
 न ते निमज्जा^१त्त पुनर्भवाभ्यौ ।
 सोऽयं पुरस्तात्पयसां प्रभावो
 गङ्गेति यं गायति वेदवर्गः^२ ॥२८॥
 आवाहनञ्च तीर्थानां नापेक्ष्यं जाह्नवीजले ।
 निःसङ्कल्पोऽपियः स्नायात् स च पापैर्विमुच्यते ॥२९॥
 देवर्षिपितृलोकानां^३ तर्पणं विधितश्चरेत् ।
 संपूजयेद्दिष्टदेवं चिन्तान्तरपराङ्मुखः ॥३०॥
 गङ्गातीरे वसेन्नर्त्यस्त्रिरात्रमपि नान्यथा ।
 यं क्षणं तत्र वसति स एव सार्थकः क्षणः ॥३१॥
 गमने प्रार्थयेद्देवीं पुनर्दर्शनकाम्यया ।
 मात्रा पित्रा दुहित्वा वा भार्यापुत्रधनादिभिः ॥३२॥
 त्यक्तस्य न तथा दुःखं यथा गङ्गावियोगजम् ।
 नैव स स्यात् क्षणो ब्रह्मन् यत्र गङ्गा न विद्यते ॥३३॥
 ३[न गम्यते च देशोऽसौ यत्र गङ्गा न विद्यते] ।
 एकपादस्थितो यस्तु तपत्ययुतवत्सरान् ॥३४॥
 दण्डमात्रन्तु गङ्गायां वसेत्स तु विशिष्यते ।
 एवन्तु दण्डसंख्याभिर्मासपक्षादिवासतः ॥३५॥
 फलं दत्ते भगवती गङ्गावासिजनाय वै ।
 यान् कालान् स्वर्धूनीतीरे वसेन्नर्त्यः समाहितः ॥३६॥

१ B वेदगर्भः D देववर्गः । २ C ०देवानां ।

३ B omits the portion bracketted.

तावदेवास्य पितरो देवाश्च परितोषिताः ।
 तावत्तु ब्रह्मचर्येण कालं संयापयेद्द्विज ॥३७॥
 तावदेव परस्यान्नं न भुञ्जीत कदाचन^१ ।
^२तैर्दत्तञ्च न गृह्णीयात् परनिन्दां न चाचरेत् ॥३८॥
 गङ्गातीरस्थितो यस्तु परनिन्दां समाचरेत् ।
 सर्वभूतमयो विष्णुस्तस्मै क्रुद्धेऽत् पराङ्मुखः ॥३९॥
 गङ्गास्नानार्थमागत्य यो गृह्णाति^३ गृह्णीजनः ।
 तण्डुलं वा सुवर्णं वा वस्त्रादिं वा कदाचन ॥४०॥
 न तस्य फलसिद्धिः स्यात् सम्यग् गङ्गा प्रयोजनम् ।
 स पङ्गुः स सदा काणः स एव पापराशिमान् ॥४१॥
 यो गङ्गानिकटं प्राप्य गङ्गास्नानमुपेक्षते ।
 सायं प्रातश्च मध्याह्ने द्रष्टव्या तीरवासिभिः ॥४२॥
 गङ्गातीराद्गतो दूरं न स्नात्वा^४ यस्तु जाह्नवीम् ।
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैस्तत्क्षणात् स प्रलिप्यते^५ ॥४३॥
 गङ्गास्नानरतं मर्त्यं गङ्गातीरनिवासिनम् ।
 पूजयित्वा यथान्यायमश्वमेधफलं लभेत् ॥४४॥
 अगङ्गदेशवासी यो भग्नरागो^६ द्विजर्षभ ।
 न गङ्गामाश्रयेद्देवीं परः स विधिवञ्चितः ॥४५॥
 ग्राम^७जनपदाः शैला आश्रमाः शुचयो हिते ।

१ C भुञ्जीत न कदाचन । २ B adds न तस्य फलसिद्धिः स्यात् ।

३ C न गृह्णाति । ४ C स्नाता । ५ C तत् प्रलिप्यते ।

६ C D भग्नवासी । ७ C D ग्रामाः ।

येषां भागीरथी रङ्गा मध्ये याति सरिद्वरा ॥४६॥
 मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य विद्युत्सम्पातचञ्चलम् ।
 गङ्गां यः सेवते सोऽत्र बुद्धेः पारं परं गतः ॥४७॥
 कृतपुण्या भक्तात्मानो देवलोकप्रपूजिताः ।
 सहस्रसूर्यप्रतिमां गङ्गां पश्यन्ति ते भूवि^१ ॥४८॥
 साधारणजलापूर्णां साधारणनदीमिव ।
 पश्यन्ति नास्तिका गङ्गां पापोपहतलोचनाः ॥४९॥
 अगङ्गावासं सन्त्यज्य यो गङ्गावासमाव्रजेत् ।
 स हि बुद्धिमतां श्रेष्ठो देवैरपि सुदुर्लभः ॥५०॥
 पैतृकी वसतिर्यस्य गङ्गातीरे द्विजर्षभ ।
 मनुष्यचर्मणा नद्धः स शिवो नात्र संशयः ॥५१॥
 गङ्गातीरनिवासाय कन्यां दत्ते^२ तु यः शुभाम् ।
 प्रत्यहं^३ पितरस्तस्य गयाश्राद्धस्य भोगिनः ॥५२॥
 गङ्गातीरनिवासाय यो भूमिं प्रददाति वै ।
 स्वर्गराज्यं स भुङ्क्ते^४ वै यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥५३॥
 कृतापराधञ्च नरं गङ्गातीरनिवासिनम् ।
 यस्ताडयेद्वचोदण्डैस्तस्य पापफलं शृणु ॥५४॥
 विमुखास्तस्य वै देवाः पितरश्चाप्युपोषिताः ।
 गङ्गा परित्यजेत्तं वै सोऽगतिश्चिरनारकी ॥५५॥
 गङ्गातीरालयं मर्त्यं सूर्यतुल्यं य ईक्षते ।

१ D वै भुवि । २ D दत्त्वा । ३ D पितरः प्रत्यहं तस्य ।

४ C प्रमुङ्क्ते ।

तस्यैव विमलं चक्षुर्देवदर्शनसाधनम् ॥५६॥
 गङ्गातीरालयान् लोकान् गङ्गां लोकान् वदेत यः ।
 स एवानुगृहीतः स्याद्गङ्गायां द्विजपुङ्गव ॥५७॥
 गङ्गातीरालयान्मर्त्यान् देवैरर्च्यान् कुधीर्जनः ।
 मनुष्यबुद्ध्या पापिन्या जैमिने ह्यवमन्यते ॥५८॥
 देवा मनुष्यरूपेण गङ्गातीरे चरन्ति वै ।
 तस्मात्तान्नावमन्येत श्रेयोर्थी न कदाचन ॥५९॥
 गङ्गातीरद्वये विप्र पिशाचाश्च शिवाज्ञया ।
 कोटयः पञ्चलक्षाणि तिष्ठन्ति वायुरूपिणः ॥६०॥
 गृह्णन् तेषाञ्च कर्माणि यदर्घ्यं ते निरूपिताः ।
 ये तत्र पापकर्माणो गङ्गातीरे द्विजर्षभ ॥६१॥
 त्यजन्ति विष्टामूत्राणि श्लेष्मकेशनखादि च^१ ।
 तत्रैव तांस्ते सर्वाणि भोजयन्त्यतुरूपतः ॥६२॥
 ये मिथ्यावादिनो दुष्टा गुरुमेवापराङ्मुखाः ।
 वृथा हिंसारताः क्रूरा विश्वासघातिनस्तथा ॥६३॥
 तांस्ते गङ्गापिशाचा वै मुमूर्षून् गाङ्गरोधसि ।
 चेन्नान्नारायणात्नीला^२ स्थापयन्ति नभःस्थले ॥६४॥
 शून्ये सन्त्यज्य प्राणांस्ते यान्ति दुर्गतिमुत्तमाम् ।
 तन्नं पश्यन्ति पापिष्ठाः पश्यन्ति दिव्यचक्षुषः ॥६५॥

१ B गङ्गायाः ।

२ B तिष्ठन्तु ।

३ B D ०नखानि च ।

४ B भित्वा ।

जैमिने वर्णयाम्यस्य^१; लक्षणानि निबोध मे ।
 अग्निमङ्गलवारे वा^२; निग्रीथे लुप्तबोधनः ॥६६॥
 विष्टामूत्रं^३ त्यजन् भूरि चिररोगी वह्ननपि ।
 १[वासरान्-लुप्तमङ्गलस्य सदाघूर्णितलोचनः] ॥६७॥
 ऊर्ध्ववासो दृष्टदेहो गतसर्वेन्द्रियाग्रयः^४ ।
 यो म्रियेत स एवायं पिशाचैर्यस्तु चिष्यते ॥६८॥
 गङ्गाभैरवनामानः सन्धन्ये शिवकिङ्कराः ।
 ते रक्षन्ति सदा गङ्गां नानारूपविहारिणः ॥६९॥
 ते तु कुर्वन्ति कर्माणि तानि विप्र निबोध मे ।
 यान्यदत्तानि पुष्याणि नैवेद्यादीनि यानि च^५ ॥७०॥
 गङ्गाप्रवाहस्पृष्टानि गृहीत्वा तानि ते शिवाम् ।
 पूजयन्ति महाभाग^६ शिवविष्ण्वादिकानपि ॥७१॥
 वस्त्रनिष्पीडितं वारि त्यक्तं चाधोऽंशुकं^७ जले ।
 गृह्णन्ति शिरसा ते वै गङ्गापाताभिश्चङ्कया^८ ॥७२॥
 मदमात्सर्यहिंसादियुक्तान् दुष्टधियो जनान् ।
 दूरीकुर्वन्ति^९ ते देवा यत्ते स्युरन्यतो मृताः^{१०} ॥७३॥

१ B वर्णयाम्यद्य ।

२ D °मूत्रान् ।

३ B omits the portion bracketted.

४ C गतसारेन्द्रियाग्रयः ।

५ B D नैवेद्यानि च ।

६ B omits महाभाग ।

७ B वासोऽंशुकं ।

८ B °पातातिश्चङ्कया ।

९ B D दूरीकुर्वन्तु ।

१० B जनाः ।

तस्माद् यत्नेन मात्सर्यहिंसादि त्याज्यमेव हि ।
इति ते कथितं विप्र गङ्गाज्ञानं^१ यथामति^२ ॥७४॥
गङ्गामरणकार्यस्य फलं विप्र निबोध मे ।

इति श्रीबृहद्ब्रह्मपुराणे मध्यखण्डे गङ्गाधर्मेषु
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

१ C यथाज्ञानम् ।

२ B D यथाविधि ।

स्वर्गान्ते ते पुनर्जातं निर्वाणं प्राप्नुवन्ति वै ॥१६॥
 ब्रह्महत्यादिपापानि महान्ति द्विजपुङ्गव ।
 गङ्गाजलकण्ठेनैव तानि नश्यन्त्यसंशयम् ॥१७॥
 ब्रह्महत्यादिपापानि गोस्त्रीहत्यादिकानि च ।
 हतान्यज्ञानतस्तानि हिंसाविरहचेतसा ॥१८॥
 सत्यञ्च चेतःखाच्छ्रद्धं^१ तेषां नाशकरे उभे ।
 अतो ये ब्रह्महत्यास्त्रीगोहत्यादिकपापिनः ॥१९॥
 सत्यवादादिपुण्येन गङ्गां प्राप्यन्ति मुक्तिदाम् ।
 अतः कोस्ति संशयस्ते^२ तं मे पृच्छ महामुने ॥२०॥

जैमिनिर्वाच ।

एवन्तु गङ्गामरणं कः कुत्र प्राप्तवानुत ।
 तद्वदस्व महाभाग श्रोतुं वाञ्छा ह्यतीव मे ॥२१॥

ऋषिर्वाच ।

उक्ता सगरपुत्राणां गतिः परमदुर्लभा ।
 अथान्यदपि वक्ष्यामि शृणु त्वं द्विजपुङ्गव ॥२२॥
 कीकटे नामदेशे हि काककर्णाख्यको नृपः ।
 प्रजानां हितहान्नित्यं ब्रह्मद्वेषकरस्तथा ॥२३॥
 तस्य^३ धर्मकथा विप्र कर्णे वज्रायते^४ द्विज ।
 रजसा तमसाविष्टः सततं स नृपेश्वरः ॥२४॥
 तत्र देशे गया नाम पुण्यदेशोऽस्ति विश्रुतः ।

१ B C D स्वास्थ्यञ्च । २ B संशयन्ते । ३ C अस्य ।
 ४ B न जायते ।

नदी च फल्गुदा नाम पिप्राणां स्वर्गदायिनी ॥२५॥

तद्विक्रपराङ्मुखो राजा न च तत्र प्रयाति वै १ ।

अथ तत्र वणिक्शित्तस्य दर्शनमागमत् २ ॥२६॥

गङ्गास्नानरतः साधुर्गङ्गाजलसमन्वितः ।

स वै वज्रधनं तस्मै ददौ ३ भूपाय वै वणिक् ॥२७॥

तेन तस्य सह प्रीतिर्गङ्गास्नानविरोधकत् ।

वणिक् सोपि नृपप्रीत्या तत्र वासञ्चकार ह ॥२८॥

तद्वर्षाभ्यन्तरे तस्य काककर्णस्य भूपतेः ।

महादाहज्वरान्तस्य ४ मृत्युकालोऽद्युपस्थितः ॥२९॥

तदा स वणिजं दृष्ट्वा राजा परमनास्तिकः ।

रुरोद तस्य विच्छेददुःखान्यनुभवन् बह्व ॥३०॥

काककर्ण उवाच ।

सखे वणिक्प्रहाभाग ५ त्रियेऽहं नात्र संशयः ।

त्वं मे सुताञ्छिशून्त्राज्यं समृद्धवलवत्तरम् ६ ॥३१॥

पालयेथास्त्वया त्यक्तो याम्यहं मरणं प्रभो ।

त्वं मे सुहृत्सखा ७ बन्धुर्विश्वास्यः सर्वकर्मसु ॥३२॥

वणिगुवाच ।

राजन् मरणमस्येव सर्वेषामेव जन्मिनाम् ८ ।

ईश्वरः सुखदुःखानां कर्ता नान्यः कदाचन ॥३३॥

१ C न कोपि च प्रयाति वै । २ B दर्शनमागतः । ३ A ततो ।

४ B °ज्वरात्तस्य । ५ B भवान् । ६ B समृद्धं वलवत्तरं ।

७ B सखा सुहृत् । ८ D देहिनाम् ।

आत्मैव शोच्यः सर्वेषां नापरो हि कदाचन ।
 सर्वः स्वोपार्जितं भुङ्क्ते न परोपार्जितं क्वचित् ॥३४॥
 देह एवात्मनो नैव किमन्ये पुत्रबान्धवाः ।
 अतएव महाराज स्मर गङ्गां हरिं शिवम् ॥३५॥
 धेन त्वं देहबन्धेन मुक्तो यास्यसि सद्गतिम् ।
 तव तेनेव धर्मेण पुत्राद्याः सुखमाप्नुयुः ॥३६॥

काककर्ण उवाच ।

मखे नैतत् सखिवचो विपत्काले ममाधुना ।
 पुत्रमानय मे धालं तच्च तुभ्यं समर्पये ॥३७॥
 वलिनोऽन्ये यथा भूपा न पुत्रं पीडयन्ति वै ।
 यदुक्तं भवता किञ्चिन्मया त्वाजन्मनः^१ श्रुतम् ॥३८॥

वणिगुवाच ।

त्वं न म्रियस्व हे राजन् पुत्रादीनपि पालय ।
 अहञ्चापि मरिष्यामि पुत्रन्ते पालये कथम् ॥३९॥

काककर्ण उवाच ।

अहं पश्यामि वै वीरौ भीमौ सरभसेक्षणी ।
 एताभ्यां नीयमानोऽहं वलादेव वणिग्वर ॥४०॥
 स्यातुमिच्छामि न स्यातुं प्राप्यते रक्ष तर्हि माम् ।

शुक उवाच ।

एवमुक्त्वैव राजासौ काककर्णो ह्यधार्मिकः ।

लुप्तसर्वेन्द्रियज्ञानः पश्यन् यम् भटद्वयम् ॥ ४ १ ॥
 अतीव कृच्छ्रात् स प्राणांस्तथाज चिरकालतः ।
 तं नीयमानं दूताभ्यां यमस्य द्विजपुङ्गव ॥ ४ २ ॥
 दूत एकः समागत्य वारयामास वै क्लात् ।
 गङ्गादूतवरः सोऽसौ गङ्गाभैरवनामकः ॥ ४ ३ ॥
 शुक्लः परमतेजस्वी त्रिनेत्रो दोश्चतुष्टयी ।
 जटामण्डलसंशोभिमुकुटोज्वलमस्तकः ॥ ४ ४ ॥
 पीतकौषेयवसनो नूपुरध्वनिताड्घ्निकः ।
 दीपयंश्च दिशः सर्वाः शूलपद्माक्षर्पाणिकः ॥ ४ ५ ॥
 अभयञ्च ददत्साधुरद्भुतः स्मितशोभितः ।

गङ्गाभैरव उवाच ।

रे दूतौ तिष्ठतं कुत्र गच्छतं वा मयेक्षितौ ।
 कौ वा^१ युवां किञ्चामानौ मामुक्त्वा व्रजतं तथा^२ ॥ ४ ६ ॥

ऋषिरुवाच ।

इत्युक्तौ तेन तौ दूतौ भयाविष्टौ बभूवतुः ।
 तदद्भुतं महारूपं दृष्ट्वा जगदतुर्वचः ॥ ४ ७ ॥

दूतावूचतुः ।

आवां वै धर्मराजस्य दूतौ तस्याज्ञया चरौ ।
 काकंकर्णमसुं भूपं नीत्वा यामो^३ यमालयम् ॥ ४ ८ ॥

भैरव उवाच ।

कथं वै धर्मराजस्य युवां दूतौ भविष्यथः ।

१ B omits वा ।

२ C यथा ।

३ B याम ।

गतपापमिमं यस्मात्कीत्वा यास्यथ यातनाम् ॥४८॥

माहं प्रत्येमि युष्मत्किं यमदूतत्वमेव हि ।

न यमो-यमदूता वा धर्मातीतक्रियापराः ॥५०॥

• दूतावूचतुः ।

सत्यमावां यमभटौ पापीयानप्ययं नृपः ।

कीकटे च मृतोऽप्येष पापभूमौ न संशयः ॥५१॥

अयं किं यमदण्डार्हो न भवेत् त्वन्निवारितः ।

को भवानद्भूतं रूपं दधानो वदतीदृशम्^१ ॥५२॥

• भैरव उवाच ।

गङ्गाभैरवनामाहं गङ्गाज्ञानुचरः सदा ।

गङ्गावासिजनसृष्टं त्यजतं भूपमप्यमुम् ॥५३॥

नास्मिन् यमाधिकारोऽस्ति वणिकसंसर्गकारिणि^२ ।

भवद्भ्यां नेक्षितः^३ किं स गङ्गास्त्रायी वणिग्वरः ॥५४॥

गङ्गावासिजनैः साद्धं कृत्वा सम्बन्धवन्धनम् ।

न मर्त्याः क्लेशमर्हन्ति गङ्गागङ्गाश्रयौ समौ ॥५५॥

तस्मात्त्यक्त्वा नृपं ह्येनं व्रजतं चेज्जिजीविषू ।

न चेद् यमाधिकारं वो लोपये भ्रूनिदेशतः ॥५६॥

• षड्विस्वाच ।

इत्युक्तौ भयवित्रस्तौ यमदूतावुभौ तु तौ ।

महापाश-महादण्ड-नामानौ तं प्रणेमतुः ॥५७॥

१ C भवतीदृशम् । २ A B D °कारिणा । ३ C भवद्भ्यामीक्षितः ।

जग्मतुश्च धर्म्मराजं भैरवोऽन्तर्धेऽपि सः ।
राजापि काककर्णोऽसौ विमानं दिव्यमारुहन् ॥५८॥
वीजितो देवकन्याभिः प्रययौ विमलं पदम् ।
यत्संसर्गिजनस्येदं कथितं सङ्गजं फलम् ॥५९॥
तस्याः^१ साक्षात् फलं विप्र ज्ञेयमात्मधियैव हि ।
वणिक् च भूपपुत्रं तं नीत्वा गङ्गाश्रयं ययौ ॥६०॥
तस्माद्गङ्गामृत्तिर्विप्र जायते पूर्वभाग्यतः ।
नैकपादश्च सन्धय्य गङ्गां गन्तुं प्रयुज्यते ॥६१॥
सर्वस्वमपि चेद् यातु^२ न च गङ्गां विहीयते ।
गङ्गात्यागात् परा^३ नास्ति विपत्तिः पृथिवीतले ॥६२॥
गङ्गानारायणच्छेत्रे^४ पिवन् गङ्गाजलं नरः ।
रामनारायणादीनि स्मरन् नामानि वा पठन् ॥६३॥
गङ्गागङ्गेति शृण्वंश्च मृतो वा किं न साधयेत् ।
राम नारायणानन्त मुकुन्द मधुसूदन ॥६४॥
कृष्ण केशव कंसारे हरे वैकुण्ठ वामन ।
गोविन्द वासुदेवेश विष्णो श्रीपुरुषोत्तम ॥६५॥
पुण्डरीकाक्ष भगवन् पद्मनाभाच्युत स्वभूः^५ ।
एवं शृण्वन् पठन् मर्त्या मृतः किं नहि साधयेत् ॥६६॥
शिव^६ शङ्कर पञ्चास्य महारुद्र त्रिलोचन ॥६७॥
हरेशानेश देवीश नीलकण्ठाञ्जलीचन ।

१ C तस्मात् ।

२ B चेदत्ते ।

३ B D परो ।

४ D ०नारायणे ।

५ B D पद्मनाभोऽच्युतः स्वभूः ।

६ A शिवः ।

पार्वतीनाथ गङ्गेऽग्निरङ्गाधर सतीपते ॥६८॥
 मृड भीम गुरो नक्ष्य शम्भो भूतपते पर^१ ।
 एवं शृण्वन् पठन्मर्त्या मृतः किं नहि साधयेत् ॥६९॥
 गङ्गा नारायणी माता मोक्षसेवितपादुका ।
 संसारवन्धनादस्मात् त्वन्नस्तारय तारिणि ॥७०॥
 एवं शृण्वन् पठन्मर्त्या मृतः किं नहि साधयेत् ।
 चाण्डालेनापि यस्यास्ये न्यसे^२द्गङ्गाजलं परम् ॥७१॥
 सोऽपिमुक्तिं लभेन्नर्त्यः किमु^३ पुत्रादिना द्विज ।
 नीचोत्तमविचारन्तु कालाकालविचारणाम्^४ ॥७२॥
 देशादेशविचारञ्च न गङ्गामलिले चरेत् ।
 प्राप्तमात्रस्तु गङ्गान्तु^५ प्रणमेत् संग्रहेत् पिवेत् ॥७३॥
 गङ्गानारायणक्षेत्रे ब्राह्मणानाञ्च मन्निधौ ।
 गायतां हरिनामानि मरणं मुक्तिलक्षणम् ॥७४॥
 रुद्राक्षतुलसीविल्वदलयुक्ताङ्गता तथा ।
 गङ्गामृत्लिप्तगात्रञ्च मरणं^६ मुक्तिलक्षणम् ॥७५॥
 शिवः स्वयं समागत्य गङ्गायां हि मुमूर्षतः ।
 कर्णे जपति विमलं ज्ञानं परमदर्शनम् ॥७६॥
 अत एव न सन्देहो गङ्गामरणमोक्षणे ।
 रात्रौ दिवा वा^७ सन्ध्यायां प्रातर्मध्याह्न एव वा ॥७७॥

१ A परे । २ B C D न्यसेत् । ३ D किन्तु । ४ C °विचारणा ।

५ C प्राप्तमात्रन्तु गङ्गाम्बु । ६ C मरणे । ७ B omits वा ।

अयने दक्षिणे चैवोत्तरे वा द्विजपुङ्गव^१ ।
 गङ्गा नारायण ब्रह्मेत्युक्त्वा गङ्गाजलान्तरे ॥७८॥
 निर्व्वीणमोचं दुष्प्रापं^२ नरो याति न संशयः ।
 गङ्गामरणमाहात्म्यं वक्तुं^३ वर्षशतैरपि ॥७९॥
 न शक्यते विधात्रापि किमु मर्त्येन जमिने ।
 गङ्गा दाचायणी त्यक्त्वा देहं दक्षक्रतौ पुरा ॥८०॥
 जन्ममृत्युव्ययं ज्ञात्वा प्रपन्नान् मोचयेत्ततः ।
 इति ते कथितं ब्रह्मन् यत् पृष्टोऽहं यथामति^४ ॥८१॥
 गङ्गायां देवपूजादेर्माहात्म्यं शृणु कथ्यते ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मपुराणे मध्यखण्डे गङ्गाधर्मेषु

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥०॥

१ B D वाहि द्विजोत्तम ।

२ B निष्प्रापं ।

३ B omits वक्तुं ।

४ D ०मतिः ।

अथ सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

ऋषिरुवाच ।

योजनाभ्यन्तरस्था हि लिप्तावः फलमक्षयम् ।
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कुर्युर्हि त्रिविधं विधिम् ॥१॥
 गङ्गातीरं समागत्य सर्वं तत्राक्षयं भवेत् ।
 कालाशुद्धौ च यत्कार्यं मलमासेऽथवा च यत् ॥२॥
 निषिध्यते^१ तद्धि कार्यं गङ्गातीरमुपागतैः ।
 कालपात्रविचारस्तु गङ्गातीरे न विद्यते ॥३॥
 प्रायश्चित्तञ्च तत्रैव यत्र गङ्गा न विद्यते ।
 गङ्गाप्रवाहे शालग्रामशिलायाञ्च सुरार्चने ॥४॥
 द्विजपुङ्गव नापेक्ष्ये^४ आवाहनविसर्जने ।
 विष्णुं सूर्यं गणेशञ्च दुर्गां लक्ष्मीं सरस्वतीम् ॥५॥
 षष्ठीञ्च मनसादेवीं दिक्पालांश्च ग्रहानपि ।
 शिवं भूतेश्वरं देवं मुनीनपि यथाविधि ॥६॥
 भूतान् प्रेतान् पिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 पितृन् सर्वान् पूजयेच्च द्विज गङ्गाजले शुचौ ॥७॥
 शुक्ले शुक्ले^५ च वसने परिधायासने स्थितः ।

१ B तत्राक्षयो । २ B तथाचरेत् । ३ B न निन्द्यते ।

४ B C D नापेक्षे । ५ B D शुक्ले ।

पूजयेन्निखिलान् देवान् पूर्वस्यो वीत्तरामुखः^१ ॥८॥
 आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् ।
 गन्धं पुष्पं धूपदीपौ वस्त्रालङ्कारमेव च ॥९॥
 मधुपर्कं तथा माल्यं नैवेद्यं विविधं तथा ।
 ताम्बूलमाचमनीयञ्च^२ पुनर्यत्परिकल्प्यते ॥१०॥
 उपचारैरमीभिस्तु^३ पूजयेत् सर्वदेवताः ।
 आसनं स्वर्णरूप्यादेः कुशकाशादिकं यथा ॥११॥
 स्वागतं^४ प्रश्रवचनं पाद्यं पादार्थिकं जलम् ।
 अर्घ्यन्तु कथ्यते ब्रह्मं^५ स्तदिहैकमनाः शृणु ॥१२॥
 त्रिकोणमण्डले वामे तत्र पात्रं निधाय ह^६ ।
 त्रिभाग^७ पूर्णमलिलं तत्र शङ्खं निधापयेत् ॥१३॥
 शुक्लतण्डुलदूर्वादि तत्र दद्यादतन्द्रितः ।
 धेनुमुद्रां योनिमुद्रां दर्शयेच्चाङ्गुणेन च ॥१४॥
 आवाहयेच्च तीर्थानि यदि गङ्गाजलं^८ न हि ।
 अग्निस्वर्य्यन्दुनामभ्यस्तत्र पुष्पानि निःक्षिपेत् ॥१५॥
 त्रिकोणपात्रशङ्खेषु क्रमेण द्विजपुङ्गव ।
 अष्टधा मूलमन्त्रञ्च जपेत्तत्र यथातथम् ॥१६॥
 मन्त्ररूपमिदं वारि अर्घ्यमित्युच्यते बुधैः ।
 तञ्जलस्पर्शनात्सर्वं कुर्यान्मन्त्रमयं कृती ॥१७॥

१ B पूर्वास्योत्तरामुखः । २ D ताम्बूलाचमनीयञ्च ।

३ B अमीभिश्च । ४ B C D स्वागतं । ५ B विप्र ।

६ B निधाय हि । D पिधाय च । ७ B द्विभाग० । ८ D ०जले ।

जलमाचमनीयञ्च रन्धास्तु वज्रधा मताः ।
 चन्दनागुरुकस्तुरीकुङ्कुमादि^१प्रभेदतः ॥१८॥
 पुन्देवेभ्यो गौरशुक्लवसने उचिते मते^२ ।
 देवीभ्यो रक्तगौराणि सूर्ये रक्तं विशिष्यते ॥१९॥
 नीलञ्च मनसादेव्यै^३ कृष्णाय च कदाचन ।
 देवानां यादृशो वर्णस्तदस्त्रं तस्य तुष्टिदम् ॥२०॥
 अलङ्कारास्तस्य देयाः स्वर्णरूप्यविशेषतः^४ ।
 कांश्यापात्रे मधुसितादधीनि^५ घृतमिश्रणात् ॥२१॥
 मधुपर्को ह्ययं ज्ञेयः सर्वदेवसुतुष्टिदः ।
 धूपस्तु षोडशाङ्गः स्याद्दशाङ्गश्च^६ कचिन्मते ॥२२॥
 दीपश्च घृतदीपः स्यात् तैलदीपोऽन्ततः किल ।
 माल्यं पुष्पैः सूत्रवद्भैः^७ सुगन्धैर्विविधैरपि ॥२३॥
 नैवेद्यं फलदुग्धादि घृतपिष्टं^८ विशेषयेत्^९ ।
 शर्कराद्यैस्तु^{१०} मधुरमर्घ्यमुद्रा प्रदर्शिता^{११} ॥२४॥
 निवेदयेन्मन्त्रितं तु पुनराचामयेत्ततः^{१२} ।
 ताम्बूलं कथ्यते ब्रह्मं स्तदिहैकमनाः शृणु ॥२५॥
 गुवाकपर्ण^{१३}चूर्णैश्च लवङ्गादिविशेषितम् ।
 ताम्बूलमुच्यते देवतुष्टिदं मुखशोभनम्^{१४} ॥२६॥

१ B °कुङ्कुमा विप्रभेदतः, C °चन्दनादि० । २ B D °पुष्पानि उचिते सति ।
 ३ A मनादेव्यै । ४ C तथा ज्ञेयाः सर्वरूप्यविशेषतः । ५ C दद्याच्च ।
 ६ D दशाङ्गस्तु । ७ B D सूत्रवद्भैः । ८ B C °पिष्टं ।
 ९ B विशेषितं । १० C शर्करादिस्तु । ११ A C D प्रदर्शितम् ।
 १२ B D आचमयेत् । १३ C गुवाकपर्ण० । १४ B D °शोधनं, C शोभिन० ।

एतादृशैस्त्रपहारैर्गङ्गायां देवार्चयेत् ।
 परभाषां नीचकथामशुचिस्यर्जनं तथा ॥ २७ ॥
 पूजासनपरित्यागमसमाप्ते सुरार्चने ।
 क्रोधं हिंसाञ्च पैशुन्यं^१ चित्तचाञ्चल्यमेव च ॥ २८ ॥
 अहं त्वञ्च ममेत्यादि बुद्धिं शोकं भयं तथा ।
 त्वराञ्च विषये चिन्तां वर्जयेत् पूजको जनः ॥ २९ ॥
 पूजाकाले गुरुं प्राप्य पूजामेव परित्यजेत् ।
 गुरुपुत्रञ्च पौत्रञ्च दृष्ट्वापि च तथाचरेत् ॥ ३० ॥
 तानेव पूजयेत्तत्र तेनैव ह्यधिकं फलम्^२ ।
 द्रष्टुं संपूजयेन्मर्त्यं^३ एवमेवविधानतः ॥ ३१ ॥
 नैवेद्यादीनि द्रव्याणि ब्राह्मणाय समर्पयेत् ।
 शिवपूजाविधिं विप्र तदिहैकमनाः शृणु ॥ ३२ ॥
 निर्माय शिवलिङ्गन्तु देवीसहितमादधत् ।
 स्वर्णरूप्यादिना यावमृत्तिकाकृतमेव वा ॥ ३३ ॥
 अङ्गुष्ठपरिमाणन्तु, लिङ्गं कुर्यात्ततो द्विज ।
 कुर्याच्च वेदिकां दिव्यां सोमसूत्रेण संयुताम्^४ ॥ ३४ ॥
 तदधश्चासनं कुर्याद् वृषरूपन्तु, तन्मतम् ।
 वेदीं कुर्याद् योनिरूपां सैव देवी प्रकीर्त्तिता ॥ ३५ ॥
 दण्डाकारञ्च^५ लिङ्गं स्यात् स च साक्षान्महेश्वरः ।

१ B omits पैशुन्यं ।

२ B ह्यधिकफलं ।

३ D मर्त्यं ।

४ D वेष्टितां ।

५ B दण्डाकारन्तु ।

अङ्गुष्ठपरिमाणन्तु म्यनत्वावधिरीरितः^१ ॥३६॥
 तनोऽधिकं यथावत्स्मात् तादृगेव^२ फलं लभेत् ।
 शैलाकारकपर्यन्तं रचयेच्चिक्वलिङ्गकम्^३ ॥३७॥
 अविदीर्णमग्निथिलमव्यङ्गं^४ नापि कारयेत् ।
 यावन्न पूजयेत्लिङ्गं तावच्छून्यं न रक्षयेत् ॥३८॥
 स्वाङ्गतण्डुलदूर्वाद्यैरशून्यं लिङ्गमीक्षयेत् ।
 लिङ्गनिर्माणकार्यार्थं मृदं नाम्नात् आहरेत्^५ ॥३९॥
 उपचारैस्तु तैरेव पूजनीयो महेश्वरः ।
 शिवार्थं मृत्तिकादानं खनिवा मितमाहरेत्^६ ॥४०॥
 गङ्गागर्भविदारस्य न दोषस्तत्र कश्चन ।
 विल्वपत्रञ्च शम्भोर्हि परमप्रीतिदायकम्^७ ॥४१॥
 केवलं गाङ्गतोयं वा शिवप्रीतिकरं परम् ।
 गङ्गातटे शम्भुपूजां यच्चिकीर्षति^८ चेतसा ॥४२॥
 वक्तुं^९ तस्य फलं विप्र सहस्रास्यो जडायते ।
 विल्वपत्रं गाङ्गतोयं यः प्रयच्छति शम्भवे ॥४३॥
 तयोरन्यतरद्वापि^{१०} किं न दत्तं शिवाय तत् ।
 शिवाय खलु नैवेद्यं लिङ्गोपरि विनिर्दिशेत् ॥४४॥

१ C ईरितं ।

२ B °पर्यन्तमर्चयेच्चिक्वलिङ्गकं ।

३ B अव्यक्तं । C न व्यङ्गं ।

४ C °कार्यार्थी मृदं नाम्ना तथाहरेत् ।

५ A B मृतमाहरेत् ।

६ B °कारकं ।

७ D यच्चिकीर्षति ।

८ A बङ्गं ।

९ C तयोरन्यतमं वापि ।

षष्ठवक्त्रेण तच्छम्भुरग्निरूपेण तद्गृहेत् ।
 तदेव^१ भस्मसाद्भूतं तन्नाश्रीत कदाचन ॥४५॥
 अग्राह्यं शिवनिर्मात्यं पत्रपुष्प^२फलादिकम् ।
 गृह्णन्नरकमाप्नोति शिवद्वेषकरः परः^३ ॥४६॥
 तान्त्रिकेन विधानेन शिवं संपूज्य साधकः ।
 लिङ्गोपरि ह्यनिच्छिन्नं नैवेद्यं यद्ददाति वै ॥४७॥
 तस्य किञ्चित्तु भुञ्जीत न चेद्देवो न खादति ।
 सर्व्वन्तद् ब्राह्मणे दद्याद् गृह्णीयात् ब्राह्मणोऽपि तत् ॥४८॥
 सिद्धान्नं शम्भवे दत्तमश्नाति पञ्चभिर्मुखैः ।
 तच्च दद्याद् ब्राह्मणाय गृह्णीयाद् ब्राह्मणोऽपि तत् ॥४९॥
 पुष्प^३चन्दनकादीनि न कदाप्याददेज्जनः ।
 पुरा ब्रह्मा चतुर्वक्त्रः शिवपूजां समाचरन् ॥५०॥
 चकार शिवनैवेद्यं बज्रमिष्ट^४फलान्वितम् ।
 अद्य मे शम्भुरागत्य स्वयमद्या^५न्निवेदितम् ॥५१॥
 विधाय मानसन्वेवमर्चयामास शङ्करम् ।
 तदा कुक्कुररूपेण शम्भुरागत्य तद्विज ॥५२॥
 खादयामास नैवेद्यं ज्ञातुं ज्ञानन्तु^६ वेधसः ।
 शिवकर्मानभिज्ञः स ब्रह्मा दृष्ट्वा श्वभक्षितम्^७ ॥५३॥
 तं श्वानं ताडयामास हा हेति सम्भ्रमाददन्^८ ।

१ C तदेव । २ B C D पत्रं पुष्पं । ३ B D पुष्पं ।

४ B बज्रमिष्टं । ५ D स्वयं दद्यात् । ६ B ज्ञानञ्च ।

७ B भक्षितं । ८ B ०ब्रुवन् ।

शिवः स्वरूपं जगद्दे^१ ब्रह्माणमभ्यभाषत^१ ॥५४॥

शिव उवाच ।

कथं कुकुरबुद्ध्या मां विधे ताडितवानसि ।
त्वदाञ्जापूर्णार्थाय नैवेद्यं भोक्तुमागतम् ॥५५॥
तस्मात् कलङ्की त्वं भूया यन्मां सर्वमताडयः ।

ब्रह्मोवाच ।

अगृहीत्वा स्वकं रूपं यत्त्वमत्र^२ समागतः ।
अद्यथास्त्वं परीहासं शठरूपधरस्ततः ॥५६॥
तव नैवेद्यभोजौ स्यात् कुकुरो नात्र संग्रहः ।

ऋषिरुवाच ।

एवं शिवोऽभिप्रप्तोऽगाद् ब्रह्मणा^३ द्विजपुङ्गव ।
स्वनैवेद्याभोजनाय^४ देवादींश्च न्यषेधयत्^५ ॥५७॥
अतो हि शिवनैवेद्यमग्राह्यं द्विजपुङ्गव ।
एवमादिविधानेन पूजयेच्च त्रिलोचनम् ॥५८॥
अष्टमूर्त्तीरथाभ्यर्च्य^६ चमस्वेति विसर्जयेत्^७ ।
शिवलिङ्गेऽपि सर्वेषां देवानां पूजनं भवेत् ॥५९॥
सर्वलोकमये^८ यस्माच्छिवशक्ती विभ्रप्रभुः^९ ।

१ C has this additional line.

२ C श्वानं । D श्वं ।

३ B यत्र यत्र !

४ D भक्षणात् ।

५ B स्वनैवेद्यभोजनाय ।

६ C न्यवोधयत् ।

७ B अष्टमूर्त्तीं यथाभ्यर्च्य ।

८ D विसर्जनं ।

९ B लोकमयः ।

१० B प्रभू ।

वरं प्राणपरित्यागः शिरसो वापि^१ कर्त्तनम् ॥६०॥
 न त्वसंपूज्य भुञ्जीत भगवन्तं त्रिलोचनम् ।
 प्रत्यहं खलु कुर्वीत शिवलिङ्गप्रपूजनम् ॥६१॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः स्त्री चान्यजोऽपि च^२ ।
 पराङ्मुखः शिवार्चायां योऽर्चयेद्देवतागणम् ॥६२॥
 विफलं तस्य तत्सर्वं यथौषधममन्त्रितम् ।
 पराङ्मुखः शिवार्चायां यो भुङ्क्तेऽन्नजलादिकम् ॥६३॥
 अन्नं विष्टा पयो मूत्रं मुखं तस्य न दृश्यते ।
 गुरुः स्वयं शिवः साचात् गुरुपत्नीं च पार्वती ॥६४॥
 तौ नापूज्य तु^३ यो भुङ्क्ते मुखं तस्य न दृश्यते ।
 शिवः साचात्पिता देवः पार्वती जननी शिवा ॥६५॥
 तौ न पूज्य तु^४ यो भुङ्क्ते मुखं तस्य न दृश्यते ।
 शिवं नाभ्यर्च्य यस्यास्ति रुचिर्भोजनकर्मणि ॥६६॥
 स एव शूकरः श्वा च मनुष्यरूपतां गतः ।
 सूतके मृतकेऽग्नौचे न त्यजेच्छिवपूजनम् ॥६७॥
 वर्जयित्वा दशाहन्तु महागुरुनिपातने ।
 पूर्वस्थां दिशि वै शम्भोः चितिमूर्तिर्दिजर्षभ ॥६८॥
 दक्षिणस्थां वङ्गिमूर्तिर्नभोमूर्तिस्तु^५ पश्चिमे ।
 उत्तरे सोमसूत्रञ्च सोममूर्तिः प्रकीर्त्तिता ॥६९॥

१ B शिरो वापि ।

२ C स्त्री शूद्रश्चान्यजोऽपि च ।

३ B D तौ नाच्ययित्वा ।

४ C तौ न सम्पूज्य ।

५ B च ।

जलाग्निजमानार्का अग्निनैऋतकादिषु ।
 सर्वा भवो रुद्र उग्रो भीम^१नामा पशोः पतिः ॥७०॥
 महादेवस्तथेशानः पूर्वान्यादिषु संज्ञिताः ।
 मध्ये शिवश्च संपूज्यो वेद्यां शक्तिश्च पूज्यते ॥७१॥
 ततो जप्त्वा नृत्यगीतवाद्यैः स्तुत्वा प्रणम्य च ।
 सर्व^२देव^३मयं शम्भुं विहरेत्तु यथासुखम् ॥७२॥
 अर्द्धचन्द्राकृतिः शम्भुप्रदक्षिणे नतिः^४ स्मृता ।
 यत उत्तरतो गत्वा सोमसूत्रं न लङ्घयेत् ॥७३॥
 नातः परतरं कर्म त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
 गङ्गायामन्यतो वापि तवोक्तं शिवपूजनम् ॥७४॥
 गङ्गातीरे शम्भूपूजाफलं वक्तुं शिवो जडः ॥७५॥

इति श्रीबृहद्दर्शनपुराणे मध्यखण्डे गङ्गाधर्मेषु
 सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥०॥

१ B भीमो ।

३ D सर्वे ।

३ B omits देव ।

४ B C D प्रदक्षिणनतिः ।

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अषिरुवाच ।

श्राद्धं कुर्यात्तु गङ्गायां पार्वणेन विधानतः ।
तीर्थश्राद्धं हि^१ तत्रोक्तं पितृणां परितोषणम् ॥१॥
यस्तु गङ्गां समासाद्य श्राद्धं सांवत्सरं चरेत् ।
गयाश्राद्धमकृत्वापि पितृणां निर्घृणस्तु सः ॥२॥
गङ्गायाञ्च गयायाञ्च पिण्डदानं समं मतम् ।
विशेषतः कलियुगे गङ्गापिण्डः प्रशस्यते ॥३॥
अपमृत्युमृताश्चापि गङ्गायां पिण्डदानतः ।
यान्ति दुर्गतिमुत्सार्य क्रियार्हाः परमां गतिम् ॥४॥
अमावास्यासु गङ्गायां श्राद्धं तर्पणमेव च ।
कुर्यात् सह तिलैर्विप्र तुलसीकुशसंयुतैः ॥५॥
तर्पणे तिलनिषेधस्तु वारे भास्करकाव्ययोः^२ ।
सोऽन्यत्र न तु^३ गङ्गायां जैमिने नात्र संशयः ॥६॥
श्राद्धपूर्वदिने यानि वर्जयेत्तानि मे शृणु ।
^४तैलञ्चैवामिषं मांसं मसूरञ्च द्विभोजनम् ॥७॥
तिक्तद्रव्यं मैथुनञ्च रोषं शोकञ्च^५ पैशुनम् ।

१ B omits हि-।

२ B वाक्ययोः ।

३ B D तु न ।

४ B तैलञ्चैवामिषमांसं ।

५ C रोगशोकञ्च ।

क्रोशोर्द्धगमनञ्चैव^१ कलहं हिंसनन्तथा ॥८॥
 रोदनं रक्तपातञ्च शस्त्रास्त्रधारणं तथा ।
 परान्नभोजनञ्चैव आद्धपूर्वदिने त्यजेत् ॥९॥
 नद्यादिपारगमनं व्यायामं क्रयविक्रयौ ।
 आद्धाहेऽपि परित्यज्यान्येतान्यन्यानि मे शृणु ॥१०॥
 अध्यापनञ्चाध्ययनं सायंसन्ध्यां तथैव च ।
 धान्यमुद्गमसूरादेराघातञ्च विवर्जयेत् ॥११॥
 तन्तुनिर्माणमस्वास्थ्यं याच्ञाञ्च^२ परवेश्मनि ।
 स्नानदानाद्यकृत्वा तु^३ यो गङ्गां लङ्घयेज्जनः ॥१२॥
 तस्य तद्विफलं कर्म पूर्वकर्म च नश्यति ।
 तस्मात् स्नानादि कृत्वैव गङ्गापारं व्रजेद् गृही ॥१३॥
 वृथा न लङ्घयेद्गङ्गां विना कार्यं कदाचन ।
 गङ्गातटद्वये^४ पुण्ये दृश्यते ब्राह्मणो यदि ॥१४॥
 तदा तं प्रणमेद्भक्त्या ब्रह्माणमिव चागतम् ।
 गङ्गातटे गवाञ्चैव दर्शनं स्यान्महाफलम् ॥१५॥
 शुष्कवस्त्रं^५ पुष्पवनं सुन्दरीं तुलसीतरुम् ।
 दृष्ट्वा गङ्गातटे विप्र प्रणमेत् परया^६ मुदा ॥१६॥
 हंसकारण्डवक्रौञ्चक्राङ्गसारसानपि ।
 राजानं हस्तिनं पद्मं खञ्जनं शुकमेव च^७ ॥१७॥

१ B क्रोशाद्धगमनञ्चैव । २ C D omit च । ३ B omits तु ।

४ D ०द्वयं । ५ C D शुक्ल० । ६ B परमा । ७ D वा ।

प्रणमेन्मनसा भक्त्या शङ्खचिह्नं^१ तथैव च ।
 ब्राह्मणस्थापनञ्चै^२ शिवस्थापनमेव च ॥१८॥
 दुर्गाविष्णुालयान् दत्त्वा पुनर्जन्म न विद्यते ।
 पाषाणैरिष्टकाभिर्व्वा मृदा वा भक्तिर्संयुतः ॥१९॥
 शोभयेत्तटमौशायाः स पुनर्जन्मवञ्चितः ।
 सायं प्रातश्च मध्याह्ने गङ्गायास्तटमार्जनात् ॥२०॥
 कोटिजन्मार्जितं पापं तस्य मार्जयते शिवा ।
 गङ्गातटं समागत्य प्रसन्नं यस्य नो मनः ॥२१॥
 निर्गृहीतः^३ सर्वदेवैः स एव क्रूर उत्तमः ।
 गङ्गातटं समासाद्य अश्रुपातान्^४ करोति यः ॥२२॥
 तस्याग्निसागरे वामो यावद्ब्रह्मसहस्रकम्^५ ।
 गङ्गातरङ्गरङ्गाभं सानन्दं यस्य मानसम् ॥२३॥
 तस्य वै पितरो देवाः सदानन्दानुरङ्गिणः^६ ।
 गङ्गावासं परित्यज्य योऽन्यत्र वाममिच्छति ॥२४॥
 स गङ्गां लभते नैव परित्यक्तश्च गङ्गया ।
 कीकटादिषु देशेषु जायते स नराधमः ॥२५॥
 म्रियते च पुनस्तत्र विष्ठाशूकरमारितः^७ ।
 ततश्चाकाशगो भूत्वा रोदमानो भ्रमत्ययम्^८ ॥२६॥

१ D °चिह्नं । ° २ B दुर्ग° । ३ B निर्गृहीतः ।

४ B अश्रुपातम् । ५ D marg यावदिन्द्राञ्चतुर्दश ।

६ C °रागिणः । ७ B °शूकरमावृतः । D °शूकरमीरितः ।

८ C भ्रमत्यसौ ।

चिचौकुचीतिशब्देन लोकानुदेजयत्यसौ ।
 कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ॥२७॥
 कृत्वा भोगानिमान् भूयो जायते शूकरादिषु ।
 पुनः पुनस्तथावस्थां तैलयन्त्वृषो यथा ॥२८॥
 भुङ्क्ते विप्रगुरुद्वेषब्रह्मद्वेषकरोऽपि च ।
 यस्तु त्यक्त्वा सुखस्थानं गङ्गामायाति सन्मतिः ॥२९॥
 जीवन्मुक्तः स एवोक्तः किन्तस्य परमा कथा ।
 इति ते कथिता विप्र^१ गङ्गाधर्मा यथामति ॥३०॥
 गङ्गाधर्मान् हि सकलान् वक्तुं ब्रह्माप्यपण्डितः ।
 विष्णुस्तु मूकतां याति सत्यमेव न संग्रहः ॥३१॥
 शिवो भवति निर्वाक्यो मनुष्यः किं वदिष्यति ।
 अत्रेतिहासं शृणु भो जैमिने परमाद्भुतम्^२ ॥३२॥
 पुरा ब्रह्माणमृषयः पप्रच्छुः परिहर्षिताः ।
 वद ब्रह्मन् महावाहो गङ्गामाहात्म्यमेव नः ॥३३॥

ब्रह्मोवाच ।

नास्मि^३ वै गङ्गामाहात्म्यस्वरूपवचनक्षमः ।
 जानीत शिवविष्णु चेत्तौ गत्वा परिपृच्छत ॥३४॥

ऋषय ऊचुः ।

त्वमेव गत्वा ज्ञात्वैहि त्वत्तः श्रोष्यामहे^४ वयम् ।
 शिवविष्णुसभां गन्तुं वयं नैव हि शक्नुमः^५ ॥३५॥

१ B विप्रा । २ C च पराद्भुतं । ३ C नास्ति ।

४ B शिष्यामहे । ५ C शक्ता न शक्नुमः ।

ऋषिर्वाच ।

इत्युक्त ऋषिभिः^१ ब्रह्मा गन्तुं समुपचक्रमे ।
 कैलासं प्रययौ चादौ तत्रापश्यन्^२ महेश्वरम् ॥ ३६ ॥
 कोटिचन्द्ररुचिं कान्तिं^३ पिहितं व्याघ्रचर्म च ।
 दधानंशिरसा गङ्गां^४ तरङ्गैः सुमनोहराम् ॥ ३७ ॥
 तज्जातैः परमानन्दैर्महानृत्यरसस्थितम्^५ ।
 रोमाञ्चिताङ्गञ्च मुञ्जस्तरङ्गध्वनिकर्णनात् ॥ ३८ ॥
 पुनः पुनश्च हृद्यन्तं^६ वहिर्ज्ञानविवर्जितम् ।
 तं गङ्गानन्दिनं दृष्ट्वा विस्मितोऽभूच्चतुर्मुखः ॥ ३९ ॥
 अप्राप्य प्रश्नसमयं वैकुण्ठं प्रययौ विधिः ।
 तत्र जातो महान् वायुस्तेन विक्षेपितो^७ विधिः ॥ ४० ॥
 ब्रह्माण्डान्तरमापन्नो यत्राष्टास्यो विधिः परः ।
 तं दृष्ट्वाष्टमुखं धाताभ्यभाषत चतुर्मुखः^८ ॥ ४१ ॥

चतुर्मुख उवाच ।

कस्त्वं केनाप्यधिकृतः^९ किं नामासि मुखाष्टष्टक् ।
 अहं चतुर्मुखो ब्रह्मा प्रणिपत्य नमामि ते ॥ ४२ ॥

१ D स्व ऋषिः ।

२ B तत्र पश्यन् ।

३ B कान्तिं, D कोटिचन्द्रमुखं कान्तिं ।

४ C दधानं गङ्गां शिरसा । ५ B D महानृत्यैरसंस्थितं । C महा-

नृत्यरसङ्गतं । ६ D हृद्यन्तं । ७ B C D विक्षेपितो ।

८ B वभाषे तच्चतुर्मुखः ।

९ B केनाप्यधिकृतं ।

अष्टमुख उवाच ।

पुराहमुन्दुः कश्चिन्मर्त्यलोकं गृहस्थितः ।
मार्जारस्य भयाद्गङ्गाजले प्राणानहं जहौ ॥ ४ ३ ॥
स एवाहमष्टमुखो ब्रह्माण्डेऽस्मिन्नधिष्ठितः ।
त्वच्च गङ्गार्यजिज्ञासु वैकुण्ठं याहि सत्वरम् ॥ ४ ४ ॥

चतुर्मुख उवाच ।

नाहं जाने क्व वैकुण्ठो वायुविच्छेपः^१ आगतः ।
मह्यं दर्शय पन्थानं येन वैकुण्ठमाप्नुयाम् ॥ ४ ५ ॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तोऽष्टमुखो ब्रह्मा समभ्यर्च्य चतुर्मुखम् ।
पन्थानं दर्शयामास तेन सोऽपि ययौ विधिः ॥ ४ ६ ॥
वैकुण्ठं पुनरागत्य पुनः चित्रः स वायुना ।
ब्रह्माण्डान्तरमापन्नो यत्रास्यषोडशो विधिः ॥ ४ ७ ॥
सोऽपि विस्मितचित्तेन पृष्टः षोडशवक्त्रकः^२ ।
उचे निजसमाचारं शृणुत द्विजपुङ्गव ॥ ४ ८ ॥

षोडशमुख उवाच ।

अहमासं पुरा कश्चित् कुकुरो नरमांसभुक् ।
गङ्गायां कण्ठलग्नास्थिमृतः^३ सोऽहं^४ चतुर्मुख ॥ ४ ९ ॥

शुक उवाच ।

श्रुत्वैतदद्भुतं भूयो ब्रह्मा देवश्चतुर्मुखः ।

१ C °लोके गृहे । २ D °निच्छेपः । ३ D °वक्त्रकः ।

४ B D °लग्नास्थिमृतः । ५ D सोऽयं ।

अध्वना तेन दिष्टेन^१ वैकुण्ठं पुनरागतः ॥५०॥

आगत्य ददृशे^२ तत्र चतुरः सूर्यवर्चसः ।

विष्णुरूपधराः श्यामाः पीतवस्त्राश्चतुर्भुजाः ॥५१॥

ब्रह्मोवाच ।

के ययं विष्णवो ह्येते विष्णुरेकः श्रुतो मया ।

विष्णुरन्यो वर्तते वा वैकुण्ठेऽत्र हरेः पुरे ॥५२॥

वैष्णवा ऊचुः ।

अन्योऽस्ति विष्णुरनघो^३ वयं वै विष्णुकिङ्कराः ।

अस्माकं पूर्ववृत्तान्तं गृणु ब्रह्मंश्चतुर्मुख ॥५३॥

गङ्गाजले शवे^४ केचित् क्लमयो बहवः स्थिताः ।

चत्वारस्तत्र च मृताः स्रोतोवेगेन ते वयम् ॥५४॥

ऋषिरुवाच ।

श्रुत्वैवं^५ वचनं तेषां ब्रह्मासौ चतुराननः ।

तस्मान्निवृत्ते^६ देवीमनन्तामवबुद्धवान् ।

आगत्य ऋषिमण्डल्यां वृत्तान्तं सर्वमब्रवीत् ॥५५॥

ब्रह्मोवाच ।

दृष्टौ मया तु ब्रह्माणौ अष्टास्यषोडशास्यकौ ।

उन्दुरुकुक्षुरौ गङ्गाजले त्यक्ततनू उभौ^७ ॥५६॥

द्वौ ब्रह्माण्डपती द्वौ च दिव्यरूपौ मुनीश्वराः ।

ततश्च क्लमयो दृष्टाः पूर्वं गङ्गाजले मृताः ॥५७॥

१ B दृष्टेन । २ C विष्णुरनाद्यो । ३ B वसे । ४ D श्रुत्वैव ।

५ D निवृत्तो । ६ B अनन्तां स च । ७ C त्यक्त्वा तनुं जहौ ।

वैकुण्ठे नीरदश्यामाः सुन्दरा वनमालिनः ।
 शङ्खचक्रगदापद्मधारिणः पीतवाससः ॥५८॥
 चत्वारश्वरूपास्ते विष्णुरूपधराः पराः ।
 तान् ज्ञात्वा च^१ निवृत्तोऽहं गङ्गानन्तगुणेत्यपि ॥५९॥
 ज्ञातं यां शिरसा धृत्वा शिवोऽन्यज्ञानवर्जितः ।
 तस्या अहन्तु गङ्गाया गुणान् ज्ञातुमशेषतः ॥६०॥
 मौख्याद्भ्रान्तो बहून् देशान् प्राप्तञ्च तादृशं^२ फलम् ।
 अहञ्च तस्या गङ्गाया मशकादिषु कोऽप्यहम् ॥६१॥
 केऽन्ये वराका इन्द्राद्या मानुषा वा द्विजोत्तमाः ।
 तस्माद्गङ्गेव परमा यया ब्रह्मादि सृज्यते^३ ॥६२॥

शुक उवाच ।

इत्युक्त्वा मुनयः सर्वे गङ्गानामपरायणाः ।
 गायन्तश्च गणन्तश्च शृण्वन्तश्चापि बभ्रुवुः ॥६३॥
 इति ते कथितं किञ्चिद्गङ्गाया मतिरूपतः ।
 किमन्यत् कथयामीह वद शुश्रूषत^४स्तव ॥६४॥

इति श्रीबृहद्दर्शनपुराणे मध्यखण्डे गङ्गाधर्मेषु

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥०॥

१ A कृत्वा च, B तानाज्ञात्वा च । २ D सदृशं ।

३ B ज्ञेया ब्रह्मादि सृज्यते न सा, C गृह्यते । ४ C D शुश्रूषतः ।

ऊनषष्टितमोऽध्यायः ।

जैमिनिर्वाच ।

पूर्वमुक्तास्त्वया ये तु ब्रह्मन्मन्वन्तरा इति ।
तेषां नामानि मे ब्रूहि राजवंशांश्च सर्वशः ॥१॥

ऋषिर्वाच ।

देवानां स्याद्दहोरात्रो नरवर्षेण कथ्यते ।
शतत्रयत्रिषष्ट्यब्दैर्दिव्यो वत्सर उच्यते ॥२॥
तैश्च द्वादशसाहस्रवत्सरैश्च चतुर्युगम् ।
तत् सहस्रं ब्रह्मदिनं ततो रात्रिस्तथा मता^१ ॥३॥
मन्वन्तरन्तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः^२ ।
इन्द्रस्यैकस्य कालोऽयं स्वर्गराज्याधिकारिणः ॥४॥
इन्द्राश्चतुर्दश ह्येवं म्रियन्ते ब्रह्मणो दिने ।
तेषां नामानि ते ब्रह्मन् श्रुतं व्यासमुखान्मया ॥५॥
आद्यः स्वायम्भुवः प्रोक्तो मनुर्ब्रह्मणरीरभूः ।
द्वितीयस्तु मनुः प्रोक्तो नाम्ना स्वारोचिषो मुने ॥६॥
उत्तमाख्यस्तृतीयस्तु चतुर्थस्तामसः सृष्टः ।
पञ्चमो रैवतो नाम षष्ठश्चाक्षुष उच्यते ॥७॥

१ B मुने । C मतं ।

२ C युगान्यष्टाविंशतिस्तु सन्ध्यां सन्ध्यां स्वरूपतः ।

सप्तमः श्राद्धदेवाख्यः सावर्णिरष्टमः स्मृतः ।
 नत्रमो ब्रह्मसावर्णिविष्णुसावर्णिरधृतः ॥८॥
 एकादशस्तथा प्रोक्तो रुद्रसावर्णिरौश्वरः^१ ।
^२[द्वादशो धर्मसावर्णिवेदसावर्णिरप्यतः] ॥९॥
 इन्द्रसावर्णिनामा च भविष्यति चतुर्दश ।
 मन्वन्तराः सप्त विप्र व्यतीता भाविनोऽपरे ॥१०॥
 मन्वन्तरे स्युर्विप्रेन्द्र युगानि चैक^३सप्ततिः ।
 सत्यं चेता द्वापरञ्च कलिरित्येवमाख्यया ॥११॥
 युगस्य भागाश्चत्वारो मानं तस्य च मे षट्पणु ।
 दिव्याब्दानां सहस्रेण कलिरेष निरूप्यते ॥१२॥
 सन्ध्या तावच्छती तस्य सन्ध्यांशश्च^४ तथोदितः ।
 अस्य^५ द्विगुणभावेन द्वापराख्य उदाहृतः ॥१३॥
 अस्य^६ द्विगुणभावेन कलिमानेन चैव हि ।
 चेताकालः समाख्यातः शेषः सत्ययुगं स्मृतम्^७ ॥१४॥
 प्रतिमन्वन्तरे देवो ह्यवतारी जनार्दनः ।
 धर्मं पालयते विष्णुर्देत्यहा देवपालकः ॥१५॥
 राजवंशा निरूप्यन्ते शुचयः पुण्यकीर्त्तनाः ।
 वंशौ द्वावेव विख्यातौ सूर्याचन्द्रमसोर्द्विज ॥१६॥

१ B अप्यतः । २ B omits the portion bracketted.

३ B मन्वन्तरेषु । ४ D एक० । ५ C सन्ध्याङ्गश्च ।

६ D तस्य । ७ B D तस्य । ८ C मतम् ।

स्वायम्भुवस्तथा वंशो विख्यातः पुण्यकर्मणा ।
 तत्रादौ कथ्यते वंशः सूर्यस्य^१ द्विजपुङ्गव ॥ १७ ॥
 नाभिपद्मोद्भवो ब्रह्मा हरेरद्भुतकर्मणः^२ ।
 ततो मरीचिस्तस्यापि कश्यपः समजायत ॥ १८ ॥
 तस्य पुत्रः स्वयं सूर्या देवानां स महोदरः ।
 श्राद्धदेवस्तस्य पुत्रस्तस्येत्वाकुनृगादयः^३ ॥ १९ ॥
 इत्वाकुतनयो जज्ञे शशाद इति विश्रुतः ।
 युगन्धरस्तस्य पुत्रो ह्यनेनास्तस्य वै सुतः ॥ २० ॥
 तस्य पुत्रो विश्वगन्धिर्दृढाश्वस्तस्य चात्मजः ।
 तस्य पुत्रोऽम्बरीषोऽभूदम्बरीषस्य भूवलः^४ ॥ २१ ॥
 ककूत्स्थस्तस्य पुत्रोऽभूत्तत्सुतः कपिलाश्वकः ।
 देवमीढस्तस्य सुतः काम्पिल^५स्तत्सुतः स्मृतः ॥ २२ ॥
 तस्य पुत्रोऽनरण्योभूत्तस्य पुत्रो महावलः ।
 युवनाश्वस्तस्य पुत्रो मान्वाता तनयस्ततः ॥ २३ ॥
 मान्वातुरम्बरीषोऽभूत्तस्य पुत्रो हि धुन्धुहा ।
 युवनाश्वस्तस्य पुत्रो निषधस्तस्य चात्मजः ॥ २४ ॥
 निषधाद्वाङ्को जज्ञे वाङ्कात् रुगरोऽभवत् ।
 ततोऽसमञ्जास्तत्पुत्रो ह्यंशुमानित्यजायत ॥ २५ ॥
 तस्य पुत्रो दिलीपोऽभूत्ततो जातो भगीरथः ।

१ A B D सूर्यवंशस्य । २ C °कर्मणा । ३ C °मृगादयः ।

४ D भूवनः । ५ B C D काम्पिल्यः ।

भगीरथभवो^१ भीमः सत्योऽभूत्तस्य चात्मजः ॥२६॥
 ततो दिलीपः पुत्रोऽभूद्रघुस्तस्याभवत्सुतः ।
 तस्याजः पुत्र एवास्य राजा दशरथोऽभवत् ॥२७॥
 तस्य पुत्रोऽभवच्छ्रीमान् भगवान् विष्णुरव्ययः ।
 रामो भरतशत्रुघ्नौ लक्ष्मणश्च महाबलः ॥२८॥
 यस्य कीर्त्तिः पुण्यतरा रावणादिविनाशनम् ।
 ज्येष्ठं ज्येष्ठमिमे प्रोक्ताः सङ्क्षेपेण द्विजोत्तम ॥२९॥
 चन्द्रवंशमथो वक्ष्ये शृण्वन्नन्यमना द्विज ।
 अत्रिर्वै ब्रह्मणः पुत्रस्तस्य चन्द्रस्ततो^२ बुधः ॥३०॥
 श्राद्धदेवस्य दौहित्रस्ततोजातः पुरूरवाः^३ ।
 तस्यायुस्तनयो जातो रन्तिनावस्ततोऽभवत् ॥३१॥
 रन्तिनावस्य वियतिः कृतिस्तस्याभवत्सुतः ।
 ततोऽभूच्चङ्गुषो राजा ययाति स्तस्य चात्मजः ॥३२॥
 ययातेः पञ्च वै पुत्रा यदुपुरुमुखा द्विज ।
 पुरुपुत्रो जनमेजयः प्रचित्वां^४ स्तस्य चात्मजः ॥३३॥
 मनुस्यु^५ स्तस्य तस्माच्च सुतश्चारुपदोऽभवत् ।
 सुद्यु^६ स्तस्य सुतश्चाभून्नाम्ना बङ्गवस्ततः ॥३४॥
 ययाति स्तस्याहं^७याती रौद्राश्वस्य पिताऽभवत् ।

१ B भगीरथाद्भवो । २ B चन्द्रसुतो । ३ C पुरोवराः ॥

४ C जन्मेजयाख्यः प्रचित्वान् । ५ C मनन्युः B मनस्युः ।

६ C सुद्योतस्य सुतस्याभूत् । ७ C संयाति तस्याहम् ।

ऋतेयो रन्तिनारोभृद्रौद्राश्वतनयस्य ह ॥३५॥
 तस्य पुत्रस्तु सुप्रतिस्तस्य मेधातिथिः सुतः ।
 तस्य दुष्वन्तनामाभृद्भरतस्य पिता द्विज ॥३६॥
 तत्पुत्रो रन्तिदेवोऽभृदजमीठस्ततो भवत् ।
 तस्य शान्तिस्ततोऽभृच्च द्विवोदासो महायशाः ॥३७॥
 शतानन्दस्तस्य पुत्रो मित्रयुश्चापरस्तथा ।
 द्रुपदस्तस्य पुत्रोऽभृद्दृष्टद्युन्नस्ततोऽभवत् ॥३८॥
 तस्य ऋचः सुतस्तस्य नाम्ना सम्बरणः सुतः ।
 तस्माज्जातः कुरुर्नाम प्रतीपस्तस्य चात्मजः ॥३९॥
 ततो विचित्रवीर्याख्यो राजा पाण्डुस्ततोऽभवत् ।
 तस्याभवन् पञ्च पुत्रा धर्मवाख्यिन्द्रसम्भवाः ॥४०॥
 कुन्त्यां माद्र्याञ्च नासत्यदस्तजौ द्वौ तथासुतौ ।
 ते पुण्यकीर्तनाः सर्वे तेषां नामानि वर्णये ॥४१॥
 युधिष्ठिरश्च भीमश्च अर्जुनो नर एव यः ।
 नकुलः सहदेवश्च तत्रार्जुनसुतोऽभवत् ॥४२॥
 अभिमन्युस्ततो राजा परीक्षितितिनामकः ।
 तस्यात्मजोऽभवन्नान्ना जनमेजय इत्युत ॥४३॥
 ययातेर्ज्यैष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशे हरिः खयम् ।

१ C वै रौद्रास्य ।

२ D तस्य पुत्रो रन्तिदेवः ।

३ B D C मित्रयुस्त्वपरः ।

४ C adds बाह्लीकस्तस्य पुत्रोऽभृत् शान्तनुस्तस्य चात्मजः ।

५ C राज्ञः परीक्षितः पुत्रो नाम्नाऽभृज्जनमेजयः ।

१[यदोः पुत्रो नलो नाम कृतवीर्यस्ततोऽभवत् ॥४४॥
 तस्य पुत्रोऽर्जुनोऽन्योऽयं राजा वाङ्महस्रमृत् ।
 यस्य१ संस्तरणादेव नष्टं द्रव्यं प्रलभ्यते ॥४५॥
 लब्धा द्रव्यं प्रीतयेऽस्य विप्राय लवणं स्पृशेत् ।
 तस्य पुत्रो २विष्टिरभूच्छगविन्दुपिता द्विज ॥४६॥
 शगविन्दो जामघस्य वभ्रुस्तस्य सुतो महान् ।]
 यदोः३ पुत्रोऽभवद्भोजः सुमित्रस्तस्य चात्मजः ॥४७॥
 श्रिनिस्तस्य सुतस्तस्मान्निम्बनामा सुतोऽभवत् ।
 सत्राजिञ्च प्रसेनश्च तस्य पुत्रावुभौ मतौ ॥४८॥
 तस्य वंशोऽभवच्छूरस्ततोऽभूदसुदेवकः ।
 तस्य पुत्रोऽभवत्कृष्णो दापरान्ते द्विजोत्तम ॥४९॥
 अयमुक्तश्चन्द्रवंशः पश्चादक्ष्यामि मानवम् ।
 एवं ते कथिता वंशाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥५०॥

इति श्रीबृहद्दर्शनपुराणे मध्यखण्डे मन्वन्तरवंश-
 कथनं नामोत्तमोऽध्यायः ॥०॥

१ A omits the portion bracketted.

२ D तस्य ।

३ D वृष्टिः ।

४ B C D तस्य ।

षष्ठितमोऽध्यायः ।

जैमिनिरुवाच ।

ब्रह्मन् जगदिदं सर्वं ब्रह्मवंशैः समन्ततः ।
विष्णुवंशैश्च विततं^१ शिववंशः प्रकथ्यताम् ॥१॥

ऋषिरुवाच ।

शिवः पुमान् पार्वती च स्त्री सृष्टिकारकाविमौ ।
शिवात्मकाश्च पुरुषाः स्त्रियः सर्वास्तु^२ पार्वती ॥२॥
शिवः पुंलिङ्गरूपस्तु देवो स्त्रीलिङ्गरूपिणी ।
शिवदेवी लिङ्गरूपं जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥३॥
तस्मादिदं जगत्सर्वं शिववंशः शिवात्मकम् ।
न पृथक् शिववंशोऽस्ति यं त्वं पृच्छसि जैमिने ॥४॥
शिवशक्तिपरित्यक्तं यत्तत्सन्नेति कथ्यते ।
शिवशक्तियुतं सर्वं सत्त्वेन परिगण्यते ॥५॥
शिवशक्तियुतो विष्णुः शिवशक्तियुतो विधिः ।
शिवशक्तियुता देवाः शिवशक्तिमयं जगत् ॥६॥
पुरा पप्रच्छ गिरिजा शङ्करं लोकशङ्करम् ।
अपत्यमिच्छती देवी सापत्ये निखिले स्थिता ॥७॥

निर्वंशस्य क्रिया नास्ति तस्माद्वंशान्वितो भव ।
अद्यैव मयि सङ्गम्य औरसं जनयात्मजम् ॥८॥

ऋषिर्वाच ।

एवमुक्तो गिरिजया शङ्करो लोकशङ्करः ।
जगाद् मधुरं वाक्यं शैलराजतनूभवाम्^१ ॥९॥

शङ्कर उवाच ।

नाहं गृहस्थो गिरिजे न मे पुत्रे^२ प्रयोजनम् ।
देवानान्तु कुचक्रेण त्वं मे भार्य्यापपादिता ॥१०॥
भार्य्यैव परमो बन्धः^३ पुरुषस्य विरागिणः ।
भद्रे भवेदपत्यं वै पाशशङ्कुर्निरूप्यते ॥११॥
अस्त्येव गृहिणां कार्य्यं पुत्रेण च धनेन च ।
पुत्रप्रयोजना भार्य्या पुत्राः पिण्डप्रयोजनाः ॥१२॥
न मेऽस्ति मरणं देवि न मे पुत्रे प्रयोजनम् ।
व्याधिर्न विद्यते यद्भिं किं तद्भिं कार्य्यमौषधैः ॥१३॥
त्वमहञ्च स्त्रीपुमांश्च स्त्रीषु पुंसु सदारती ।
आनन्दयावहे देवि हेतू^४ चापत्यसम्भवे ॥१४॥
अनपत्यौ सदैवावां आत्मारामौ रमावहे ।

पार्वत्युवाच ।

देवदेवेश भगवन् नीलकण्ठ त्रिलोचन ।
यदुक्तं सत्यमेवैतत्तथापीच्छाम्यपत्यकम् ॥१५॥

१ B ०तनूद्भवां । २ B पुत्रो । ३ C D बन्धुः । ४ B हेतु ।

अपत्यं जनयित्वा त्वं योगं कुरु महेश्वर ।
 पालयिष्याम्यहं पुत्रं त्वञ्च योगी यथातथम् ॥१६॥
 अतीव मे स्पृहा जाता पुत्रस्य मुखचुम्बने ।
 त्वया कृताहञ्जेद्भार्या तर्ह्यपत्यं च भावय ॥१७॥
 वरं विवाहविमुखः स ते पुत्रो भविष्यति ।
 येन त्वं पुत्रपौत्रादिवंशवान्नं भविष्यसि ॥१८॥

ऋषिर्वाच ।

इत्युक्तो भगवान् क्रुद्धो यथावुत्थाय चासनात् १ ।
 देवी च विमना ४ भूत्वा दुष्खं दधौ धिया चिरम् ॥१९॥
 जया च विजया चापि सख्यौ तस्याः पुरः स्थिते ।
 शिवस्य रोषभङ्गाय गत्वा तच्चानिनीयतुः ५ ॥२०॥
 देवीं विमन्सं दृष्ट्वा शङ्करः पुनरब्रवीत् ।

शङ्कर उवाच ।

कथं त्वं विमना देवि पुत्राभावेन सुन्दरि ।
 यदि वाञ्छसि पुत्रस्य वदनं परिचुम्बितुम् १ ॥२१॥
 पुत्रन्ते कल्पयिष्यामि तं चुम्ब यदि ते स्पृहा ।
 इत्युक्त्वा गिरिनन्दिन्या आकृष्य वसनं शिवः ॥२२॥
 वसनेनैव तेनैष पुत्रं निर्माय शङ्करः ।
 गृह्यतां गिरिजे पुत्रशुम्बताञ्च निजेच्छया ॥२३॥

१ B D तदपत्यञ्च । २ C भावयम् । ३ B बुद्धाय चानलात् ।
 ४ D विमुखं । ५ B D निनायतुः । ६ B D ०चुम्बितं ।

पार्वत्युवाच ।

एतद्वस्त्रं कथं पुत्रकार्यमत्र भवेन्मम ।

मदीयं वसनञ्चेदं रक्तवर्णं महेश्वर ॥२४॥

त्यज्यताञ्च परीहासो नाहं पशुमतिः शिव ।

वस्त्रेण मे कथं पुत्रलाभानन्दो भविष्यति ॥२५॥

इत्युक्त्वा गिरिजा देवौ तद्वस्त्रं पुत्रवत्कृतम् ।

क्रोड़े चकार ध्यायन्ती परीहासवचः प्रभोः ॥२६॥

पुत्राकारञ्च तद्वस्त्रं देव्याः क्रोड़गतं द्विज ।

जीवं प्राप्यापतत् क्रोड़ात् पश्यन्द च पुनः पुनः ॥२७॥

तं दृष्ट्वा स्यन्दमानं वै जीवजीवेति पार्वती ।

आह्वय्य पाणिपद्माभ्यां शिवस्याग्रेऽभ्यभाषत ॥२८॥

तदा स जीवितो बालः प्राणान्^१ प्राप्य च तत्क्षणत् ।

पार्वतीं हर्षयामास माँ^२त्यव्यक्तरोदनः ॥२९॥

तं^३ प्राप्य बालकं देवौ क्रोड़े कृत्वा^४ च वत्सला ।

स्तनौ चापाययद्गुग्धं स्तनाभ्याञ्च प्रसुस्रुवे ॥३०॥

बालश्चापि पयः पीत्वा स्मितस्फुर्जन्मुखाम्बुजः ।

मातुर्वदनमुद्वीक्ष्य मात्रा च परितुम्बितः ॥३१॥

मुहूर्त्तं बालमालिङ्ग्य सुन्दरं तञ्च बालकम् ।

ददौ पत्ये महेशाय प्रभो पुत्रं गृहाण मे ॥३२॥

त्वया दत्तस्त्वयं पुत्रो दयार्द्रहृदयेन ह ।

१ B प्राप्य तत् D जीवं प्राप च । २ C प्राणं ।

३ B omits तं । ४ C कृत्वाचरत् सदा ।

पुत्रलाभसुखं कीदृक् तच्च जानीहि शङ्कर ॥३३॥
 तच्छ्रुत्वा शङ्करो देव्या वचनं दिजपुङ्गव ।
 उवाच प्रहसन् किञ्चित् प्रेयसीं गिरिजां प्रति ॥३४॥
 शङ्कर उवाच ।

परीहासेन ते देवि दत्तं वस्त्रकृतं सुतम्^१ ।
 तद्भाग्यात् पुत्र एवामौ जातः किमिदमद्भुतम् ॥३५॥
 देहि मे दृश्यते किन्तु सत्यं पुत्रत्वमागतम् ।
 वस्त्रेण निर्मितो देहो जीवं कस्मादुपागतम् ॥३६॥
 इत्युक्त्वा पुत्रमादाय पाणिभ्याञ्च निधाय ह^२ ।
 ददर्श महता शम्भुर्यत्नेन निपुणेन च^३ ॥३७॥
 सर्वाण्यङ्गानि गिरिशो दृष्ट्वा निपुण्या दृशा^४ ।
 उवाच पार्वतीं देवीं जन्मदोषमनुस्मरन् ॥३८॥
 शङ्कर उवाच ।

पुत्रस्तवायमुत्पन्न आत्मघ्नग्रहरिष्टतः ।
 अतएव बहून् कालान्न जीविष्यति ते सुतः ॥३९॥
 अल्पायुषो हि पुत्रस्य स्वल्पकाले मृतिः शुभा^५ ।
 उपार्जितगुणो भूत्वा मृतस्तापप्रदः परः ॥४०॥
 एवं तस्य प्रवदतः शम्भोः शिशुकरस्य च ।

१ B omits सुतं । २ B हि । ३ C विपुलेन च ।

४ A D दृष्ट्वा निपुण्या पृथक्, C दृष्ट्वा निपुण्या पृथक् । ५ D शुभे ।

पाणेर्वालशिरः सस्तमुत्तरायं शिरः स्थितम्^१ ॥४१॥

भूमौ च पतिते ग्रीर्षे वालकस्य प्रभोः करात् ।

जग्राह पार्वती वालं किन्नमस्तं^२ शुचाकुला ॥४२॥

हरोद बद्धा देवी वत्स वत्सेति भूरिशः ।

शिवश्च विस्मयं प्राप्य कृत्वा पुत्रशिरः करे ॥४३॥

उवाच पार्वतीं देवीं वाचा मधुरया तदा ।

शङ्कर उवाच ।

मारोदीः पार्वति शुभे प्राप्तपुत्रशुचाप्यसि ।

पुत्रशोकात्परं नास्ति आत्मशोषणमात्मना ॥४४॥

तस्मात्तज्ज पुत्रशोकं पुत्रं ते जीवयाम्यहम् ।

एतदेव शिरो देवि^३ स्कन्धेऽस्मिन्ननु योजय ॥४५॥

ऋषिर्वाच ।

इत्युक्त्वा पार्वती देवी योजयामास तच्छिरः ।

[न च तत्राभवद्युक्तं चिन्तयामास तच्छिवः]^४ ॥४६॥

एतस्मिन्नेव काले तु खे वागाहाशरीरिणी ।

प्रभो तवास्य वालस्य रिष्टं^५ दृष्टं शिरोऽभवत् ॥४७॥

अतो नैतेन शिरसा जीवेत तव वालकः ।

अन्यस्य शिर आनीय स्कन्धे योजय जीवय ॥४८॥

पाणौ तवोत्तरशिरा वाल एष स्थितो यतः ।

१ C उत्तरायशिरः स्थितं । २ B °मुण्डं । ३ C वास्य ।

४ B omits the portion bracketted. ५ B रिष्टं ।

अत उत्तरशीर्षस्य शीर्षं नीत्वात्र योजय ॥४९॥
 इत्याकाशवचः अत्रा देवीमाश्रास्य शङ्करः ।
 आह्वय नन्दिनं तत्र प्रेषयामास कर्माणि ॥५०॥
 नन्दी तु त्रिजगद्भ्रान्त्वा गत्वा चाप्यभरावतीम् ।
 ददर्शोत्तरशीर्षाणमिन्द्रस्यैरावतं गजम् ॥५१॥
 तं दृष्ट्वैरावतं नन्दी उदक्शीर्षं महावलः ।
 छेत्तुं प्रचक्रमे तस्य शयानस्योत्तरस्थितम् ॥५२॥
 स चुक्रोश वृंहितेन शक्राद्यास्तेन चागमन्^१ ।

शक्र उवाच ।

को भवानद्भुताकारो गजं हन्तुं समागतः ।
 केन वा^२ प्रेषितोऽसि त्वं खड्गपाणिः कथं भवान् ॥५३॥

नन्द्युवाच ।

शिवदासोऽस्यहं नन्दी समायातः शिवाज्ञया ।
 ऐरावतशिरो नीत्वा दास्याम्येव हि शम्भवे ॥५४॥
 वालस्योत्तरशीर्षस्य शिरश्च शिवपाणितः ।
 रिष्टिकालोद्भवं स्रस्तं तेनाकाशवचोवशात् ॥५५॥
 यः श्रेत उत्तरशिरास्तस्य शीर्षनियोजनात् ।
 शीर्षवन्तं करिष्यामि जीवितञ्च शिवात्मजम् ॥५६॥
 अतस्ते गजराजस्य शीर्षं च्छेत्याम्यसंग्रयम् ।

१ B तद्दृष्ट्वैरावतम् । २ B भीतेन शक्राद्यास्ते समागमन् ।

३ B omits वा ।

ऐरावताशां संत्यज्य ब्रज प्राणपरीप्सया ।

श्रिवपुत्रप्राणदानात्तव नैरावतो वरः ॥५७॥

ऋषिरुवाच ।

श्रुत्वा नन्दिवचनं महेन्द्रो ऋषितोऽभवत् ।

देवानाह्वय सकलान् नन्दिनञ्चाभ्यभाषत ॥५८॥

इन्द्र उवाच ।

शम्भोः काननवामस्य किङ्करेण त्वया कथं ।

देवेन्द्रे जीवति मयि किं वलाच्छेत्यसे गजम् ॥५९॥

इत्युक्त्वा शूलमुद्यम्य शक्रो नन्दिवधेच्छया ।

दुद्राव नन्दी हङ्काराच्छूलं भस्म चकार ह ॥६०॥

पुनर्गदां स जग्राह चित्तेप च वलादिव ।

नन्दी ताञ्च गदां वामे पाणौ जग्राह लीलया ॥६१॥

स्वा गदां नौयतामिन्द्रेत्युक्त्वा तस्मै व्यसर्जयत् ।

इन्द्रस्य वक्षसि गदा सा पपात रुजाकरी ॥६२॥

इन्द्रस्तु व्यथितः कञ्चिच्छूलं जग्राह चापरम् ।

चित्तेप नन्दिने नन्दौ तत् खड्गेन त्रिधाकरोत् ॥६३॥

पुनश्च वज्रमुद्यम्य इन्द्रो दुद्राव वायुवत् ।

महाघोरतरौ नन्दौ बभूवातिभयङ्करः ॥६४॥

एतस्मिन्नेव काले तु शक्रहस्तिपको वली ।

इन्द्राय योजयामास मत्तमैरावतं गजम् ॥६५॥

इन्द्रो गजसमारूढो वज्रहस्तो महाबलः ।
 मरुद्गणसहायः सन् युयुधे नन्दिना सह ॥६६॥
 सर्व्वे देवगणास्तत्र मिलिताश्चापपाणयः १
 ववृषुः शरवर्षेण नन्दिनं घोररूपिणम् ॥६७॥
 वर्षाकाले महाघोरे घना इव महागिरिम् ।
 तेषां सर् शरवर्षाणि नन्दी घोरमहातनुः ॥६८॥
 पाषाणकठिनाकारः सेहे चाद्भुतदर्शनः^२ ।
 वामपाणिपरीसारैः^३ खड्गेन सुश्रितेन च ॥६९॥
 सहङ्कारैश्च निःश्वसैः शरवर्षाण्यवारयत् ।
 मोहयन् घोरया तन्वा देवानां पश्यतामपि ॥७०॥
 ५[ऐरावतशिरश्छित्वा ययौ नीत्वा विहायमा ।]
 ऐरावतश्छिन्नशिराः पपात नन्दिना हतः ॥७१॥
 देवास्तदद्भुता^४ सुग्धा हाहेत्यूर्चुर्नचाचलन् ।
 शिवश्च तत्समाकर्ण्य नन्दिनः सत्पराक्रमम् ॥७२॥
 आलिङ्ग्य नन्दिनं प्रीत्या स्कन्धे गजशिरोऽर्पयत्^५ ।
 शिरोयोजनमात्रेण वालोऽभूदतिसुन्दरः ॥७३॥
 खर्व्वस्यूलतरो देवो गजेन्द्रवदनाम्बुजः ।
 जवाकुसुमसङ्काशो मृगाङ्गधवलाननः ॥७४॥
 चतुर्वाङ्गः स्रवद्दानगन्धलुब्धालिशोभितः ।

१ B बला ।

२ C च ।

३ D °कर्मणः ।

४ C परीसारे D परिहासैः ।

५ C omits the portion

bracketted.

६ C तदाद्भुतात् ।

७ D समर्पयत् ।

रेजे शिवममीपस्थो महाद्भुतविलोचनः^१ ॥७५॥
 सर्वे देवास्तदागत्य ददृशुः शिवनन्दनम् ।
 शम्भोः क्रोडगतं वालं कुञ्जरेन्द्रशुभाननम् ॥७६॥
 तत्राभिषिषिचस्तञ्च ब्रह्माद्या देवतागणाः^२ ।
 नामानि च ददौ ब्रह्मा लम्बोदरमिति ब्रुवन् ॥७७॥
 रराजेष सर्वदेवगणमध्ये महाद्भुतः ।
 तेनायं देवराजोऽस्तु सर्वदेवाग्रपूजनः ॥७८॥
 सरस्वती ददौ तस्मै लेखनीं वर्णलोचनाम्^३ ।
 जपमालां ददौ ब्रह्मा इन्द्रो गजरदं ददौ ॥७९॥
 पद्मं पद्मावती चादाद्वाप्रचर्म ददौ शिवः ।
 बृहस्पतिर्यज्ञसूत्रं पृथ्वी मूषिकवाहनम् ॥८०॥
 तुष्टुवुर्मुनयः सर्वे रक्तवर्णं शिवात्मजम् ।

ब्रह्मोवाच ।

शम्भो तवायं^४ तनयस्त्वमेवायं न संशयः ।
 सर्वदेवाग्रपूज्योऽयं शेषे त्वञ्च महेश्वरः ॥८१॥
 आदावन्ते भवानेव पूज्यो देवो महेश्वरः ।
 सर्वदेवगणस्थायमधिपोऽभून्महाभुजः ॥८२॥
 भक्तोऽपि गणा ये तु तेषामप्यधिपोऽभवत्^५ ।

१ B °त्रिलोचनः ।

२ C गताः ।

३ C लेखनीवर्णरोचनां D °वर्णरोचनां । ४ B शम्भोस्तवाऽयं ।

५ C अप्यधिकोऽभवत् ।

तस्माद्गणाधिपो^१ऽस्त्वेष गजास्यत्वाद्गजाननः ॥८३॥
 इन्द्रं जित्वा गजं हत्वा भग्नदन्तं शिरो यतः ।
 नन्दी चाद्भूतकर्मासौ ददौ तेनैकदन्तकः ॥८४॥
 हेरम्ब इति नामास्य वीजरूपं^२ सदांस्तु ह ।
 लम्बोदरस्तुन्दिलत्वान्नाम्ना पुत्रोऽस्तु ते शिव ॥८५॥
 अस्य स्मरणमात्रेण सर्वे विघ्ना भयं^३ ययुः ।
 विघ्नेशोऽयमतो नाम्ना तव पुत्रोऽस्तु^४ शङ्कर ॥८६॥
 यात्रायां सत्क्रियारम्भे यः स्मरेच्च गणाधिपम् ।
 तस्य यात्राफलं सिद्धेदारब्धस्यान्तदर्शनम्^५ ॥८७॥
 सर्व्वमङ्गलकार्य्येषु पूजनीयो गणाधिपः ।
 गणेशे पूजिते देवाः पूजिताः कार्य्यसाधकाः ॥८८॥
 एवमुक्त्वा तदा ब्रह्मा विरराम द्विजर्षभ ।
 ऐरावताभावदुःखी शिवमिन्द्रोऽभ्यभाषत ॥८९॥

इन्द्र उवाच ।

देवोत्तम महादेव पार्व्वतीश त्रिलोचन ।
 त्वामहं प्रणमाम्येष प्रभो त्रिजगदीश्वर ॥९०॥
 दासेन ते वलवता नन्दिना मे गजो हतः ।
 अज्ञानेन मयायोधि स वै देव चमस्व माम् ॥९१॥

१ D गणाधिपस्त्वेषः ।

२ A वीजरूपां ।

३ B D सर्व्वविघ्नं ।

४ D पुत्रस्तु ।

५ B चारम्भेस्यान्तदर्शनं । C सिद्धेरारब्धस्यान्तदर्शनं ।

यस्मै याचिष्णवे देयं स्वशिरोऽपि महेश ते ।

तस्मै गजशिरो दातुं नैच्छं तत्र क्षमस्व मे ॥६२॥

भगवानुवाच ।

ऐरावतं क्लिन्नशीर्षं क्षिप सागरपाथसि^१ ।

पुनः प्राप्स्यसि नागेन्द्रं ममुद्रमथनोद्भवम् ॥६३॥

यथा त्वं मम पुत्राय दत्तमैरावतं शिरः ।

तथाहञ्चापि युष्मभ्यं दास्ये वृषभमक्षयम्^२ ॥६४॥

ऋषिरुवाच ।

एवमुक्तो ययौ देवो दिवं कश्यपनन्दनः ।

ब्रह्मादयोऽपि प्राप्नार्हाः स्वस्थानानि ययुर्द्विज ॥६५॥

गणेशं पार्वती देवी पालयामास हर्षिता ।

गणेशः परमो योगी संसार^३विमुखोऽभवत् ॥६६॥

ऋषयस्तं सदागत्य^४गणेशं परितुष्टुवुः ।

ऋषय ऊचुः ।

गणेशो गणनाथश्च^५ हेरम्बो गिरिशात्मजः ।

पार्वतीनन्दनो वीरो देवराजो गजाननः ॥६७॥

लम्बोदरो विघ्नराजो योगी सद्योगलक्षणः^६ ।

अग्रपूज्यश्चतुर्बाहुरेकदन्तो लिपीश्वरः ॥६८॥

व्याघ्रचर्माश्वरो धीरः सदामङ्गलरूपवान् ।

१ C क्षिप त्वं सागराम्मसि । २ A D विषभयक्षयं । C विषभमक्षयं ।

३ D स्वस्थाननिर्ययुः । ४ B संसारे C स्ववंशं । ५ D सदायोगि ।

६ B गणनाथस्य । ७ B D योगीशो योगलक्षणः ।

शुक्लास्यो मूषिकारोही केवलो^१ मोचदायकः ॥८८॥
 पद्मी दन्तकरो दन्ती वैष्णवः परमार्यदृक् ।
 पञ्चपाणिः पञ्चवक्त्रः शिवः शङ्कर ईश्वरः ॥१००॥
 हरिगाता^२ नृत्यकारी शिवपुत्रः ख्वन्मदः ।
 आनन्दान्दोलितमनाः शैवो धर्मा धनेश्वरः ॥१०१॥
 अनन्तो जगदाधारः शशिसूर्यविलोचनः ।
 समुद्रपाता सामुद्रः समुद्रजठरो यमः ॥१०२॥
 दिव्यरूपो वारिनाथो जयश्च विजयस्तथा ।
 नामान्येतानि पञ्चाशद्गणेशस्य पठेन्नरः ॥१०३॥
 यात्रायां पूजने दाने आद्धे गङ्गावगाहने ।
 पुत्रादिमङ्गले कार्ये प्रत्यहञ्च त्रिमन्ध्यकम् ॥१०४॥
 शृणुयाद्यः^३ भक्तियुक्तो विघ्नास्तस्य विमूर्च्छिताः ।
 प्रत्यहं मङ्गलं तस्य धनपुत्रादिसम्भवम् ॥१०५॥
 इष्टदेव^४महाभक्तिदायकं वाञ्छितार्थदम् ।
 एवं स्तुत्वा ऋषिगणा जग्मुः सर्वे यथागतम्^५ ॥१०६॥
 जैमिने कथितञ्चैतद्गणेशजन्म पुण्यदम् ।
 न वंशो वर्त्तते^६ शम्भोरन्ते संहाररूपिणः ॥१०७॥
 पुत्रोऽन्यः कथितः पूर्वं कार्तिकेयः कुमारकः ।

१ D कैवल्यो । २ B माता । C गतो । D गाथा ।

३ A C D वा । ४ D देवे । ५ D गतिं । ६ B विद्यते ।

तस्यापि न विवाहोऽभूत् कौमारव्रतचारिणः ॥१०८॥

इति ते कथितं सर्व्वं यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ।

जेमिने तपसे गच्छ^१ याम्यहञ्च यथातथम् ॥१०९॥

व्यास उवाच ।

इत्युक्तो जेमिनिस्तत्र प्रणम्य गुरुमीश्वरम् ।

जगाम तपसेऽन्यत्र शूकोऽपि योगवित्तमः ॥११०॥

शिवस्यांशो महाभागो जावाले^२ गत्वान् यथा ।

श्रोतुमिच्छसि जावाले^३ मिमन्यत् कथयामि ते ॥१११॥

इति श्रीबृहद्भर्मपुराणे मध्यखण्डः समाप्तः ॥०॥

१ B तपसे गच्छ याम्यद्य । २ B' यावाले । ३ B यावाले ।

उत्तरखण्डः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

शौनक उवाच ।

मध्यखण्डकथा दिव्याः श्रुत्वा स गुरवे मुनिः ।
जावालिः^१ किंनु पप्रच्छ तन्नः सूत वदस्व भोः ॥१॥

सूत उवाच ।

श्रुत्वा दिव्याः कथाः पुण्या मध्यखण्डस्य शौनक ।
जावालिः^१ परिपप्रच्छ वेदव्यासं गुरुं ततः ॥२॥

जावालिरुवाच ।

श्रुता दिव्याः कथा ब्रह्मन् वर्णाश्रमसमाहितान् ।
धर्मान् वद महावाहो षट्शततो^२ मम चादरात् ॥३॥

व्यास उवाच ।

मूलप्रकृतिसम्भूता ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
तेषु वै मध्यमो विष्णुः सत्वदेहः सनातनः ॥४॥
तस्याभवन्मुखाद्विप्राः सर्व्ववेद^३समाश्रयाः ।
वाहोश्च क्षत्रिया जाताः प्रजापालनहेतवे ॥५॥
ऊरूतो वणिजो जाताः धनरक्षणहेतवे ।
त्रयाणां सेवनार्थाय शूद्रो जातस्तु पादतः ॥६॥

१ B जावालिः ।

२ A षट्शततो मम ।

३ B०देव० ।

वर्णनितान् समुत्पाद्य तद्धर्मानुदपादयत् ।
 आगमो निगमश्चेति धर्माध्वानावुभौ मतौ ॥७॥
 दाभ्यामेव जगत् सर्वं ध्रियते स चराचरं ।
 निगमो वेदमार्गः स्यात् तत्त्वमार्गस्तथागमः ॥८॥
 वेदमार्गः कर्मरूपस्तत्त्वमार्गस्तु यौगिकः ।
 योगः कर्मविशेषश्च तत्त्वं तेनैव लभ्यते ॥९॥
 वेदमार्गात् कर्मरूपाद्योगकर्म प्रलभ्यते ।
 नहि कश्चित् क्षणमपि १जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥१०॥
 जीवः सदा २कर्मवशो यावत्तत्त्वं न गच्छति ।
 तस्मात्तत्त्वार्थिना विप्र सदा जीवेन कर्म वै ॥११॥
 कर्त्तव्यं न तु तत्त्यक्त्वा ३ दूरतलो ह्यधः पतेत् ।
 अद्वैतभावस्तत्त्वं ४ स्यात्तत्त्वं वाचा न गम्यते ॥१२॥
 कर्मणा जायते देहो भूयस्तत्र च कर्मणा ।
 स्वर्गो वा नरको वापि लभ्यते विप्र सर्वथा ॥१३॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति चतुष्टयम् ।
 वर्णाः स्वधर्मनिरताः प्राप्यन्ते विप्रतां द्विज ॥१४॥
 ब्रह्मधर्मरता भूत्वा लभन्ते तत्त्वमुत्तमम् ।
 शूद्रान् धर्मान्निशेषेण कुर्वन् शूद्रो यथाविधि ॥१५॥
 वैश्यत्वमेति वैश्यश्च क्षत्रियत्वं स्वकर्मकृत् ६ ।

१ B D किञ्चित् । २ D यातु । ३ B धर्मवशो या तु तत्त्वं ।
 ४ C तं त्यक्त्वा । ५ B अद्वैत भवता भावः तत्त्वं स्यात् । ६ D स कर्मकृत् ।

विप्रत्वं क्षत्रियः, सम्यक् निजधर्मपरो द्विज^१ ॥१६॥
 विप्रश्च मुक्तिलाभेन^२ युज्यते सत्क्रियापरः ।
 सर्व्वएते हि वर्णा वै ज्येष्ठवर्ण^३क्रियाकृतः ॥१७॥
 पतन्ति नरके घोरे तस्माद्यो यः स^४ वै तथा ।
 तेषाञ्च ब्राह्मणादीनां^५ वर्णधर्माननुक्रमात् ॥१८॥
 कथयामि शुभान्^६ ब्रह्मन् गदतो मे निशामय ।
 अनसूया दया कान्तिः शौर्य्यमार्ज्जवमस्पृहा^७ ॥१९॥
 अकार्पण्यमनाय^८स्तन्तथान्यत् सार्व्ववर्णिकम्^९ ।
 अष्टावेव गुणाः पुंसां परत्रेह च भूतये ॥२०॥
 पृथग्धर्मांश्च^{१०} तेषां वै गदतो मे निशामय ।
 यज्ञाध्ययनदानानि ब्रह्मचत्र^{११}विशां द्विज ॥२१॥
 शूद्रस्य केवलं सेवा ब्रह्मचत्रविशामिति^{१२} ।
 ११क्षत्रियः सेवते विप्रं विप्रचत्रो^{१३} च वैश्यकः ॥२२॥
 शूद्रस्तु कुर्यात् सेवां वै ब्रह्मचत्रविशामिति ।
 शूद्रस्य भरणं कुर्य्युर्ब्राह्मणाद्या द्विजोत्तम ॥२३॥
 ब्राह्मणे देवशर्माणौ रायो^{१४}वर्मा च^{१५} क्षत्रिये ।

१ C नृपः २ D निजलाभेन । ३ B ज्येष्ठ एव । ४ B D ब्रह्मधर्मान् ।
 ५ B विप्र । ६ C ंनीस्पृहाः । ७ C अनालस्यं । ८ A सार्व्ववर्णिकम् ।
 ९ B omits च, D धर्माश्च । १० B ंक्षत्रि० । ११ D ंविशां
 द्विज । १२ B D क्षत्रियाः । १३ B D ंक्षत्रौ च । १४ D त्राता ।
 १५ B ब्रह्माय ।

धनो वैश्ये तथा शूद्रे दासशब्दः प्रयुज्यते ॥२४॥
 स्त्रीषु देवीति विप्राणां चत्रियाणाञ्च कथ्यते ।
 दासीति वैश्या^१शूद्रासु कथ्यते द्विजपुङ्गव ॥२५॥
 ब्राह्मणं^२ संमुखं दृष्ट्वा प्रणमेयुस्त्रयः परे ।
 अप्रणम्य ब्रह्महत्या^३पापं ते प्राप्नुयुर्द्विज ॥२६॥
 ब्राह्मणः संस्रुतोक्त्या तु वाचं दद्यात् सुखान्वितः ॥२७॥
 ब्राह्मणो ब्राह्मणं दृष्ट्वा प्रणमेत्तु परस्परम् ।
 पितापि पुत्रं संनम्य न दोषं प्रतिपादयेत् ॥२८॥
 जलहस्तं वक्त्रिहस्तं पठन्तं भोजनान्वितम् ।
 जपन्तं वा पठन्तं वा प्रणमेन्न कदाचन ॥२९॥
 पुष्पहस्तं ध्यानयुक्तं निद्रायुक्तमथापि वा ।
 धावन्तं क्रोधयुक्तं वा नावधानं^४ न वै नमेत् ॥३०॥
 आर्द्रवस्तं शस्त्रहस्तं पतितं मत्ततायुतम् ।
 नीचस्थल^५स्थितश्चैव विमनस्कं तथैव च ॥३१॥
 न नमेत् पृष्ठतश्चैव स्नानं कुर्वन्तमेव च ।
 [परैश्च पीड्यमानञ्च प्रणमेन्न कदाचन ॥३२॥
 स्वयं शुचिरतैलोऽपि^६ पिवन् खादन्नचानमेत् ।
 उच्चैःस्थलगतो वापि प्रणमेन्न कदाचन ॥३३॥

१ C वैश्य० । २ B ब्रह्माणं । ३ B omits पापं ते ।
 ४ A C नवधानं । ५ B ०स्थलं C ०स्थान० । ६ B omits the
 portion bracketted. ७ C अतैली च ।

उच्छिष्टश्च विवस्त्रश्च आर्द्रवासाश्च नानमेत्^१ ।
 ब्राह्मणः प्रणतयेव कुर्यादाशीर्ष्वचो द्विज ॥ ३४ ॥
 प्रणामपूर्वं नाशीश्च^२ कर्त्तव्या हि कदाचन ।
 शूद्रन्वप्रणतं नैव सम्भाषेत कदाचन^३ ॥
 उभौ तौ नरकं यातौ ब्राह्मणः शूद्र एव च ॥ ३५ ॥
 गुणवृद्धः प्रणन्तव्यो विप्रो विप्रैर्वयोधिकैः ।
 गुरवस्तु प्रणन्तव्या गुणैश्चेदधमा अपि ।
 गुरवः पूर्वमेवोक्ताः क्रमेण चोत्तमा हि ते ॥ ३६ ॥
 तेषां नामग्रहाङ्गानं निन्दां धिक्कारमेव च] ।
 परोक्ष^४दोष^५वादश्च त्यजेदविनयन्तथा ॥ ३७ ॥
 मातुलाद्या वयोनीचाः प्रणन्तव्याः सदैव हि ।
 अन्ये तत्^६सम्बन्धसम्बन्धा^७ अपादस्पर्शना^८ मताः ॥ ३८ ॥
 प्रणमेयुर्ज्येष्ठवंश्याः सृष्टेयुर्न च वै पदे ।
 कनिष्ठवंश्या गुरवो ज्येष्ठ^९वंश्यांस्तु मानयेत् ॥ ३९ ॥
 गुरुसम्बन्धपर्याया ये तु स्युर्वयसान्तपकाः ।
 ते भवन्ति नमस्कार्यास्तन्नमस्कारपूर्वतः ॥ ४० ॥
 गुरुभ्योऽन्याः स्त्रियो नैव प्रणन्तव्याः द्विजन्मभिः ।
 पादस्पर्शप्रणामन्तु कनिष्ठेषु न चाचरेत्^{१०} ॥ ४१ ॥

१ D न नमेत् । २ C नाशीषः । ३ D नैव भाषेतन्न च कदाचन ।
 ४ B परोक्षे । ५ D •दोषं । ६ B omits तत् । ७ C •वन्धा ।
 ८ D •स्पर्शने । ९ B ज्येष्ठं । १० C puts this line above प्रणमेयुः
 ज्येष्ठवंश्याः ।

वर्जयित्वा मातुलादीन् गुरुपौत्रादिकानपि^१ ।

युवतीं गुरुभार्याञ्च प्रणमेन्न पदे स्पृशन् ॥४२॥

कनिष्ठभ्रातृपत्न्यास्तु स्नुषायाः शिष्ययोषितः ।

श्वश्रुश्च संमुखीभूयान्न कदाचिद्विशेषतः ॥४३॥

त्वङ्कारमङ्गस्पर्शञ्च रहःसन्दर्शनस्थितिम्^२ ।

उच्छिष्टदापनञ्चैव नामां कुर्यात् कदाचन ॥४४॥

एता अपि तथाचारं कुर्युस्तेषु च तेषु च ।

जननी गुरुपत्नी च श्वश्रूर्ज्येष्ठसहोदरा ॥४५॥

मातृष्वसा मातुलानी सप्तमी तु पितृष्वसा ।

एता हि मातृपर्याया लघुत्वं चोत्तरोत्तरम् ॥४६॥

एता मान्याश्च पूज्याश्च अगम्याश्चैव सर्वशः ।

भार्याया मातुलाद्याश्च प्रणन्तव्याः समादरैः ॥४७॥

भार्याभ्राता वयोज्येष्ठो नापाद^३स्पर्शनो मतः ।

ब्राह्मणः सर्ववर्णानां गुरुः शिष्या परेः मताः ॥४८॥

इत्येवमुक्तो जावाले प्रणामविधिरुत्तमः ।

योऽन्यथा कुरुते ह्येवं स वै दण्ड्यस्तु पण्डितैः ॥४९॥

इति श्रीबृहद्दर्शनपुराणे उत्तरखण्डे प्रणामविधिर्नाम प्रथमो-

• ऽध्यायः ॥ ० ॥

१ D ०पुत्रादिकानपि । २ B त्वङ्कारं । ३ B ०स्थितं । ४ B न पाद० ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

—०००—

व्यास उवाच ।

यथामति ब्राह्मणानां धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ।
पावनान् ब्रह्मणा^१गीतान् ब्राह्मणैश्चरितानपि ॥१॥
सत्यं चान्तिः क्षमा हिंसा वैधहिंसान्त्यतोषिता ।
दया दानञ्च भिक्षा च परानुद्वेगकारिणी^२ ॥२॥
सौशील्यं विनयश्चैव यजनं याजनं तथा ।
प्रतिग्रहश्चाध्ययनाध्यापने स्वल्पभोजनम् ॥३॥
अनामिषासनञ्चैव [^३तपस्या देवपूजनम् ।
धैर्यञ्चानशनञ्चैव] व्रतं सूर्यस्य सेवनम् ॥४॥
अग्निसेवा गुरोः सेवा गोसेवा नीचतोऽर्थना ।
अशुचिस्यर्शनञ्चैव अशुचिस्थानसङ्गमः ॥५॥
नीचालापो नीचगेहगमनं नीचवामना ।
स्नानालस्यजपालस्यवर्जनं दुःखमर्षणम् ॥६॥
शूद्राङ्गानभोजनस्य त्यागः शास्त्रज्ञता^४ तथा ।

१ B D ब्राह्मणागीतान् । २ B °कारिता C °द्वेषकारिणः D °कारिणा ।
३ c omits the portion bracketted. ४ D शास्त्राज्ञया C त्याग-
शास्त्रज्ञता ।

धर्मज्ञानं धर्मकथा शास्त्रार्थकथनं तथा ॥७॥
 अश्वस्तधारणञ्चैव वाणिज्यवर्जनं तथा ।
 गोवाहनं चारणञ्च गवां गोविक्रयं तथा^१ ॥८॥
 न कुर्याद्ब्राह्मणः कापि^२ कुर्वाणो गोवधी भवेत् ।
 प्राणिनां तेजसाञ्चैव वसानां^३ वासभामपि ॥९॥
 विक्रयं सन्त्यजेद्विप्रस्तथा वेतनभोजिताम्^४ ।
 चर्मवाद्यानुनृत्यञ्च चर्मवाद्योपजीवनम् ॥१०॥
 चर्मच्छेदादिकञ्चापि न कुर्याद्ब्राह्मणः सदा ।
 त्रिसन्ध्योपासनं कुर्यात् सावित्रीजपमेव च ॥११॥
 देवर्षिपितृलोकानां तर्पणं शुचिराचरेत् ।
 प्रातर्मध्याह्नसायञ्च^५ गायत्रीं त्रिविधां स्मरेत् ॥१२॥
 रक्तां श्यामाञ्च शुक्लाञ्च ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् ।
 एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम् ॥१३॥
 यस्य^६ नास्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ।
 सन्ध्यात्रयमकुर्वाणः सूर्यं हन्ति च पापकृत् ॥१४॥
 अस्त्रायी च मलं भुङ्क्ते अजपी पूयशोणितम् ।
 अकृत्वा तर्पणं नित्यं पितृहा चोपजायते ॥१५॥
 उदयन्तं हि मार्त्तण्डं मन्देहा नाम राक्षसाः ।

१ C ० विक्रयस्तथा । २ B कोऽपि । ३ B वसानां C D रसानां ।

४ A रेतनेन भोजितां B रेतोनेन भोजितं C रेतनभोजनं । ५ A सायाञ्च ।

६ नास्ति यस्यादरस्तत्र ।

नित्यं^१ यस्मिन्माथान्ति महाघोरतराननाः ॥१६॥
 प्रातः सन्ध्यां^२ कृतां तत्र ब्राह्मणानाञ्च ते द्विज-
 जलाञ्जलिभिरुद्धूताः पलायन्ते सुदूरतः^३ ॥१७॥
 ये पुनर्ना^४ चरन्त्येवं ब्राह्मणास्तेऽर्कघातिनः ।
 रक्तपाते पूयपाते धूमोद्गारे ज्वरे तथा ॥१८॥
 सूतके मृतकेऽग्नौचे वैदिकं कर्म नाचरेत् ।
 प्रातः सन्ध्यामकृत्वा तु तदहश्चाशुचिर्भवेत् ॥१९॥
 सर्व्ववैदिककार्य्येषु प्रयात्यनधिकारिताम् ।
 राजद्वारे वन्धनस्थो दूराध्वनि त्वरान्वितः ॥२०॥
 कुर्याच्च मानसीं सन्ध्यां नैव दोषेण गृह्यते^५ ।
 प्रमादोन्मादसम्माद^६ शोकमोहादिना पुमान् ॥२१॥
 प्रयात्यशुचितां तत्र सन्ध्यां कुर्यात्तु मानसीम् ।
 द्वादश्यां पूर्णिमावास्योः सङ्गान्यां श्राद्धवासरे ॥२२॥
 सायं सन्ध्यां न कुर्व्वीत कुर्वाणः पितृहा भवेत् ।
 जपेत् सहस्रं सावित्रीं^७ ब्राह्मणोऽहरहर्द्विज ॥२३॥
 तदग्रह्या जपेद्देवीं गायत्रीं शतधापि च ।
 चालयेन्नाधरञ्चौष्ठं^८ न द्रुतं नातिमन्दकम् ॥२४॥
 उत्थाय शुष्कवस्त्रेण युतो युग्मेन तां जपेत् ।
 आद्यन्ते^९ प्रणवौ देयौ सावित्रीजपकर्मणि ॥२५॥

१ C सूर्य्यं । २ B D °सन्ध्यां । ३ C स्र दूरतः । ४ C पूर्णं,
 D पुनर्न । ५ B दोषो न गृह्यते । ६ B omits सम्माद ।
 ७ B सहस्रसावित्रीं । ८ B नाधरौष्ठं । ९ C आद्यन्तौ ।

मध्यमापर्वयुगलं त्यक्त्वा च दशपर्वभिः ।
 सद्येन पाणिना जप्या घनीभूताङ्गुलेन वै ॥ २६ ॥
 सावित्रीं प्रजपेद्विप्रः प्रातर्मध्याह्न उत्थितः ।
 उषित्वा प्रजपेत्सायं पश्चिमाभिमुखस्तथा ॥ २७ ॥
 सावित्रीजपशीलस्य ब्रह्महत्यादिपातकम्^१ ।
 उपेतं दैवयोगेन नश्यत्यग््नौ पतङ्गवत् ॥ २८ ॥
 शतं जप्ता^२ तु सा देवी दिनपापप्रणाग्निनी ।
 जप्ता^३ तु देवी गायत्री^४ सूर्य्य एव समर्पयेत् ॥ २९ ॥
 महेशमुखममूता विष्णोर्वचसि संस्थिता^५ ।
 ब्रह्मणा समनुज्ञाता गच्छ देवि यथेच्छया ॥ ३० ॥
 मन्त्रेणानेन गायत्रीं सूर्य्यं खलु समर्पयेत् ।
 गायत्र्या वर्णरूपादि आदित्याख्यपुराणके ॥ ३१ ॥
 ज्ञेयं तेनार्थमाज्ञाय गायत्रीं प्रजपेत् कृती^६ ।
 गायन्तं त्रायते^७ यस्माद् गायत्रीयं तदुच्यते ॥ ३२ ॥
 तर्पणं पितृलोकानां ब्राह्मणोऽवश्यमाचरेत्^८ ।
 सतिलैर्वारिभिः स्वच्छैरफेणैर्दक्षिणामुखः ॥ ३३ ॥
 दक्षिणाग्रेण पात्रेण जलमादाय निक्षिपेत् ।
 तथैव न तु वामेन पश्चिमाग्रेण वा क्वचित् ॥ ३४ ॥

१ A ०पापकं । २ B न पश्यत्यग््नौ । ३ C शतजप्ता । ४ B C D
 add सहस्रं जप्ता तु तथा सर्वपापप्रणाग्निनी, C reads गायत्री for
 तथा । ५ C गायत्रीं जप्ता तु देवीं । ६ B संयुता । ७ B D सुधीः ।
 ८ C गायते । ९ A वैश्यमाचरेत्, D वै समाचरेत् ।

तिलांस्तु वामतो नीत्वा ह्यस्पृष्टान् गात्रलोमभिः ।
 दशान्यूनान्^१ क्षिपेत्तोये स्वधेति च विनिर्दिशेत् ॥३५॥
 एवं कृत्वा तर्पणादि ब्राह्मणानुमतो गृहम्^२ ।
 आगच्छेद्ब्राह्मणाभावे जलं नीत्वा^३ गृहं व्रजेत् ॥३६॥
 स्नात्वा च न स्पृशेत्सौहं रात्रिवासश्च ब्राह्मणः ।
 वस्त्रञ्च तदहर्धीतं परिदध्यात् प्रयत्नतः ॥३७॥
 त्यक्तं वस्त्रमशुद्धं स्यादत्यक्तञ्च क्षपांशुकम् ।
 रतिवस्त्रं विशेषेण गतधीतेन शुद्ध्यति ॥३८॥
 तिलकं यज्ञसूत्रञ्च वस्त्रयुग्मं रदानपि ।
 शुक्लान् सदैव कुर्वीत शुद्धात्मा^४ ब्राह्मणः सदा ॥३९॥
 सदोपवीतिना भाव्यं सदा वद्धुशिखेन च ।
 सदा तिलकिना चैव द्विजेनाचारिणा तथा ॥४०॥
 मलमूत्रादिकत्यागे^५ नोपवीती भवेद्विजः ।
 शिर आच्छाद्य कर्णे वा स्कन्धे शिरसि वा तथा ॥४१॥
 उपवीतं समारोप्य मुक्तकच्छो मलं त्यजेत् ।
 तैलाभ्यक्तो न ब्राह्मणः^६ स्यान्मार्ष्टिं कुर्यात्तु ब्राह्मणः ॥४२॥
 मार्ष्टिं कृत्वापि न त्याज्यं मलमूत्रं कदाचन ।
 मलमूत्रपरित्यागे मैथुने स्नानभोजने ॥४३॥
 दन्तस्य धावने चैव षट्सु मौनं समाचरेत् ।
 ब्राह्मणस्य तु देहोऽयं न सुखाय कदाचन ॥४४॥

१ B दशानूनान् । २ D अनुमतो ह्यहम् । ३ A नत्वा ।

४ A B D शुक्लात्मा । ५ B मलमूत्रपरित्यागे । ६ C द्विजः D omits न ।

तपःक्लेशाय^१ धर्माय प्रेत्य मोक्षाय सर्वदा ।
 ब्राह्मणे कल्पषं नास्ति सन्ध्योपासनकारिणि ॥४५॥
 यथा सूर्यो^२ तमो नास्ति तमोवारणकारिणि ।
 ब्राह्मणा भूसुराः प्रोक्ता ब्राह्मणा ब्रह्मवर्चसः ॥४६॥
 न मौख्यं ब्राह्मणे युक्तं प्रभाहानी रवौ यथा ।
 नान्येन तपसा जीवो जायते ब्राह्मणे कुले ॥४७॥
 स चेन्नीचक्रियाकारी ह्यात्महा कोऽपरस्ततः^३ ।
 स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते^४ स्वं ददाति च ॥४८॥
 तस्यैवानुग्रहेनात्तं भुञ्जते चक्रियादयः ।
 ब्राह्मणस्य धरा सर्वा धर्माश्च निखिला अपि ॥४९॥
 यद्ब्राह्मणो हि गृह्णाति तच्छेषं चक्रियादयः ।
 ब्राह्मणा लोकपितरो ब्राह्मण्यो लोकमातरः ॥५०॥
 येषां पादप्रसूतानि सर्वतीर्थानि नित्यशः ।
 आदिराजो मनुः पूर्वं मर्यादां समकारयत् ॥५१॥
 ब्राह्मणानां सतीनाञ्च गवाञ्च रक्षणाय ह^५ ।
 ब्राह्मणांश्च स्त्रियो गाश्च पुष्पेणापि न ताडयेत् ॥५२॥
 यदि नैतांस्ताडयेत तद्दृष्टदेवताडनम्^६ ।
 न ताडयेन्नावगुरेन्न च ताः कटु भाषयेत् ॥५३॥
 न प्रेषयेन्नातिचरेद्दृष्ट्या अपि न दण्डयेत् ।

१ D °कृशाय । २ B C D तथा । ३ B वस्तु । ४ B च ।
 ५ D यदि चैतांस्ताडयेत तद्दृष्टदेवताडनं, C ..., °जनं ।

वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्वापणं^१ तथा ॥५४॥

एष हि ब्रह्मन्भूनां बधो नान्योऽस्ति दैहिकः ।

^२यावद्गोब्राह्मणाः सन्ति तावत् पृथ्वी च सुस्थिरा ॥५५॥

तस्मात् पृथ्वीरक्षणार्थं पूजयेद्विजगोसंतीः ।

स्त्रियो गावो ब्राह्मणाश्च पृथिव्यां मङ्गलत्रयम् ॥५६॥

एतेषां द्वेषकृद्यस्तु स मङ्गलपरिच्युतः ॥

ब्राह्मणानान्तु गायत्री स्त्रियान्तु^३ रज आर्त्तवम् ॥५७॥

गवां स्वभावः पापानां महताश्च विनाशकम्^४ ।

विप्राणां चरणौ तीर्थं गवां पृष्ठं तथा शुचि ॥५८॥

स्त्रीणां सर्वाणि चाङ्गानि तीर्थान्युक्तानि सूरिभिः ।

इत्यादिराजमर्यादां योऽन्यथा कुरुते जनः ॥५९॥

स याति नरकं घोरं कथ्यते जीवितो मृतः^५ ।

प्राणायामी सदा विप्रो दहेत् पापानि भूरिशः ॥६०॥

प्राणायामं विना पापक्षालने नास्ति कारणम् ।

इत्याद्या ब्राह्मणस्योक्ता धर्मा ब्राह्मणसत्तम ॥६१॥

राज्ञाश्च शृणु जावाले धर्मान् परमपावनान् ॥६२॥

इति श्रीवृहद्ब्रह्मपुराणे उत्तरखण्डे ब्राह्मणधर्मकथनं नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ ० ॥

१ D निर्वापनं । २ B यावत् गाः ब्राह्मणाः सन्ति पृथ्वी चैव सुस्थिरा ।
D changes पृथ्वी into पृथिवी । ३ B स्त्रियास्तु D स्त्रियाश्च ।
४ D विनाशनं । ५ C मम ।

तृतीयोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ॥

राजा क्षत्रिय इत्युक्तः प्रजापालनतत्परः ।
 सत्यं दानं विष्णुभक्तिस्तथा ब्राह्मणसेवनम् ॥ १ ॥
 दर्पो विरोधो नियतं युद्धसामग्र्यसंग्रहः ।
 परिखाकरणञ्चैव चारेण राज्यदर्शनम् ॥ २ ॥
 मन्त्रिभिर्मन्त्रनञ्चैव शीघ्रकर्म्मत्वमेव च ।
 वज्रभिर्मन्त्रणात्यागो न चैकेनापि मन्त्रणा^१ ॥ ३ ॥
 सदावधानं दण्डस्य दण्डोपरक्षणं तथा^२ ।
 शास्त्रादरो विप्रभक्तिर्ब्राह्मणान्यकरणहः ॥ ४ ॥
 शोको विषादो मोहश्च व्यथशङ्का च मूर्खता^३ ।
 त्याज्या राज्ञा इमे दोषाः प्रजासु सुप्रसन्नता ॥ ५ ॥
 पञ्चरूपाणि राजानो धारयन्त्यमितौजसः ।
 अग्नेरौशस्य सोमस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ ६ ॥
 तान्न हिंसेन्न चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत् ।
 देवा नृपतिरूपेण चरन्ति पृथिवीमिमां ॥ ७ ॥
^४इन्द्रात् प्रभुत्वं वक्त्रेः प्रतापं^४ यमात् क्रौर्यं अत्रियं विधोः ।

१ ० न चैकमन्त्रणापि च ।

२ A B D दण्डोप्यदण्डवक्षणम् ।

३ A मूर्खतां ।

४ D ईशात् ।

५ A B omits प्रतापम् ।

धनं कुवेरात् सत्वञ्च नीत्वा रामं जनार्दनात् ॥८॥
 राज्ञः शरीरं क्रियते विधात्रा धरणीतले ।
 राजानमिन्द्रं जानीत नान्यं इन्द्राद्धरामरात्^१ ॥९॥
 राज्ञां प्रजापालनन्तु हयमेधसहस्रवत् ।
 स्वाधिकारस्थलोकानां कर्मणः सुकृतस्य च ॥१०॥
 लभते षष्ठभागन्तु धर्मेण पालयन् प्रजाः ।
 राजा दण्डकरो भूयाद्यद्भयान्नापहञ्जनः ॥११॥
 हन्ता शक्रश्च रुद्रश्च हन्ता वैश्रवणो यमः ।
 वरुणो वायुरादित्यः पर्जन्योऽग्निर्दहस्यतिः ॥१२॥
 दण्डयस्तं जगत्सर्वं वश्यत्वमुपगच्छति ।
 नायं क्लीवस्य लोकोऽस्ति नापरो द्विजसत्तम ॥१३॥
 न हि पश्यामि जीवन्तं राजन् किञ्चिन्न हिंसया ।
 उदके जन्तवो नित्यं पृथिव्याञ्च जलेषु च^२ ॥१४॥
 न हत्वा^३ लिप्यते राजा प्रजा धर्मेण पालयन् ।
 यदि दण्डो न विद्येत दुर्विनीतास्तदा नराः^४ ॥१५॥
 हन्युः पशून् मनुष्यांश्च यज्ञीयानि हवींषि च ।
 काकाद्याश्च पुरोडाशं श्वा चैवावलिहेद्भुविः ॥१६॥
 स्वाम्यञ्च न स्यात् कस्मिंश्चित् प्रवर्त्तताधरोत्तमम् ।
 चातुर्वर्ण्यविमोचाय दुर्विनीतभयाय च ॥१७॥

१ B D वास० । २ A इन्द्राद्धरामरेत्, C इन्द्राद्धरामरे, D इन्द्रोध-
 रामरात् । ३ C जलेषु च । ४ C नह्यधो । ५ B ०स्तु दानवाः ।

दण्डेन नियतं लोके धर्मस्थानञ्च रक्ष्यते ।
 सर्वो दण्डजितो लोके दुर्लभो हि शुचिर्नरः ॥१८॥
 दण्डस्य हि भयाङ्गीता नरास्तिष्ठन्ति शासने ।
 कुकर्षणां निवृत्तिस्तु न स्याच्च सुमहाफला^१ ॥१९॥
 स्यात्तस्माद्राजदण्डेन प्रायश्चित्तफलं हि तत्^२ ।
 शिष्ये गृह्णतिक्रान्ते पुत्रे पितरमेव च ॥२०॥
 स्वामिनश्च स्त्रियां राजा दण्डकर्त्ता भवेद्विज ।
 ब्राह्मण्यं दुस्तरं ज्ञात्वा तच्च दण्डं न कारयेत् ॥२१॥
 न बन्धो ब्राह्मणो विप्रः स्त्री वृद्धो बाल एव च ।
 यस्मिन्नेदं कर्म पापं विप्रविगर्हितम्^३ ॥२२॥
 पातकेषु निवर्त्तत नियहस्तस्य कारणात् ।
 शिरसो मुण्डनं कृत्वा गोमयेनोपलेपयेत् ॥२३॥
 नगरं खरयानेन भ्रामयेद्दण्ड एव च^४ ।
 ब्रह्मनिर्दिष्ट^५ दण्डस्य प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥२४॥
 सचियस्य तु यो दण्डस्तं वक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
 परद्रव्याभिहरणे परदारामिभर्षणे ॥२५॥
 केदयेद्भ्रूपादौ च कर्णनासावकर्त्तनम् ।
 सर्वस्वहरणं कृत्वा परराष्ट्रं विवर्जयेत् ॥२६॥
 राज्यं काञ्चेत यो राज्ञो राजपत्नीमथापि वा ।
 शरैस्तु राजा विध्येत^६ शक्तिचक्रगदादिभिः ॥२७॥

१० न हि स्याच्च महाप्रजा । २० तु । ३ B यच्च वेद शुभं कर्म ।
 ४ D हि विप्रमर्हितं । ५ B C एव च । ६० ब्रह्मनिर्दिष्टं । ७ B वध्येत ।

चत्रियस्य हि दुष्टस्य दण्ड एष विधीयते ।
 वैश्यस्यापि च यो दण्डस्तं प्रवक्ष्यामि मे^१ शृणु ॥ २ ८ ॥
 क्रूरेषु पातकेष्वेवं यस्तु वैश्यः^२ प्रवर्त्तते ।
 परदारो परस्त्रे च तस्य निग्रहमादिशीत्^३ ॥ २ ९ ॥
 शूलेन भेदनन्तस्य वृक्षशाखावलम्बनम् ।
 एष वैश्यस्य दण्डः स्यात् शूद्रस्य शृणु वर्ण्यते ॥ ३ ० ॥
 कुले शूद्रस्य यो दुष्टस्तथैवास्य बधः स्मृतः ।
 कुञ्जरेणापि^४ मर्देत मूषायामपि पाचयेत्^५ ॥ ३ १ ॥
 नैकस्यार्थे कुलं हन्यान्न राष्ट्र ग्रामक्रं तथा ।
 एवं सुशासितं कृत्वा शेषं कोषेषु योजयेत् ॥ ३ २ ॥
 एतान् धर्मान् हि यो राजा जानाति स हि धर्मावित् ।
 श्रेयोऽर्थी सततं राजा ब्रह्मवृत्तिं न लङ्घयेत् ॥ ३ ३ ॥
 स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत् यः^६ ।
 षष्टिवर्षमहस्त्राणि स विष्ठासु कृमिर्भवेत् ॥ ३ ४ ॥
 ब्राह्मणस्य तुषञ्चापि हर्त्तारं पातयत्यधः ।
 ब्राह्मणस्थापनादन्यत् कर्म राज्ञो न चोत्तमम् ॥ ३ ५ ॥
 ब्रह्मस्वहरणान्नान्यत् पापं राज्ञश्च वर्त्तते ।
 चतुर्णामेव वर्णानां पापं ब्रह्मस्वहारणम् ॥ ३ ६ ॥
 विषंस्याग्रेश्च साधर्मं ब्रह्मस्त्रे वर्त्तते सदा ।
 विषाग्नीं एकदेशस्थौ सर्वाङ्गव्यापकं यथा ॥ ३ ७ ॥

१ B तत् । २ B यस्तु वै वैश्यः । ३ C आविशेत् । ४ B मुद्गरेणापि ।

५ D पातयेत् । ६ C हरेत् यः ।

तथा^१ ब्रह्मस्वापहारे एकस्मिंश्च कुलं दहेत् ।
 यदाऊर्द्रविणादानं दण्डो विप्रे कृतागमि ॥३८॥
 मौत्वा च तद्धनं सर्वं ब्राह्मणेभ्यः प्रदापयेत् ।
 ग्रास्त्रज्ञसङ्गं नृपतिः कुर्यान्नित्यं न चान्यथा ॥३९॥
 वेदागमपुराणज्ञान् ब्राह्मणानथ भेषजान् ।
 ज्योतिर्विदोऽपि नृपतिर्न कदापि परित्यजेत् ॥४०॥
 एतैस्त्र्यक्तस्य नृपतेर्विपदस्तु पदे पदे ।
 वर्त्तेत युद्धसामग्र्या प्रस्तुतो नृपतिः सदा ॥४१॥
 धान्यतण्डुलवस्त्रादेः कोषान् कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
 [^२कुर्याच्च तेषामध्यक्षान् वेतनेन पृथक् पृथक्] ॥४२॥
 सेन्यानां भरणं कुर्यात् सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् ।
 रथो^३ हस्ती घोटकश्च पदातिश्च द्विजोत्तम ॥४३॥
 एको हस्ती रथश्चैकस्त्रयोऽश्वः पञ्च पत्तयः ।
 पत्तिरेषा समुद्दिष्टा^४ ततस्त्रिगुणकाः परे^५ ॥४४॥
 सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।
 अनीकिनौ च दग्धभिस्ताभिरचौहिणी मता ॥४५॥
 सप्ततिश्च^६ शतान्यष्टौ सहस्राण्येकविंशतिः ।
 अचौहिण्यां रथाः प्रोक्ता इभास्तावन्त एव हि ॥४६॥
 रथानां त्रिगुणा अश्वानराः पञ्चगुणा द्विज ।

१ B D यथा । २ A यद्दानुः B यथाऊः । ३ B and D
 omit the portion bracketted. ४ C यथा । ५ A समुद्दिष्टो,
 B समुद्दिष्टः ।

६ D ततस्त्रिगुणकारकाः । ७ B C सप्तभिस्त्रि ।

एवमचौहिणीबद्धं सैन्यं रक्षेत सर्वदा ॥४७॥
 व्ययशङ्कां युद्धशङ्कां संत्यजेन्नृपतिः सदा ।
 राज्ञां हि युद्धमरणं स्वर्गदं परमं मतम् ॥४८॥
 धर्मार्थञ्च गृहार्थञ्च विप्रत्राणार्थमेव च ।
 त्रिधैव विभजेद्वित्तं नैव दोषैः प्रलिप्यते ॥४९॥
 साधवो मन्त्रिणः कार्य्या ज्ञातशीलकुला नृपैः ।
 बद्धच्छलाश्चरन्त्येव राजानो बद्धशत्रवः ॥५०॥
 चिरं न स्थापयेदेकं मन्त्रिणञ्चाधिकारणात् ।
 मन्त्री च चिरमीशो हि राजानञ्चातिशीयते ॥५१॥
 बद्धभिर्न वसेद्राजा वियुक्तो^१ नापि शस्त्रकैः ।
 अल्पां निद्रान्तु सेवेत भोजनञ्च मितं चरेत् ॥५२॥
 स्त्रीसङ्गं बद्धधा नेच्छेन्न दद्यात् परप्रश्रयम् ।
 स्वबुद्ध्या कर्म कुर्वीत शास्त्रबुद्ध्या विशेषतः ॥५३॥
 सदा स्वस्थयनी तिष्ठेद्विप्रपूजारतः सदा ।
 भ्रातरं पुत्रवर्गञ्च दद्यान्न प्रश्रयं क्वचित् ॥५४॥
 गुणवन्तं सुतं राज्ये समर्थं धर्मदर्शनात् ।
 प्रकल्प्य वृत्तिमन्वेषां त्यजेद्राज्यं नरेश्वरः ॥५५॥
 पुरुषे पुरुषे कीर्त्तिः स्थापनीया स्वकर्मतः ।
 इत्याद्या राजधर्मास्ते कथिता हि समासतः ।
 अथातः शृणु वक्ष्यामि धर्मांश्च वैश्यशूद्रयोः ॥५६॥
 इति श्रीबृहद्ब्रह्मपुराणे उत्तरखण्डे राजधर्मकथनं नाम
 द्वितीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

कृषि^१वाणिज्यगोरक्षाकुसीददृद्धजीविकाः ।
धनस्य रक्षणं कुर्याद्राज्यञ्च परितोषणम् ॥१॥
धान्यतण्डुलवस्त्रादिमणिमुक्तादिकं तथा ।
घृततैलादि स्वर्णादि सर्वद्रव्याणि^२ संग्रहेत् ॥२॥
क्रयञ्च विक्रयञ्चैव कुर्याद्वैश्यो^३ ह्यतन्द्रितः ।
वाणिज्यार्थं गृहार्थं च धर्मार्थं^४ चापदर्थके^५ ॥३॥
चतुर्धा विभजेद्वित्तं वैश्यस्तु द्विजसत्तम ।
धर्मं कुर्यात् प्रयत्नेन धनरक्षार्थमेव हि ॥४॥
अन्यथा स्याद्दृथा सर्वं राज^६चौराग्निवारिभिः ।
सदा स्वस्त्ययनी तिष्ठेद्विजभूपतिपूजकः ॥५॥
शूद्रस्य पालकश्च स्यात् सदा धर्मपरायणः ।
हस्त्यश्वस्वर्णधान्यादिभूमिगोमेषवाससाम् ॥६॥
सर्वेषां गन्धद्रव्याणां मूल्यतत्त्वज्ञतां चरेत् ।
क्रीणोत येन मूल्येन तस्य षोडशमंशकम् ॥७॥

१ कृषि० ।

२ C ०द्रव्यादि ।

३ A विप्रो ।

४ A B C न ।

५ B D आपदार्थके ।

६ B रान्य० ।

विक्रीतलभं कुर्यात्तु ह्यधिके^१ धर्महानिहत् ।
 ऋणं दत्त्वा मासि मासि दत्तषोडशपादकम् ॥८॥
 गृह्णीयाद्द्वि^२मित्येवं विंशती तु पृथक् पृथक् ।
 इतोऽधिकञ्चेद् गृह्णीयात् तदा भोगाय नैति तत् ॥९॥
 शोधते तु ऋणं यत्र मासे तत्राधिकं त्यजेत् ।
 ब्राह्मणेभ्य ऋणं दद्याद् गृह्णीयान्नाधिकं ततः ॥१०॥
 न प्रत्याख्यापयेत्तपि ब्राह्मणस्य वचो गुरु^३ ।
 द्रोणाढकाङ्गुलीहस्तकुडवादि तथैव च ॥११॥
 माषतोलकबुद्धयर्थं मानं कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
 कुर्यात्ताम्रैः सेरकञ्च^४ त्रिंशता षड्भिरेव च ॥१२॥
 तदद्भु^५ तोलकं ज्ञेयमेतेन क्रयविक्रयौ ।
 कुर्याद्वैश्यो धर्मबुद्ध्या नान्यथा ह्याचरेत् क्वचित् ॥१३॥
 इत्याद्याः कथिता विप्र वैश्यधर्माः पृथग्विधाः ।
 शूद्रस्तु ब्राह्मणादीनां पूजां कुर्यादतन्द्रितः ॥१४॥
 आज्ञां न लङ्घयेत्तपि न च तानवधीरयेत् ।
 न तेषामाचरेद्भूमिं वैदिकं लौकिकं तथा ॥१५॥
 पुराणपठनं वेदपठनं नापि चाचरेत् ।
 शास्त्रार्थकथनञ्चैव न शूद्रः क्वचिदाचरेत् ॥१६॥
 विप्रं चत्रं विप्रञ्चापि पाठयेन्न कदाचन ।

१ A ह्यधिकेण, C अधिके । २ A वृत्तं C D वृत्तं । ३ A C D गुरुः ।

४ A सेरकं C सेटकञ्च । ५ D तदर्थं ।

[^१वर्णान् व्याकरणादीन्वा श्लोकं श्लोकार्द्धमेव वा^२ ॥ १७ ॥

शूद्राद्विद्याग्रहीतारं^३ ब्राह्मणं पातयेदधः^४] ।

ब्राह्मणोऽपि पठन् शूद्रादात्मानमेव घातयेत् ॥ १८ ॥

[^५घृतं मतिं जलं पाद्यमामनञ्च निमन्त्रणम् ।

भुक्तोच्छिष्टञ्च नो दद्याच्छूद्राय ब्राह्मणः क्वचित् ॥ १९ ॥

वेदं न शृणुयाच्छूद्रः शृणुयाच्च पुराणतः ।

आगमन्तु पठेच्छूद्रो गुरुणा दौयते तु यत् ॥ २० ॥

स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रो मन्त्रं विवर्जयेत्] ।

दद्याच्छूद्राय विप्रस्तु सस्वाहाप्रणवान्यतः ॥ २१ ॥

ब्राह्मणस्य मुखाच्छूद्राः श्रुत्वा पौराणमन्त्ररम् ।

विप्राणां पाठजं पुण्यं संप्राप्नोति^६ न संग्रयः ॥ २२ ॥

शूद्रेभ्यो मन्त्रदानञ्च पुराणश्रावणन्तथा^७ ।

आपद्धर्माः समुद्दिष्टो ब्राह्मणस्य न चान्यथा ॥ २३ ॥

न चान्यो ब्राह्मणाद्दद्याच्चतुर्दण्डेभ्य एव च ।

मन्त्रं तन्त्रं शुभं ज्ञानं तस्माच्छूद्राय दापयेत् ॥ २४ ॥

दद्यान्न देवनैवेद्यं शूद्राय ब्राह्मणः क्वचित् ।

पादोदकं ब्राह्मणस्य पिवेच्छूद्रः प्रयत्नतः ॥ २५ ॥

ब्राह्मणे भक्तिमासाद्य शूद्रस्तरति दुर्गतिम् ।

१ B omits the portion bracketted. २ C D श्लोकार्द्धमेव वा ।
३ C D °ग्रहीतारं । ४ C पातयत्यधः । ५ B omits the
portion bracketted.

६ B C D स प्राप्नोति । ७ C श्रावणन्तथा D कथनन्तथा ।

नोपदेशैर्न मन्त्रैश्च न स्तवैः कवचैरपि ॥२६॥
 ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः^१ ।
 महान्ति पातकान्याङ्गस्तत्संभर्गी च पञ्चमः ॥२७॥
 ब्रह्मचत्रविशामेतनाहापातकमुच्यते ।
 शूद्रस्य तु सुरापाने ब्राह्मणीगमनं मृतम् ॥२८॥
 त्रयाणामेव वर्णानां माता ब्राह्मणभाविनी ।
 चत्रविट्शूद्रकन्यास्तु विप्राणां कन्यकाः^२ समाः ॥२९॥
 चत्रविट्शूद्रकन्यानां तैर्दत्तानां द्विजातयः ।
 ग्रहीतारो^३ भवन्त्येव नानापत्यकराः पुनः ॥३०॥
 किन्तु मात्रादिशब्दांस्तु त्यजेद्युस्तत्र सर्वदा ।
 ब्राह्मणान्नाशनः शूद्रो जलपुष्यादि चाहरेत् ॥३१॥
 ब्राह्मणस्तेन पूजादि कुर्याच्छूद्रान्तरस्य न ।
 ब्राह्मणासं विषं शूद्रे ह्यसेवां कुर्वतो^४ द्विज ॥३२॥
 सेवित्वा ब्राह्मणान्नन्तु भुञ्जीत नान्यथा क्वचित् ।
 ब्राह्मणस्यासने शूद्रो न वसेच्च कदाचन ॥३३॥
 न ब्राह्मणासनादुच्चैर्वसेच्छूद्रः कदाचन ।
 ब्राह्मणाद्ये पृथक् पूजां कदाचिदपि नाचरेत् ॥३४॥
 अङ्गुल्यग्रजलकणैः शूद्रस्याचमनं स्मृतम् ।
 सर्वासामपि च स्त्रीणामपि चाचमनं तथा ॥३५॥
 शूद्रवस्त्रं वारिपात्रं तथा भोजनपात्रकम् ।

१ C नोपदेशैश्च । २ C सर्वाङ्गनागमः । ३ A B C कन्यकासमाः ।

४ C D गृहीतारो । ५ C कुर्वते ।

न ब्राह्मणो व्यवहरेत् पापी व्यवहरन् भवेत् ॥ ३६ ॥
 मलमूत्रं परित्यज्य^१ मृद्धिः शूद्रो मृजेत् करौ ।
 यावत्तु पूतिगन्धैस्तु^२ परित्यागो न लक्ष्यते ॥ ३७ ॥
 सर्वासामपि च स्त्रीणां विधिरेवम्बिधो मतः ।
 ब्राह्मणस्य तु मृत्शुद्धिः कथ्यते ह्यवधारय^३ ॥ ३८ ॥
 एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा ।
 करक्रोडे तथा सप्त उभयोस्तिष्ठ एव च ॥ ३९ ॥
 त्रिधा त्रिधा पादयोश्च नेतव्या मृद एव हि ।
 नखशुद्धिं त्रिधा कुर्यात्तत आचमनं चरेत् ॥ ४० ॥
 प्रक्षाल्य पाणी पादौ च त्रिः पिवेदम्बु वीक्षितम् ।
 संमृज्याङ्गुष्ठमूलेन त्रिः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ॥ ४१ ॥
 अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ॥ ४२ ॥
 नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै ।
 सर्वाभिश्च शिरः पश्चाद्वाह्य चाग्रेण संस्पृशेत् ॥ ४३ ॥
 एवमाचमनं कुर्वन् साक्षान्नारायणो भवेत् ।
 एवं हि ब्राह्मणस्योक्तं जावाले चमनं शुभम् ॥ ४४ ॥
 शूद्राश्च सर्ववर्णानां स्त्रियो नो कुर्युरीदृशम् ।
 तिलकं विन्दुमात्रन्तु ललाटे शूद्र आचरेत् ॥ ४५ ॥
 ब्राह्मणश्चोर्ध्वतिलकमाशिखान्तं सदा धरेत् ।
 द्विफालं मध्यशून्यन्तु तिलकं मृत्तिकादिभिः ॥ ४६ ॥

१ C परित्यक्तो । २ A गन्धैस्तु, C गन्धः । ३ C ह्यवधीरयेत् ।

वाङ्मोक्ष हृदये चैव ग्रीवायां पार्श्वयोरपि ।
 ब्राह्मणस्त्रिलोकान्येवं कुर्याद्वै सर्वकर्मसु ॥४७॥ -
 न वाङ्मोक्षिलकं कुर्याज्जीविन् यस्य पिता स्थितः ।
 तथा ज्येष्ठः सोदरश्च यस्य जीवति ष तथा ॥४८॥
 उच्छिष्टहस्तं शूद्रं हि स्पृष्ट्वा विप्रः स्वयं तथा ।
 उपवासं प्रकुर्वीत शुना संस्पृष्ट एव च ॥४९॥
 अस्नातो ब्राह्मणं नैव स्पृशेच्छूद्रः कदाचन ।
 परीहामं न कुर्याच्च वृषलो ब्राह्मणाय हि ॥५०॥
 पितामहपितृव्यादिभ्रातृपुत्रादिशब्दतः ।
 शूद्रश्च ब्राह्मणश्चैव न भाषेतां परस्परम् ॥५१॥
 इत्याद्याः कथिता धर्मा वर्णानां द्विजपुङ्गव ।
 अथाश्रमाणां^१ सामान्यकार्याकार्यं निरूप्यते ॥५२॥

इति श्रीबृहद्गर्भपुराणे उत्तरखण्डे चतुर्थोऽध्यायः ॥

१ B तथाश्रमाणां ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

व्यास उवाच^१ ।

अहिंसा सत्यास्तेयादि^२ पूर्वमुक्तं श्रुतं त्वया ।
अतिथेः सेवनं दानं तीर्थपर्यटनन्तथा ।^३ १ ॥
गुरुसेवा शास्त्रमतिरास्तिकत्वं सलज्जता^४ ।
स्नानञ्च तर्पणञ्चैव ब्रह्मचारी समाचरेत् ॥ २ ॥
भिक्षां कुर्याद्भिक्षितञ्च गुरवे सन्निवेदयेत् ।
गुरुवासे^५ युवतिभिर्न सम्भाषेत सर्वदा ॥ ३ ॥
नन्वग्निः प्रमदा नाम घृतकुम्भमयः पुमान् ।
सुतामपि रहो जह्यात् प्रलिप्तः श्रेयसां पदम् ॥ ४ ॥
अङ्गसेवां^६ चन्दनाद्यैर्ग्रहणं^७ दुर्जनैषणाम्^८ ।
ब्रह्मचारी न कुर्याद्वै त्रिसन्ध्यं स्नानमाचरेत् ॥ ५ ॥
अभ्यस्येत ध्रुवं वेदानर्थज्ञोऽपि^९ ततो भवेत् ।
आवृत्तिः सर्वशास्त्राणां बोधादपि गरीयसी ॥ ६ ॥
गुरुद्रव्यं न भुञ्जीत दद्याच्च गुरवे सदा ।
मसूरमामिषं तैलं ताम्बूलमपि वर्जयेत् ॥ ७ ॥
खट्वायां शयनञ्चैव ब्रह्मचारी विवर्जयेत् ।

१ A B C omit व्यास उवाच । २ A सत्यस्तेयादि B अहिं-
सत्यमस्तेयादि । ३ C सलज्जिता । ४ B गुरुसेवा । ५ B D अङ्गसेवा ।
६ D चन्दनाद्यैर्ग्रहणं । ७ B दुर्जनैषिणां । ८ A C त्रिसन्ध्या ।
९ A B D नार्थज्ञोऽपि ।

हविष्याण्य वक्ष्यामि सावधानमनाः शृणु ॥८॥
 हेमन्तिकं मिता खिन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः ।
 कलाय कङ्कु-नीवारा वास्त्विकं हिलमोचिका^१ ॥९॥
 कलायं कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत् ।
 कन्दं^२ सैन्धवसामुद्रे लवणे^३ मधुमर्षिषौ ।
 ययोऽनुद्धृतसारञ्च पनसासहरीतकी ॥१०॥
 पिप्पली जीरकञ्चैव नागरङ्गञ्च तिलिङ्गी ।
 कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैत्रवम् ।
 अतैलपक्कं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते ॥११॥
 विधवानाञ्च नारीणां हविष्यान्नमिदं स्मृतम् ।
 तासां पतिव्रतमिदं मृते भर्त्तरि सर्वथा ॥१२॥
 इत्याद्याः कथिता धर्मा जावाले व्रतचारिणाम्^४ ।
 उच्यतेऽथ गृहस्थानां धर्मो यः परमो मतः ॥१३॥
 ब्राह्मे मुहूर्त्त उत्थाय प्रणमेद्गुरुदैवतम् ।
 ततो मलं त्यजेद्दूरे वह्निर्गत्वा धनुर्गृहात् ॥१४॥
 जनस्य^५ समुखे नैव न च वृक्षतले क्वचित्^६ ।
 हलकृष्टं तथा सूर्यसाम्मुख्यं वायुपश्चिमम् ॥१५॥
 लिङ्गस्पर्शं त्यजेच्चैव संत्यागे मलमूत्रयोः ।
 तांशकाले तु^७ सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथाविधि ॥१६॥

१ B °मूचिका । २ C फलं । ३ D गथे च ।
 ४ C D ब्रह्मचारिणां । ५ D जनस्य । ६ D तथा ।
 ७ C ताम्बाकाले तु ।

ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ।
 मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो^१ नरः ॥१७॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेदन्तधावनम् ।
 दक्षिणां पश्चिमां काष्ठां त्यजेद्द्वै दन्तधावने^२ ॥१८॥
 प्रातःस्नानं प्रकुर्वीत दृष्ट्वा प्राचीमथारुणाम् ।
 ततः कुर्याद्दिवास्नानं उदिते सति भास्करे ॥१९॥
 अलक्ष्मीः कालकणीं च दुःखप्रं दुर्विचिन्तितम् ।
^३अप्रात्रेणाभिषिक्तस्य नश्यन्त इति धारणा ॥२०॥
 एवं स्नात्वा सुसङ्कल्पं^४ शुष्कवासा जपेत् कृती ।
 पञ्चयज्ञान् प्रकुर्वीत तांस्ते वक्ष्यामि तच्छृणु ॥२१॥
 अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
 होमो देवबलिः प्रोक्तो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥२२॥
 आर्द्धं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्र्योर्बलिरथापि वा ।
 स्वर्गापवर्गयोः सिद्धिं पञ्चयज्ञात् प्रचक्षते ॥२३॥
 अभावे त्वतिथिः पूज्यो नरमात्रमथापि वा ।
 दद्याद्दहरहर्विप्रं ब्राह्मणायात्रमुत्तमम् ॥२४॥
 वैश्वदेवविधिञ्चात्र शृणुष्व दिजसत्तम ।
 कुश्रण्डिकासंस्कृताग्रौ जुहुयात् साग्निको द्विजः ॥२५॥
 निरग्निर्लौकिकाग्रौ हि मुनीनां मतमुत्तमम् ।

१ C भवत्येव यतो । २ D °धावनं । ३ A अप्रात्रेण
 B अरुणाभेऽभिषिक्तस्य C अप्रात्रेणाभिषिक्तस्य नश्यन्त इति वारिणा ।
 ४ A C D सुसंकल्पं ।

तदभावे जले पृथ्वां विना संस्कारमाहुनेत् ॥२६॥
 अक्षरलवणं यत्तु^१ हविष्यान्नं घृताचितम् ।
 जुहुयाद्विप्रं शुक्लान्नं^२ वैश्वदेवविधिस्त्रयम् ॥२७॥
 ब्राह्मणाद्यैः प्रकर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये ।
 नवग्रहान् पूजयित्वा दिक्पालांश्च प्रपूजयेत् ।
 सूर्याय सूर्यपुरुषेभ्य इत्यादिकमपि क्रमात् ॥२८॥
 सर्वेभ्यश्च बलिन्दद्यात् ततः कीटपिपीलिकाः ।
 अन्यैः प्रपूजयेद्गाश्च पूजयेत् परमादरात् ।
 कृत्वा चैवं विधिं विप्रः परान्नं^३, परिवर्जयेत् ॥२९॥
 नित्यश्राद्धन्तु^४ क्रियते यत्तत् प्रतिदिनं कृतम् ।
 दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन च ॥३०॥
 पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमाहरन्^५ ।
 गोघ्रासन्तु ततो दद्यान्मन्त्रेणानेन भूसुर ॥३१॥
 ॐसौरभेद्यः सर्वहिताः पवित्राः पुण्यराशयः ।
 प्रतिगृह्णन्तु मे घ्रासं गावस्त्रैलोक्यमातरः ॥३२॥
 ततोऽतिथींश्च^६ सेवेत यथाशक्ति निबोध तत् ।
 स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसापि वा ॥३३॥
 न प्राप्नोति गृही लोकान् यथात्वतिथिपूजनात् ।
 ०न वै स्वयं तदश्रीयादतिथिं यन्न पूजयेत् ।

१ C यत्ते । २ B शुक्लान्नं । ३ B परमान्नं ।

४ A नित्यश्राद्धस्तु ; B D नित्यं श्राद्धन्तु । ५ B C आवहन् ।

६ B ततोतिथींश्च । ७ A B D omit this line.

धन्यं यग्रस्यमायुष्यं स्वर्ग्यञ्चातिथिपूजनम् ॥३४॥
 तन्नो भुञ्जीत गार्हस्थी कृतमौनो यथाविधि ।
 अन्नं विलोक्य हृद्येत तेजोसीति स्पृशन्नमेत्^१ ॥३५॥
 चतुष्कोणमण्डलेन पञ्चभागांश्च निर्व्वपेत् ।
 भूर्भुवो भुवनपतये [भूतानां पतये]^२ तथा ॥३६॥
 पञ्चभूतात्मने मध्ये स्वाहान्तं मन्त्रपञ्चकम् ।
 उत्सृजेदथ गण्डूषं पिवेदुच्चारयन्निति ॥३७॥
 अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेति तत्त्वमुद्रया ।
 पञ्चग्रासांस्ततः कुर्यात् प्राणापानादिना^३ द्विज ॥३८॥
 प्रणवादिचतुर्थ्यन्तं स्वाहाशेषेण वै शुचिः^४ ।
 आयुष्कामः प्राङ्मुखः सन् सत्यकाम उदङ्मुखः ॥३९॥
 श्रीकामः पश्चिमास्यश्च^५ दक्षिणास्यो यगोऽर्थकः ।
 माता पिता वा यस्यास्ति नाश्रीयादक्षिणामुखः ॥४०॥
 पीठे पादं समारोप्य जलपात्रञ्च^६ वामतः ।
 नाश्रीयात् पङ्क्तिमध्यस्थो न त्यजेत् पङ्क्तिमेव हि ॥४१॥
 अमावास्यापौर्णमासीचतुर्दश्यष्टमीषु च ।
 रविवारे तथा भानुसङ्गन्तौ द्वादशीतिथौ ॥४२॥

१ B स्पृशेन् नमेत् । २ B omits the portion bracketted.
 ३ B प्राणापानेति वै द्विज । ४ C reads ते स्वाहान्तेन चादौ तु
 व्याहृत्य प्रणवाक्षरं । ५ B श्रीश्रीकामः पश्चिमास्यः ।
 ६ C reads जीवन् पिता वा माता वा यस्य नास्ति विधिस्तथा ।
 ७ C जलधारश्च ।

पुण्याहेषु च सर्वेषु मत्स्यं मांसं^१ न भक्षयेत् ।
 मत्स्यं मांसं मसूरञ्च माषं निम्बं तथार्द्रकम् ॥४१॥
 तैलञ्च रविवारेषु न गृह्णीत कदाचन ।
 रोहितं शकुलञ्चैव शफरं शफराधिपम् ॥४२॥
 शुक्लवर्णं सशल्कञ्च^२ मत्स्यं भुञ्जीत ब्राह्मणः ।
 सर्वाङ्गुलीभिरश्रीयात् कल्पयेन्न^३ करौ क्वचित् ॥४३॥
 निःशब्दं भोजनं कुर्यान्नाङ्गुलीपृष्ठमालिहेत् ।
 आदौ घृतान्नमाहार्यं व्यञ्जनं शाकमादितः^४ ॥४४॥
 ततः सूपादि भुञ्जीत चीरान्तं भोजनञ्चरेत् ।
 न चीरे लवणं दद्यान्नास्त्रेषु गुडमेव च ॥४५॥
 चीरं तथामिषं भुक्त्वा न भुञ्जीत कदाचन ।
 पाषाणपात्रे पत्रे^५ वा सर्वेषां भोजनं शुभम् ॥४६॥
 गृहस्थश्चाभग्नकांस्ये ताम्रपात्रे न चैव हि ।
 जलञ्च ताम्रपात्रेण न भुञ्जीत गृही क्वचित् ॥४७॥
 मलमूत्रत्यागशौचं न कुर्यात्ताम्रवारिणा ।
 विलम्बभोजनं पापं पुण्यदं शीघ्रभोजनम् ॥५०॥
 विप्राणामुपरोधेन नियमन्तु^६ त्यजेत् सकृत् ।
 बहूनां भुञ्जतां मध्ये नैकोऽश्रीयात्त्वरात्तितः ॥५१॥
 वृथा न विकिरेदन्नं नोच्छिष्टः कुत्रचिद्भजेत्
 श्लोकपाठं पुराणार्थं शास्त्रार्थकथनन्तथा ॥५२॥

१ C मत्स्यमांसं । २ C यशल्कञ्च । ३ A B C कल्पयेन्न ।
 ४ A व्यञ्जनमादितः । ५ C ०पात्रे । ६ A नियमस्तु ।

उच्छिष्टवदनो^१ नैव कुर्यान्मन्त्रं न चोचरेत् ।
 हस्त्रियादिसृष्टमन्नं स्त्रीसृष्टञ्च विवर्जयेत् ॥५३॥
 शुना सृष्टञ्च दृष्टञ्च^२ वर्जयेत् भोजनं द्विजः ।
 मार्जारो न स्वयं स्पृश्यो न तेन स्पृष्टमुज्जयेत्^३ ॥५४॥
 हस्तपात्रे वस्त्रपात्रे भूपात्रे नापि भुज्यते ।
 मृत्पात्रेण नाम्बु पेयं पीतशेषञ्च वर्जयेत् ॥५५॥
 नोच्छिष्टे घृतमादद्यान्न भुञ्जीतानिवेदितम् ।
 आर्द्रवासा नैकवासा न भग्नासनगस्तथा ॥५६॥
 शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् ।
 पिवेन्नाञ्जलिना तोयं न तोये मुखमर्पयन्^४ ॥५७॥
 न च प्रातर्न सन्ध्यायां सार्द्धयामाधिके तथा ।
 रात्रिकाले न भोक्तव्यं सुखरात्रिं विना नरैः ॥५८॥
 अनावृते स्थले^५ नैव भुञ्जीत वै कदाचन ।
 अर्द्धस्त्रिन्नं प्रेतभक्ष्यं सुस्त्रिन्नं देवसम्मतम् ॥५९॥
 द्विःस्त्रिन्नन्तु नरैर्भक्ष्यं त्रिस्त्रिन्नं ब्रह्मगर्हितम् ।
 एकस्त्रिन्नं भानुशुद्धं पुनः स्त्रिन्नं भवेद् यदि ॥६०॥
 तद्विःस्त्रिन्नन्तु भक्ष्यं स्यादन्यथा गर्हितं हि तत् ।
 दग्धं दुष्कृमिदुष्टञ्च^६ दत्तञ्चावज्ञया च यत् ॥६१॥
 न भोक्तव्यं पर्युषितं दृग्जिह्वाप्रीतिवर्जितम् ।
 इत्यादि भोजने धर्माः कथितास्ते द्विजोत्तम ॥६२॥

१ B °वदनेनैव । २ B C दुष्टञ्च । ३ A अोज्जयेत् ।
 ४ B मुखमर्पयेत् । ५ B C D अनावृतस्थले । ६ A दृष्टमिदुष्टञ्च ।

अन्ते गण्डूषमाहृत्य माधुर्यान्तं^१ समापयेत्^२ ।
 ततो मृद्धिर्हस्तवक्त्रदन्तान् संशोध्य यत्नतः ॥६३॥^३
 मुखशुद्धिं ततः कुर्यात्^४ [ताम्बूलतुलसीदलैः ।
 श्रीहरिस्मरणेनापि^४ द्विराचम्य तथापि वा ॥६४॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मपुराणे उत्तरखण्डे पञ्चमोऽध्यायः ॥०॥

१ D माधुर्यान्ते । २ C समर्पयेत् । ३ B omits the portion bracketted.

४ D •स्मरणेनै ।

षष्ठोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

अथ भुक्त्वा सुखीभूय पुराणश्रवणादिकम् ।
राजस्य दर्शनं कुर्यात्ततः सन्ध्यां समाचरेत् ॥१॥
सन्ध्याप्रदीपं प्रज्वाल्य प्रणमेत्तदनन्तरम् ।
एकदा जलवल्ली चनाहरेद्वै कदाचन ॥२॥
शास्त्रचिन्तां भोजनञ्च शयनं गमनन्तथा ।
मैथुनञ्च तथा क्रीडां सन्ध्याकाले विवर्जयेत् ॥३॥
कृतपादादिशौचन्तु भुक्त्वा सायं ततो गृही ।
गच्छेच्च शय्यां स्फुटितामपि दारुमयीं शुभाम् ॥४॥
१न विशालानं वा भग्नां नासमां१ मलिनानं च ।
न च जन्तुमयीं शय्यामवतिष्ठेदनावृताम् ॥५॥
प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथवा दिशि ।
सदैव स्वपतः शस्तं विपरीतन्तु रोगदम् ॥६॥
नमो नन्दीश्वरायेति यश्चोक्त्वा१ सुष्यते नरः ।
तस्य कुशाण्डराजेभ्यो न भविष्यति वै भयम् ॥७॥
पद्मनाभं नमस्कृत्य नागदेवीं तथोरगान् ।

१ B सन्ध्यां । २ C नाविशालां । ३ B न समां । ४ B यः कृत्वा ।

गृहदेवं^१ तथा नत्वा गृही शयनमाचरेत् ॥८॥
 न तैलाक्तो नार्द्रवासा नार्द्रपादो न चर्मणि^२ न
 नैवोत्तरशिराः सुषेन्न^३ नग्नोऽपि शयंते च ॥९॥
 गृहमूर्द्धण्यकाष्ठस्य दैर्घ्यं नानुशयीत च ।
 न कुर्यात् शयनात्पूर्वमनिष्टचिन्तनं नरः ॥१०॥
 दारोपगमनं कुर्यात् सकामश्चतुसङ्गतौ ॥११॥
 चतुर्दशष्टमी चैव अमावास्याय पूर्णिमा ।
 पर्वण्येतानि राजेन्द्र^४ रविसङ्क्रान्तिरेव च ॥१२॥
 स्त्रीतैलमांससम्भोगी पर्वस्वितेषु वै पुमान् ।
 विन्मूत्रभोजनन्नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥१३॥
 अभ्यङ्गचौरमांसानि योषित्सङ्गं तथाखिलम् ।
 नन्दारिक्ताजयापूर्णाभद्रासु नाचरेत् क्रमात् ॥१४॥
 अभ्यङ्गं योषित्सङ्गञ्च चौरं मांसञ्च वर्जयेत् ।
 अर्के बुधे कुजे शुक्रवारयोश्च^५ क्रमान्नरः ॥१५॥
 तैलं हस्तासु चित्रासु श्रवणासु च वर्जयेत् ।
 चौरं वर्ज्यं विशाखायां मूले भाद्रपदे मृगे ॥१६॥
 मांसं वर्ज्यं योषितश्च मघावज्ज्युत्तरेषु च ।
 अनृतौ तु स्त्रियं गच्छेत् सकामां कामभाववान् ॥१७॥
 षोडशर्त्तुर्निशा नारी पृथ्वीशब्देन कथ्यते ।

१ C •देवीं ।

२ B नाद्रपादोपचर्मणि ।

३ C स्वप्येत् ।

४ A C D पर्वण्येतानि चोक्तानि । ५ A D अर्के बुधे कुजे शुक्रकुजयोश्च ।

६ B मूला० ।

तत्र युग्मासु पुंसङ्गात् पुत्रं सूते द्विजोत्तम ॥१८॥

द्वयं तुभ्यं निगदितं गृहिणां दारसेवनम्^१ ।

सामान्यधर्मान् गृहिणां निबोध कथयामि ते ॥१९॥

उच्छिष्टञ्च मलं मूत्रं श्लेष्मानं पादताडनम् ।

जलेषु वर्जनीयानि घृणावपि शमिच्छुभिः ॥२०॥

जलाग्निमम्बुखे नापि मलं मूत्रञ्च संत्यजेत् ।

परिदध्यान्नरो वस्त्रं दशा नाभौ प्रयोजयेत् ॥२१॥

पूर्वधौतं स्त्रिया धौतं यद्भौतं रजकैरपि ।

तदधौतं विजानीयाद्दशा दक्षिणपश्चिमे ॥२२॥

विचित्रवर्णसूत्रञ्च पूजायां वसनं त्यजेत् ।

पूर्वास्य उत्तरास्यो वा पूजां कुर्याद् यथाविधि ॥२३॥

यवनान्यजकाकश्यालोकितं दूष्यते^२ द्विज ।

पूजाश्राद्धादिकं द्रव्यं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥२४॥

मल्लिने च तथा भग्ने शूद्रव्यवहते तथा ।

वस्त्रपात्रादिपूजा^३ च वृथास्यूते^४ च वाससि ॥२५॥

^५[सन्ध्यासिनि^६ ब्राह्मणे च समायातेऽतिथौ गृही ।

पूजां श्राद्धं तथारब्धं तत्पूजानन्तरं चरेत् ॥२६॥

आसनं वसनं शय्या दाराः पुत्रः कमण्डलुः ।

आत्मनः शुचीन्येतानि^७ न परेषां कदाचन ॥२७॥

१ A B C दारदेवनं । २ B D दृश्यते । ३ A वस्त्रपादादिपूजा च ।

४ D वृथा स्यूते च । ५ B omits the portion bracketted.

६ A B D सन्ध्यासिनि ।

७ C D शुचिरेतानि ।

तस्मात् परासनादौ तु नैव देवान् प्रपूजयेत् ।]
 पूजयंस्तु गुरुं दृष्ट्वा त्यजेत् पूजां मुदान्वितः ॥२४॥
 त्यागाय पीडयत्येव मलं नाभेरधोगतम् ।
 तत्त्यागाय वह्निर्देशं पूजां कुर्वन्नपि व्रजेत् ॥२५॥
 ततः पुनः शुचीभूयाचम्य कृत्वात्मशोधनम् ।
 अवशिष्टक्रियां कुर्यात् स्नायात् स्पृष्टोऽन्यजादिभिः ॥२६॥
 गवां सेवा .तु^१ कर्त्तव्या गृहस्थैः पुण्यलिप्तुभिः ।
 गवां सेवापरो यस्तु तस्य श्रीर्वर्द्धतेऽचिरात् ॥२७॥
 ब्राह्मणानां तथाग्नीनां गुरुणाञ्च गवान्तथा ।
 स्त्रियाञ्च देवलिङ्गानां न गच्छेन्मध्यतः क्वचित् ॥२८॥
 युध्यतां वदताञ्चैव^२ सर्वेषामपि सर्वदा ।
 मध्येन^३ नैव गन्तव्यं तृणाभ्यन्तरतो व्रजेत् ॥२९॥
 गुरुर्गङ्गा च माता च पिता सूर्येन्दुवज्रयः ।
 प्रत्यक्षदेवता एताः पतिः स्त्रीणां तथा स्मृतः ॥३०॥
 ब्राह्मणाश्च स्त्रियो गावो विरक्तश्च^४ तथातिथिः ।
 गावो यत्र तु तिष्ठन्ति तत्स्थानं नियतं शुचि ॥३१॥
 गवां स्पर्शेन सर्वाणि संशुद्धान्येव सर्वथा ।
 गवां मूत्रं^५ पुरीषञ्च पवित्रं परमं मतम् ॥३२॥
 क्षीरं दधि घृतञ्चैव भोजने ह्यमृतोपमम् ।
 एतैर्विना भोजनञ्च वृथाभोजनमिष्यते ॥३३॥

१ B सेवादि । २ A •श्चके C क्षापि । ३ B तन्मध्ये । ४ B विविक्तश्च ।

५ B गवीमूत्रं ।

विशेषतो ब्राह्मणस्तु ना^१गव्यं भोजनञ्चरेत् ।
 उपेक्ष्यं सर्वमेव स्यान्न तु गव्यं कदाचन ॥३८॥
 गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दाधे सर्पिस्तथोत्तमम् ।
 पञ्चगव्यमिदं प्रोक्तं स्नानीयं सर्वदैवतैः ॥३९॥
 भूसुरा ब्राह्मणाः प्रोक्ता गव्यञ्चापि धरामृतम् ।
 गव्यभोजी सदा विप्रो ह्यमरत्वमवाप्नुयात् ॥४०॥
 ताडनं वियतां वाक्यं स्पर्शनं^२ तालपद्मतः ।
 पादाघातं भक्षरोधं वर्जयेद्गोषु मानवः ॥४१॥
 गोगृहे तुषधूमञ्च क्षौरञ्चामिषभोजनम् ।
 पीठासनं प्राणिदाहं^३ व्यायामं मैथुनन्तथा ॥४२॥
 मिथ्यावाक्यं प्राणिहिंसां भृष्ट^४द्रव्यस्य भोजनम् ।
 परान्नभोजनञ्चैव दादग्रेव विवर्जयेत् ॥४३॥
 गवापराध^५दण्डञ्च गृहस्थानां न कारयेत् ।
 एतान् द्विजेन्द्र गोधर्मान् गृही कुर्यात् सुखं लभेत् ॥४४॥
 ऋषकस्तु वाहयेद्गाः^६ सार्द्धं प्रहरमेव हि^७ ।
 ततोऽधिकं वाहयन् गां गोवध्यापातकी भवेत् ॥४५॥
 उच्छिष्टान्नं तथा गोभ्यो न दद्यान्मानवः क्वचित् ।
 यात्राकाले सवत्साञ्च धेनुं दृष्ट्वा सुखं व्रजेत् ॥४६॥
 दधि शुक्लञ्च कुसुमं सुन्दरीं हस्तिनं हयम् ।

१ B omits ना A ब्राह्मणो वा गव्यं ।

२ C स्पर्शञ्च ।

३ B प्राणिदाहं ।

४ B C D भृष्ट० ।

५ A परापराध० ।

६ C गां ।

७ D सार्द्धप्रहरमेव हि ।

८ C गां ।

दुर्वाञ्च शुक्लधान्यञ्च जलपूर्णं घटन्तथा ॥४७॥
 शिवां विप्रं शङ्खचिह्नं^१ खञ्जनं सञ्जनन्तथा ।
 परार्थञ्च परेणोक्तं मङ्गलं वचनन्तु यत् ॥४८॥
 विल्ववृक्षं मौक्तिकञ्च शङ्खं जिगर्मिषुः स्मरेत् ।
 दूरदेशं न चैकाकी त्रितयी च न हि व्रजेत् ॥४९॥
 भद्राञ्च वारवेलाञ्च रिक्तां पापदिनानि च ।
 तिथिवारेषु दिग्दोषान्^२ वर्जयित्वा सुखं व्रजेत् ॥५०॥
 आषाढीकार्तिकीमाघीवैशाखीषु द्विजोत्तम ।
 रविसङ्क्रमणेऽमायां^३ युगाद्यास्त्रन्तरासु च ॥५१॥
 व्यतीपाते^४ च पुष्यायां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 माघे मासि च सप्तम्यां भाद्रकृष्णाष्टमीदिने ॥५२॥
 शिवरात्रिचतुर्दश्यां महापूजादिनेषु च ।
 अमावास्या भौमतुर्या गुर्वष्टम्यर्कसप्तमी ॥५३॥
 आद्धाहे जन्मदिवसे एकादश्यां दिनत्रये ।
 अर्द्धेदये च वारुण्यां कुर्याद्दानं मनःप्रियम्^५ ॥५४॥
 तीर्थस्नानं साधुसङ्गं देवताराधनन्तथा ।
 पुराणश्रवणञ्चैव^६ [मिष्टं भुञ्जीत भोजयेत् ॥५५॥
 राजसन्दर्शनञ्चैव] कलहादिविवर्जनम्^७ ।

१ A B C शङ्खचिह्नं । २ B D दिग्देशान् । ३ B D रविसङ्क्रमममायायां
 C रविसङ्क्रमणेऽमीषां युगाद्यास्त्रन्तरासु च । ४ D व्यतीपातेषु ।
 ५ C मनः शुचं । ६ B omits the portion bracketted.
 ७ B D °विवर्जितं ।

कुर्याच्च मैथुनत्यागं नदीलङ्घनवर्जनम्^१ ॥५६॥
 अमिषञ्च त्यजेत् पृथ्वीखननं वाहनं गवाम् ।
 वस्त्रस्य चारसंयोगं दन्तधावनमेव च ॥५७॥
 त्यजेद्गृही^२ च जावाले ह्यन्यथा नारकी भवेत् ।
 गृहस्यस्तु स्वयं राजा-नावमन्येत तं परः^३ ॥५८॥
 स दण्डकर्त्ता गार्हस्थ्ये मृत्युपुत्रादिकेष्वपि ।
 कालसन्धौ तु सूर्यस्य न भुञ्जीरन् द्विजातयः ।
 वृथाचेष्टां वृथावाक्यं न गृहस्यः समाचरेत् ॥५९॥
 विवस्त्रां न स्त्रियं पश्येच्चरतीं युवतीन्तथा ।
 अविश्रक्तस्य पुंसस्तु न लिङ्गमवलोकयेत्^४ ॥६०॥
 न स्त्रियो दर्शयेत्लिङ्गं^५ पश्यन्तु न कामयेत् ।
 वैतालप्रतिको न स्यान्न वक्रप्रतिकोऽपि च ॥६१॥
 धर्मध्वजी च्छद्महिंसी शठोऽधोदृष्टिकश्च वा ।
 नृत्यं गीतञ्च वाद्यञ्च न कुर्याद् यशसे द्विज ॥६२॥
 चिकित्सकस्य भिक्षोश्च तथा वार्द्धुषिकस्य च ।
 पाषण्डस्य च नैवाकं भुञ्जीत नास्तिकस्य च ॥६३॥
 नैकः सुप्याच्छून्यगेहे सुप्तं नैव प्रबोधयेत् ॥६४॥
 यस्या योनिर्व्यावृत्ता स्यात्तथा वाश्वस्तुराकृतिः ।
 तां नोपगच्छेद्वनितां पर्णाकृतिभगां व्रजेत् ॥६५॥

१ C नदीलङ्घनमेव च । २ C दूरन्तु । ३ C नावमन्येत ततः परं ।

४ A B D omit this line. ५ D अवधारयेत् । ६ B पार्श्वं ।

७ D वैडालप्रतिको । ८ B reads तां नोपगच्छेद्वनितां तस्याः

पुत्रोद्धारिणिकः । कूर्मपृष्ठभगां गच्छेत्तथा पर्णाकृतिं भगां ॥

तस्यां पुत्रः समुत्पन्नो धर्मकामार्थ^१कृद्भवेत् ।
 सुलक्षणेन पुत्रेण हेतुना भागवान् पुमान् ॥ ६ ६ ॥
 चौरसः चेत्रजी दत्तः कृत्रिमो गूढसम्भवः ।
 अपविद्धश्च कानीनः सहोढः क्रीत एव च ॥ ६ ७ ॥
 पौनर्भवः स्वयं दत्तः शौद्रो द्वादश पुत्रकाः ।
 दायादा आदिमाः षट् स्युर्लघुत्वञ्चोत्तरोत्तरम् ॥ ६ ८ ॥
 विधिसंस्कारलभ्यायां भार्यायां जात चौरसः ।
 स्वचेत्रे परशुक्रेण जनितः चेत्रजः सुतः ॥ ६ ९ ॥
 आपत्काले पितृभ्यान्तु दत्तोऽद्भिर्दत्त^२ उच्यते ।
 परपुत्रः स्वपुत्रत्वे कल्प्यते स तु कृत्रिमः ॥ ७ ० ॥
 अज्ञातजन्मा स्वगृहे उत्पन्नो गूढजोऽस्य सः ।
 मात्रा पित्राथत्रोत्सृष्टो गृह्यते सोऽपविद्धकः ॥ ७ १ ॥
 कन्यया^३ जनितः पुत्रः कानीनः पितृवेश्मनि ।
 पुत्रार्थदत्त^४कन्यायाः सुतः कन्यापितुः स च ॥ ७ २ ॥
 गर्भिण्या दैवलभ्यायाः संस्कर्तुः स्यात् सहोढकः ।
 मूल्यक्रीतस्वपत्यार्थं पुत्रः स क्रीत उच्यते ॥ ७ ३ ॥
 नार्या पत्यन्तरं कृत्वा कृतः पौनर्भवः सुतः ।
 स्वयं यः^५ पुत्रतामेति स्वयं दत्तः परस्य सः ॥ ७ ४ ॥
 शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः शौद्रः पारशवः सुतः ।
 कल्याणविद्धक्रीतान्ताः पञ्चवर्षाधिकाः कृताः ॥ ७ ५ ॥

१ C °कर्मार्थकृत् । २ D द्विर्दत्तः । ३ B कन्याया D कन्यायां ।

४ D पुत्रार्थदत्तः । ५ B D च ।

न भवन्ति हि ते पुत्रा भरणार्थास्तु केवलम् ।
 संस्कारेणापि चैकेन स्वयं दत्तस्य पुत्रता ॥७६॥
 सोदराणान्तु भ्रातृणां पुत्रिणैकतरेण वै ।
 पुत्रवन्तस्तु सर्वे स्युरेकपत्यंस्तथा स्त्रियः ॥७७॥
 पुत्रेष्वेतेषु यः प्रोक्तं श्रौरसः पितृदायभाक् ।
 शेषाणामानुग्रहं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥७८॥
 शुक्रं ब्रह्महविः प्रोक्तं कामाग्निगलितं भवेत् ।
 विवाहसंस्कृतायान्तु नार्थ्यां कामानले क्षिपेत् ॥७९॥
 फलन्तस्य सुतोत्पत्तिः पावनी पुनरिष्टिदा ।
 अयोनी परयोनी च तस्मात् शुक्रं न निक्षिपेत् ॥८०॥
 शुक्रव्ययं वाग्व्ययञ्च नैव कुर्याद्दृष्ट्या क्वचित् ।
 भगलिङ्गादिशब्दञ्च नोक्षरेत् परगोचरम् ॥८१॥
 उक्षरेदाश्विने मासि महापूजादिनेषु हि ।
 मातृणाञ्च सुतानाञ्च समीपे न तदापि च^१ ॥८२॥
 अशक्तिदौक्षितायाश्च शिष्यायाः सन्निधौ न च ।
 देवी हि भगरूपैव भगलिङ्गरसप्रिया ॥८३॥
 तस्मात्तत्प्रियकाम्यायै तत्पूजार्हस्तथा वदेत् ॥८४॥
 जननी गुरुपत्नी च ज्येष्ठसोदरपत्निका ।
 श्वश्रूर्ज्येष्ठसोदरा च पितृव्यस्त्री च मातुली ।
 मातुः पितुः स्वसारौ च नवेमा^२मातरः स्मृताः ॥८५॥

१ C पुत्रेण । २ A B D एकपत्युः । ३ B कदापि च, D कदाचन ।

४ D नवमो ।

पुत्री कनिष्ठसोदर्या पुत्रभार्या तथैव च ।
 कनिष्ठसोदरस्त्री च शिष्या पुत्रबधूस्तथा ॥८३॥
 भ्रातृपुत्री^१ भागिनेयी नवमी शरणागता ।
 सुताः पर्यायतस्त्रेताः स्नेहशासनभांजनम् ॥८७॥
 अष्टादशस्त्रियस्यैता याश्च तच्छब्दभाषिताः ।
 अकामसम्भताश्चापि पतेदुपगतः क्षणात् ॥८८॥
 स्नेच्छाञ्च यवनीञ्चैव गत्वा जात्याः परित्यजेत्^२ ।
 कौलो^३प्येतासु सङ्गम्य देवताशापमाप्नुयात् ॥८९॥
 दुरूहं शक्त्यनुष्ठानं तत्र मुह्यन्ति शूरयः ।
 अलङ्घ्यं शिववाक्यञ्च योगपन्थानमुत्तमम् ॥९०॥
 तस्माद्योगप्रियां देवीं भजन् कुर्वन्नदोषभाक् ।
 त्रिषु भावेषु यो भावो वेषणवक्रम इच्छते ॥९१॥
 भावः पापक्षयायासौ प्रथमः परिकल्प्यते ।
 कल्प्यते मध्यमो भाव स्तत्रानुष्ठानभूतयः ॥९२॥
 भजतां यत्नसम्पन्ना भवन्तीष्टप्रपूर्त्तये ।
 दिव्यस्तृतीयो भावो यस्तत्रानुष्ठानभूतयः ॥९३॥
 भवन्त्ययत्नसम्पन्ना देवतालाभकारणम् ।
 तस्माद्भूमं परं सूक्ष्मं बुध्यमानोहि सर्वदा ॥९४॥
 कर्म देवपराणां हि न प्रशंसेन्न^४ गर्हयेत् ।
 अधर्मवत् प्रकाशन्तो न लङ्घ्येरंस्तु^५ सत्पथाः ॥९५॥

१ A B भ्रातृपुत्र । २ C D परित्यजेत् । ३ C कलौ ।
 ४ D ०म् । ५ A B D omit स्तु ।

यथारुचि भवेत्सर्वा देवता फलतः समाः ।
 भजन्नेकां परां निन्दन् भजते नरकाय तत् ॥८६॥
 विप्रः स्वरभैर्मद्यैश्च मनुष्यवलिना शिवाम् ।
 नार्चयेन्मत्स्यमांसाभ्यां काले शास्त्रनिषेधिते ॥८७॥
 न रात्रौ दधि भुञ्जीत तिक्तशक्तुतिहांस्तथा ।
 न कुर्यान्मन्त्राणां दानं प्रणामञ्चाशिषां वचः ॥८८॥
 कर्णनासिकयोः काष्ठं कण्डूतिं नापि चाचरेत् ।
 उच्चैःशब्देन चाङ्गानं परनिन्दनमेव च ॥८९॥
 एतानि किल कर्माणि रात्रौ नैवाचरेद्बुधः ।
 शयनं मैथुनं स्त्रीभिः परिहासं दिनेषु च ॥९००॥
 न कुर्याद्द्वारुपादाभ्यां रक्ताभ्यामथ निर्गमम् ।
 कुर्यात् गृहस्थः सर्वेषां देवानामुत्सवक्रियाम् ॥९०१॥
 प्रत्यहं सर्वदेवानां पूजा कार्या यथामति ।
 सर्वं^१ देवार्पणं कुर्याद् गृहस्थः सर्वगैहिकम् ॥९०२॥
 एवं ते कथिता धर्मा गृहस्थानां द्विजोत्तम ।
 वानप्रस्थभिक्षुकयोः शृणुवाचारान् यथामति ॥९०३॥

इति श्रीबृहद्धर्मपुराणे उत्तरखण्डे गृहधर्मकथनं नाम

षष्ठोऽध्यायः ॥०॥

सप्तमोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

गृहस्थस्तु यदा पश्येदलीपलितमात्मनः ।
अपत्यस्यैवचापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥१॥
मार्कण्डेयपुराणस्थं चण्डीमत्तगतीस्तवम् ।
गीताशास्त्रं भारतीयं विप्रः सर्वाश्रमे पठेत् ॥२॥
अकुर्वन्नीदृशं कर्म वृथाजन्मत्वमाप्नुयात् ।
चण्डीं गीतां हरेर्क्षाम गङ्गास्नानं तथाद्रियन् ॥३॥
विरक्तो ग्राम्यमाहारं त्यक्त्वा चैव परिच्छदम् ।
पुत्रेषु भार्यां निःक्षिप्य वनं गच्छेत् सचैव वा ॥४॥
मुन्यन्नेर्विधिर्मध्येः शाकमूलफलेन च ।
एतानेव महायज्ञान्निर्व्वपेद्विधिपूर्व्वकम् ॥५॥
प्रातःस्नायी चीरवासा जटाश्रम्रुनखान्वितः ।
स्नाध्यायैर्नित्ययुक्तः स्नाहान्तो मैत्रः समाहितः ॥६॥
वैतानिकञ्च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ।
दर्शमस्कन्दयन् पर्व्व पौर्णमासञ्च योगतः ॥७॥
च्छेष्ट्याग्रयणञ्चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।

उषा चरु पुरोडाशान् कृत्वा देवेभ्य एव च ॥८॥
 शेषमात्मनि युञ्जीत क्षवणञ्च स्वयं कृतम् ।
 नक्तञ्चान्नं समश्रीयाद्दिवा वाहृत्य चासक्त^१ ॥९॥
 अप्रयत्नसुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः ।
 शयनेष्वममश्चैव^२ वृक्षमूलनिकेतनः ॥१०॥
 गृहमेधिषु विप्रेषु तापसारण्यवासिषु ।
 ग्रामादाहृत्य वाश्रीयादष्टौ ग्रामान् दने वसन् ॥११॥
 अपराजिताञ्चास्थाय दिशं गच्छेदजिह्मगः ।
 अनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः ॥१२॥
 तृतीयमायुषो भागं विहृत्यैवं वनेषु तु ।
 चतुर्थमायुषो भागं स्नात्वा सङ्गं परित्यजेत् ॥१३॥
 आश्रमादाश्रमं गच्छेद्भुतहोमो जितेन्द्रियः ।
 ष्टणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोचे निवेशयेत् ॥१४॥
 अधीत्य वेदानुत्पाद्य पुत्रान् कृतवनाश्रमः ।
 दृष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोचे निवेशयेत् ॥१५॥
 अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य सुतानपि ।
 अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोचमिच्छन् ब्रजत्यधः ॥१६॥
 प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेद^३सदक्षिणाम् ।
 आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रब्रजेद्गृहहात् ॥१७॥

१ B चाहृत्य वासक्तत् ।

२ B D शरयोष्वममश्चैव ।

३ B सर्वदेव० ।

एक एव चरेन्नित्यं सिद्धिमेकस्य लक्षयन् ।
 कपालं वृक्षमूलानि कुचेक्षमसहायता ॥ १८ ॥
 समता चैव सर्वत्र एतन्मुक्तस्य लक्षणम् ।
 मृत्युं वा जीवितं वापि नाभिनन्देत् कदाचन ॥ १९ ॥
 सत्यपूतां वदेद्वाचं दृष्टिपूतं न्यसेत्पदम् ।
 वस्त्रपूतं पिवेदम्भो मनःपूतं समाचरेत् ॥ २० ॥
 अभिवादांस्तितिचेत नावमन्येत कञ्चन ।
 न चैनं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ २१ ॥
 अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युरग्रणानि च ।
 अलावुं^१ दारुपात्रञ्च मृण्मयं वैदलन्तया^२ ॥ २२ ॥
 एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ २३ ॥
 एककालञ्चरेत् भैक्ष्यं न प्रसज्येत^३ विस्तरे ।
 भैक्ष्ये प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जते ॥ २४ ॥
 विधूमे वरमूषले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
 वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ २५ ॥
 अतिपूजां तथालाभं गौरवं निन्दनन्तथा ।
 दूष्णन् यतिर्याति पापमिन्द्रियाणां सुखस्पृहाम् ॥ २६ ॥
 निमन्त्रितो ब्राह्मणेन भिक्षां कुर्वीत वै यतिः ।
 अनिमन्त्रणतो वापि गृहस्थैः पूजितो भवेत् ॥ २७ ॥
 प्राणायामैर्दहेद्देहं धारणाभिश्च किल्बिषम् ।

१ A D अलम्बिं ।

२ C वैणवन्तया ।

३ A B D •ज्जेत ।

प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥२८॥

जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।

रजस्वलमनित्यञ्च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥२९॥

प्रियेषु खेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।

विमृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति^१ सनातनम् ॥३०॥

गृहस्थस्य गृहे तिष्ठेद्गोदोहमात्रकालतः ।

तेन दत्तञ्च भुञ्जीत मधुमांसविवर्जितम् ॥३१॥

त्यजेदसत्कथां नित्यं क्रीडाञ्च परनिन्दनम् ।

तीर्थसेवा देवपूजा दिवाकालं प्रयापयेत् ॥३२॥

अयं भिक्षुविधिः प्रोक्तो जावाले तुभ्यमुत्तमः ।

ध्यानिकं सर्वमेवैतद्यदेतदभिगच्छितम् ॥३३॥

गृहस्थप्रभवद्वारा आश्रमाः सर्व एव हि^२ ।

सर्वेषामाश्रमाणां हि गृहस्थः श्रेष्ठ उच्यते

तेषां हि सेवया गेहो तद्गतिं समवाप्नुयात् ॥३४॥

यथा नद्यो नदाश्चापि सागरं यान्ति संस्थितिम् ।

एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थं यान्ति संस्थितिम् ॥३५॥

यथा समुद्रमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।

तथा गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षुकाः ॥३६॥

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

ह्रीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्माक्षरं ॥३७॥

एवं सद्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽस्पृहः ।

१ A B ०येति ।

२ C सर्वमेव हि ।

सत्यासे नापहत्येनः^१ प्राप्नोति परमां गतिम् ॥२८॥
 न सत्यासात् परो धर्मा वर्त्तते मुक्तिकारणम्^२ ।
 ब्रह्मचत्रविशास्त्रैव सत्यासधर्म इत्यते ॥२९॥
 विशेषतः कलौ धर्मः सत्यासाख्यो हि दुर्घटः ॥४०॥
 एष ते कथितो धर्मा यतीनां द्विजपुङ्गव ।
 श्रोतुमिच्छसि जावाले किमन्यद्गदतो मम^३ ॥४१॥
 इति श्रीबृहद्ब्रह्मपुराणे उत्तरखण्डे वानप्रस्थयतिधर्मकथनं
 नाम सप्तमोऽध्यायः ॥०॥

१ C ०पहत्य ।

२ C ०कारकं ।

३ C वदतात्मम ।

अष्टमोऽध्यायः ।

जावालिस्वाच ।

स्त्रीधर्मान् वद मे ब्रह्मन् वेदव्यास जगद्गुरो ।
यद्यच्चरित्रं तासां हि स्त्रीणां भवति तद्वद ॥१॥

व्यास उवाच ।

अस्वतन्त्रा भवेन्नारी सलज्जा स्मितभाषिणी ।
अनालस्या सदा स्निग्धा मितवाग्लोभ^१वर्जिता ॥२॥
नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।
पतिं शूश्रूषते या तु सैव स्वर्गं महीयते ॥३॥
मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्य्यं व्यवस्थिता ।
स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥४॥
अपत्यलोभाद्या स्त्री तु भर्त्तरमतिवर्त्तते ।
सेह निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयते ॥५॥
एक एव हि नारीणां पतिर्विप्रो^२पदृश्यते ।
उक्तष्टमपकृष्टम्वा नैव नारी पतिं त्यजेत् ॥६॥
सधवानां हि नारीणां नोपवासादिकं व्रतम् ।
पत्याज्ञया चरेद् यत्तु तत्तु तासां व्रतं परम् ॥७॥

मृतं पतिञ्चानुमृतिं^१ कुर्यान्नारी पतिव्रता ।
 महद्भ्योपि च पापेभ्यः पतिमुत्तारयेत्तु सा ॥८॥
 नातः परतरं कर्म्म^२ योषितां विद्यते द्विज ।
 यतो मन्वन्तरं कालं मोदते पतिनां दिवि ॥९॥
 पत्युश्चिरमृतस्यापि प्रियद्रव्येण तन्मनाः ।
 प्रविश्याग्निञ्चानुमृता तथागतिमवाप्नुयात् ॥१०॥
 विधवानां हि नारीणां ब्रह्मचर्यं सदैव हि ।
 न गृह्णीयाद्रक्तवर्णं न खट्वां मैथुनं न च ॥११॥
 पतिपुत्रविहीना तु नार्थवीरा हि कथ्यते ।
 अवीरा च द्विधा प्रोक्ता दत्तादत्ता च भेदतः ॥१२॥
 अदत्तायास्तु नाम्नादि गृह्णीयान्मानवः क्वचित् ।
 दत्तायास्तु हि गृह्णीयात् सम्बन्धगौरवं यदि ॥१३॥
 दन्तुरा विरलाङ्गा च भालोच्चा विरलस्तना ।
 दीर्घा च त्यक्तलज्जा च स्त्रीयं वैधव्यलक्षणा ॥१४॥
 कौटिल्यञ्चापि मौखर्यं ज्ञेयं स्त्रीषु च तासु हि ।
 इमे धर्माश्च^३ कथिताः स्त्रीणां हि द्विजसत्तम ॥१५॥
 ब्रह्मविष्णवादिदेवानां पूजाधर्मान्^४ शृणुष्व ह ॥१६॥
 इति श्रीबृहद्ब्रह्मपुराणे उत्तरखण्डे वानप्रस्थयतिधर्मकथनं
 नाम अष्टमोऽध्यायः ॥०॥

१ D मृतपत्युञ्चानुमृतिं । २ D धर्म्मो । ३ C इमे हि धर्म्माः ।

४ D पूजाधर्म्मं ।

नवमोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

सर्वमङ्गलकार्येषु गणेशाकर्षा^१च्युताम्बिकाः ।
शिवञ्च पञ्चदेवान् वै पूजयेयुर्यथाविधि ॥१॥
इन्द्रमग्निं यमञ्चैव नैर्ऋतं वरुणं तथा ।
वायुं कुवेरमीशानं ब्रह्मानन्तौ च पूजयेत् ॥२॥
सूर्यं सोमं कुजं सौम्यं गुरुं शुक्रं प्रनैश्वरम् ।
राहुं केतुञ्च संपूज्य ततः] कर्म समारभेत् ॥३॥
अवश्यमेते पूज्या वै सर्वकर्मसु सर्वशः ।
यदा यस्य व्रतविधौ पूजा भवति कारिता ।
तदामीषां विधायार्घां पुनस्तत्पूजनं चरेत् ॥४॥
अथाविघ्नव्रतं देव कथयामि शृणुष्व तत् ।
गणेशव्रतमाश्चर्यं चतुर्थ्यां मासि फाल्गुने ॥५॥
नक्ताहारेण राजेन्द्र तिष्ठान्नपारणं स्मृतम् ।
तेनैवाष्टाश्रुतीः कुर्यात्तान् दद्याद् ब्राह्मणाय च ॥६॥
चतुर्मासं व्रतञ्चैतत् कृत्वा तु मासि पञ्चमे ।
द्वैमं गणेशं कृत्वा तु ब्राह्मणाय प्रदापयेत् ॥७॥

१ B omits the portion bracketted.

२ B D चैव ।

आयसैः पञ्चभिः पात्रैरूपेतं सतिलैस्तथा ।
 एवं कृत्वा दत्तं विप्र विघ्नसंघैः प्रहीयते ॥८॥
 दिव्याय शूराय गजाननाय लम्बोदरायैकरदायुधाय ।
 नगात्मजादेहसमुद्भवाय कुठारहस्ताय नमो वराय ॥९॥
 एवं संपूज्य स्तुतिभिः स्तुत्वा^१ निर्विघ्नतां व्रजेत् ।
 आषाढेऽपि चतुर्थ्याम्बै पूजयेद्दे गणेश्वरम् ॥१०॥
 वर्षद्वयव्रतमिदं तिलदानाग्रनान्वितम् ।
 एतेन तुष्टो हेरम्बो ददाति फलमीहितम् ॥११॥
 तिलोदकं तिलान्वापि भुक्त्वा^२ तद् व्रतमाचरेत् ।
 अथ सूर्यव्रतं^३ वक्ष्ये शृणुष्व द्विजसत्तम ॥१२॥
 व्रतमारोग्यदं तत्तु सप्तम्यां मर्त्य आचरेत् ।
 षष्ठ्यां संयतभोजी च सप्तम्यामुपवासकृत् ॥१३॥
 अष्टम्यामुपभुञ्जीत एष एव विधिः स्मृतः ।
 एतेन विधिना पूर्णं वत्सरं योऽर्चयेद्रविम् ॥१४॥
 तस्यारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मनि जायते ।
 परत्र स्थानममलं यद्गत्वा न निवर्त्तते ॥१५॥
 एवमन्यच्च कुर्याच्च व्रतमादित्यतोषणम् ।
 रविवारेषु^४ मार्त्तण्डं पूजयेद्भक्तिमाधरः ॥१६॥
 नक्तञ्च भोजनं कुर्यात् स याति सुरलोकताम् ।

१ B नत्वाः। २ D भुक्त्वा व्रतं । ३ B D अथारोग्यव्रतं ।

४ D रविवारे च ।

व्रतमन्यच्च^१ सूर्यस्य कथयामि निबोध तत्^२ ॥१७॥
 रविवारे रवेर्या तु संक्रान्तिस्तत्र भास्करम् ।
 पूजयेन्नक्तमशनं^३ आदित्यहृदयं जपेत् ॥१८॥
 अथ वास्तमयं यावद्भास्करं चिन्तयेद्भृदि ।
 ब्राह्मणान् भोजयेन्निष्ठं स्वयं पायसमात्रभुक् ॥१९॥
 योऽत्र संपूजयेद्भानुं भक्तिप्रद्वामन्वितः ।
 स कामालभते दिव्यानादित्यहृदयस्थितान् ॥२०॥
 आदित्यहृदयं नाम मन्त्रं वक्ष्यामि ते शृणु ॥२१॥
 आद्यो घृणि स्ततः सूर्य आदित्यः प्रणवान्तकः^४ ।
 आदित्यहृदयो नाम मन्त्रोऽयं कथितस्तव ॥२२॥
 व्रतमन्यच्च सूर्यस्य कथयामि निबोध तत् ।
 माघमासस्य सप्तम्यां पूजयेद्भास्करं प्रभुम् ॥२३॥
 हस्तायुक्ते^५ रविदिने पूजयेद्भास्करं तथा ।
 सप्तम्यां सूर्यवारश्चेज्जावाले लभ्यते क्वचित् ॥२४॥
 स्नानं दानं तपो होम उपवासस्तथैव च ।
 सर्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम् ॥२५॥
 सप्तम्यां शुक्लपक्षे तु यदा संक्रमते रविः ।
 महाजयाख्या सा प्रोक्ता सप्तमी रवितुष्टिदा ॥२६॥
 स्नानदानादि कुर्वीत तत्र निर्विषमानसः ।
 घृतेन पयसा वापि स्नापयित्वा दिवाकरम् ॥२७॥

१ D एवमन्यच्च । २ C तं । ३ C अशनं ।
 ४ C आदित्यप्रणवान्तकः । ५ D ०युक्ते । ६ C ०वारे चेत् ।

विमुक्तः सर्वप्रपेभ्यो याति सूर्यसलोकताम्^१ ।
 संवत्सरव्रतमिदं सूर्यप्रीतीकरं परम् ॥२८॥
 सर्वे वर्णाः कुर्वन्ते तद्ब्रतं भास्करतोषणम् ।
 अष्टाङ्गार्घ्यं रवेर्वक्ष्ये जावाले शृणु सादरः ॥२९॥
 आपः क्षीरं कुशाग्राणि घृतं दधि तथा मधु ।
 रक्तानि करवीराणि रक्तचन्दनमित्यपि ॥३०॥
 दारुमृत्यात्रहैमादिपात्रे फलमथोत्तरम् ।
 शिवव्रतमथो वक्ष्ये शृणुष्वैकमना द्विज ॥३१॥
 शुक्लपत्रे फाल्गुनस्य आरभ्यं^२ व्रतमुत्तमम् ।
 संवत्सरं शिवः पूज्यः शुक्लकृष्णचतुर्दशौ ॥३२॥
 रात्रौ फलाशनं कुर्यात् ब्राह्मणान् भोजयेत्परे ।
 ग्रीष्मे पञ्चतपाः सायं हेमधेनुप्रदो दिवम् ॥३३॥
 कृष्णाष्टमीचतुर्दशोर्याति रुद्रं सनातनम् ।
 कार्तिक्याञ्च वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् ॥३४॥
 शैवं पदमवाप्नोति शिवव्रतमिदं परम् ।
 कृष्णाष्टम्यां मार्गशीर्षे नक्तंभोजौ समर्चयेत्^३ ॥३५॥
 अत्र गोमूत्रभोजी च अचिरात् समखद्वयम्^४ ।
 लभते^५ पुण्यमतुलं व्रतमन्यच्च कथ्यते^६ ॥३६॥

१ C सूर्यस्य लोकतां । २ C आरभ्य । ३ D शुक्ले ।

४ A नक्तं भोजीशमर्चयेत् । ५ C अतिरात्रमखद्वयं ।

६ B लभ्यते । ७ C कल्प्यते ।

पौषे मासि च संपूज्य शम्भुनामानमीश्वरम् ।

कृष्णाष्टम्यां [घृतं] प्राश्य वाजपेयफलं लभेत् ॥३७॥

माघे महेश्वरं विप्र कृष्णाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।

निग्नि पीत्वा च गोक्षीरं गोमेधफलमाप्नुयात् ॥३८॥

फाल्गुने शिवमभ्यर्च्य प्राशयेद्दे तिलाक्षरः ।

राजसूयस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत् ॥३९॥

स्थाणनामानमीशानं चैत्राष्टम्यां^१ प्रपूजयेत् ।

यवान् वै भर्जितान् प्राश्य सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥४०॥

चैत्रे शिवोत्सवं कुर्यान्नृत्यगीतमहोत्सवैः ।

स्नात्वा त्रिसन्ध्यं रात्रौ च हविष्याग्नी जितेन्द्रियः ॥४१॥

शिवस्वरूपतां याति शिवप्रीतिकरः परः ।

चक्षियादिषु यो मर्त्यां देहं संपीड्य भक्तितः ॥४२॥

अश्वमेधफलं तस्य जायते च पदे पदे ।

सर्वकर्मपरित्यागी शिवोत्सवपरायणः ॥४३॥

भक्तैर्जागरणं कुर्याद्रात्रौ नृत्यकुट्टहलैः ।

नानाविधैर्महावाद्यैर्नृत्यैश्च विविधैरपि ॥४४॥

नानावेशधरैर्नृत्यैः प्रीयते शङ्करः प्रभुः ।

किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने नीललोहिते ॥४५॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तोषणीयो महेश्वरः ।

शङ्खवाद्यं शङ्खतोयं वर्जयेच्छिवसन्निधौ ॥४६॥

१ B omits the portion bracketted.

२ B C D चैत्रे ।

ग्रामाद्वहिरिमं शम्भोरुत्सवं कारयेन्मुदा ।
 उपोथ्य ज्जला संक्रान्थां व्रतमेतत् समापयेत् ॥४७॥
 वैशाखे शिवनामानं पूजयित्वा प्रयत्नतः ।
 रात्रौ कुशोदकं पीत्वा सर्वमेधफलं लभेत् ॥४८॥
 ज्यैष्ठे पशुपतिं^१ पूज्य गवां शूद्रोदकं पिवेत् ।
 गवां कोटिप्रदानस्य यत्फलं तदवाप्नुयात् ॥४९॥
 उग्रनामानमाषाढे केवलं प्राश्य गोमयम् ।
 वर्षाणान्तु^२ शतं सायं शिवलोके महीयते ॥५०॥
 श्रावणे शर्वनामानं भुञ्जीतार्करुसं निशि ।
 गोसवस्य^३ तु यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥५१॥
 भाद्रे मासि त्र्यम्बकाख्यं कृष्णाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।
 विल्वपत्ररुसं भुक्त्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥५२॥
 आश्विने कुशनामानं^४ भुक्त्वा च तण्डुलोदकम् ।
 पूजयेत् परया भक्त्या पौण्डरीकफलं लभेत् ॥५३॥
 कार्तिके मासि चाष्टम्यामीशानाख्यं प्रपूजयेत् ।
 निशायां गोमयं भुक्त्वा पञ्चयज्ञफलं लभेत् ॥५४॥
 संवत्सरव्रतं कृत्वा विप्रान्निष्ठानि भोजयेत् ।
 पायसं घृतसंयुक्तं घृतेन संपरिप्लुतम् ॥५५॥
 निवेदयेत् रुद्राय गां कृष्णाञ्च पयस्विनीम् ।

१ D पशुपतिः ।

२ A B वर्षाणां ।

३ A B C सर्व्वे० ।

४ C गोदरस्य तु ।

५ C D ईशनामानं ।

दृष्ट्वाष्टमीव्रतमिदं कृत्वा दद्यात् सुदक्षिणाम् ॥५६॥

शिवव्रतमिदं प्रोक्तं सर्वाभीष्टप्रदं शुचि ।

अथातः शृणु वक्ष्यामि वैष्णवानि व्रतानि च ॥५७॥

इति श्रीबृहद्भर्मपुराणे उत्तरखण्डे वानप्रस्थयतिधर्मकथनं

नाम नवमोऽध्यायः ॥०॥

दशमोऽध्यायः ।

—:०:—

व्यास उवाच ।

एकादशी तिथिः पुण्या वैष्णवी पापनाशिनी ।
शुक्ला वा यदि वा कृष्णा तत्रोपोष्य हरिं व्रजेत् ॥१॥
एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां पारणं चरेत् ।
एकादशीव्रतञ्चैतत् द्वादशीव्रतमप्युत ॥२॥
विष्णुर्हि देवतं तस्यास्तस्याश्च द्विजसत्तम ।
नातः परतरं कर्म त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥३॥
एकादश्यां भोजनाच्च नान्यत् पापतरं परम् ।
यानि यानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ॥४॥
अन्नमाश्रित्य तान्येव तिष्ठन्ति हरिवासरे ।
सर्वे वर्णाश्रमा यास्य स्त्रियश्चैकादशीपराः ॥५॥
प्राप्नुवन्ति गतिं दिव्यामन्यथा पापमाप्नुयुः ।
सधवानान्तु नारीणां रात्रौ पेयं जलं मतम् ॥६॥
एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोर्द्वयोरपि ।
वनस्थयतिधर्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही ॥७॥

एकादश्यां समभ्यर्च्य केशवं देवकीसुतम् ।
 धूपदीपादिनैवेद्यैः परमं पदमाप्नुयात्^१ ॥८॥
 माससंवत्सरादौ तु व्रतमेतत् पृथक् फलम् ।
 एवमन्यासु तिथिषु पूजयेद्विष्णुमव्ययम् ॥९॥
 उत्सवांश्च प्रकुर्वीत नृत्यगीतमहोत्सवैः ।
 अग्नौ विप्रे जले चैव शालग्रामे गुरौ तथा ॥१०॥
 प्रतिमासु च संपूज्यः कृष्णः कमललोचनः ।
 मासि मासि च नैवेद्यं [विशेषैर्विष्णुमर्चयेत् ॥११॥
 मार्गशीर्षे महाभाग नवान्नैः पूजयेद्भूरिम् ।
 पायसं शर्करा दुग्धं दद्यात् कृष्णाय भक्तितः ॥१२॥
 पौषे तु बालसूर्यस्य किरणैरर्चयेद्भूरिम् ।
 उष्णोदकैश्च स्नापयेत्^२ स्नेहेन च सुगन्धिना ॥१३॥
 दद्याच्च सुष्ठं चारुं समुद्रमाषपाचितम् ।
 शाल्यन्नं हिङ्गुपत्रादिविशेषसुरभीकृतम् ॥१४॥
 सर्पिषा भर्जितं शाकं वासूकाख्यं तथा दधि ।
 एवञ्च मासि माघे च^३ संपूज्यः पुरुषोत्तमः ॥१५॥
 फाल्गुने मासि माषाणां पूषं दद्यादधारये ।
 गुडश्च विमलो देयो मुदा परमया युतः ॥१६॥
 शाकं सचणकं पक्वं हिङ्गादिसुरभीकृतम् ।

१ B D परं पदमवाप्नुयात् ।
bracketted.

३ C D स्नापयेत् ।

२ B omits the portion

४ C माघे मासे च ।

घृतञ्च गव्यं श्वरये दद्याद्दधि सशर्करम् ॥१७॥
 फाल्गुन्यां पौर्णमास्याञ्च दोलयात्रा हरेः कृता ।
 वने कुञ्जकुटीस्थाभिः^१ सुन्दरीभिर्दिजोत्तम ॥१८॥
 गोप्यो विमलकान्थाद्या वासोभूषणभूषिताः ।
 हसन्त्यो हासयन्त्यश्च^२ [स्मरं व्याघूर्णितेक्षणाः ॥१९॥
 गायन्त्यो वादयन्त्यश्च] नृत्यन्त्यश्च महामुदः ।
 पुष्पालङ्कारभूषाद्याः क्षिपन्त्यः पुष्पसञ्चयान् ॥२०॥
 कौतुकाक्षिप्तमनसो गोविन्दलसितान्तराः ।
 गोविन्दं दोलयामासुः सन्धौ प्रक्षतिपूर्णयोः ॥२१॥
 चैत्रे च पूजयेद्विष्णुं सुगन्धकुसुमैः शुभैः ।
 चन्दनैर्विविधैश्चैव कुङ्कुमाद्यनुलेपनेः ॥२२॥
 आर्द्रकं^३ चारुनैवेद्यं दद्यात्कृष्णाय भक्तितः ।
 अनिष्यन्नाष्टिकं विप्र दद्यादासं सशर्करम् ॥२३॥
 वैशाखे मासि गोविन्दं चारुशीतलवारिणा ।
 स्रपयेच्चाभिषिक्तञ्च तुलसीदलमिश्रिणा^४ ॥२४॥
 मुद्गविदलनैवेद्यं^५ दद्यात्ताम्बूलमेव च ।
 दद्याच्च कारवेस्त्रासं^६ सद्यतं विष्णवे नरः ॥२५॥
 जलञ्च शीतलं दद्यात् सकर्पूरञ्च विष्णवे ।

१ D °कुटस्थाभिः । २ B omits the portion bracketted.

३ B आर्द्रकं । ४ B D °मिश्रिता । ५ C °विमल० ।

६ A B कारवेस्त्रासं C दद्यादुकारये चासं ।

ज्येष्ठे मासि च पक्वान्नं शर्करा दुग्धमेव च ॥२६॥
 ताम्बूलञ्च तथा दिव्यं कृत्रञ्चोपानहं तथा ।
 शुष्क^१वस्त्रकृतां शय्यां चामरं चारुं विष्णवे ॥२७॥
 दद्याद्भक्तियुतो मर्त्या लिप्सुर्मुक्तिं सुदुर्लभाम् ।
 आषाढे पद्मकुसुमैर्विलसत्तुलसीदलैः ॥२८॥
 पूजयेत् केशवं भक्त्या भक्तिवशं^२ सनातनम् ।
 दद्यात्सदधि नैवेद्यं पनसञ्च पयोऽन्वितम् ॥२९॥
 सद्यतं पनसञ्चापि दद्यात्कृष्णाय मानवः ।
 रथोत्सवञ्च कृष्णस्य कुर्यादष्टाहमङ्गलम् ॥३०॥
 कौतुकैर्नृत्यगीताद्यैर्विप्रभोजनकौतुकैः ।
 आवणे मासि लाजांश्च दद्यात् वासः सुसूक्ष्मकम् ॥३१॥
 भाद्रे तालफलं दद्यात् घृतयुक्तं च कारयेत् ।
 आश्विने शूरणान्नञ्च सद्यतं विष्णवेऽर्पयेत् ॥३२॥
 परमान्नं तथा नानामिष्टनैवेद्यमेव च ।
 १[मारिकेलफलञ्चैव दद्यात् कृष्णाय शीतलम् ॥३३॥
 पाषाणपात्रे विमले शाल्यन्नञ्च द्विजोत्तम ।
 इन्दीवरैश्च रुचिरैः पूजयेत् श्यामसुन्दरम् ॥३४॥
 शाकञ्च दद्यात् कृष्णाय जम्बीरवरवासितम् ।
 ताम्बूलञ्च लवङ्गादिसुरसीकृतमेव च ॥३५॥]

१ B D सूक्ष्म० ।

२ C °वश्य ।

३ A omits the portien bracketted.

न दद्यात् खदिरं कापि विष्णव परमात्मन ।
 ब्राह्मणोऽपि न भुञ्जीत निर्यासं खदिरस्य च ॥३६॥
 कार्तिके शूरणान्नञ्च दद्यात् सद्यतमेव हि ।
 घनौकृतं तथा चीरं शर्करामरीचान्वितम् ॥३७॥
 चन्द्रातपञ्च कृष्णाय दद्याच्चिचांशुकैः कृतम् ।
 एवं कालोचितैर्द्रव्यैर्भक्ष्यभूषणरूपिभिः ॥३८॥
 पूजयित्वाच्युतं देवं सर्व्वं सार्थं लभेन्नरः ।
 सर्व्वत्र तुलसीपत्रं प्रियं विष्णोर्महात्मनः ॥३९॥
 गायेत विष्णुनामानि विमलेनान्तरात्मना ।
 गङ्गा गीता च गायत्री त्रयमेव परं हरेः^१ ॥४०॥
 संप्राप्तसाधनं विप्र गुरुर्मन्त्रस्तथोत्तमौ^२ ।
 श्रवणं कीर्त्तनञ्चैव स्मरणं पादसेवनम् ॥४१॥
 अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ।
 नवलक्षणया भक्त्या खेष्टदेवं समर्चयेत् ॥४२॥
 संक्षेपादियमुक्त्वा ते विष्णुपूजा द्विजोत्तम ।
 दुर्गापूजामहं वक्ष्ये शृणुष्वैकमना मुने^३ ॥४३॥
 अग्निहोत्राणि कर्माणि वेदयज्ञाः सदक्षिणाः ।
 चण्डिकार्चनकार्य्यस्य कोऽयंश्रेणापि नो समाः ॥४४॥
 पूजयेत् प्रणमेद्वापि यो दुर्गां जगदम्बिकाम् ।
 स योगी स मुनिर्मुक्तः स च बुद्धिमतांवरः ॥४५॥

१ C त्रयमेतत् परं हरेः D त्रयमेव वपुर्हरेः । २ D उत्तमः । ३ C मम ।

बृहद्भर्मपुराणम् ।

मासि चाश्वयुजे विप्र शुक्लपक्षे त्रिशूलिनीम् ।
 नवम्यां पूजयेद्यस्तु सोऽश्वमेधादिपुण्यभाक् ॥४६॥
 सुमेरुगिरितुल्योपि राशिः पापस्य^१-कर्मणः ।
 चण्डीपूजां समासाद्य नश्यत्यर्चिः पतङ्गवत् ॥४७॥
 दुर्गार्चनरतो नित्यं महापातकसम्भवैः ।
 दोषेर्न लिप्यते विप्र पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥४८॥
 अकृत्वा पार्वतीपूजां वार्षिकीं कुमतिर्नरः ।
 पूजान्तु सर्वदेवानां तत्क्षणादेव नाशयेत् ॥४९॥
 इति संचेपतः प्रोक्ता दुर्गापूजा द्विजोत्तम ।
 नागव्रतमथो वक्ष्ये तदिहैकमनाः शृणु ॥५०॥
 श्रावणे शुक्लपक्षे या पञ्चमी^२ तत्र मानवः ।
 यः पूजयति नागान् तस्य नाहिभयं भवेत् ॥५१॥
 पूजयेद्विधिवद्वारिदधिदूर्वाङ्कुरैः कुशैः ।
 शृगम्भपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥५२॥
 तथा भाद्रेऽपि पञ्चम्यां सर्पिःपायसगुगुलैः ।
 आलिख्य पूजयेन्नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकैः ॥५३॥
 आलिख्यपञ्चमीत्येषा नागाभयकरी परा ॥५४॥
 एषा संचेपतः प्रोक्ता नागपूजा द्विजोत्तम ।
 अतस्ते किं नु वक्ष्यामि जावाले तद्वदस्व मे ॥५५॥

१ C पुण्यस्य ।

२ D शुक्लपञ्चम्यां पूजयेत् ।

३ B omits the portion bracketted.

जावास्त्रिवाच ।

ग्रहाः सूर्यादयः केन तुष्यन्ति तद्वदस्व मे ।
को वा कुत्रं ग्रहस्त्रिष्टेज्ज्योतिषामगुतः^१ प्रभो ॥ ५ ६ ॥

व्यास उवाच ।

वसन्ति वै ग्रहाः सर्वे स्थिरवायौ द्विजोत्तम ।
पृथ्वीतो योजनानान्तु सहस्रषोडशोपरि ॥ ५ ७ ॥
वायुरेष स्थिरो भूत्वा देवान् दधात्यसौ^२ ।
तत्र मेघा^३ अधिष्ठाय वर्षन्त्यम्बूनि सर्वतः ॥ ५ ८ ॥

ततो योजनसाहस्रदशकोपरि चोदयन् ।
^४तस्मात् षोडशसाहस्रं राज्जुर्द्ध्वं प्रतिष्ठति ॥ ५ ९ ॥

राज्जुश्चन्द्रश्च सूर्यश्च ग्रसनायाभिधावति ।

तत्रैव हि चरन्त्येव केतवो नवमा ग्रहाः ॥ ६ ० ॥

ततश्च भास्करो भाति द्विःसप्ततियोजनोपरि ।

सूर्योपरिष्टाच्चन्द्रोपि लक्षयोजनकोपरि ॥ ६ १ ॥

तस्याप्युपरि लक्षेण विभान्ति तारकागणाः ।

^५ततो लक्षोपरि श्रीमानाचार्यः शुकनामकः ॥ ६ २ ॥

लक्षद्वयोपरि ततो भूमिपुत्रो विभाति वै ।

लक्षद्वयोपरि ततो बुधो वसति सोमजः ॥ ६ ३ ॥

१ A B अग्रगः ।

२ A B D दधत्यसौ ।

३ D मेघो ।

४ D has this additional line.

५ D reads. लक्षद्वयोपरि

ततो भाति दैत्यगुरुर्भृगुः ।

स्रक्षद्वयोपरि ततो देवाचार्यो बृहस्पतिः ।

स्रक्षद्वयोपरि ततो भाति नाम्ना शनैश्चरः ॥ ६४ ॥

एते ग्रहा मन्त्राभागाः शुभाशुभफलप्रदाः ।

एते यस्य प्रसन्नाः स्युस्तस्य नामङ्गलं क्वचित् ॥ ६५ ॥

ग्रहविप्रास्तु गणकास्तत्रौतयस्त्विमे^१ ।

स्तवेनेते च तुष्यन्ति स्तवानेषां शृणुष्व च ॥ ६६ ॥

इति श्रीबृहद्दर्शपुराणे उत्तरखण्डे वानप्रस्थयतिधर्मकथनं

नाम दशमोऽध्यायः ॥ ० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

शृणुष्व द्विजशार्दूल सूर्यस्तोत्रं महाफलम् ।
यच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥१॥
ॐकाररूपो गवान् भास्करश्च विकर्त्तनः ।
सूर्या रविः काश्यपेयो भानुर्दिनकरः प्रभुः ॥२॥
लोकप्रकाशकः साक्षी श्रीमांलोकदिगीश्वरः^१ ।
गभस्तिमाली सप्ताश्व स्त्रिगुणः कमलासनः ॥३॥
ग्रहेश्वरो गुणाधारो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।
ज्योतिष्मान्^२ ज्योतिषां नाथो ब्रह्मा ब्राह्मणदेवतः ॥४॥
त्रैगुण्यनायको दिव्यो लोकवन्धुर्भयापहः ।
तिमिरारी रश्मिमाली सहस्रकिरणः करी ॥५॥
शूरः करीन्द्रो मैत्रेयः केवलात्मार्यमामलः ।
पद्मप्रकाशको धाता विष्णुस्त्वष्टांशुरेव च ॥६॥
वेदात्मा वेदवेद्यश्च यमकर्त्ताश्विनौपतिः ।
मासत्यदस्रजनको ज्ञानज्योतिः सनातनः ॥७॥
पूषा विवस्वानादित्यो द्वादशात्मा दिवाकरः ।

१ C D ंदृगीश्वरः ।

२ D ज्योतिरात्मा च ब्रह्मणस्तु त्रिदेवतः ।

अहस्करः प्रभाराशी रोगहा रुक्चिकित्सकः ॥८॥

महौषधस्मृतिः पुण्यः परमार्थः स्मृतार्त्तिहा ।

ऋषिसुत्यो जपप्रीतो गायत्रीजनकोऽव्ययः ॥९॥

गायत्रीजपसुप्रीतस्त्रिसन्ध्यपरसुप्रियः ।

शिवपूजकसुप्रीतो विष्णुपूजकसुप्रियः ॥१०॥

गङ्गास्नानप्रियप्रीतो दुर्गाजपसुहृद्वरः ।

पितृमातृभक्तिभक्तो धर्मा धर्मात्मदण्डकृत् ॥११॥

रक्तवर्णः श्यामवर्णो धवलः कालभेदतः १ ।

स्वयम्भूरन्नदो वारिप्रदो ह्यरुणसारथिः ॥१२॥

पिता पितामहो देवो दक्षिणाशापतिः सुरकृत् १ ।

आकाशरत्नं तरणिश्चित्रभानुर्विरोचनः ॥१३॥

मार्त्तण्डोऽर्को वायुकर्त्ता १ सम्यक्ज्ञाता कृपामयः ।

प्रातर्मध्याह्नसायाह्ने सन्ध्यावन्दनकृत्प्रियः ॥१४॥

प्रातर्ब्राह्मणहस्ताब्जजलाञ्जलिसुखी सदा १ ।

तपनस्तापनो विश्वस्तीर्थोदय उदारधोः ॥१५॥

भूरसगाहकश्चेति सूर्य्यनामशतं परम् ।

साष्टकं कथितं तुभ्यं पापरोगहरं परम् ॥१६॥

सर्वज्वरप्रशमनं सर्वव्याधिमहौषधम् ।

१ C महौषधिः D महौषधः ।

२ D धर्मार्थदो सुहृत् ।

३ C ०भेदकः ।

४ D सुरः ।

५ C ०सम्पदाता D वारिकर्त्ता

सम्पदाता ।

६ A B तदा ।

पवित्रं पुण्यदं पुण्यं यः पठेत् सुसमाहितः ॥१७॥
 तस्य सर्वार्थसिद्धिः स्याद् यद्यन्मनसि वर्त्तते ।
 उत्पन्नेषु ह्यरिष्टेषु सङ्कल्पेदं पठेत् शुभम् ॥१८॥
 तदा तस्यारिष्टशान्तिर्भवत्येव न संशयः ।
 रविप्रियदिने पुण्ये रविं संपूज्य यः पठेत् ॥१९॥
 स रवेर्मण्डलं भित्वा याति ब्रह्म ह्यनागतिं^१ ।
 अथ वक्ष्ये शशिस्तोत्रं तच्छृणुष्व मुदान्वितः ॥२०॥
 चन्द्रोऽमृतमयः श्वेतो विधुर्विमलरूपवान् ।
 विशालमण्डलः^२ श्रीमान् पीयूषकिरणः करौ ॥२१॥
 द्विजराजः शशधरः शशी शिवशिरोमूढः^३ ।
 क्षीराब्धितनयो दिव्यो महात्माऽमृतवर्षणः ॥२२॥
 रात्रिनाथो ध्वान्तहर्ता निर्मलो लोकलोचनः ।
 चक्षुराह्लादजनकस्तारापतिरखण्डितः ॥२३॥
 षोडशात्मा कलानाथो मदनः^४ कामवल्लभः ।
 हंसः स्वामी क्षीणबुद्धो गौरः सततसुन्दरः ॥२४॥
 मनोहरो देवभोग्यो ब्रह्मकर्मविवर्द्धनः ।
 वेदप्रियो वेदकर्मकर्ता हर्ता हरो हरिः ॥२५॥
 ऊर्ध्वश्री निशानाथः शृङ्गारभावकर्षणः ।
 मुक्तिद्वारं^५ शिवात्मा च तिथिकर्ता कलानिधिः ॥२६॥

१. D ब्रह्मपरां गतिं । २ D शशेः । ३ B omits 'मण्डलः' ।

४ B 'मूढो' C 'ग्रहः' । ५. A C नदनः । ६ A B D हंसस्वामी ।

७ C मुक्तिद्वारी ।

ओषधीपतिरजस्य सोमो जैवाटकः शुचिः ।
 भृगाङ्गो ग्लौः पुण्यनामा चित्रकर्मा सुरार्चितः ॥२७॥
 रोहिणीशो बुधपिता आत्रेयः पुण्यकीर्त्तकः^१ ।
 निरामयो मन्त्ररूपः सत्यो राजा^२ धनप्रदः ॥२८॥
 सौन्दर्यदायको दाता राज्ञ्यासपराङ्मुखः ।
 शरण्यः पार्वतीभालभूषणं भगवानपि ॥२९॥
 पुष्पारण्यप्रियः पूर्णः पूर्णमण्डल^३मण्डितः ।
 हास्यरूपो हास्यकर्त्ता शुद्धः शुद्धस्वरूपकः ॥३०॥
 शरत्कालपरिप्रीतः शारदः कुमुदप्रियः ।
 द्युमणिर्दक्षजामाता यक्षारिः पापमोचनः^४ ॥३१॥
 इन्दुः कलङ्कनाशी च सूर्यसङ्गमपण्डितः ।
 सूर्याद्भूतः सूर्यगतः सूर्यप्रियपरःपरः ॥३२॥
 स्निग्धरूपः प्रसन्नश्च मुक्ताकर्पूरसुन्दरः ।
 जगदाह्लादसन्दर्शा ज्योतिःशास्त्रप्रमाणकः ॥३३॥
 सूर्याभाव^५दुःखहर्त्ता वनस्यतिगतः कृती ।
 यज्ञरूपो यज्ञभागी वैद्यो विद्याविशारदः ॥३४॥
 रश्मिकोटिर्दीप्तिकारी गौरभानुरिति द्विज ।
 नास्त्रामष्टोत्तरशतं चन्द्रस्य पापनाशनम् ॥३५॥

१ A °कीर्त्तिकः C °कीर्त्तनः ।

२ D सत्यराजा ।

३ B पुष्पप्रियः पुष्पः D पुष्प पुर्णमण्डल° ।

४ C D शापमोचनः ।

५ D °भावो ।

चन्द्रोदये पठेद्यस्तु स तु सौन्दर्यवान् भवेत् ।
 पौर्णमास्याः पठेदेतं स्तवं दिव्यं विशेषतः ॥३६॥
 स्तवस्यास्य प्रसादेन त्रिसन्ध्या^१पठितस्य च ।
 सदाप्रसादास्तिष्ठन्ति ब्राह्मणाश्च द्विजोत्तम ॥३७॥
 श्राद्धे चापि पठेदेतं स्तवं पौषरूपिणम् ।
 तत्तु श्राद्धमनन्तश्च कलानाथप्रसादतः ॥३८॥
 दुःखप्रनाशनं पुण्यं दाहज्वरविनाशनम् ।
 ब्राह्मणाद्याः पठेयुस्तु^२ स्त्रीशूद्राः शृणुयुस्तथा^३ ॥३९॥
 ब्राह्मणाः शृणुयुश्चापि लभेयुश्च समं फलम् ।
 अथान्येषान्तु नामानि स्तोत्ररूपाणि मे शृणु ॥४०॥
 मङ्गलस्य स्तवं वक्ष्ये सर्वमङ्गलदायकम् ।
 मङ्गलो भूमिपुत्रस्य रक्ताङ्गोऽरुणलोचनः ॥४१॥
 अङ्गारको दीप्तआरः^४ शस्त्रपाणिः च्छणापहा ।
 मेषराश्याधिपो रक्तो रक्ताम्बरधरस्तथा ॥४२॥
 शूकराश्याधिपो^५ देवो यात्रामङ्गलवृत्तिदः ।
 समुद्रशोषकश्चैव वज्रिनेत्रः प्रतापवान् ॥४३॥
 धनदः प्रीतवदनः^६ प्रलयात्मा प्रमोददः ।
 इत्येकविंशतिं नाम्नां मङ्गलस्य तु यः पठेत् ॥४४॥
 स एव निर्घृणो भूत्वा धार्मिकश्च धनी भवेत् ।

१. C D त्रिसन्ध्या० । २ A B पठेद्यस्तु । ३ A शृणुयास्तथा ।

४ A दीप्तघोरः । ५ B शूकरस्याधिपो । ६ B प्रीतवदनः,

C प्रीतिवदनः ।

संपूज्य रक्तपुष्पेण मङ्गलाहे च मङ्गलम् ॥४५॥
 'स्तवमेतं पठित्वा तु निश्चयः सन् धनी भवेत् ।
 अथ वक्ष्ये बुधस्यापि स्तोत्रं बुद्धिविवर्द्धनम् ॥४६॥
 बुधो गौरतनुः सौम्यो मानवीशः शुभाननः ।
 शुभग्रहः पुण्यकीर्तिस्तारेयश्च इलापतिः ॥४७॥
 पुरुवरपिता धीरः कुमारो राजवल्लभः ।
 राजपुत्रो राज्यदाता ब्रह्मराज उषर्वुधः ॥४८॥
 बृहद्राश्याधिपश्चैव सिंहराश्याधिपस्तथा ।
 नवग्रहप्रियश्चेति नाम्नामेवैकविंशतिम्^१ ॥४९॥
 बुधस्य यः पठेदेतां स यात्रायां सुखं लभेत् ।
 महास्तस्य प्रसन्नाः स्युः पुत्रवान् धनवान् भवेत् ॥५०॥
 धर्मज्ञानञ्च पाण्डित्यं जायते तस्य सर्वशः ।
 अथ वक्ष्ये गुरुस्तोत्रं जावाले शृणु कथ्यते ॥५१॥
 देवाचार्य्या गुरुर्जीवः कमनीयः सुरेश्वरः ।
 वाचस्पतिः पण्डितश्च सर्वशास्त्रवरः सुरः ॥५२॥
 धिषणो गीस्यतिर्ब्रह्मा ब्राह्मणश्च बृहस्पतिः ।
 श्रीमानाङ्गिरस^२ स्तारावल्लभो जीवनप्रदः ॥५३॥
 ज्येष्ठो ज्येष्ठग्रहो विज्ञो धनुर्मीनाधिपो जयः ।
 शुभग्रहो यज्ञकर्ता कृती चित्रशिखण्डिजः ॥५४॥
 नामान्येतानि जीवस्य पाद्यानि सप्तविंशतिः ।

१ B नाम्नां वै चैकविंशति ।

२ B आङ्गीरसः ।

बुद्धिवृद्धिकराण्याः प्रसादेन वृहस्यते ॥५५॥
 ब्राह्मणो वेदविज्ञः स्यादन्येषां खोचितं फलम् ।
 याचायां मङ्गलश्चापि स्वंपराजो वृहस्यते ॥५६॥
 शृणुष्व द्विजशार्दूल शुकनामानि सम्प्रति ।
 शिवावताररूपस्य दैत्याचार्य्यस्य धीमतः ॥५७॥
 शुको दैत्यगुरुः श्रीमान् कविः काव्यस्य भार्गवः ।
 सितः शुकः शुचिर्विप्रो महात्मा शङ्करः प्रभुः^१ ॥५८॥
 उग्रना उत्तमौजाश्च उदयो उज्वलप्रभः^२ ।
 जर्ज्वली वृषरागीशस्तुलाराश्याधिपस्तथा ॥५९॥
 मृतसञ्जीवको ज्ञाता विद्याविनयपण्डितः ।
 सद्गुरुः साधुशीलश्च ययातिश्चशुरो वशी ॥६०॥
 एतानि कविनामानि प्रोक्तानि सप्तविंशतिः^३ ।
 पठ^४ शृणुष्व जावाले पाठय आवयापि च ॥६१॥
 शुक्याचार्य्यस्तवं यस्तु पठेत् शुकदिनेषु च ।
 तस्य प्रीतो भवेत् शुकः श्वेतपुष्पैश्च पूजितः ॥६२॥
 शतावृत्तिं पठन्नस्य कविर्भवति नान्यथा ।
 प्रत्यहं भक्तिभावेन यः पठेत् सुसमाहितः ॥६३॥
 तस्य धर्मो शुभा बुद्धिर्भवत्येव न संशयः ।
 इत्येतत्^५ कथितं स्तोत्रं शुक्याचार्य्यस्य भाखतः ॥६४॥

१ C D शङ्करप्रभुः । २ B ० प्रभुः । ३ A C D चैकविंशतिः ।

४ B D पठन् । ५ D इति ते ।

अथ वक्ष्ये शृणु स्तोत्रं शनेः सूरसुतस्य ह ।
 शनिग्रहो भवेद् येन तुष्टः शुभवरप्रदः ॥६५॥
 सूर्यपुत्रः शनिः श्यामो मन्दोऽमन्दः शनैश्चरः ।
 ह्यायागर्भोद्भवो वीरो दीर्घवक्त्रः प्रतापवान् ॥६६॥
 एकाक्षः सर्वसञ्चारो दीर्घवासी शुभाचरः ।
 एतानि शनिनामानि यः पठेत् प्रयतो नरः ॥६७॥
 तस्याष्टमगतोऽप्येष भवेदेकादशस्रवत् ।
 शनिवारे तु संपूज्य शनिं सूर्यसुतं नरः ॥६८॥
 लभते वाञ्छितं सर्वं ग्रहारिष्टविनाशजम्^१ ।
 प्रत्यहं प्रातरुत्थाय यः पठेत्तु शनेः स्तवम् ॥६९॥
 तस्य सर्वं ग्रहाः साधो भवन्ति सुखदायकाः ।
 इति ते कथितं विप्र शनिस्तोत्रं महद्गुणम् ॥७०॥
 राज्ञनामान्यथो वक्ष्ये [राजप्रीतिकराणि च ।
 पीयूषपाथी मस्ताख्यो^२ राजभिन्नगतिस्तमः ॥७१॥
 उपरागग्रहः पुण्यचरित्रः पुत्रवद्भयः ।
 राज्ञनामाष्टकमिदं राजप्रीतिकरं परम् ॥७२॥
 यः पठेच्छृणुयादापि राजदोषैर्न सोऽन्वितः ।
 केतुनामान्यथो वक्ष्ये जावाले शृणु भक्तिः ॥७३॥
 सैहिकेथो धूमनामा^३ दीर्घाङ्गो वङ्गरूपवान् ।

१ C प्रसादवान् ।

२ C ०विनाशनं ।

३ D omits the

portion bracketted.

४ C मस्ताक्षः ।

५ D विधुनामा ।

स्कन्धरूपतनुः केतुर्महाभीमग्रहो ग्रहः ॥७४॥
 शेषग्रहाख्यो नवमग्रहश्चेति द्विजोत्तम ।
 केतूनाञ्चारुनामानि कथितानि मया तव ॥७५॥
 केतुप्रीतिकराण्याङ्गः पुत्रसम्पत्प्रदानि च ।
 नवग्रहाणामेते वै स्तवाः सर्व्वे निरूपिताः ॥७६॥
 पुण्याः पापहराः सर्व्वे आद्याः पाद्याः प्रयत्नतः ।
 नवग्रहस्तवाध्यायं यः पठेत् प्रातरुत्थितः ॥७७॥
 प्रदक्षिणाः ग्रहास्तस्य सूर्य्यचन्द्रादयो द्विज ।
 धनं धान्यं धरां धर्मं कीर्त्तिमग्र्युर्ग्रहः त्रियम् ॥७८॥
 पुत्रान् पौत्रान् शुभां भार्यां गोविन्दे नतिमुत्तमाम् ।
 अन्तकाले च गङ्गायां मरणं ददते ध्रुवम् ॥७९॥
 दुःखप्रनाशनाः सर्व्वे ज्ञातिश्रेष्ठ्यप्रसाधकाः ।
 पितृणां प्रीतिदा एते नवग्रहमहास्तवाः ॥८०॥
 सर्व्वग्रहाधिपः सूर्य्यः परमेशक्रमेण तु ।
 मासेषु द्वादशस्त्रेव चरति द्वादशात्मकः ॥८१॥
 उदिते भगवत्यर्क्के उदयन्ति ग्रहाः समे ।
 वारप्रवृत्तिः सर्व्वेषां ग्रहाणामुदिते रवौ ॥८२॥
 सूर्य्या वै द्वादश प्रोक्ता मासेषु द्वादशसु च ।
 अतो द्वादशमासा हि सम्बत्सर इति स्मृतः ॥८३॥
 चयोद्दशापि मासा हि क्वचित् सम्बत्सरो मतः ।
 तदाधिको हि मासः स्याच्चान्द्रो नामा मल्लिस्तुषः ॥८४॥

शुक्लप्रतिपदारम्भाद्दर्शान्तश्चान्द्र एव चेत्^१ ।
 रविषंक्रान्तिशून्यः स्यात् स हि मासो मल्लिखुचः ॥८५॥
 रविणा लङ्घितो मासश्चान्द्रश्चातो मल्लिखुचः ।
 तत्र यदिहितं कर्म द्वितीये मासि कारयेत् ॥८६॥
 इन्द्राग्नी यत्र ह्येते मासादिः स तु कीर्तितः ।
 अग्नीषोमौ स्यतौ मध्ये समाप्तौ पितृषोमकौ ॥८७॥
 तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत् कदाचन ।
 मल्लिखुचः स विज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु ॥८८॥
 एवं ते कथितं विप्र व्योतिषां वर्णनं समम् ।
 श्रोतुमिच्छसि जावाले किमन्यत् कथयामि ते ॥८९॥

इति श्रीबृहद्धर्मपुराणे उत्तरखण्डे गृहधर्मकथनं नाम
 एकादशोऽध्यायः ॥०॥

. द्वादशोऽध्यायः ।

जावालिस्वीच ।

भवता कथिता ब्रह्मस्रवणमहास्रवाः ।

मया श्रुताः प्रभो पुण्या युगधर्मानयो वद ॥१॥.

व्यास उवाच ।

कृतं चेता द्वापरस्य कलिश्चेति चतुर्युगम् ।

चतुस्त्रिंशद्वर्षसाहस्रदिव्यवर्षैः क्रमादिति ॥२॥

तथा शतैश्च सन्ध्यांशः सन्ध्या अपि शतैस्तथा ।

एवं द्वादशसाहस्रदिव्यवर्षैश्चतुर्युगम् ॥३॥

मानुषेण प्रमाणेन यथा स्याद्बुध्यतां स्त्रयम् ।

षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रैर्मानुषाब्दैर्द्विजोत्तम ॥४॥

दिव्यं वर्षशतं बोध्यमङ्गज्ञानविशारदैः^१ ।

तत्रादौ तु कृतयुगं यत्सत्ययुगमुच्यते ॥५॥

धर्मश्चतुष्पात् सम्पूर्णो वृषरूपधरस्तदा ।

वर्णानामाश्रमाणाञ्च तदा धर्मोऽस्यखण्डितः ॥६॥

कृतमेव तदा सर्वं क्रियमाणादिकं न च ।

तस्मिन् काले शोकमोहजरादुःखानि न क्वचित्^२ ॥७॥

न च व्याधिर्नापतापो नोद्वेगो वा कदाचन ।

१ B D °वित्सारदैः ।

२ D °दुःखं न कुत्रचित् ।

न हिंसाकलहद्वेषदुर्भिक्षदुर्ग्रहार्दनाः ॥८॥
 न क्रयो विक्रयश्चापि न पीडा विविधापि च ।
 इज्याध्ययनदानादि तदा सम्पूर्णमेव हि ॥९॥
 वङ्गायुषो जनाः सर्वे वल्लीपलितवर्जिताः ।
 तदा नारायणः शुक्लः शुक्लवासाश्चतुर्भुजः^१ ॥१०॥
 ब्रह्मचारी हंसनामा ध्यानगम्यो विभुः प्रभुः ।
 ध्यानमेव तदा धर्मः परोमोक्षस्य साधनः ॥११॥
 एते धर्माः सत्ययुगे धर्मास्त्रेतायुगे षट्पु ॥१२॥
 पादेन ह्रसते धर्मा नरा धर्मपरायणाः ।
^१[ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्माश्च विविधाः क्रियाः ॥१३॥
 सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः] ।
 प्रचरन्ति ततो वर्णा स्तपोदानपरायणाः ॥१४॥
 स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तः समन्ताद्रजसान्विताः ।
 अश्वमेधादयो यज्ञा राजसूयस्तथोत्तमः ॥१५॥
 अग्निष्टोमो वाजपेयो ह्यतिरात्रादयो मखाः ।
 सङ्ख्याश्च तदा^२ जाता विप्रचेतायुगे परे ॥१६॥
 तत्रावतीर्णा भगवाच्चक्रवर्णा युगाकृतिः ।
 उपेन्द्रो वामनश्चैव पृथ्विगर्भश्च नामतः ॥१७॥
 द्वापरेऽपि युगे धर्मा द्विभागोनः प्रवर्तन्ते ।
 हिंसा द्वेषश्च मात्सर्यं कलहः पैशुनं तथा ॥१८॥

१ नारायणः शुक्लवासाश्चैव ।

२ D धर्मास्त्रेता ।

३ B omits the portion bracketted.

४ B ततो ।

मिथ्यामोहः शोकरोषपापव्याधिदुरुक्तयः ।
 जरा च लोभ ईर्ष्या च जाता वै द्वापरे युगे ॥१८॥
 धर्माक्षयश्च चातुर्यं जातिमाङ्ग्यमेव च ।
 अयन्तु तामसः कालो हरिः श्यामस्तदाभवत् ॥२०॥
 पीताम्बरधरत्वाच्च पीत इत्यपि कथ्यते ।
 अग्रजः शुक्लवर्णोऽस्य धर्माद्वादर्शलक्षणम् ॥२१॥
 हरिश्चतुर्भुजः शङ्खचक्रपद्मगदाधरः ।
 किरौटी कुण्डलधरो वनमास्ताविभूषितः ॥२२॥
 सुनन्दनन्दप्रमुखैः पार्षदैरभिषेवितः ।
 द्वापरे तु युगे लेष युगावतार ईश्वरः ॥२३॥
 जावालिस्त्वाच ।
 हिंसादेषादयो धर्मा व्याधिमृत्युजरादयः ।
 कुतो जाताः कथं जाताः धर्मा वा ह्रसते कथम् ॥२४॥
 व्यास उवाच ।
 पुरा ब्रह्मक्रोधजाता रुद्रा एकादशैव तु ।
 जगन्नाशकरा भीमा ईर्ष्यावन्तो हि हिंसकाः ॥२५॥
 तत्कालानुचितां स्तांसु दृष्ट्वा ब्रह्मा प्रजापतिः ।
 दक्षमाज्ञापयामास तेषां सम्बरणक्षमम् ॥२६॥
 दक्षस्तान् प्राप्य कुमतिं प्राप सङ्गप्रसङ्गतः^१ ।
 ततो हि भगवान् शम्भुः स्वयमागत्य तत्क्षणात् ॥२७॥

सर्वं संग्रमयामास क्रोधहिंसाजरादिकान् ।
 तत आरभ्यते सर्वं हिंसाक्रोधजरादयः ॥२८॥
 महेश्वरबलाद्भौता निष्प्रकाशाः स्थिता द्विज ।
 ततोऽभिभूते^१ रजसि तमसि प्रवले सति ॥२९॥
 द्वापराख्ये युगे विप्र हिंसाद्या^२स्तु प्रकाशिताः ।
 शम्भुमभ्यद्रवन् सर्वं महाभीमतराः समे ॥३०॥
 तथाभूतांस्तु^३ तान् दृष्ट्वा खरचार्यं समुद्यतः ।
 शूलं दधार भगवान् भीत एव यथा तथा ॥३१॥
 शूलहस्तं शिवं दृष्ट्वा ते च भीतास्तदा^४भवन् ।
 शिवमेवावनं याताः^५ प्रोचुरेतद्विजोत्तम ॥३२॥

हिंसाद्या ऊचुः ।

भगवन् भूतभव्येश त्रिगुणेश चिलोचन ।
 ब्रह्मपुत्रा वयं सर्वं त्वद्गीतिवशगाः स्थिताः ।
 अप्राप्तस्थितयः सर्वे स्थितिं प्राप्ता इवाधुना ॥३३॥
 अस्माकं कल्पय^६स्थानं कर्माणि च यथातथम् ।
 न चेत् करिष्यस्येवं त्वं त्वाञ्च भोक्ष्यामहे वयम् ॥३४॥

व्यास उवाच ।

तेषान्तद्वचनं श्रुत्वा विकृताकारशालिनाम् ।
 जगाद् भगवान् वाक्यं शिवः परमपूरुषः ॥३५॥

१ D विभूते । २ D च । ३ D च । ४ A C भीता तदा ।
 ५ B जाताः । ६ A कल्पिय ।

भगवानुवाच ।

उचितं भक्तां वाक्यं मया समवधारितम् ।
यूयं गच्छत ब्रह्माणं स वो वृत्तिं विधास्यति ॥
स सृष्टिकर्ता भगवान् ब्रह्मा देवसंतुर्मुखः ।
तेनैव यूयं विहिताः स वो वृत्तिं विधास्यति ॥ ३७ ॥

व्यास उवाच ।

इत्युक्तास्ते तदा सर्वे शम्भुना मुखरूपिणा ।
शम्भुं त्यक्त्वा ययुः सर्वे ब्रह्मा यत्र चतुर्मुखः ॥ ३८ ॥
तांस्तु दृष्ट्वा तदा ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
उवाच प्रणतान् सर्वान् हिंसादीन् द्विजपुङ्गव ॥ ३९ ॥

ब्रह्मोवाच ।

किमर्थमागता यूयं के यूयं वद तद्द्रुतम् ।
सर्वे भीमरवा यूयं कस्य पुत्राः कुतो गृहाः ॥ ४० ॥

हिंसाद्या जघुः ।

वयं हिंसादिनामानस्तव पुत्राः महात्मनः ।
रुद्रभीताः स्थिता गुप्ता अप्राप्तावसरास्तथा ॥
इदानीं हृषिते धर्मं प्राप्ता ह्यवसरं वयम् ॥ ४१ ॥
स्थानकर्मारिणो भूतास्त्वां शिवोद्दिष्टमागताः ।
स्थानानि चाथ कर्माणि कल्पयास्माकमीश्वर ॥ ४२ ॥

ब्रह्मोवाच ।

कामनामा सुतो मेऽस्ति स समादिश्यते^१ हि वः ।

१ B क्रूरा वदत ।

२ B °दृश्यते ।

तेन सर्वे सहायेन कर्माणि च करिष्यथ ॥ ४ ३ ॥

शरीरं कामसम्भूतं क्रोधश्चाकर्मसम्भवः^१ ।

क्रोधाद्भवतु सम्मोह आग्रा तस्माद्भवति ॥ ४ ४ ॥

ततो भवेत्तु व्यामोहो^२ व्यामोहालोभ उद्भवेत् ।

लोभाद्भवेत्तथा चिन्ता चिन्तया जायते जरा ॥

जरायां जायते व्याधिर्याधितो मरणं भवेत् ॥ ४ ५ ॥

मृतो जीवस्तु कामेन पुनः प्राप्नोति देहिताम् ।

चक्रवत्परिवर्तन्ते मृत्यन्ते^३ चाहितादयः ॥ ४ ६ ॥

धर्मं मतिस्तु येषां वै तान्दृष्ट्वा तु निवर्त्यथ ।

दशा देहादिमृत्यन्ता भजन्ते नैव धर्मिणः ॥ ४ ७ ॥

अधर्मोऽप्यपरो मेऽस्ति पुत्रो धर्मनिवर्तकः ।

तद्भीते हि स्थिते धर्मं यूयं शूराश्चरिष्यथ ॥ ४ ८ ॥

[^४धर्मेश्वरं हरिं ये तु भजन्तस्तान् विहास्यथ] ।

अधर्मोऽपि विभेत्यस्माद्द्वरेनारायणात् प्रभोः ॥ ४ ९ ॥

व्यास उवाच ।

इत्युक्तास्ते तदा दृष्ट्वा ह्यधर्मं^४ ब्रह्मसम्भवम् ।

कामसाहाय्यमाश्रित्य ह्यवातिष्ठन् द्विजोत्तम ॥ ५ ० ॥

अधर्मपुत्रो ह्यवभन्मृत्युर्नाम भयङ्करः ।

तमादिदेश मर्त्यानां मरणाख्याय कर्मणे ॥ ५ १ ॥

तदा स लोकहिंसार्थं नियुक्तस्तातमब्रवीत् ॥ ५ २ ॥

१ B D अघर्मसम्भवः । २ B सम्मोहो । ३ D मृत्यन्ते ।

४ B omits the portion bracketted. ५ B दृष्ट्वाधर्मं ।

मृत्युर्वाच ।

कथं मां लोकहिंसायै नियोजयसि हे पितॄ ।

कथं वाहं करिष्यामि पापं कर्म विहिंसनम् ॥५३॥

अधर्म उवाच ।

न त्वं लोकस्य हिंसायां पातकी तु भविष्यसि ।

जरां व्याधिं ज्वरादिञ्च मया सृष्टं प्रलप्यसि ॥५४॥

तेनैव लोका नश्यन्ति तत्र नाशात्मको भवान् ।

अतस्त्वं सर्वदेहेषु कुरुव्याधिष्ठितं शुभम् ॥५५॥

मृतञ्चानुगतो भूया जातञ्चानुजनिष्यसि ।

यत्राहन्तु निवत्यामि तत्र त्वन्तु निवस्यसि ॥५६॥

अहं नारायणपरं जनं दृष्ट्वा पराङ्मुखः ॥५७॥

व्यास उवाच ।

एवमुक्तो ह्यधर्मेण मृत्युर्लोकभयङ्करः ।

हिंसाकलहशाब्द्यादिसेनां नीत्वा सहायवान् ॥५८॥

विचचार तदा लोके आजन्ममृतिमुक्तिः ।

ततोऽधर्मात् समुद्भूता व्याधयो विविधा अपि ॥५९॥

तत्र ज्वरोऽभवज्ज्येष्ठस्त्रिगिरा नवलोचनः ।

षड्भुजो ह्यष्टदन्तश्च भस्मवर्णः कुचेलकः ॥

तिर्यक्कारकलोलाच्च ऊर्ध्वश्वासकनासिकः ॥६०॥

एवं प्रवाहिकाशोथशूलगुल्मोदराकृथाः ।

वातश्लेष्मकफस्थानविकाराद्रोगनामकाः^१ । ६१॥

ततो जरा^१ कालकन्या ह्यपत्यार्थं पतीच्छया ।

उवाच मृत्युं वचनं पतिर्धर्म भवेति वै ॥ ६२ ॥

मृत्युर्वाच ।

जरे नाहं पतिस्तुभ्यं पतिस्ते विधिकल्पितः ।

अस्ति प्रज्वारनामा हिं व्याधिराजः सुवीर्यवान् ॥ ६३ ॥

स मे भ्राता सुहृदन्वुस्तस्य भार्या भविष्यसि ।

पत्नी त्वमनुजभ्रातुर्धर्म भग्नीव सर्वथा ॥ ६४ ॥

जरोवाच^२ ।

असम्पताहं लोकेषु मा वदिष्यन्ति मां जनाः ।

देहि मे पृतनां वीर प्रज्वारं येन याम्यहम् ॥ ६५ ॥

व्यास उवाच ।

इत्युक्तः स तथा तस्यै ददौ सेनां महाद्वृताम् ।

सा तथा सेनया युक्ता ययौ प्रज्वारमीश्वरम् ॥ ६६ ॥

प्रज्वारस्तु प्रसन्नभैतां^३ जरां पत्नीं स्वसम्पताम्^४ ।

सेनाञ्चात्यङ्गतां सन्ध्या हर्षितोऽभूद्विजोत्तम ॥

^५जरामुवाच विनयात् प्रज्वारः सुभगः पतिः ॥ ६७ ॥

प्रज्वार उवाच ।

जरे मच्छ मया साङ्गं ससैन्या^६ कलहादिभिः ।

समर्हथ नरान् सर्वान् विधिनाभिमतं यथा ॥ ६८ ॥

१ C ज्वरा ।

२ B C D ज्वरोवाच ।

३ C ज्वरां ।

४ B D सुसम्पतां ।

५ C ज्वरां ।

६ C D ससैन्यकलहादिभिः ।

एते वै व्याघ्रयः सर्वे मम सैन्या महावक्त्राः ।
 तवापि क्रोधाहिंसेर्यालोभमोहादयो मताः ॥
 एतैर्यापादयिष्यावो जगत् स्यावरजङ्गमम् ॥ ६८ ॥

व्यास उवाच ।

इति निर्णीय^१ प्रज्वारो जरां च^२ दम्पती तदा ।
 लोकानां मर्दनार्थाय जग्मतुः सेनयाम्बितौ । ७० ॥
 तदा वै सकला लोकाः स्यावरा अपि सर्वशः ।^०
 युयुधुः सह ताभ्याञ्च वलवन्तो महौजसः ॥ ७१ ॥
 वलवद्भिः सर्वलोकैः प्रज्वारस्तु प्रपौडितः ।
 शिवं शरणमापन्नः स च तं^३ समपालयत् ॥ ७२ ॥
 जराञ्च^४ जगृहः सर्वे लोकाः केशेषु दुर्मतिम् ॥ ७३ ॥
 केशाकर्षणधृष्टा सा जरा^५ लोकैः पराजिता ।
 उवाच सर्वान् लोकान् वै भूत्वा परमसुन्दरी ॥ ७४ ॥

जरोवाच ।

हे लोका नरवृक्षाद्याः शरणं वो गतास्त्वहम् ।
 मां पालयत वै सर्वे भार्या युष्माकमप्यहम् ॥ ७५ ॥
 पतिर्मे यस्तु प्रज्वारः स युष्मत्पौडितो गतः ।
 अतो मे विधवाया हि यूयं भवत वै धवाः ॥ ७६ ॥

व्यास उवाच ।

इत्युक्तास्ते तदा लोका धर्म्यां मतिमुपागताः ।

१ A B निर्णाय । २ C ज्वरा च । ३ B शिवस्तं । ४ C ज्वराञ्च ।
 ५ C ज्वरा । ६ C ज्वरोवाच ।

तां स्त्रीचक्रुस्तदा दुष्टां जरां तन्मुग्धबुद्धयः ॥७७॥
 सा जरा तांस्तदा प्राप्य हिंसेयादिभिरन्विता ।
 लोकान् जीर्णांश्चकारैव भूयः प्रज्वारमाप च ॥७८॥
 प्रज्वारस्तु तदा भूतः शैवनामा सुभक्तिमान् ।
 येन सस्त्रीसैन्येन देहाख्यं पुरमर्दितम् ॥७९॥
 देहं पुरमिदं जीवो जनयित्वा पुरञ्जनः ।
 १[हेतुर्हि कामजातस्य बुद्धिर्नाम पुरञ्जनी ॥८०॥
 नवद्वारे पुरे देहे एतावेव ह्यधिष्ठितौ ।
 पञ्चप्राणात्मको वायुः पुरपालक उच्यते ॥८१॥
 प्रज्वारकालकन्याभ्यां मर्दितन्तु पुरं वलात् ।
 त्यक्त्वा पुरञ्जनः १] शीघ्रं पुरञ्जन्या पलायते ॥८२॥
 स्थित्वा देहे हरौ भक्तिं कुरुते चेत् पुरञ्जनः ।
 तदा मृत्युवशं नैति न चेत् पतति मूढधौः ॥८३॥
 तस्मात् पुरञ्जनीं शूद्रां हत्वा सुरपतिर्भवेत् ।
 जराप्रज्वारव्याधाद्यैः सुभीमैर्नानुबध्यते ॥८४॥
 इति ते कथितं विप्र यत् पृष्टोऽहमिति त्वया ।
 हिंसादीनां जन्मकर्मधर्मह्रासप्रयोजनम् ॥८५॥
 इति श्रीबृहद्दर्शपुराणे उत्तरखण्डे द्वादशोऽध्यायः ॥

१ D ०स्त्रीचक्रुः ।

२ B omits the portion bracketted.

३ C पुरञ्जनं ।

षयोदशोऽध्यायः ।

अद्भुतं भवता प्रोक्तं श्रुतञ्चैवद्भुतं मया^१ ।

कीदृशं जातिसाङ्ख्यं कथं जातं वदस्व तत् ॥१॥

व्यास उवाच ।

पुरा वेणो धर्मपथं त्यक्त्वाश्चर्यमकारयत् ।

तस्याधिकारकाले तु जातीनां सङ्करोऽभवत् ॥२॥

^१[जावालिस्वाचं ।

कोऽसौ वेणः कस्य पुत्रः किंकर्मा किं कुलोद्भवः ।

धर्मातिक्रमणं वापि कीदृशं तस्य तद्वद ॥३॥

व्यास उवाच ।

ब्रह्मणस्तनयः पूर्वं नाम्ना स्त्रायम्भुवोऽभवत्] ।

तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे तत्र ज्येष्ठः प्रियव्रतः ॥४॥

कनिष्ठो मानवः पुत्रो उत्तानपादनामकः ।

तस्य पुत्रो ध्रुवो नाम त्रैलोक्याद्भुतकीर्त्तिमान् ॥

यः पञ्चवर्षस्तपसा^२ सुनीतिगर्भसम्भवः ।

आराध्य कृष्णं शरणं^३ प्राप दृष्ट्वा स्वचक्षुषा ॥५॥

पदञ्च विमलं प्राप सर्वोपरि सुविश्रुतम् ॥६॥

१ D चैवाद्भुतं श्रुतं मया । २ B omits the portion bracketted.

३ C पञ्चवर्षतपसा B ंतपसः D षतपसो । ४ D कृष्णशरणं ।

वत्सरस्तस्य पुत्रोऽभूद्भूमिगर्भोद्भवो वली ।
 पुष्पार्णस्तस्य पुत्रोऽभूत् सुनीथा^१गर्भसम्भवः ॥ ८ ॥
^१[पुष्पार्णस्य प्रभायास्तु व्युष्टः^२ पुत्रो वभूव ह ।
 व्युष्टपुत्रः सर्वतेजाः पुष्करिण्यां वभूव ह ॥ ९ ॥
 तस्य पुत्रो मनुर्नाम आकृत्यामुदपादयत् ।
 उन्मुकश्च^३मनोः पुत्रो लङ्गलागर्भसम्भवः] ॥ १० ॥
 तस्य पुत्रः पुष्करिण्या मङ्गनामा वभूव ह ।
 अङ्गपुत्रोऽभवद्वेणः सुनीथागर्भसम्भवः ॥ ११ ॥
 षट्पु तस्य चरित्रञ्च वेणस्याधर्मश्रीलिनः^४ ।
 सुनीथा मृत्युकन्यासीत् पत्नीह्यङ्गस्य सुन्दरी ॥ १२ ॥
 तत्राङ्गो जनयामास पुत्रेच्छा वेणनामकम् ।
 वेणे जाते सुखचित्तो वभूवाङ्गो नृपोत्तमः ॥ १३ ॥
 वेणो राजकुमारोऽसौ सदा दर्पसमन्वितः ।
 प्राणैः प्रपीडयामास सर्वजन्तून् स्वभावतः ॥ १४ ॥
 गृहे गृहे गृहस्थानां वालानाह्वय्य सभ्रुमात् ।
 बह्वन् वालान् गुणैर्बद्धा चिच्छेपागाधपाथसि ॥ १५ ॥
 इत्यादिदुःखदं कर्म करोत्यहरहस्तदा ।
 लोकाश्च पुत्रशोकादितप्ता राजानमब्रुवन् ॥ १६ ॥
 तेन पुत्रेण तप्तोऽसौ राजा चाङ्गो वनङ्गतः ।

१ D सुनीता० ।

२ D omits the portion bracketted.

३ B C व्युष्टिः ।

४ B C उन्मुकश्च ।

५ C ०शालिन० ।

अराजके तदा राज्ये मुनयो वेणमुल्लणम् ॥१७॥
 स्थापयामासुरत्युगं रहितं धर्मबुद्धितः ।
 स्वभावपौङ्को वेणो लंब्वा सिंहासनं पुनः ॥१८॥
 धर्मान्निषेधयामास वर्णाश्रमकुलोचितान्^१ ।
 न यष्टव्यं न दातव्यं न हौतव्यं द्विजाः क्वचित् ।
 इति न्यवारयद्धर्मान् भेरीघोषेण सर्व्वतः ॥१९॥
 धर्मलोपभयाद्विप्रास्तं वेणं नास्तिकोत्तमम् ।
 राजत्वानुचितं गत्वा भीता इव तदाब्रुवन् ॥२०॥

मुनय ऊचुः ।

राजन् वेण महाभाग ध्रुववंशसमुद्भव ।
 राजा सिंहासनगतो धर्मान् कस्माच्छिहाससि ॥२१॥
 नास्ति धर्मात् परो बन्धुः सर्व्ववर्णाश्रमस्य च ।
 त्यक्तधर्मो जनोऽल्पायुः सद्यो भवति नान्यथा ॥२२॥
 त्यक्तधर्मानृपात् कोऽपि न विभेति कदाचन ।
 त्यक्तधर्मं हि^२ भूपे तु प्रजा धर्मं परित्यजेत् ॥२३॥
 त्यक्तधर्मं जने भूते धनं यस्य न तस्य तत् ।
 यस्य स्त्री तस्य न स्त्री च गृहं यस्य न तद्गृहम् ॥२४॥
 अधर्मराजको देशोऽराजकस्योभयः समः ।
 विष्णुर्न पूज्यते यत्र स हि देशो ह्यराजकः^३ ।

^१ A C D कुलोचिते ।

२ A C D त्यक्तधर्मणि ।

३ A ह्यवातकः ।

अराजके^१ परस्त्रीभी रमते तु वस्त्रात् परः ॥२५॥
 ब्राह्मणः चत्रियां गच्छेत् चत्रियो ब्राह्मणीमपि ।
 एवमादिविरुद्धेन धर्मेण सङ्करो^२ भवेत् ॥२६॥
 सङ्करो^३ नरकार्यैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
 एवं धर्मस्य वैषम्यं^४ दुष्टराज्ये भवत्युत ॥२७॥

वेणो उवाच ।

श्रुतं वो नरकार्ये हि सङ्करो भवति ध्रुवम् ।
 तस्मादत्र^५ करिष्यामि सङ्करानेव सर्वथा ॥२८॥
 कीदृशो दृश्यते धर्मो भवत्येव हि सङ्करात् ।
 इत्युक्त्वान्तःपुरं राजा प्रविवेकं त्वरान्वितः ॥२९॥
 विप्रा विमनसो भूत्वा जग्मुस्ते हि यथागतम् ।
 वस्त्रात्कारेण ब्राह्मण्यां सङ्गमय्य तु चत्रियम् ॥३०॥
 पुत्रमुत्पादयामास वेणो नास्तिक उत्तमः ।
 द्विजं चत्रियपत्न्याञ्च वैश्यपत्न्याञ्च चत्रियम् ॥३१॥
 द्विजं वैश्यस्त्रियाञ्चापि^६ ब्राह्मण्यां वैश्यमप्युत ।
 एवमन्यं तथान्यस्यां सङ्गमय्य स भूपतिः^६ ॥३२॥
 पुत्रान् वै जनयामास वर्णसङ्करकारकः ।
 सङ्कीर्णायाञ्च सङ्कीर्णं सङ्गमय्य ततो नृपः ॥३३॥
 चकार सङ्करानन्यान् दौराज्येन स भूपतिः ।

१ A सराजके । २ C सङ्करो । ३ B एवं हि धर्मवैषम्यं ।
 ४ C तस्मादत्रं । ५ D •स्त्रियत्वापि । ६ B तु चत्रियम् ।

शूद्रायां वैश्यतो जज्ञे करणो नाम सङ्करः ॥३४॥
 वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातोऽम्बष्ठो गान्धिको वणिकः ।
 कंसकारः^१शङ्खकारौ ब्रीह्याणात् संबभूवतुः ॥३५॥
 उग्रश्च राजपुत्रश्च^२ तस्यां चचाहभूवतुः ।
 कुम्भकारतन्त्रवायौ चत्रपत्न्यां बभूवतुः ॥३६॥
 कर्मकारश्च दासश्च शूद्रान्तस्थां बभूवतुः ।
 वैश्याहभूवत् राक्ष्यां मागधो गोप एव च ॥३७॥
 चत्रियात् शूद्रकन्यायां^३ जातौ नापितमोदकौ ।
 ब्राह्मणात् शूद्रकन्यायां वारजीवी बभूव च ॥३८॥
 ब्राह्मण्यां चत्रियात् सूतो मालाकारस्तथा मुने ।
 वैश्यान्तु द्विजकन्यायां जातौ ताम्बूलितौलिकौ ॥३९॥
 विंशतिः सङ्करा एते जावाले कथिता स्तव ।
 उत्तमाः सङ्करा एते मध्यमानथ मे शृणु ॥४०॥
 वैश्यायां करणाज्जातौ तत्रा रजक एव च ।
 स्वर्णकारः स्वर्णवणिक् तस्यामम्बष्ठसम्भवौ ॥४१॥
 वैश्यायां गोपतो^४ जातावाभौरतैलकारकौ ।
 गोपात् शूद्रागर्भजातौ तथा धीवरशौण्डिकौ^५ ॥४२॥
 मालाकारान्तु सम्मतौ नटः श्रावाक^६ एव च ।

१ B कंश० । २ C क्षत्रादेव बभूवतुः । ३ B D शङ्खकन्यायां ।

४ B D गोपतेः । ५ C धीवरः शौण्डिकस्तथा ।

६ C श्रावकः, D श्रावार ।

मागधादपि शूद्रायां जातौ श्रेखरजात्रिकौ ॥४३॥
 एते वै मध्यमाः प्रोक्ता अन्यजानपि मे शृणु ।
 वैद्यपत्यां स्वर्णकारान्मलेराहिरजायत ॥४४॥
 कुडुवः स्वर्णवणिजो वैद्यपत्यां बभूव ह ।
 शूद्राश्च ब्राह्मणीगर्भाश्चाण्डालस्य च सम्भवः ॥४५॥
 आभौराङ्गोपकन्यायां वरुडः समजायत ।
 तत्रोऽभूद्वैश्याकन्यायां चर्मकारश्च शिल्पवित् ॥४६॥
 घण्टजीवी^१ तु रजकाद्वैश्यायां संबभूव ह ।
 वैश्यायाश्च तैलकाराद्दोलावाही बभूव ह ॥४७॥
 धीवरादपि शूद्रायां मस्रजातिर्बभूव ह ।
 इत्यादयोऽन्यजाः प्रोक्ता वर्णाश्रमवद्विकृताः ॥४८॥
 षट्त्रिंशज्जातकर्माणि^२ साधिकाः कथितास्तव ।
 एतेषु विंशतीनान्तु पुरोधः ओचियो द्विजः ॥४९॥
 चतुर्भ्य एव वर्णेभ्यो ये जातास्ते किलोत्तमाः ।
 तत्र येऽम्बासङ्गमेन सङ्करान्तरकारकाः ॥५०॥
 ते प्रोक्ता मध्यमा विप्र अधमाः सङ्करान्तराः ।
 सङ्करान्तरसम्भूताः सचाण्डालमलादयः ॥५१॥
^३शाकदीपात् सुपर्णेन चानीतो यः स देवस्य ।
 शाकदीपी द्विजः सोऽभूद्विश्रुतो धरणीतले ।
 देवलाङ्गणको जातो वैश्यायां वादकोऽपि च ॥५२॥

१ B C D धट्टजीवी ।

२ B C D °जातयस्त्वेते ।

३ A B 'omits this line.

वेणस्य स्वाङ्गात् सम्भूतो स्नेच्छो नाम सुतो वरः ।
 पुलिन्दः पुष्कशश्चैव^१ खगो वै यवनस्तथा^२ ॥५३॥
 सुह्यकम्बोजश्वराः खरश्चेत्यादयः सुताः ।
 स्नेच्छस्य संबभूवुश्च स्नेच्छभेदास्त एव हि ॥५४॥
 एतान् दृष्ट्वा मुनिगणा धर्मव्यतिक्रियोद्भवान्^३ ।
 तन्तु हन्तुं दुरात्मानं सर्वे ते च्छषयो ययुः ॥५५॥
 ते गत्वा तत्र दृष्ट्वा च क्रोधाविष्टा मुनीश्वराः ।
 आधावन्तं वाक्यवज्राद्भूङ्कारेणाहनच्च तम् ॥५६॥
 तस्य ह्यङ्गारनष्टस्य मथित्वा पाणियुग्मकम् ।
 पृथुमाद्यं चितीशानां सपत्नीकमभावयन् ॥५७॥
 जगत् स्वास्थ्यं ततः प्राप जाते नारायणात्मनि^४ ।
 धर्माः पुनः प्रवृत्ताश्च देवगोब्राह्मणा अपि ॥५८॥
 प्रातिकूल्यविहीने हि मरुतीव नदीगणाः ।
 सर्वे विषिषिचु^५भ्रूपं तमेव पृथुनामकम् ॥५९॥
 ततो जग्मुर्मुनिश्रेष्ठाः पृथुना विहितार्हणाः ॥६०॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मपुराणे उत्तरखण्डे त्रयोदशोऽध्यायः ॥०॥

१ C पुष्कशश्चैव । २ B जवनः । ३ B •क्रमोद्भवान् ।
 ४ C नारायणात्मके । ५ C सर्वे वै सिषिचुः ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

जावालिह्वाच ।

ततः किमकरोद्राजा पृथुर्नारायणात्मकः ।
सङ्कराणाञ्च^१ जातीनां किं बभूव पृथौ नृपे ॥१॥

व्यस उवाच ।

अभिषिक्तः पृथू राज्ये धर्मेण पालयन् प्रजाः ।
मनःस्वास्थ्यं न च प्राप पप्रच्छाह्वय भूसुरान् ॥२॥

पृथुह्वाच ।

कथं मे मनसोऽस्वास्थ्यं राज्ये पालयतः प्रजाः ।
१[निरन्ना वा प्रजाः] कस्मान्निर्वृतिं^२ यान्ति भूसुराः ॥३॥

ब्राह्मणा ऊचुः ।

राजंस्तव पिता वेणः प्रक्षिप्तधर्मसञ्चयः ।
वर्णानां सङ्करांश्चक्रे बलादेव निवारितः^३ ॥४॥
अधर्मसम्भवास्ते वै सङ्कराः पृथिवीतले ।
वर्तन्त इति दुःखेन आत्मा ते कलुषीकृतः ॥५॥

१ B सङ्कराणाञ्च ।

२ B omits the portion bracketted.

३ C D निर्धत्ति ।

४ A B D बलादेवानिवारितः ।

पृथ्वी तद्धारणचामा प्रजाभ्यो नास्रदायिनी ।
एतत्ते कथितं सर्व्वं यत् पृष्टा भवता वयम्^१ ॥६॥

पृथुर्वाच ।

सङ्कराणां विधेयं किं केवलाधर्मजन्मनाम् ।
हन्तव्या रक्षणीया वा केन भद्रं भवेदिह ॥७॥
किमर्थं विधिसृष्टास्ते हन्तव्याः स्युः कथं नु ते ।
स्थितेषु तेषु सर्व्वेषु पृथ्वी नास्रप्रदा मम^२ ॥८॥
किं कर्त्तव्यं किं नु पथ्यं वेणकल्मषसम्भवे ।
केन शान्तिर्भवेन्नृणां ब्रूत मे विप्रसत्तमाः ॥९॥

व्यास उवाच ।

इत्युक्तास्ते मुनिगणाः पृथोर्वचनमुत्तमम् ।
परमानन्दसम्पन्नाः पृथुं वचनमब्रुवन् ॥१०॥

ब्राह्मणा ऊचुः ।

राजंस्त्वं प्रभुरेकोऽद्य तवाज्ञावशमाः समे^३ ।
अतःपरन्तु साङ्कर्य्यं निवर्त्तय न चान्यथा ॥११॥
यथान्यजातिः पुरुषो नान्यजाति^४सुतागताः ।
अन्यांश्च सङ्करान् कुर्यु^५स्तन्निवर्त्तय सर्व्वथा ॥१२॥
ये तु जाता हि सङ्कीर्णस्तेषां वृत्तीश्च कल्पय ।
तानाह्वय कुरुत च निर्णयं धर्मसंग्रहम् ॥१३॥

१ A D यत् पृष्टोऽहं भवान् हि नः, C यद्भवान् पृष्टवान् हि नः ।

२ B °प्रदापि वः, D नानुप्रदामि वः । ३ B शुभाः ।

४ D नान्यजातिः । ५ B D चक्रः ।

तवाज्ञामनुयास्यन्ति धर्मज्ञस्य महात्मनः ।
 ये त्वत्कृतान्तु मर्यादां लङ्घयिष्यन्ति भूपते ॥१४॥
 ते तु^१ दण्ड्या भवन्त्येव वध्या अपि न संग्रथः ।
 एष एव विधिर्योग्यो न तु तेषां वधो मतः ॥१५॥
 विधात्रा सर्जितास्ते तु वध्या नैवोचिता हि ते ।
 एतन्नो रोचते ^२राजन् यथोचितमथो कुरु ॥१६॥

व्यास उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा^३ वचस्तेषां पृथुः पृथुपराक्रमः ।
 सर्वांसु सङ्करगणानाह्वयेदं तदाब्रवीत् ॥१७॥

पृथुर्वाच ।

कथं वै विहताकाराः कुचेला मलिनाननाः ।
 शीर्णा सुदुर्बला यूयं कथं वेदं शृणोमि वः ॥१८॥

सङ्करा ऊचुः ।

वयं सर्वे शुभाकाराः सुचेला विमलाननाः ।
 शुभाङ्गाः सुबलाः सर्वे दृष्टिहीनः कथं भवान् ॥१९॥
 वयं वेणुसमाः सर्वे वेणेन प्रतिपालिताः ।
 वेणेन अनितास्यापि स चासीद्राजसत्तमः ॥२०॥
 ब्रह्मविष्णवादयो देवा नास्मत्तो ह्यधिकाः क्वचित् ॥२१॥

व्यास उवाच ।

श्रुत्वेवं वचनं सर्वे जहसुर्ब्राह्मणादयः ।

१ B तत्र । २ D राजन्नथोचितं । ३ A ततः श्रुत्वा ।

राजा तु क्रोधमाविष्ट^१स्तान् बबन्ध हतागसः ॥२२॥

तदा ते पीडिता बद्धा स्नानवक्त्राः कुचेसकाः ।

रक्ष रक्षं महावाही इति भाषाकुलाननाः ॥२३॥

सङ्करा ऊचुः ।

राजंस्तवाज्ञावशगाः वयं सर्वे यथायथम् ।

सर्वान्मो विहताकारान् शुभाकारान् कुत्स्य च ॥२४॥

धर्मात्मन्^२ कल्पयाम्नाकं वणं वृत्तिञ्च नाम च ।

मूर्खाणां वेणुबद्धीनामपराधं चमस्व नः ॥२५॥

पृथुत्वाच ।

अहो विप्रा महाभागा यूयं धर्मनिरूपकाः ।

अमीषां वर्णवृत्त्यादि कल्पयध्वं यथोचितम् ॥२६॥

व्यास उवाच ।

इत्युक्त्वा षष्ठयः सर्वे पृथो राज्ञो^३ महात्मनः ।

तेषां वृत्त्यादिकल्पार्थं तानूचु^४र्विनयान्वितान् ॥२७॥

^५[ब्राह्मणा ऊचुः ।

षड्त्रिंशज्जातयः शूद्रा यूयं भृतास्तु सङ्करा ॥२८॥

कः किं करिष्यते कर्म स तद्रूतां स्वशक्तिः ।

कर्मानुरूपनामानो यूयं सर्वे भविष्यथ ॥२९॥

१ B D राजा क्रुद्धा समाविष्टः, C राजा क्रुधा समाविष्टः ।

२ B धर्मांश्च वर्णवृत्तिञ्च नामतः । ३ A राज्ञा ।

४ B तानाहुः । ५ B omits the portion bracketted.

व्यास उवाच ।

इत्युक्तास्ते तदा सर्वे ब्राह्मणैः शास्त्रदर्शनैः ।
वक्तुमारेभिरे विप्रांस्तत्रादौ करणोऽब्रवीत् ॥२०॥

करण उवाच ।

वयं मूर्खा जातिहीनाः प्रज्ञाशून्या विशेषतः ।
भवद्विधास्तु सर्वज्ञाः कुरुध्वं मो^१ यथोचितान् ॥२१॥

व्यास उवाच ।

एवं श्रुत्वा तु वचनं तेषां ते मुनिसत्तमाः ।
प्रदृष्टवदना भूत्वा राजानमिदमब्रुवन् ॥२२॥

ब्राह्मणा ऊचुः ।

अयन्तु करणो नाम श्रीयुक्तो वर्त्ततां सदा ।
विनयाचारसम्यग्गो वचनं सुष्ठु चोक्तवान् ॥२३॥
राजकार्यं करोत्वेष नीतिज्ञो दृश्यते ह्ययम् ।
ब्राह्मणे भक्तिमांश्चैव देवेष्वपि भवत्वपि ॥२४॥
एष एव हि सत्शूद्रो भवत्येव न संशयः ॥२५॥
ब्राह्मणे भक्तिमत्त्वन्तु देवताराधने मतिः ।
अमात्सर्यं^२ सुशीलत्वमेतत् सत्शूद्रलक्षणम् ॥२६॥

व्यास उवाच ।

इत्युक्तवत्सु विप्रेषु करणो नाम सङ्करः ।
प्रणनाम ह विप्राणां चरणान् भक्तिसन्नतः ॥२७॥

ब्राह्मणांसु तमूचुर्वै वत्स तिष्ठेह भूतले ।
 राजकार्येषु कुशलो लिपिकर्मविशारदः ॥ ३८ ॥
 कर्त्तव्या ब्राह्मणे भक्तिस्त्याज्यं मात्सर्यमेव च ।
 सर्वदा स्वच्छचित्तत्वं कृत्वा त्वं कुशली भवेः ॥
 भव त्वं वंशवान् भूयान् त्वदंशास्त्वत्समा इह ॥ ३९ ॥

व्यास उवाच ।

एवमुक्तः स वै विप्रैश्चारुरूपोऽभवत्तदा ।
 विप्रा राजानमाभाष्य इदं वचनमब्रुवन् ॥ ४० ॥]

ब्राह्मणा ऊचुः ।

अथमन्यः सङ्करो हि वेणस्य वशगः पुरा ।
 वैशां समुपसङ्गस्य चक्रेऽन्यमपि सङ्करम् ॥ ४१ ॥
 तस्मादम्बष्ठनामास्तु सङ्करोऽयं धरापते ।
 पादमेव महच्चक्रे निन्द्यत्वं गतमव्ययम् ॥ ४२ ॥
 अस्माभिरस्य संस्कारः कर्त्तव्यो विप्रजन्मनः ।
 येनासौ संस्क्रतो भूत्वा पुनर्जात इवास्तु च ॥ ४३ ॥

व्यास उवाच ।

इत्युक्त्वा ते द्विजगणाः स्मृत्वा^१ नासत्यदस्त्रकौ ।
 तथोरनुग्रहादिप्र दयावन्तो द्विजातयः ॥ ४४ ॥
 आयुर्वेदं ददुस्तस्मै वैद्यनाम च पुष्कलम् ।

१ B प्रथमः शङ्करो यो हि ।

२ B D पापमेव ।

C गतवानपि । ३ B सः ।

४ D श्रुत्वा ।

तेनासौ पापशून्योऽभूदम्बष्ठस्यातिसंयुतः ॥४५॥
 चारुरूपधरो भूत्वा विप्राज्ञां शिरसाकरोत् ।
 प्रणम्य भक्तितो विप्रान् सोऽम्बष्ठो विप्रसत्तम ।
 कृताञ्जलिपुटस्तस्यौ ब्राह्मणास्तं तदाब्रुवन् ॥४६॥

ब्राह्मणा ऊचुः ।

अस्माभिर्यानि शास्त्राणि कृतानि सङ्करोत्तम ।
 तानि तुभ्यश्च दत्तानि न प्रमाद्येः कदाचन ॥४७॥
 चिकित्साकुशलो भूत्वा कुशली तिष्ठ भूतले ।
 शूद्रधर्मान् समाश्रित्य वैदिकानि करिष्यसि ॥४८॥
 आयुर्वेदस्तु यो दत्तस्तुभ्यमम्बष्ठ भूसुरैः ।
 तेन प्रमत्तो नैवान्यत् पुराणादि वदिष्यसि ॥४९॥
 आयुर्वेदात् परं नान्यद्दुष्पाकं वाच्यमर्हति ।
 वैश्ववृत्त्या भेषजानि कृत्वा दास्यथ सर्व्वतः ॥५०॥
 त्वज्जातिवृत्तिरेषैवं वंशे वंशे भविष्यति ॥५१॥
 शुक्रन्तु पुरुषः साक्षाज्जातिभेदविवर्जितम् ।
 जायते योनिसम्बन्धात् सङ्करा मातृजातयः ॥५२॥

व्यास उवाच ।

इत्युक्तसैस्तदाम्बष्ठस्तथेति कृतिमानभूत् ।
 अश्विनौ च गतौ राज्ञा पूजितौ स्थानमुत्तमम् ॥५३॥

१ A C D ब्राह्मणार्थं ।

२ A तज्जातेर्वृत्तिबोधैव B एषैवं,

C त्वज्जातिवृत्तिरेषैव ।

३ D °जायतः ।

राजानं' पृथुनामानं ब्राह्मणास्ते तमब्रुवन् ॥५४॥

ब्राह्मणा ऊचुः ।

अयमुपांभिधोऽप्यस्तु' बलवान् साहसान्वितः ।

युद्धे कुशलताऽस्यास्तु चत्रवृत्तेर्महामतेः ।

अयञ्च मागधो नाम तथा भवितुमर्हति ॥५५॥

मागध उवाच ।

नमोऽस्तु विप्रपादेभ्यो युद्धवृत्तिं न मां कुरु ।

न च हिंसा साधुधर्मस्ततोऽन्यराजकर्मसु ॥५६॥

नियोजयत मां देवा भूपालस्य पुरोऽधुना' ।

युद्धान्यचत्रधर्मेण मम जातिस्तु जीवतु ॥५७॥

ब्राह्मणा ऊचुः ।

ब्रह्मचत्रवर्णयोस्त्वं वन्दीभव महामते ।

स्तुतिपाठौ चाग्रवक्त्रा सर्वसद्गुणवर्णकः ॥५८॥

क्षिपिपत्रस्य वोढा च भविष्यसि तयोरपि ।

चत्रवेदाधिकारी च भव त्वं सद्गरोत्तम ॥५९॥

एषा ते विहिता वृत्तिर्ब्राह्मणैर्धर्मदर्शिभिः ।

पालयिष्यन्ति राजानो भवञ्जातिं सुशीलिनीम् ॥६०॥

अनतिक्रम्य वचनमिदमस्माकमुत्तमम् ।

सुखौ त्वं भूतले तिष्ठ त्वदंशोऽस्त्वेवमेव हि ॥६१॥

व्यास उवाच ।

एवमुक्त्वा मागधो हि तथेत्युक्त्वा सुखं स्थितः ।

कल्पयामास चान्येषां वृत्तौः स विप्रसञ्चयः ॥ ६२ ॥
 तन्त्रवाये वस्त्रसृष्टिं वणिजां गन्धविक्रयम् ।
 नापिते चौरकर्मादाद्गोपे लिखनमेव च ॥ ६३ ॥
 लौहकर्म कर्मकारे आजीव्यं समकल्पयत् ।
 तैलिके^१ ह्यकरोदाज्ञां गुवाकविक्रये खलु ॥ ६४ ॥
 कुम्भकारे मृदां शिल्पं ताम्रकांस्यादिकर्मणि ।
 अयोजयत् कंसकारं शङ्खभूषाञ्च शाङ्खिके ॥ ६५ ॥
 दासे तु ह्यषिकर्माणि सुते तदुपयोगिताम् ।
 मोदके गुडकर्माणि मालाकारे ततः परम् ॥ ६६ ॥
 सर्वेषां देवपूजार्थं पुष्पाहरणकर्मणि ।
 स्वर्णकारे स्वर्णरूप्यभूषणादिनिरूपणम् ॥ ६७ ॥
 तेषां तत्त्वपरीचायै कल्पितः कानको वणिक् ।
 इत्यादिजातिभेदेन वृत्तिभेदानकल्पयत् ॥ ६८ ॥
 तेनैवैते बभूवुर्हि चारुरूपाः सुबुद्धयः ।
 ब्राह्मणानां शुभाज्ञाभिर्यथा वृत्तिमुपस्थिताः ॥ ६९ ॥
 पृथोराज्ञामुपाश्रित्य धर्माध्वनि सुनिष्ठिताः ।
 पुनः सङ्करधर्मेषु निवृत्ता अभवन् किल ॥ ७० ॥
 गणकाय ददुस्तेषु ज्योतिःशास्त्राणि सर्वशः ।
 यद्विप्रमकुर्वन्ते सर्वे ब्राह्मणपुङ्गवाः ॥ ७१ ॥
 एवं वृत्ते सङ्कराणां वृत्त्यादिपरिकल्पने ।
 ह्यताञ्जलिपुटा भूत्वा सङ्करा वाक्यमब्रुवन् ॥ ७२ ॥

सङ्करा ऊचुः .

अस्माकं वैदिकं स्मार्त्तं तथागमिकमेव ।
कारधिष्यति को विप्रः कथं नो निर्दृतिर्भवेत् ॥७३॥

ब्राह्मणा ऊचुः ।

विंशतीनान्तु जातीनां पुरोधाः श्रोत्रिया वयम् ॥७४॥
अन्येषां षोडशानान्तु पुरोधाः पतितो द्विजः ।
तस्मात्तितुल्यतां यायाद्ब्रह्मवन्मुर्भवेदपि ॥७५॥

व्यास उवाच ।

इत्येवं स्थापयामासुरलङ्घ्यशासना द्विजाः ।
समाचरन् सङ्कराश्च ब्राह्मणैरुदितं यथा ॥७६॥
राजा स्वस्थमना भूत्वा ब्राह्मणान् समपूजयत् ।
पूजितास्तु गता विप्रा यथास्थानं मुदान्विताः ॥७७॥
राजा च पृथुनामा स हीनशस्यां धरां तदा ।
दुदोह येन शस्यादि वत्सदोहकभेदतः ॥७८॥
सर्वं प्रलेभिरे सर्वं त्रीहिकन्दोविषादिकम् ।
एतत्ते कथितं विप्र यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ॥७९॥
सङ्कराणामुपाख्यानं पृथुकीर्त्तिः सुपुष्कला ।
एतच्छ्रवणपाठस्य फलं पुण्यकरं मतम् ॥८०॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मपुराणे उत्तरखण्डे जातिसाङ्कर्यं नाम

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

॥०॥ समाप्तश्चेदं पुराणम् ॥०॥

15945

ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL LIBRARY

Author Purāna

Title Brihad-dharma-Purānam

Call No. 2945
7956.S

Date of Issue	Issued to	Date of Return
27.3.51	U. N. Ghosal	11.7.51
18.6.52	Do	3.7.52

Library of the
ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
Call No. 2945/P.9856.S
Accession No. 15945